

Андрій Сиволоб

МОЛЕКУЛЯРНА БІОЛОГІЯ

Підручник

Друге видання, виправлене та доповнене

Готується до друку у ВПЦ "Київський університет"

2023

Рецензенти:

д-р біол. наук, проф., акад. НАН України Г.В. Єльська
(Інститут молекулярної біології і генетики НАН України);
д-р біол. наук, проф., акад. НАН України С.О. Костерін
(Інститут біохімії імені О.В. Палладіна НАН України)
д-р біол. наук, проф., чл.-кор. НАН України О.І. Корнелюк
(Інститут молекулярної біології і генетики НАН України);

Затверджено до друку вченою радою ННЦ "Інститут біології та медицини" 18 квітня 2022 року і Науково-методичною радою Київського національного університету імені Тараса Шевченка 1 грудня 2022 року

Сиволоб А. Молекулярна біологія : підручник, друге видання

Оновлений підручник, в якому подано сучасні уявлення про молекулярні механізми загальних біологічних процесів. Викладено принципи структурної організації білків і нуклеїнових кислот, а також взаємодій біологічних макромолекул. Описано молекулярні механізми транскрипції, процесингу РНК, білкового синтезу, реплікації, репарації та рекомбінації ДНК, а також принципи основних методів молекулярної біології. Основну увагу приділено структурним і динамічним властивостям макромолекул і макромолекулярних комплексів, які забезпечують здійснення біологічних функцій.

Для студентів біологічних факультетів університетів, медичних і аграрних вищих навчальних закладів, а також для аспірантів і науковців, які цікавляться молекулярною біологією.

Іл. 299. Бібліогр.: 324.

ЗМІСТ

Від автора

Вступ

Розділ 1. Фізико-хімічні основи молекулярної біології

Енергетика взаємодії між атомами й молекулами

Вільна енергія

Рівновага утворення комплексів молекул у розчині

Ковалентний зв'язок між атомами в молекулах

Властивості ковалентного зв'язку

Механізм гнучкості полімерного ланцюга

Перебудови системи ковалентних зв'язків у хімічних реакціях

Нековалентні взаємодії між атомами й молекулами

Вандерваальсові взаємодії

Електростатичні (іонні) взаємодії

Водневий зв'язок

Гідрофобні взаємодії

Розділ 2. Структура і принципи функціонування білків

Хімічна будова білків

Амінокислоти

Пептидний зв'язок і поліпептидний ланцюг

Вторинна структура

α -Спіраль

β -Структура

Спіраль 3_{10}

β -Поворот

Глобулярна структура

Роль вторинної структури в утворенні глобули

Стабілізація глобули

Структурна класифікація глобулярних білків

Структура мембранних білків

Неструктуровані білки

Типи неглобулярних білків

Фібрилярні білки

Мембранні білки

Неструктуровані білки

Конформаційна рухливість білків

Принципи функціонування білків

Механізм ферментативного каталізу

Механізми використання енергії гідролізу АТФ

Розділ 3. ДНК

Хімічна будова нуклеїнових кислот

Нуклеотиди

Полінуклеотидний ланцюг

Нуклеази

Подвійна спіраль

Стабілізація подвійної спіралі

Конформаційні параметри подвійної спіралі

- Структурні форми ДНК
 - Конформація В-ДНК
- Білково-нуклеїнові взаємодії
 - Структурна класифікація білків, які взаємодіють із ДНК
 - Принципи білково-нуклеїнового впізнання
- Циркулярна ДНК
- Розділ 4. Організація ДНК у клітинах: геноми та структура хроматину
 - Організація геномів
 - Генетичний код
 - Гени
 - Геноми
 - Молекулярна організація хроматину
 - Нуклеосома
 - Посттрансляційні модифікації гістонових хвостів
 - Гістон H1 і компактизація хроматинової фібрили
 - Петельні і топологічно асоційовані домени хроматину
 - Компартменти хроматину
 - Організація хроматину у масштабі клітинного ядра
 - Мітотична хромосома
- Розділ 5. Транскрипція
 - Загальний сценарій процесу транскрипції
 - Бактеріальна РНК-полімераза
 - Бактеріальний промотор та ініціація транскрипції
 - Елонгація транскрипції
 - Термінація транскрипції у бактерій
 - Еукаріотичні РНК-полімерази
 - РНК-полімераза II
 - Ініціація транскрипції РНК-полімеразою II
 - Промотор РНК-полімерази II
 - Загальні фактори транскрипції РНК-полімерази II і преініціаторний комплекс
 - Процес ініціації транскрипції
 - Елонгація РНК-полімерази через хроматин
 - РНК-полімерази I і III
 - Ініціація транскрипції генів рибосомної РНК
 - Ініціація транскрипції РНК-полімеразою III
- Розділ 6. Регуляція транскрипції
 - Регуляція транскрипції у бактерій
 - Лактозний оперон
 - Триптофановий оперон: атенуація
 - РНК-перемикачі
 - Регуляція транскрипції бактеріофага λ
 - Еукаріотичний транскриптом
 - Транскрипційні фактори і регуляторні РНК в еукаріотів
 - Транскрипційні фактори
 - Регуляторні РНК
 - Зовнішня регуляція активності транскрипційних факторів
 - Структура хроматину і регуляція транскрипції
 - Хімічні модифікації хроматину

- Розташування нуклеосом у промоторах
 - Ремоделювання промоторів
 - Активация транскрипції на відстані: енхансери
 - Конститутивна репресія транскрипції: гетерохроматин
 - Субтеломерні зони у *S. cerevisiae*
 - HP1-залежна система репресії
 - Метилування ДНК
 - Білки групи полікомб і некодуючі РНК
 - Загальна схема регуляції транскрипції в еукаріотів
- Розділ 7. Процесинг еукаріотичних мРНК
 - Кепування
 - Сплайсинг
 - Сплайсосома: механізм сплайсингу
 - Поліаденілування мРНК і термінація транскрипції
 - Редагування мРНК
 - Альтернативний процесинг
 - Транс-сплайсинг
- Розділ 8. Синтез білків
 - Транспортні РНК
 - Структура тРНК
 - Аміноацилювання тРНК
 - Рибосома
 - Компоненти рибосоми
 - Структура рибосоми
 - Елонгаційний цикл
 - Завантаження аміноацил-тРНК
 - Елонгаційний фактор EF1
 - Упізнання кодона
 - Акомодація aa-тРНК
 - Транспептидація
 - Транслокація
 - Ініціація трансляції
 - Ініціація трансляції у бактерій
 - Ініціація трансляції в еукаріотів
 - Термінація трансляції
 - Регуляція трансляції
 - Формування просторової структури білка
 - Закономірності укладання білкової глобули
 - Котрансляційний білковий фолдинг
 - Шаперони Hsp70
 - Система Hsp90
 - Шапероніни
- Розділ 9. Реплікація ДНК
 - Реплікони
 - Бактеріальні ДНК-полімерази
 - Структура і полімеразна активність ДНК-полімераз
 - Редагування помилок
 - Особливості ДНК-полімерази у порівнянні з РНК-полімеразою
 - Бактеріальна реплісома та інші елементи системи реплікації

- Голофермент ДНК-полімерази
- Праймосома: геліказа і праймаза
- Загальна схема організації бактеріальної реплісоми
- Завершення синтезу ланцюга, що запізнюється
- Ініціація і термінація реплікації у бактерій
- Топологічні проблеми, пов'язані з реплікацією
- Особливості еукаріотичної системи реплікації
- Ініціація реплікації в еукаріотів
- Подовження кінців еукаріотичної хромосоми
- Пройходження реплісоми через хроматин
- Репарація ДНК
 - Пряма репарація
 - Екцизійна репарація
 - Репарація некомплементарних пар основ – місметчів
 - Репарація без репарації
 - Репарація дволанцюгових розривів
- Розділ 10. Рекомбінація ДНК
 - Гомологічна рекомбінація
 - Сайт-специфічна рекомбінація
 - V(D)J-рекомбінація імуноглобулінових генів
 - Транспозиції мобільних елементів
 - ДНК-транспозони
 - LTR-ретротранспозони
 - Мобільні елементи LINE та SINE
- Розділ 11. Методи молекулярної біології
 - Розділення і аналіз сумішей нуклеїнових кислот
 - Гель-електрофорез
 - Блот-гібридизація
 - ДНК-чіпи
 - Клонування ДНК
 - Бібліотеки клонів
 - Полімеразна ланцюгова реакція
 - Секвенування ДНК
 - Метод Сангера
 - Методи секвенування другого покоління
 - Секвенування індивідуальних молекул
 - Аналіз транскриптомів
 - Повногеномний аналіз ДНК-білкових взаємодій
 - Синтез рекомбінантних білків
 - Редагування геномів
 - Аналіз протеомів
 - Фізичні методи дослідження біологічних макромолекул
 - Візуалізація біологічних макромолекул
 - Визначення просторової структури макромолекул
 - Оптична спектроскопія
 - Методи дослідження індивідуальних макромолекул
 - Біоінформатика і молекулярне моделювання
- Заключення

ВІД АВТОРА

Молекулярну біологію можна визначити як розділ біологічних наук, присвячений з'ясуванню молекулярних механізмів біологічних процесів. Цілком очевидно, що сьогодні майже вся біологія є молекулярною або, принаймні, прагне бути такою. Цей підручник зосереджений на молекулярних механізмах лише найбільш загальних біологічних процесів – процесів передачі та реалізації спадкової інформації. Проте, оскільки загальні принципи функціонування біологічних макромолекул є універсальними, підручник може розглядатися як базовий для подальшого вивчення й інших біологічних явищ на молекулярному рівні.

Перше видання підручника, присвяченого ключовим принципами молекулярної біології, вийшло у 2008 році. Друге видання, принципово не відрізняючись за своєю структурою від першого, має на меті суттєво оновити зміст підручника у відповідності до результатів, що з'явилися за цей час в області, яка бурхливо розвивається.

Сподіваюся, ця книга, в основу якої покладено курс молекулярної біології, що викладається автором в ННЦ "Інститут біології та медицини" Київського національного університету імені Тараса Шевченка, буде корисною не тільки для студентів, а й для аспірантів і науковців, біологів, медиків, аграріїв, а також фізиків і хіміків, які цікавляться молекулярною біологією.

Щиро дякую за обговорення підручника й корисні зауваження рецензентам книги академікам Ганні Єльській і Сергію Костеріну та чл.-кор. НАН України, професору Олександру Корнелюку. Особлива подяка моїй дружині Катерині Афанасьєвій.

Андрій Сиволоб

ВСТУП

Загальними, спільними в основних своїх рисах для всіх живих систем, процесами, що лежать в основі функціонування організмів, є процеси збереження та реалізації спадкової інформації.

Магістральний шлях передачі інформації в біологічних системах відображає схема, запропонована свого часу Френсісом Кріком під назвою *центральна догма молекулярної біології*:

Формулювання центральної догми можна вважати початком молекулярної біології як окремої науки. Саме за такою схемою, не порушуючи певної традиції, побудовано цю книгу. Слід зауважити, що крім відображених на схемі, у живих системах реалізуються також шляхи передачі інформації від РНК на РНК і на ДНК.

Вузловими точками схеми – джерелом і об'єктами передачі інформації – є біологічні *макромолекули* двох основних типів: *нуклеїнові кислоти* та *білки*. Приставка "макро-" відображає той простий факт, що молекула має великий розмір – не характерний для "звичайних" молекул неорганічного світу. Великий розмір біологічних макромолекул є принциповою відмінністю живих систем: тільки молекула, яка складається з великої кількості атомів, здатна мінімізувати перешкоджаючий вплив випадкових теплових флуктуацій і здійснювати більш-менш точні операції на основі численних взаємодій з іншими молекулами. У першому розділі книги розглянуто деякі важливі фізико-хімічні принципи, які є основою молекулярної біології.

Макромолекули – це полімерні ланцюги, що складаються з мономерних хімічних груп певного класу. Кінцевою точкою передачі біологічної інформації є білки (або протеїни) – біополімери, побудовані головним чином з 20 типів *амінокислот*. Велике розмаїття амінокислотних послідовностей створює можливості для реалізації різноманітних шляхів укладання ланцюгів у просторі – утворення специфічних просторових структур білків для виконання певних специфічних завдань. Головним типом цих завдань є каталіз численних біохімічних реакцій (у тому числі тих, що забезпечують передачу біологічної інформації). Здійснення реакцій, які мають відбуватися у вузькому діапазоні фізіологічних умов, було б практично неможливим без такого каталізу. Крім того, білки є основним будівним матеріалом будь-якої біологічної системи й забезпечують виконання всіх інших біологічних функцій: транспорт речовин, передачу регуляторних сигналів, спрямовані рухи частин системи, захист від чужорідних молекул тощо. Принципи структурної організації білків та їхнього функціонування розглядаються в розділі 2.

Мономерами інших важливих біополімерів – нуклеїнових кислот – є *нуклеотиди*: нуклеотиди чотирьох типів утворюють полінуклеотидний ланцюг, два такі ланцюги, утримуючись разом за рахунок певних взаємодій, формують дволанцюгову спіральну молекулу *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК). Нуклеотиди, котрі трохи відрізняються за хімічною будовою, утворюють (як правило, одностанцюгову) полімерну молекулу *рибонуклеїнової кислоти* (РНК). Молекула ДНК відрізняється високою стабільністю, що робить її надійним сховищем спадкової інформації. Сама інформація записана у вигляді послідовності нуклеотидів чотирьох типів, а структура дволанцюгової молекули забезпечує функціонування ДНК як носія інформації. Ключовим у цьому

відношенні є *принцип комплементарності*, згідно з яким чотири нуклеотиди здатні утворити дві комплементарні пари, і ДНК є стабільною тільки за умови, що у двох ланцюгах один проти одного розташовані нуклеотиди однієї такої пари. Таким чином, кожен із ланцюгів є своєрідним дзеркальним відображенням іншого. Структурну організацію ДНК і принципи її взаємодії з білками, що забезпечують упаковку ДНК у клітині та регуляцію її активності, описано в розділі 3. Особливості різних типів РНК, які виконують різноманітні важливі допоміжні функції у процесах реалізації спадкової інформації, розглядаються окремо в розділах, присвячених механізмам відповідних процесів.

Спадкова інформація, записана в послідовності нуклеотидів на ділянці ДНК, є інформацією про послідовність амінокислот у складі білка. Окрема змістовна ділянка ДНК, у послідовності якої закодована амінокислотна послідовність білка, називається *геном*, а сукупна нуклеотидна послідовність ДНК у клітинах певного організму (яка включає не тільки гени) – *геномом*. У розділі 4 викладено загальні принципи організації геномів, а також упаковки ДНК у клітинах – у складі ДНК-білкового комплексу, який називають *хроматином*. У цьому ж розділі описано систему співвідношень між елементами послідовності нуклеотидів і амінокислотними послідовностями білків – *генетичний код*, який використовується живими системами для перекладу нуклеотидного тексту в послідовність амінокислот у складі білка.

Наведене визначення гена є, насправді, не зовсім точним. Крім білкових генів, геном кожного організму містить також гени, кінцевими продуктами яких є різноманітні молекули РНК. Але незалежно від типу гена, первинним продуктом його активності (проміжним для білкових генів) є молекула РНК. Під час *транскрипції* нуклеотидна послідовність одного з ланцюгів ДНК за принципом комплементарності переписується в нуклеотидну послідовність РНК – ДНК використовується як матриця, на якій будується комплементарна РНК-репліка. Молекула РНК, що синтезується на білковому гені, слугує далі матрицею для білкового синтезу (матрична або інформаційна РНК – мРНК). Молекулярні механізми транскрипції та її регуляції у бактерій та еукаріотів описано в розділах 5 і 6. Тісно пов'язаний із транскрипцією процесинг еукаріотичних мРНК (остаточне "дозрівання" функціонально-активної молекули) розглянуто в розділі 7.

Розділ 8 присвячено молекулярним механізмам кінцевого етапу експресії білкових генів – синтезу білків. Матрицею для білкового синтезу є молекула мРНК, нуклеотидна послідовність якої за правилами генетичного коду перекладається в амінокислотну послідовність білка під час *трансляції*. При цьому знов використовується принцип комплементарності: елемент послідовності мРНК упізнається комплементарною ділянкою у складі особливої молекули РНК – транспортної РНК (тРНК), яка несе на собі амінокислоту. Специфічне зв'язування певної тРНК із відповідною амінокислотою є важливою передумовою трансляції. Процес сканування матриці та синтезу амінокислотного ланцюга забезпечується *рибосомою* – мультимолекулярним комплексом, основою якого є рибосомні РНК (рРНК), зв'язані з рибосомними білками. Після закінчення синтезу на рибосомі амінокислотного ланцюга (або іноді під час синтезу) відбувається його просторове укладання у специфічну білкову структуру. Закономірності цього процесу також викладено в розділі 8.

Суттєвим моментом функціонування живої системи є не тільки реалізація (експресія) генетичної інформації, а й її збереження та подвоєння з метою передачі наступному поколінню. Подвоєння інформації – *реплікація* – це відтворення молекули ДНК у двох ідентичних дочірніх копіях. Головним механізмом реплікації є вже згадуваний кілька разів принцип комплементарності: кожен з ланцюгів ДНК використовується як матриця для синтезу комплементарної ДНК-репліки. Спеціальні молекулярні системи забезпечують високу точність синтезу ДНК під час реплікації. Процеси виправлення

помилки, які все ж таки виникають під час цього процесу, а також пошкоджень у молекулі ДНК, що з'являються під дією зовнішніх впливів, об'єднано під назвою *репарації* ДНК. Молекулярні механізми реплікації та репарації описано в розділі 9.

Розділ 10 присвячено молекулярним процесам, що приводять до надзвичайно біологічно важливого "перетасування" генетичного матеріалу – *рекомбінації* ДНК.

В останньому 11 розділі подано огляд деяких найважливіших методів дослідження, що використовують у молекулярній біології.

З метою полегшення сприйняття інформації в тексті відсутні посилання. Перелік рекомендованої літератури наведено наприкінці кожного розділу. Перелік літератури, наведений нижче, можна вважати загальним до курсу в цілому.

Зображення структур макромолекул, якими проілюстровано книгу, створено на основі атомних координат з Банку даних білкових структур (PDB – Protein Data Bank, <http://www.rcsb.org/pdb/>, відповідні коди PDB наведено в підписах до рисунків) за допомогою програмних пакетів PyMOL (<http://www.pymol.org/>) та UCSF Chimera (<http://www.cgl.ucsf.edu/chimera>).

Рекомендована література

Allison, L.A. (2021) *Fundamental molecular biology*. 3d ed. Oxford UK : Wiley-Blackwell.
Alberts, B., Johnson, A., Lewis, J., et al. (2015) *Molecular biology of the cell*. 6th ed. New York : Garland Science.

Karp, G., Iwasa, J. and Marshall, W. (2019) *Karp's cell and molecular biology*. 9th ed. New Jersey NY : John Wiley and Sons.

Krebs, J.E., Goldstein, E.S. and Kilpatric, S.T. (2018) *Lewin's Genes XII*. Burlington MA : Jones and Bartlett Learning.

Lodish, H., Berk, A., Kaiser, C.A., et al. (2021) *Molecular cell biology*. 9th ed. – New York : W.H. Freeman and Company.

Pal, S. (2020) *Fundamentals of molecular structural biology*. London : Academic Press.

Watson, J., Baker, T., Bell, S., et al. (2013) *Molecular biology of the gene*. 7th ed. London : Pearson.

Weaver, R.F. (2011) *Molecular biology*. 5th ed. New York : McGraw-Hill Companies.

All science is either physics or stamp collection.

E. Rutherford

Незважаючи на високу складність живих систем, в основі їхнього функціонування лежать такі самі закони фізики, які виконуються для неживої природи – і жодних інших. Сьогодні таке твердження може здаватися банальним, однак важливо пам'ятати, що саме воно є базовим для сучасної парадигми молекулярної біології. Біологічні явища і процеси залежать від функціонування молекул, що складаються з великої кількості атомів, які вступають у різноманітні взаємодії між собою – як у межах однієї такої макромолекули, так і при формуванні макромолекулярних комплексів. Цей розділ має на меті нагадати деякі найважливіші фізичні закономірності, без розуміння яких неможливо розглядати принципи структурної організації біологічних макромолекул і взаємодій між ними.

Енергетика взаємодії між атомами й молекулами

Вільна енергія

Напрямок і ймовірність здійснення будь-яких молекулярних процесів визначаються змінами так званої вільної енергії. Для введення цього важливого поняття розглянемо ідеалізовану систему – спрощену модель полімерного ланцюга, зображену на рис. 1.1: мономерні елементи (кульки), з'єднані гнучкими перемичками. Нехай мономери при цьому є інертними – не здатними до взаємодій між собою (немає ані взаємного притягання, ані відштовхування). Просторова форма – *конформація* – такого ланцюга буде визначатися лише конфігурацією перемичок. Унаслідок теплового руху ланцюг буде постійно змінювати свою конформацію, тобто буде реалізована так звана форма неупорядкованого клубка.

На рис. 1.1 цей стан неупорядкованого клубка зображено як стан 1 ліворуч (представлено кілька з великої кількості W_1 можливих конформацій ланцюга). Певний компактний стан 2 (праворуч) може бути реалізований унаслідок випадкового контакту між мономерами. Зрозуміло, що цьому стану відповідає значно менша кількість W_2 конформацій перемичок. Відношення ймовірності f_2 знайти ланцюг у стані 2 до ймовірності f_1 стану 1 (константа рівноваги K між станами 2 і 1), очевидно, визначається відношенням кількості відповідних конформацій:

$$K = \frac{f_2}{f_1} = \frac{W_2}{W_1}.$$

Оскільки $W_2 \ll W_1$, рівновага зсунута ліворуч – у бік клубка. Отже, за інших однакових умов, ймовірність знайти будь-яку систему в певному стані визначається кількістю мікростанів (конфігурацій системи), якими цей стан реалізується. Чим більша кількість мікростанів (у нашому прикладі W_1 та W_2), тим менш упорядкованим є даний стан системи: зрозуміло, що ступінь упорядкованості значно зростає для стану 2.

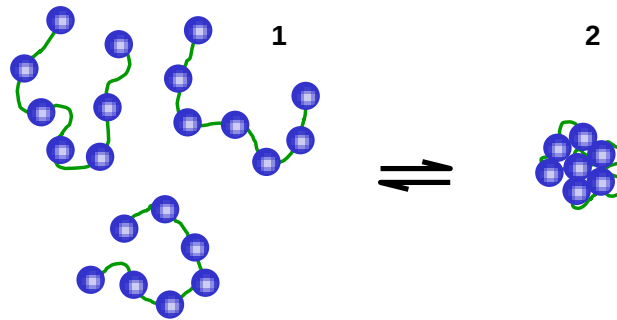

Рис. 1.1. Клубок (1) і компактний стан (2) полімерного ланцюга.

Нехай тепер мономери здатні взаємодіяти таким чином, що при утворенні контакту між ними в навколишнє середовище виділяється тепло (знижується внутрішня енергія нашої системи). Як відомо з термодинаміки, усі процеси за інших однакових умов відбуваються в напрямку виділення тепла. Імовірність певного стану системи визначається відношенням **ентальпії** H (величина, яка за умов постійного тиску та об'єму є еквівалентною внутрішній енергії системи) до середньої кінетичної енергії теплового руху $k_B T$ (k_B – константа Больцмана (Ludwig Boltzmann), T – абсолютна температура). А саме, імовірність є пропорційною до величини $\exp\left(-H/k_B T\right)$: менше значення ентальпії відповідає зростанню ймовірності (принцип Больцмана). Якщо зниження ентальпії при компактизації ланцюга є значним, то це може змінити конформаційну рівновагу на користь стану 2. Таким чином, у загальному вигляді маємо тепер записати:

$$K = \frac{f_2}{f_1} = \frac{W_2 \exp(-H_2/k_B T)}{W_1 \exp(-H_1/k_B T)},$$

або, позначивши $S = k_B \ln W$ і $G = H - TS$,

$$K = \frac{f_2}{f_1} = \frac{\exp\left(-\frac{H_2 - TS_2}{k_B T}\right)}{\exp\left(-\frac{H_1 - TS_1}{k_B T}\right)} = \frac{\exp\left(-\frac{G_2}{k_B T}\right)}{\exp\left(-\frac{G_1}{k_B T}\right)} = \exp\left(-\frac{\Delta G}{k_B T}\right), \quad (1.1)$$

де $\Delta G = G_2 - G_1$.

Останнє дуже важливе співвідношення має універсальне значення. У рівнянні (1.1) введена Больцманом величина S , що залежить від кількості мікростанів, є мірою неупорядкованості системи й називається **ентропією**. Величина

$$G = H - TS, \quad (1.2)$$

яка була введена фундатором термодинаміки Гіббсом (Josiah Willard Gibbs), називається **вільною енергією**. Саме вона в загальному випадку визначає ймовірність перебування системи в певному стані й, відповідно, напрямок, у якому відбувається той чи інший процес. Наступні твердження, що базуються на рівняннях (1.1), (1.2), виконуються для будь-яких систем, у тому числі (і повною мірою) для молекулярно-біологічних:

- Зміна стану системи відбувається в напрямку зниження вільної енергії, або: процес може відбуватися тільки тоді, коли він супроводжується зниженням вільної енергії.
- Рівноважний стан, що може бути стабільним скільки завгодно довго, відповідає мінімуму вільної енергії.
- Зміна вільної енергії залежить від двох складових: зміни ентальпії (внутрішньої енергії), яка супроводжується виділенням / поглинанням тепла; зміни ентропії, що характеризує зростання впорядкованості / неупорядкованості в системі.

При цьому величина ентропійного внеску зростає з температурою (рівняння (1.2)), тобто за високих температур переважними завжди стають менш упорядковані стани.

Слід зробити також кілька інших важливих зауважень:

- Вільна енергія є величиною відносною: має сенс тільки *різниця* між вільними енергіями різних станів *тієї самої* системи.
- Різниця між вільними енергіями двох станів системи вказує тільки на напрямок перетворення одного стану в інший і *нічого* не говорить про те, наскільки швидко та яким шляхом буде відбуватися цей процес. Інакше кажучи, стан із меншою величиною вільної енергії неодмінно має бути реалізованим, але може виявитися, що на це потрібно дуже багато часу (оскільки на шляху перетворення знаходяться високоенергетичні проміжні стани), і тому практично даний процес не спостерігається.
- Енергія взаємодії між елементами системи (атомами, молекулами) не обов'язково залежить тільки від ентальпійної складової, як у простому прикладі, що його ілюструє рис. 1.1. Насправді, як буде показано нижче, вільна енергія взаємодій може мати суттєву ентропійну складову або навіть залежати тільки від ентропійних ефектів.

Рівновага утворення комплексів молекул у розчині

Перш ніж перейти до розгляду типів взаємодій між атомами й молекулами, розглянемо ще один приклад рівноваги у простій, але важливій для молекулярної біології системі. У розчині певного об'єму містяться молекули двох типів (A і B), які здатні утворити між собою комплекс C (рис. 1.2):

(літерою K тут знову позначено константу рівноваги, у цьому випадку – для процесу утворення / дисоціації комплексів). Ентропійна частина вільної енергії кожного компонента містить складову, яка залежить від концентрації. Наприклад, вільну енергію G_A компонента A (що її в цьому випадку називають також хімічним потенціалом) можна записати як

$$G_A = G_A^0 + RT \ln[A] \quad , \quad (1.4)$$

де G_A^0 – стандартна вільна енергія; R – універсальна газова стала, яка є константою Больцмана в перерахунку на моль речовини: $R = k_B T N_{AV}$, N_{AV} – число Авогадро (Amedeo Avogadro); квадратними дужками позначено молярну концентрацію A. Зміст рівняння (1.4) дуже простий: G_A^0 є вільною енергією компонента A при його концентрації 1 моль/л і залежить від природи цього компонента; зростання концентрації призводить до

зниження ентропії (чим більше молекул, тим менше доступних місць розташування для кожної з них, тобто тим меншим є кількість мікростанів, див. наведене вище визначення ентропії) і, відповідно, – до зростання вільної енергії.

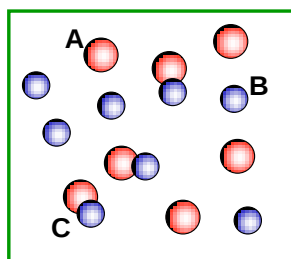

Рис. 1.2. Взаємодія між молекулами А і В з утворенням комплексу С.

Записавши аналогічні вирази для компонентів В і С, знайдемо різницю між правою та лівою частинами рівняння (1.3) $\Delta G = G_C - G_A - G_B$:

$$\Delta G = \Delta G^0 + RT \ln \frac{[C]}{[A][B]}, \quad (1.5)$$

де ΔG^0 – різниця між відповідними стандартними вільними енергіями, $[A]$ і $[B]$ – концентрації відповідних *вільних* компонентів у дисоційованому стані. Процес зміни концентрацій у системі буде продовжуватись до моменту досягнення рівноваги – такого співвідношення між концентраціями, коли вільна енергія комплексу дорівнюватиме сумарній енергії вільних компонентів А і В, і $\Delta G = 0$. (Можна показати, що *загальна вільна енергія розчину* буде мінімальною, коли різниця ΔG між правою і лівою частинами рівняння (1.3) дорівнює нулю.) Оскільки ΔG^0 – це константа, яка залежить від природи компонентів, співвідношення концентрацій під логарифмом у рівнянні (1.5) також є константним за рівноважних умов. Саме це співвідношення і є в даному прикладі константою рівноваги, яка залежить тільки від різниці стандартних вільних енергій:

$$K = \frac{[C]}{[A][B]} = \exp\left(-\frac{\Delta G^0}{RT}\right). \quad (1.6)$$

Отже, якщо при утворенні комплексу вільна енергія знижується ($\Delta G^0 < 0$), це сприяє взаємодії між компонентами. У випадку, що розглядається, константу K називають також *константою асоціації*, або *константою зв'язування* (зворотна величина K^{-1} – константа диссоціації), а величину ΔG^0 – стандартною *вільною енергією зв'язування*. Обидві константні величини є мірою *спорідненості* компонентів, що утворюють комплекс: чим негативнішою є енергія зв'язування (чим більше енергетично вигідних взаємодій реалізується між компонентами), тим вище значення K і тим стабільнішим є комплекс. Слід також зауважити, що ефективність утворення комплексу, під якою можна розуміти, частку компонента А у складі комплексу – $[C]/([C]+[A])$, залежить від концентрації компонентів. Рівняння 1.6 є однією з форм запису відомого *закону діючих мас*, або принципу Ле Шательє (Henry Le Chatelier), згідно з яким додавання в систему одного з компонентів зсуває рівновагу в протилежний бік.

Рівняння 1.3 може означати також рівняння *хімічної реакції*, коли внаслідок

перебудови ковалентних зв'язків (див. нижче) у молекулах А і В, утворюється нова молекула С. Тоді рівняння (1.4)–(1.6) і висновки з них також зберігають свою силу. У цьому випадку також знак зміни стандартної вільної енергії вказує на напрямок, у якому відбувається хімічна реакція. Варто підкреслити ще раз: *усі* хімічні реакції в живих системах відбуваються в напрямку зниження вільної енергії. Тут може виникнути запитання: якщо, наприклад, вільна енергія знижується при руйнуванні молекули С на А і В, але клітина має потребу саме в молекулі С, чи можливий синтез С? Відповідь є однозначною: синтез С із молекул А і В є неможливим. Але можна використати "обхідний" шлях: спочатку хімічно модифікувати одну з молекул (наприклад, змінити молекулу А на А') і тоді може виявитися, що утворення С із А' і В супроводжується зниженням вільної енергії, тобто є можливим. Повернемося до обговорення цього питання в розділі 2.

Ковалентний зв'язок між атомами в молекулах

Властивості ковалентного зв'язку

Ковалентний (або хімічний) зв'язок – це єдина сила, що підтримує цілісність певної системи атомів, яка називається молекулою. Основою утворення ковалентного зв'язку є узагальнення електронів двох атомів – ефект, що описується у квантовій механіці. Результатом узагальнення є формування так званої молекулярної орбіталі, яка "належить" двом атомам одночасно й на якій може міститися не більше двох електронів (принцип заборони Паулі (Wolfgang Pauli)).

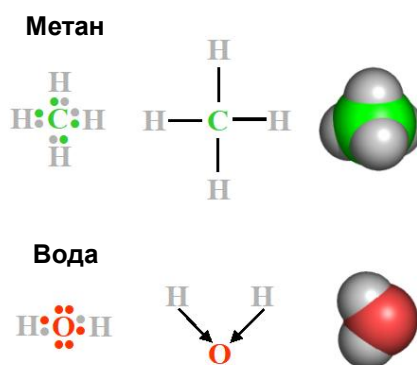

Рис. 1.3. Структура молекул метану й води. Показано пари електронів, які відповідають ковалентним зв'язкам. Стрілки символізують зсув електронної щільності до атома оксигену.

Наприклад, на зовнішньому електронному шарі атома карбону знаходиться 4 електрони (рис. 1.3), максимально в цьому шарі може бути 8 електронів. Він "доповнюється" електронами чотирьох атомів гідрогену (по одному електрону на кожному атомі), і в результаті утворюється молекула метану. Аналогічно, доповнення зовнішнього шару оксигену за рахунок двох атомів гідрогену приводить до утворення молекули води (рис. 1.3). Між двома атомами, залежно від їхньої природи, можливо також формування двох (іноді й трьох) молекулярних орбіталей (по два електрони на кожній), тобто утворення подвійного (чи потрійного) ковалентного зв'язку.

Головні властивості ковалентного зв'язку:

- Ковалентний зв'язок дуже міцний. Інакше кажучи, кожна молекула (про це

говорить сам факт її існування) знаходиться в досить глибокій "потенційній ямі" – мінімумі вільної енергії.

- Кожен атом містить певну кількість електронів, які можуть бути узагальненими з іншими атомами (або "вакансій" для електронів на зовнішньому шарі). Тобто кожен атом може утворити лише певну кількість ковалентних зв'язків – має певну *валентність* (наприклад, валентність карбону дорівнює 4, кисню – 2, водню – 1 (див. рис. 1.3)).
- Ковалентний зв'язок характеризується певною геометрією. По-перше, кожен зв'язок має конкретну довжину (зазвичай 1–2 Å). По-друге, електронні щільності різних орбіталей у молекулі взаємодіють між собою, і в результаті кожен зв'язок певним чином орієнтований у просторі відносно суміжних зв'язків. Типові значення валентних кутів (кутів між зв'язками, що йдуть від одного атома) становлять близько 109° або 120°.

Слід також зауважити, що ступінь узагальнення електронної пари між двома атомами залежить від природи цих атомів. Наприклад, у випадку зв'язку C–H електронна щільність розподілена приблизно рівномірно між двома атомами. Такий зв'язок називають *неполяризованим*. У випадку зв'язку O–H, унаслідок високої *електронегативності* кисню (здатності відтягувати на себе електронну щільність), електронна пара зсунута до цього атома (*поляризований* зв'язок показано стрілочками на рис. 1.3). У результаті в молекулі води на кисні виникає парціальний негативний (приблизно $-2/3$ від заряду електрона), а на кожному водні позитивний ($+1/3$) заряд. Іншим важливим для біополімерів прикладом електронегативного атому є азот.

Механізм гнучкості полімерного ланцюга

Полімерний ланцюг містить велику кількість атомів, і в його складі певні мономерні одиниці з'єднані між собою ковалентними зв'язками. У прикладі, наведеному на рис. 1.1, було припущено (і це справді так для реальних полімерів), що такий ланцюг є дуже гнучким і здатен існувати у вигляді великої кількості конформацій. Але зрозуміло при цьому, що реальний полімерний ланцюг не може бути *абсолютно* гнучким, як у моделі на рис. 1.1. У чому ж полягає механізм переходу від однієї конформації до іншої? *A priori* можна уявити три можливості: 1) зміна довжини ковалентного зв'язку; 2) зміна валентних кутів; 3) обертання навкруг ковалентного зв'язку. За умов кімнатної (чи фізіологічної) температури (20–37 °C) ковалентний зв'язок є дуже жорстким щодо повздовжніх деформацій: практично такі температури не здатні збудити навіть коливання довжини. Щодо коливань валентних кутів, вони є можливими за фізіологічної температури, але амплітуда цих коливань є досить невеликою (до 5°). Отже, головну роль у гнучкості полімерного ланцюга відіграє обертання навкруг ковалентних зв'язків (рис. 1.4). Власне, конформація часто й описується в термінах кутів обертання.

Два важливі зауваження:

- Обертання є можливим лише навкруг одинарного зв'язку. Подвійний зв'язок, унаслідок особливостей будови задіяних у його утворенні молекулярних орбіталей, допускає лише дві обертальні конформації: із кутами обертання 0° і 180°. Хімічні групи, приєднані до атомів, з'єднаних таким зв'язком, містяться тоді відповідно у *цис*- і *транс*-орієнтаціях.
- Обертання навкруг одинарного зв'язку також не є абсолютно вільним. Взаємодія між суміжними хімічними групами приводить до того, що певні кути обертання є переважними (вигіднішими енергетично). Інакше кажучи, практично реалізуються лише певні вузькі діапазони значень кута обертання – різні конформації являють собою так звані обертальні ізомери (рис. 1.5).

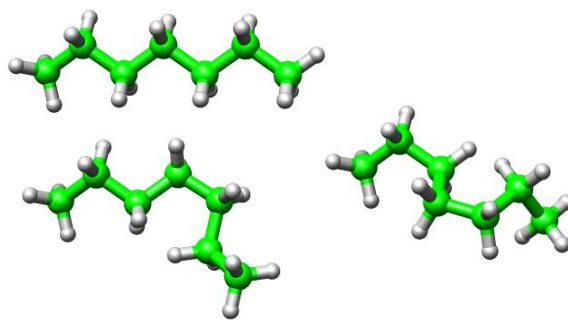

Рис. 1.4. Кілька конформацій вуглеводневого ланцюжка (зелений – С, сірий – Н), отримані шляхом зміни кутів обертання навкруг зв'язків С–С.

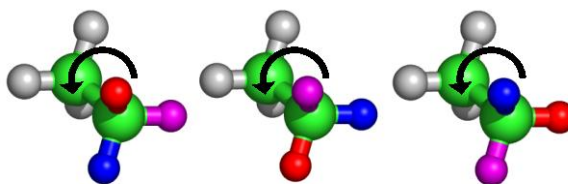

Рис. 1.5. Три обертальні ізомери, що є переважними для молекули етану. Атоми гідрогену при одному з карбонів забарвлені різними кольорами.

Перебудови системи ковалентних зв'язків у хімічних реакціях

Хімічну реакцію можна визначити як процес перебудови системи ковалентних зв'язків у межах однієї молекули чи групи молекул (субстрати реакції) з утворенням нових молекул-продуктів. Варто зауважити, що ковалентний зв'язок практично ніколи не руйнується в хімічних реакціях (це дуже не вигідно енергетично) – він просто замінюється на зв'язок з іншим атомом. Перший принцип, який уже було сформульовано в цьому розділі, полягає в тому, що реакція відбувається тоді й тільки тоді, коли вільна енергія продуктів реакції є нижчою, ніж вільна енергія субстратів (рис. 1.6).

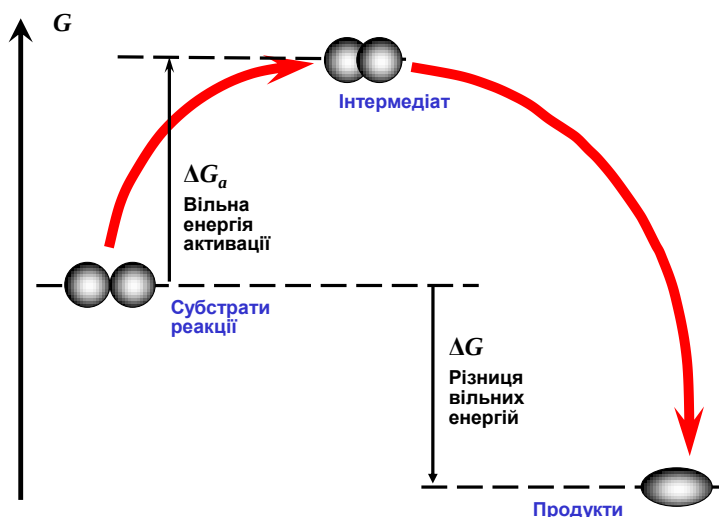

Рис. 1.6. Енергетична схема процесу хімічної реакції.

Проте, ця умова є лише необхідною, але не достатньою. Оскільки кожна молекула вже існує в мінімумі вільної енергії (система ковалентних зв'язків є дуже стабільною), на

шляху перебудови електронної щільності неодмінно має існувати перехідний стан (інтермедіат) з більш високою енергією. Це означає, що електронну систему субстратів необхідно спочатку "зламати" – збудити, відхиливши її від рівноважного стабільного стану, після чого вона з більшою імовірністю "впаде" в стан продуктів, оскільки цей стан знаходиться нижче на шкалі вільної енергії.

Отже, енергія інтермедіатного стану неодмінно є вищою за енергію субстратів: наявність інтермедіату створює на шляху кожної хімічної реакції енергетичний бар'єр, величина якого називається *енергією активації* (рис. 1.6). При цьому вільна енергія активації містить також ентропійну складову: реакція відбувається тільки тоді, коли субстрати стикаються в певній взаємній орієнтації – лише в одній із великої кількості орієнтацій при випадкових стиканнях. Тобто малоімовірна подія є передумовою утворення інтермедіату – різниця ентропії між інтермедіатом і субстратами (ентропія активації) є негативною величиною, тобто дає позитивний внесок у вільну енергію активації.

Енергія активації, згідно з принципом Больцмана (рівняння (1.1)), визначає імовірність переходу в інтермедіатний стан, тобто швидкість реакції. Великий (порівняно з тепловою енергією $k_B T$) енергетичний бар'єр означає, що реакція уповільнюється настільки, що практично не відбувається. Найпростіший шлях прискорити реакцію – підвищити температуру (збільшити енергію теплового руху). Зрозуміло, що в живих системах таке рішення є неможливим. Кожна хімічна реакція, яка відбувається в клітині, потребує (для того, щоб вона могла відбуватися за розумний час) спеціального молекулярного пристрою – каталізатора, який прискорює реакцію за рахунок зниження енергії активації. Роль біокаталізаторів виконують у більшості випадків (але не завжди) білкові ферменти (ензими), механізми роботи яких розглядатимуться в розділі 2.

Нековалентні взаємодії між атомами й молекулами

Крім ковалентних зв'язків, між атомами однієї чи різних молекул реалізуються також слабкіші, але не менш важливі, нековалентні взаємодії кількох розглянутих нижче типів. Саме від таких взаємодій значною мірою залежить структурна організація і фізико-хімічна поведінка макромолекул, що містять велику кількість атомів.

Вандерваальсові взаємодії

Навіть у межах неполяризованої молекули розподіл електронної щільності є рівномірним лише в разі його усереднення за часом. У кожний момент часу внаслідок флуктуацій щільності виникають локальні неоднорідності, тобто парціальні заряди різного знаку, і молекула являє собою тимчасовий *диполь*. При наближенні іншої молекули такий тимчасовий диполь першої молекули індукує диполь у межах другої молекули, унаслідок чого виникає притягання електричної природи (рис. 1.7). Квантова механіка свідчить, що енергія пари молекул, електронні системи яких поляризовані, є нижчою за енергію пари неполяризованих молекул. У результаті всі молекули та атоми на близьких відстанях притягуються один до одного. Взаємодії такого типу були описані Ван дер Ваальсом (Johannes Van der Waals) і носять його ім'я.

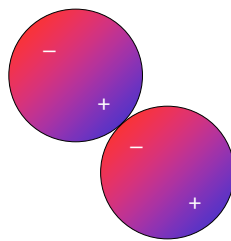

Рис. 1.7. Взаємодія між тимчасовими диполями двох молекул.

Вандерваальсові взаємодії між неполяризованими молекулами називають дисперсійними; взаємодії між двома поляризованими молекулами (постійними диполями) – орієнтаційними (або диполь-дипольними); між неполяризованою молекулою та постійним диполем – індукційними (або взаємодіями типу диполь-індукований диполь).

Основні властивості вандерваальсових взаємодій:

- Вандерваальсові взаємодії, які призводять до притягання на малих відстанях, реалізуються між *будь-якими* молекулами й атомами незалежно від їхньої природи.
- Вандерваальсові взаємодії є короткодійними: енергія взаємодій швидко знижується з відстанню між молекулами чи атомами r (пропорційно до $1/r^6$). Тобто вандерваальсові взаємодії є суттєвими при безпосередньому контакті між молекулами (атомами, хімічними групами).
- Слова "безпосередній контакт" означають, що існує певна оптимальна величина r_0 – відстань, на якій енергія взаємодій є мінімальною. При зниженні r притягання між молекулами змінюється на відштовхування: електронні оболонки різних молекул (уже насичені валентними електронами) не можуть проникати одна в одну (відповідно до принципу заборони Паулі). Величина r_0 характеризує розмір кожного атома (вандерваальсів радіус), який використовується при побудові молекулярних моделей (як, наприклад, на рис. 1.3). Непроникність атомів один для одного (стеричні обмеження) має велике значення для структури біополімерів: серед великої кількості конформацій можливими є лише ті, для яких не спостерігається проникнення однієї частини ланцюга в іншу (два атоми не можуть займати одну область простору).
- Вандерваальсові взаємодії є найслабшими серед усіх нековалентних взаємодій. Для порівняння: величина середньої кінетичної енергії теплового руху RT при 27°C становить $0,6$ ккал/моль; типові значення енергії вандерваальсових взаємодій (на відстані r_0) варіюють у межах $0,1$ – $0,5$ ккал/моль. Наприклад, такі слабкі взаємодії між молекулами метану здатні забезпечити рідкий стан метану тільки за дуже низьких температур (нижче $-161,6^\circ\text{C}$).

Останнє твердження потребує уточнення стосовно макромолекул. Коли взаємодіють досить великі поверхні, між якими реалізується велика кількість міжатомних контактів, вандерваальсові взаємодії стають суттєвим фактором стабілізації структури макромолекул і макромолекулярних комплексів. Для того, щоб таких контактів було справді багато (щоб не було пустот), дві поверхні повинні добре відповідати одна одній (як ключ до замка) – бути просторово *комплементарними*. Просторова комплементарність між поверхнями макромолекул є одним із важливих механізмів специфічної взаємодії між ними.

Електростатичні (іонні) взаємодії

Певні хімічні групи в біологічних макромолекулах здатні іонізуватися, тобто набувати постійного негативного чи позитивного заряду, втрачаючи чи набуваючи протон. Взаємодія між такими зарядами підпорядковується добре відомому закону Кулона (Charles de Coulomb), а саме, вільна енергія взаємодії двох зарядів q_1 і q_2 залежить від відстані між зарядами r як

$$U = \frac{q_1 q_2}{\epsilon r},$$

де ϵ – діелектрична проникність середовища. При цьому слід звернути увагу на кілька досить важливих моментів.

Величина ϵ залежить від полярності середовища. Поляризованість молекул води призводить до досить великого значення проникності ($\epsilon \approx 80$ за кімнатної температури). У неполярному середовищі проникність ϵ значно нижчою (наприклад, усередині молекули білка $\epsilon \approx 3$) і, відповідно, електростатична енергія зростає. Занурення зарядженої групи або навіть пари наближених різнойменних зарядів у неполярне середовище є дуже не вигідним енергетично: заряджені групи частіше залишаються на поверхні макромолекул, не занурюючись усередину.

Висока діелектрична проникність води свідчить про те, що електростатичні взаємодії у воді пов'язані в першу чергу з упорядкованістю диполів води навкруг зарядів і зміною цієї впорядкованості при наближенні чи віддаленні зарядів. Тобто електростатичні взаємодії мають ентропійну природу – при наближенні (взаємній нейтралізації) різнойменних зарядів ступінь упорядкованості диполів води знижується. Відповідно, зростає ентропія і знижується вільна енергія.

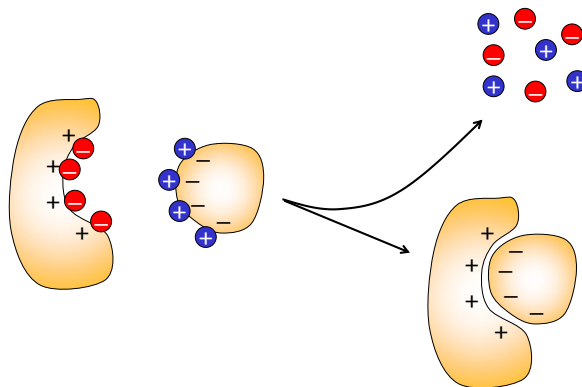

Рис. 1.8. Ентропійна природа електростатичних взаємодій між високозарядженими макромолекулами.

Найвагомішими електростатичні взаємодії є для макромолекул, на поверхні яких сконцентрована велика кількість заряджених груп (яскравим прикладом таких макромолекул є нуклеїнові кислоти, див. розділ 3). На перший погляд здається очевидним, що дві макромолекули з позитивно та негативно зарядженими поверхнями мають взаємодіяти за законом Кулона. Але крім води в живих системах завжди присутні неорганічні іони, які, за тим самим законом Кулона, зв'язуються із зарядженими поверхнями макромолекул (рис. 1.8). Права частина рис. 1.8 енергетично краща за ліву лише одним, а саме звільненням неорганічних іонів у зовнішній розчин, тобто більш низькою впорядкованістю (вищою ентропією та нижчою вільною енергією). Таким

чином, взаємодія двох заряджених макромолекул – цілком ентропійний ефект. Величина цього ефекту знижується зі зростанням концентрації неорганічних іонів (іонною силою): якщо іонів досить багато в зовнішньому розчині, ефект від їхнього звільнення дуже незначний. Тоді взаємна спорідненість макромолекул знижується і комплекс дисоціює.

Водневий зв'язок

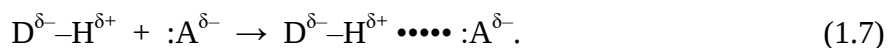
Деякі молекули і хімічні групи здатні до взаємодій особливого типу – водневих зв'язків. Першим прикладом молекул такого типу є молекули води – саме водневі зв'язки між ними зумовлюють рідкий стан води при температурах до 100°C. Розглянемо дві молекули води (рис. 1.9). Як вже було зазначено вище, унаслідок високої електронегативності оксигену молекула води є поляризованою, тобто на її атомах присутні парціальні електричні заряди. Відповідно, дві молекули будуть взаємодіяти одна з одною електростатично. Але тут є ще дві важливі обставини: 1) атом гідрогену має лише один електрон, і цей електрон є відтягнутим на оксиген у молекулі води; 2) атом оксигену містить на зовнішньому шарі дві неподілені пари електронів (рис. 1.3, 1.9), які не залучені до утворення ковалентного зв'язку. У результаті "слабка" електронна оболонка гідрогену "продавлюється" атомом оксигену другої молекули; його неподілена пара електронів частково узагальнюється з гідрогеном, електрон якого є відтягнутим "власним" оксигеном. Взаємодія такого типу й називається водневим зв'язком, який являє собою дещо середнє між електростатичною взаємодією (притягання парціальних зарядів) і ковалентним зв'язком (часткове узагальнення пари електронів між двома атомами).

Кожна молекула води містить два атоми гідрогену і дві неподілені електронні пари – максимальна кількість водневих зв'язків, що їх може утворити одна молекула води з іншими, дорівнює чотирьом. У середньому саме чотири водневі зв'язки приходить на одну молекулу у рідкій воді. Але слід розуміти при цьому, що середній час життя одного зв'язка приблизно дорівнює 1 пс – система водневих зв'язків у рідкій воді характеризується ультрашвидкою динамікою (саме тому і спостерігається рідкий стан). Відповідно, будь-які розмови про "пам'ять" чи "структуру" рідкої води не мають під собою жодних підстав.

Не тільки молекули води містять хімічні групи, здатні до утворення водневих зв'язків. Типові пари хімічних груп, що можуть з'єднуватись водневими зв'язками в макромолекулах:

Тобто, водневий зв'язок зазвичай формується між атомом гідрогену, приєднаним до електронегативного атома з частковим негативним зарядом δ^- (ця група "віддає" протон і називається *донором* водневого зв'язку), та електронегативним атомом іншої хімічної групи чи молекули (*акцептором*), який містить неподілену пару електронів:

Зокрема, такі групи завжди розміщені на поверхні водорозчинних макромолекул – саме тому вони й розчиняються у воді, взаємодіючи з нею за рахунок водневих зв'язків. Слід зазначити, що шари гідратації біля поверхні макромолекул швидко обмінюються з молекулами основного водного розчину – середній час затримки молекули води у шарі гідратації оцінюється у 10–20 пс.

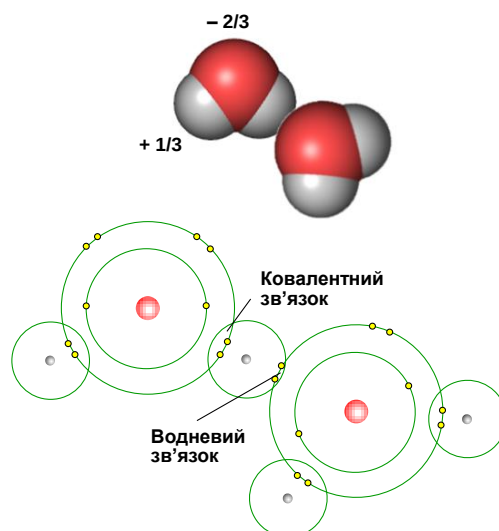

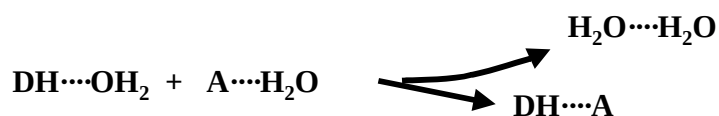
Рис. 1.9. Дві молекули води, зв'язані водневим зв'язком (внизу – схема електронної структури двох молекул).

Дві властивості водневого зв'язку є наслідком його природи:

- Водневий зв'язок є дуже вигідним енергетично: його енергію (утворення водневого зв'язку супроводжується виділенням тепла, тобто він має ентальпійну природу) можна оцінити приблизно в 5 ккал/моль (порівняйте з енергією теплового руху $RT = 0,6$ ккал/моль).
- На відміну від електростатичних взаємодій, але так само, як ковалентний зв'язок, водневий зв'язок є чутливим до взаємної орієнтації донора й акцептора – напрями водневого зв'язка і ковалентного зв'язка D–H повинні співпадати (припустимо відхилення у напрямках становить 20–30°).

Друга властивість є дуже важливою. Вона означає, що водневі зв'язки між макромолекулами утворюються тільки тоді, коли між донорними та акцепторними групами є чітка просторова відповідність. Це робить водневий зв'язок найсуттєвішим фактором у визначенні *специфічності* міжмолекулярних взаємодій – міжмолекулярному впізнанні.

Перша властивість також потребує уточнень. Водневий зв'язок, якщо він може утворитись, дуже не вигідно втрачати. Але можна легко його замінити – на водневий зв'язок з молекулою води, яка зазвичай присутня у великій кількості в оточенні макромолекул. Якщо взаємодія між донором і акцептором відбувається у водному середовищі, то рівняння (1.7) має бути переписане таким чином:

Як бачимо, кількість водневих зв'язків є однаковою ліворуч і праворуч (ентальпія системи не змінюється), різною може бути лише ентропія лівого та правого станів. Якщо донор і акцептор – маленькі молекули, то переважним буде лівий стан (велика кількість молекул води робить його менш упорядкованим): маленькі полярні молекули розчиняються у воді, тому що добре з нею взаємодіють. Якщо донор і акцептор належать макромолекулі, дещо переважним може стати правий стан: пара молекул води може вільніше рухатися, що збільшує ентропію системи. Але, в будь-якому разі, внаслідок

Гідрофобні взаємодії

Якщо додати ще одну таку гідрофобну поверхню, у системи буде дуже простий вихід (рис. 1.11): злипання поверхонь супроводжується визволенням молекул води, тобто зростанням ентропії. Отже, гідрофобні взаємодії мають цілком ентропійну природу. 3

рисунків 1.10 і 1.11 зрозуміло, що величина гідрофобного ефекту (енергетичний виграш від визволення води) є пропорційним площі гідрофобної поверхні.

Гідрофобний ефект і гідрофобні взаємодії залежать від температури – далі наведене дещо спрощене пояснення такої залежності (без занурення у детальний термодинамічний аналіз). Оскільки гідрофобний ефект має ентропійну природу, а ентропійний внесок у вільну енергію зростає з температурою (рівняння (1.2)), ефективність гідрофобних взаємодій збільшується при підвищенні температури (зростає ефект визволення води в середовище, де рух молекул води прискорюється). Саме цим зростанням гідрофобного ефекту пояснюється добре відоме зниження розчинності у воді неполярних молекул газів при підвищенні температури. Для біологічних систем це також має велике значення: підвищення температури, навіть не дуже значне (до 35–37 °C), змінює енергетичний баланс міжмолекулярних взаємодій і призводить у пойкилотермних організмів до так званого теплового шоку (див. розділ 8).

Гідрофобні взаємодії є надзвичайно важливими для живих систем. Достатньо сказати, що саме вони лежать в основі утворення клітинних мембран, без яких неможливим було б існування клітини. У наступних розділах буде показано, що гідрофобні взаємодії відіграють також провідну роль у підтриманні структури біологічних макромолекул.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення вільної енергії. Поясніть, як вона залежить від ентальпії та ентропії системи? В якому напрямку змінюється вільна енергія при переході системи до стану рівноваги?
2. Чи може при переході до стану рівноваги зрости ентальпія системи? За якої умови? Чи може зрости ступінь упорядкованості при переході до рівноважного стану?
3. Скориставшись рівнянням 1.6, розрахуйте відносну частку компонента А у складі комплексу С при концентраціях вільного компонента В, що дорівнюють 10^{-6} , 10^{-5} , 10^{-4} моль/л. Вважайте, що $K = 10^5$ л/моль.
4. Що таке ковалентний зв'язок і які основні властивості йому притаманні? За рахунок чого полімерний ланцюг може змінити свою конформацію?
5. Назвіть дві умови, за яких буде відбуватися хімічна реакція. Якою величиною визначається швидкість реакції?
6. У чому полягає фізичний механізм вандерваальсових взаємодій?
7. Поясніть ентропійну природу іонних взаємодій між двома високозарядженими макромолекулами.
8. Які властивості мають бути притаманні двом хімічним групам, щоб між ними міг утворитися водневий зв'язок? Чи можливий водневий зв'язок між двома метильними групами?
9. Чому водневий зв'язок часто буває важливим для специфічного міжмолекулярного впізнання?
10. Поясніть фізичну природу гідрофобного ефекту.

Рекомендована література

- Сиволоб, А.В. (2011) *Фізика ДНК*. Київ : ВПЦ "Київський університет".
Allen, J.P. (2008) *Biophysical chemistry*. Oxford UK : Wiley-Blackwell.
Cantor, C.R. and Schimmel, P.R. (1980) *Biophysical chemistry*. New York : W.H. Freeman and Company.

- Dill, K.A., Truskett, T.M., Vlachy, V. and Hribar-Lee, B. (2005) Modeling water, the hydrophobic effect, and ion solvation. *Annu. Rev. Biophys. Biomol. Struct.* 34, 173–199.
- Nelson, D.L. and Cox, M.M. (2021) *Lehninger principles of biochemistry*. 8th ed. New York : W.H. Freeman and Company.
- Pal, S. (2020) *Fundamentals of molecular structural biology*. London : Academic Press.
- Pal, S.K., Zhao, L., Xia, T. and Zewail, A.H. (2003) Site- and sequence-selective ultrafast hydration of DNA. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* 100, 13746–13751.
- Schrödinger, E. *What is life?: with Mind and matter and Autobiographical sketches*. Cambridge UK : Cambridge University Press.
- Tanford, C. (1980). *The hydrophobic effect: formation of micelles and biological membranes*. New York : John Wiley & Sons.

Thus we have come to the conclusion that an organism and all the biologically relevant processes that it experiences must have an extremely 'many-atomic' structure and must be safeguarded against haphazard, 'single-atomic' events ...

E. Schrödinger. What is life?

Переважна більшість процесів у живій клітині залежить від білків – біополімерів, мономерними одиницями яких слугують залишки амінокислот. Структурна організація білків, при великому їх розмаїтті, підпорядкована достатньо простим фізичним принципам, які визначають також можливість виконання білками своїх численних функцій.

У структурному аспекті прийнято розрізняти кілька основних типів білків. Найважливішим з них є глобулярні водорозчинні білки – такі, що формують компакту – *глобулярну* – структуру і добре розчиняються у воді. Саме про такі білки піде мова у першу чергу. Окремо будуть розглянуті також і деякі інші важливі типи білків.

Хімічна будова білків

Амінокислоти

Узагальнену хімічну формулу амінокислот, що входять до складу білків, зображено на рис. 2.1.

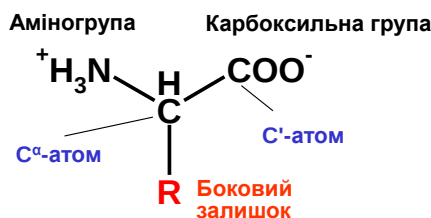

Рис. 2.1. Структурна формула амінокислоти.

Як зображено на цьому рисунку, за нейтральних рН аміно- та карбоксильна групи (NH_2 і COOH), приєднані до спільного атома карбону (C^α), перебувають в іонізованому стані. Саме ці, стандартні для всіх амінокислот, групи (наявність яких і зумовила назву цих сполук) забезпечують утворення полімерної молекули білка при її синтезі. Розрізняються амінокислоти за типом бокового (амінокислотного) залишку. Усього у складі білків зустрічається 20 амінокислот – насправді, у деяких білках зустрічається також декілька додаткових мінорних амінокислот, але саме 20 визначаються генетичним кодом (розділи 4, 8). Назви, загальноприйняті скорочені позначення (три- та однолітерні), хімічні структурні формули і структури амінокислотних залишків представлено на рис. 2.2, 2.3. Слід зауважити, що, строго кажучи, серед наведених 20 сполук амінокислотами є 19: пролін являє собою імінокислоту – у його складі боковий залишок утворює кільце з азотом, унаслідок чого замість аміногрупи NH_2 залишається іміногрупа NH (рис. 2.2).

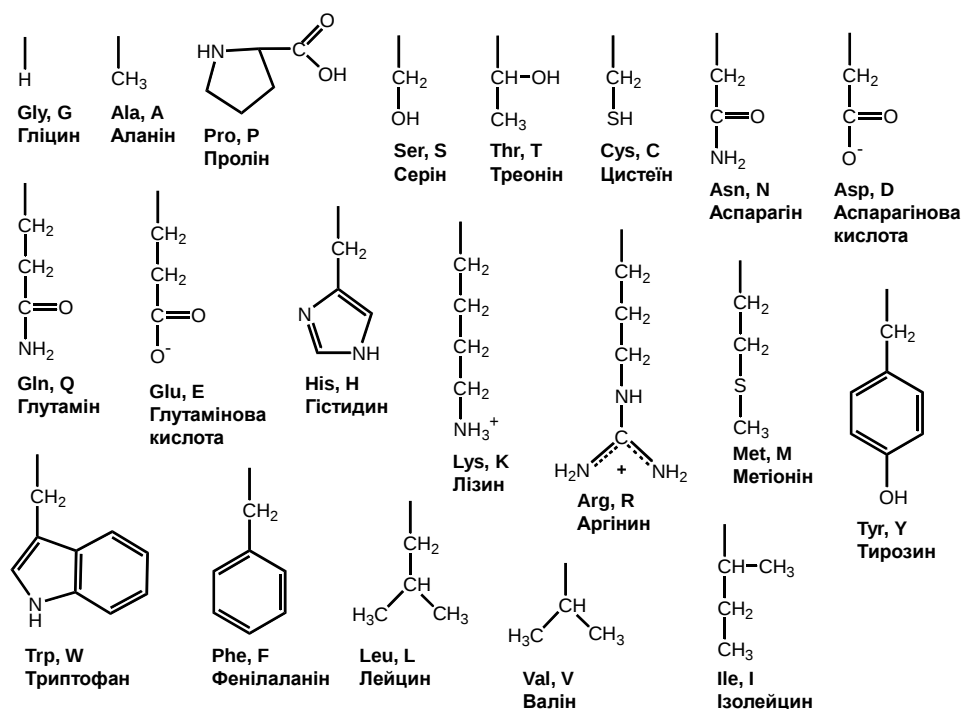

Рис. 2.2. Структурні формули 20 амінокислотних залишків. Імінокислота пролін зображена повністю, для усіх інших амінокислот наведено їхні бокові залишки, приєднані до C^α -атома (у стані іонізації, який вони мають при рН 7,0).

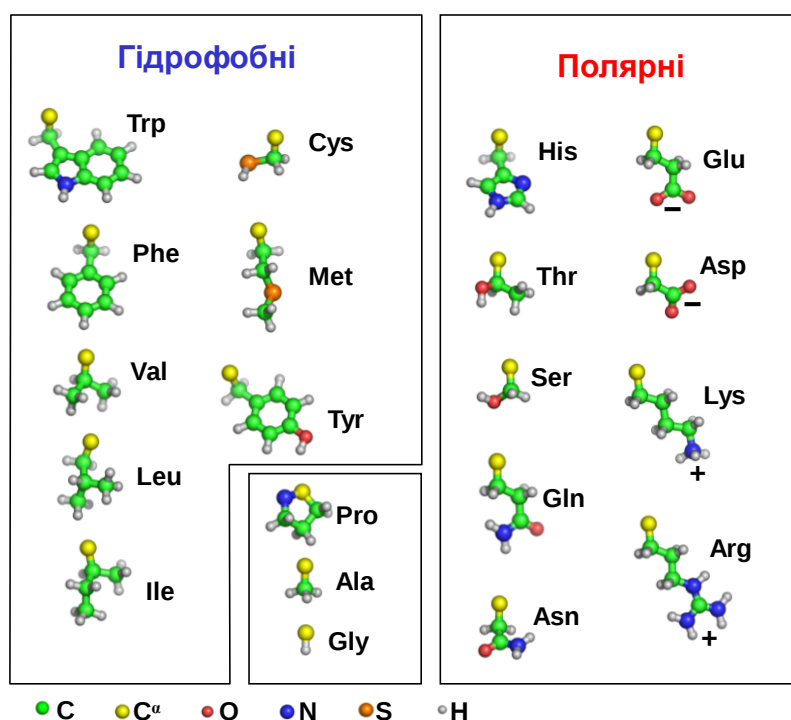

Рис. 2.2. Структури амінокислотних залишків, приєднаних до C^α -атома. Кольоровий код (унизу) позначення хімічних елементів зберігається на всіх рисунках далі.

Два параметри амінокислотних залишків мають особливе значення для структури білка: розмір і здатність взаємодіяти з водою. За останньою ознакою залишки можна поділити дві групи: полярні й неполярні (гідрофобні). Три гідрофобні залишки (окрема група на рис. 2.3) – маленького розміру, тому їх можна вважати "нейтральними" щодо спорідненості до води (гідрофобний ефект залежить від розміру поверхні, див. розділ 1).

У глобулярних водорозчинних білках співвідношення між гідрофобними та полярними залишками дорівнює в середньому 50 : 50. Унаслідок гідрофобного ефекту неполярні залишки прагнуть опинитися всередині структури білка, полярні залишаються на поверхні, зберігаючи взаємодії з водою. Це і є головна рушійна сила, яка змушує білковий ланцюг укладатися певним чином у просторі, формуючи компакту структуру – так звану *глобулу*.

Полярні амінокислоти тому так і називаються, що прагнуть взаємодіяти з водою за рахунок водневих зв'язків (містять донорні та акцепторні групи). Серед них є залишки, які мають постійний заряд при pH 7,0: негативний у Asp і Glu (за рахунок карбоксильних груп у складі бокового залишку), позитивний у Lys (аміногрупа) та Arg (гуанідинова група). His також може набувати позитивного заряду в структурі білка в певному мікрооточенні (у розчині він іонізується при pH < 6,5).

Пептидний зв'язок і поліпептидний ланцюг

При білковому синтезі карбоксильна група однієї амінокислоти та аміногрупа іншої, втрачаючи молекулу води, утворюють ковалентний зв'язок, який називається *пептидним* (рис. 2.4). Група атомів O–C'–N–H називається *пептидною групою*. Оскільки в утворенні зв'язку між мономерами беруть участь різні хімічні групи, поліпептидний ланцюг має напрям: його кінець, де залишається аміногрупа, називається N-кінцем, протилежний (карбоксильна група) – C-кінцем. Синтезуються поліпептидні ланцюги (розділ 8) у напрямку N → C, у цьому ж напрямку завжди представляються за умовчанням амінокислотні послідовності білків (так звані *первинні* структури).

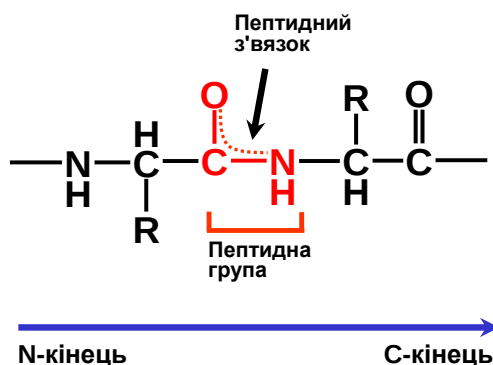

Рис. 2.4. Фрагмент поліпептидного ланцюга.

Дві властивості пептидної групи відіграють ключову роль в утворенні просторової структури білка:

1) **Пептидна група є полярною** – виступає одночасно донором і акцептором водневих зв'язків. Таким чином, універсальний остов поліпептидного ланцюга (пептидні групи та C^α-атоми, що чергуються), від якого відгалужуються полярні та неполярні бокові залишки (див. рис. 2.5), є полярним.

2) Одна з пар електронів, що відповідає зв'язку C'–O (зазвичай позначається як подвійний, як праворуч на рис. 2.4), насправді делокалізована також між атомами C'–N: *пептидний зв'язок є "напівподвійним"*, що унеможливує обертання навкруг нього. Для більшості амінокислот реалізується більш вигідна транс-конформація пептидного

зв'язку: приєднані до пептидної групи C^α -атоми "дивляться" в різні боки (рис. 2.5). Єдине виключення – пептидний зв'язок перед Pro, приблизно 10 % таких зв'язків знаходяться в *цис*-конформації.

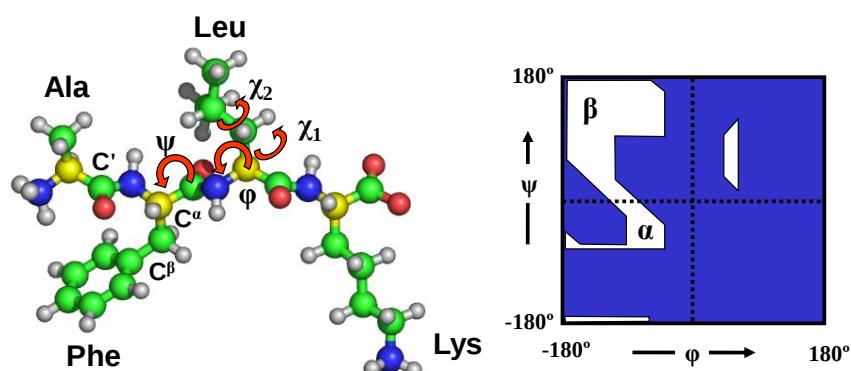

Рис. 2.5. Тетрапептид і приблизна діаграма Рамачандрана: синім кольором позначено заборонені, білим – дозволені для більшості амінокислотних залишків зони. Літери α і β позначають зони, які відповідають певним регулярним конформаціям.

Оскільки обертання навкруг пептидного зв'язку є неможливим, конформація поліпептидного ланцюга може змінюватись тільки за рахунок обертання навкруг суміжних до пептидної групи одинарних зв'язків (обертальні кути ϕ і ψ , рис. 2.5), а також обертання навкруг зв'язків у межах бокових залишків (χ_1 , χ_2 ..., рис. 2.5). Унаслідок стеричних обмежень не всі комбінації кутів обертання ϕ і ψ є можливими – для поліпептидного ланцюга реалізується обертально-ізомерний механізм гнучкості. Дозволені для більшості залишків зони конформаційного простору в координатах ϕ – ψ (діаграма Рамачандрана (Gopalasamudram Narayana Ramachandran)) показано на рис. 2.5. Діаграми Рамачандрана мають свої специфічні ознаки для окремих залишків. Особливо це проявляється, якщо ввести третю координату – вільну енергію для кожної пари обертальних кутів. Інакше кажучи, переважна (найбільш імовірна) **локальна конформація ланцюга залежить від амінокислотної послідовності**.

Вторинна структура

Локальну конформацію амінокислотного ланцюга називають *вторинною структурою* білка. Частина ланцюга (іноді значна) може залишатись *невпорядкованою* – існувати у вигляді великого набору конформацій (кути ϕ і ψ змінюються у часі у допустимих межах). Частина ланцюга знаходиться у впорядкованій, але *нерегулярній* конформації (кути ϕ і ψ мають стабільні значення, але варіюють від одного залишку до іншого). Проте, у глобулярних білках завжди зустрічаються також *регулярні конформації*, *стабілізовані водневими зв'язками між пептидними групами*, і термін "вторинна структура" іноді у вузькому сенсі відносять саме до них. В основному, у глобулярних білках представлено всього два типи таких конформацій – α -спіраль (α -helix) і β -структура (β -structure).

α -Спіраль

Одна з допустимих конформацій на карті Рамачандрана ($\phi \approx -60^\circ$, $\psi \approx -45^\circ$, рис. 2.5) передбачає наближення кисню пептидної групи *i*-го залишку до NH-групи *i* + 4. Перша група є акцептором водневого зв'язку, друга – донором. Система таких водневих

зв'язків між кожним i та $i + 4$ залишком стабілізує регулярну конформацію, яка й називається α -спіраллю (рис. 2.6). Ця спіраль є правою (точка, що рухається вздовж ланцюга, обертається навкруг осі спіралі за годинниковою стрілкою й одночасно пересувається вздовж осі *вперед*), на один виток припадає 3,6 амінокислотні залишки, довжина одного витка вздовж осі (крок спіралі) 5,4 Å. Водневий зв'язок між пептидними групами замикає в кільце 13 атомів чотирьох залишків: відповідно, α -спіраль позначається також як *спіраль* 4₁₃. α -Спіраль можна приблизно уявити як циліндр діаметром ≈ 10 Å, на поверхні якого розташовані амінокислотні залишки.

Оскільки найімовірніша локальна конформація ланцюга залежить від послідовності, різні амінокислоти та їхні комбінації мають різний потенціал щодо включення в α -спіраль (як і в будь-яку іншу вторинну структуру). Наприклад, Pro не може бути включеним до α -спіралі (немає донора водневого зв'язку). Gly також уникає регулярних структур, оскільки у їхньому складі цей дуже маленький залишок втратив би свою високу конформаційну свободу (ентропійна ціна була б надто високою). При цьому в глобулярних білках спостерігається закономірність: гідрофобні амінокислотні залишки зазвичай згруповані на поверхні спіралі в більш-менш суцільний гідрофобний кластер (рис. 2.6). Тобто, α -спіраль переважно утворюється на таких ділянках послідовності з високим спіральним потенціалом, які здатні сформувати гідрофобний кластер на поверхні спіралі.

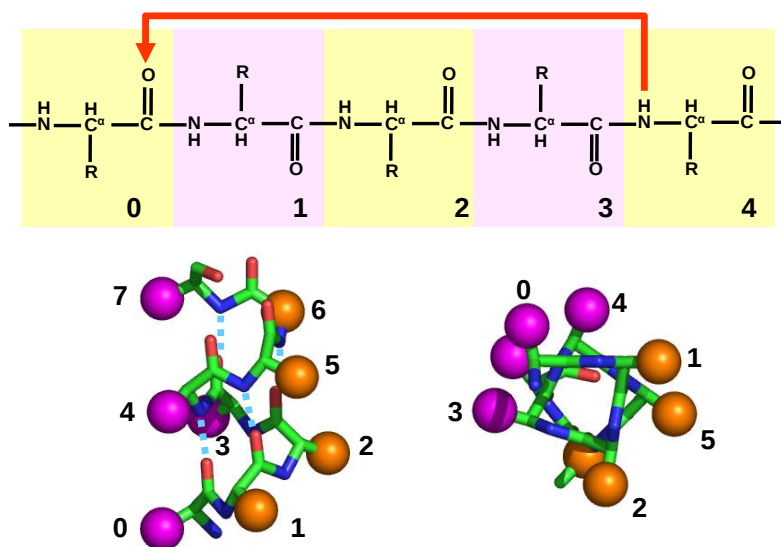

Рис. 2.6. α -Спіраль. Червона стрілочка – водневий зв'язок. Унизу: дві проекції α -спіралі, пунктирні лінії – водневі зв'язки між пептидними групами. Бокові залишки схематично показані у вигляді кульок, різне забарвлення символізує два типи залишків – полярні й неполярні.

Така закономірність пояснюється просто. Унаслідок конкуренції з молекулами води водневі зв'язки між пептидними групами (а отже, і спіраль) у водному оточенні не є дуже стабільними. Адже утворення спіралі коштує енергетичних витрат – зниження ентропії за рахунок обмеження конформаційної свободи. А водневі зв'язки у присутності води (тобто заміна зв'язку між пептидною групою та водою на зв'язок між пептидними групами) не здатні суттєво компенсувати ці витрати (див. розділ 1). Якщо ж на поверхні спіралі є гідрофобний кластер, він прагне адсорбувати іншу гідрофобну поверхню (спіралі чи інших елементів вторинної структури). Тоді частина пептидних груп і

водневих зв'язків між ним опиняється в неполярному оточенні, що суттєво стабілізує і ці зв'язки, і α -спіраль. У результаті у глобулі залишаються лише α -спіралі з гідروفобним кластером на поверхні. Це вказує, що формування регулярної вторинної структури та укладання в глобулу – єдиний процес. Нижче при обговоренні глобулярної структури з'ясуємо, чому взагалі утворюється регулярна вторинна структура в глобулярних білках.

β -Структура

Інший тип регулярної вторинної структури, який часто зустрічається в білках, – це β -структура. Вона складається з витягнутих фрагментів поліпептидного ланцюга: кілька таких фрагментів – β -тяжів (β -strands) – утворюють β -структурний шар, у площині якого розташовані водневі зв'язки між пептидними групами тяжів, а від обох поверхонь відходять амінокислотні залишки (рис. 2.7).

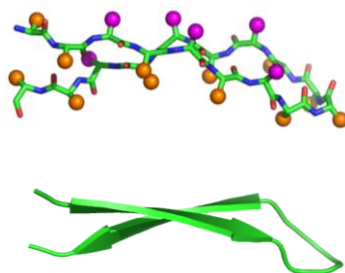

Рис. 2.7. Антипаралельна β -структурна шпилька (амінокислотні залишки зображено кульками, як на рис. 2.6). Унизу: та сама шпилька в загальноприйнятому схематичному зображенні.

Половина пептидних груп β -тяжів, які містяться на межах шару, залишаються ненасиченими водневими зв'язками. Тому чим більше тяжів входить до складу шару, тим більш стабільним він є. β -Шар може бути антипаралельним (сусідні тяжі спрямовані у протилежні один щодо одного напрямки, як на рис. 2.7) або паралельним (це можливо, якщо тяжі не розташовані один за одним по ланцюгу). Як видно з рис. 2.7, β -шар завжди є дещо скрученим через те, що окремі тяжі не є абсолютно прямими.

Сусідні по ланцюгу амінокислотні залишки розташовані по різні боки β -структурного шару. І знову спостерігається вже зрозуміла закономірність: принаймні одна поверхня шару є переважно гідروفобною.

Спіраль 3_{10}

Права спіраль 3_{10} (водневий зв'язок між i та $i + 3$ залишками) зустрічається не дуже часто у вигляді коротких (три-чотири залишки) фрагментів.

β -Поворот

β -Поворот або β -вигин (β -turn) – невеликий елемент ланцюга із чотирьох залишків, стабілізований водневим зв'язком між пептидними групами першого та четвертого. β -Поворот забезпечує поворот ланцюга на 180° і часто знаходиться між двома сусідніми β -тяжами в антипаралельних β -шпильках.

Глобулярна структура

Поліпептидний ланцюг глобулярного білка довжиною 50–150 (максимально 250) амінокислотних залишків укладається в єдину щільну глобулу розміром 25–40 Å.

Усередині такої глобули утворюється *гідрофобне ядро* з неполярних залишків, заекрановане від води полярною поверхнею глобули. Ланцюги більшого розміру при формуванні такої структури займали б занадто великий об'єм – так, що полярні залишки змушені були б опинитися всередині, втративши вигідні контакти з водою. Відповідно, довші ланцюги утворюють кілька субглобул із власним гідрофобним ядром кожна – структурних *доменів*. Просторову структуру будь-якого поліпептидного ланцюга називають *третинною структурою*. Досить часто молекула білка складається з кількох поліпептидних ланцюгів, які можуть укладатися в єдину щільну глобулу або формувати окремі глобули, що взаємодіють між собою. В обох випадках кажуть про *четвертинну* (субодиничну) структуру білка.

Різні варіанти зображення просторової структури білка показані на рис. 2.8. На частинах (б) і (г) добре видно утворення всередині глобули щільного гідрофобного ядра.

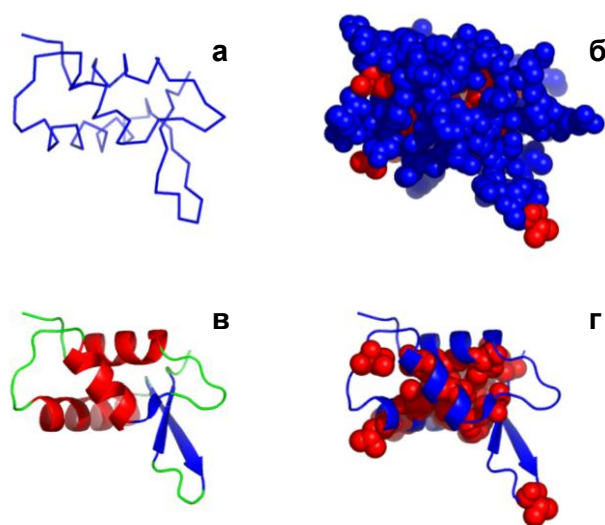

Рис. 2.8. Різні варіанти зображення структури глобулярного білка (глобулярний домен гістону H5, код PDB 1HST): (а) – остов ланцюга (з'єднані між собою C^α -атоми); (б) – атомна модель, червоні – атоми неполярних, сині – полярних залишків; (в) – схема будови, де показані сегменти вторинної структури; (г) – до попередньої схеми додано атоми неполярних залишків. Усі рисунки мають однакові проекції та масштаб.

Роль вторинної структури в утворенні глобули

Розглядаючи структури глобулярних білків (на сьогодні їх установлено понад 160 тис.), можна сформулювати кілька загальних правил, яким вони підпорядковані.

Правило 1. Каркас глобули завжди складається з ділянок вторинної структури (α -спіралей та/або β -структурних шарів), гідрофобні поверхні яких, взаємодіючи між собою, утворюють гідрофобне ядро.

Чому саме з ділянок регулярної вторинної структури? Це стає зрозумілим, якщо брати до уваги полярність / неполярність елементів поліпептидного ланцюга. Неполярні амінокислотні залишки прагнуть опинитися всередині глобули внаслідок гідрофобного ефекту – їхній контакт з водою є дуже невигідним енергетично. Але разом з ними в неполярному оточенні мають опинитися *полярні* пептидні групи остова. Втрата їхніх водневих зв'язків із молекулами води є енергетично дуже невигідною (енергія водневого зв'язку є дуже високою). Єдиний вихід для пептидних груп – утворити водневі зв'язки між собою, а це можливо тільки в складі ділянок регулярної вторинної структури.

Отже, насичення пептидних груп водневими зв'язками у складі вторинної структури є необхідною передумовою утворення всередині глобули гідрофобного ядра. Петлі й перемички між ділянками вторинної структури знаходяться в нерегулярній конформації й залишаються на поверхні глобули, їхні пептидні групи при цьому зберігають контакт з водою. Відповідно:

Правило 2. Сегменти вторинної структури протягнуті від одного краю глобули до іншого. Перемички між ділянками вторинної структури залишаються на поверхні й ніколи не занурюються всередину глобули.

Обидва правила мають ясний фізичний сенс і могли б бути сформульованими, виходячи із загальних фізичних міркувань.

Стабілізація глобули

Як зрозуміло з викладеного вище, *головною рушійною силою утворення глобулярної структури є гідрофобні взаємодії*. Але, щоб здійснювати певні функції, білок повинен мати дуже стабільну просторову структуру, яку гідрофобні взаємодії не можуть забезпечити: для їхньої реалізації достатньо просто витіснити воду з інтерфейсу між гідрофобними поверхнями. При цьому поверхні, тобто сегменти вторинної структури, яким вони належать, будуть зберігати певну свободу руху. Саме така ситуація і спостерігається для проміжного стану, який реалізується при укладці білка, – так званої *розплавленої глобули* (рис. 2.9). Першим етапом укладання є одночасне й досить швидке утворення сегментів вторинної структури та їхнє "злипання" за рахунок гідрофобних взаємодій. Загальна архітектура розплавленої глобули – приблизно така сама, як у нативного функціонального білка, але спостерігаються значні рухи ділянок вторинної структури одна відносно одної – розплавлена глобула нагадує краплю рідини, де елементами, що рухаються, є ділянки вторинної структури. На другому етапі реалізується щільна упаковка глобули за рахунок вандерваальсових взаємодій – точна взаємна підгонка амінокислотних залишків з утворенням численних контактів між ними, без порожнин усередині глобули. Результатом є *нативна глобула*, яка є вже не краплею рідини, а *твердим тілом*.

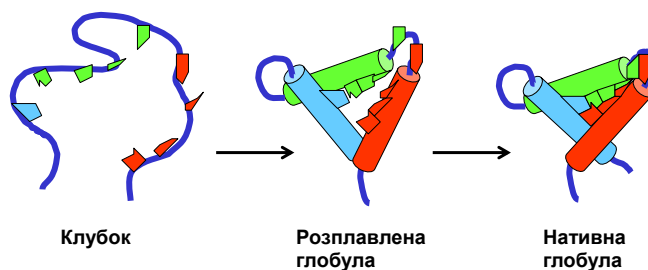

Рис. 2.9. Схема укладання глобулярного білка.

Твердість – найбільш характерна та важлива ознака білка, вона забезпечує наявність стабільної специфічної робочої поверхні, яка й виконує певну функцію. Решта молекули – лише каркас, який утримує цю робочу поверхню. Твердість забезпечує також надійність роботи білка, дозволяє уникнути розмивання специфічності. Адже молекула білка поводить себе як тверде тіло при зміні умов: витримує зовнішні зміни до певних меж, не змінюючись сама, а за цими межами руйнується як одне ціле – за принципом "усе або нічого" (у процесі так званої *денатурації*).

Головні взаємодії, що стабілізують білкову глобулу:

- Гідрофобні взаємодії між неполярними амінокислотними залишками, розташованими в межах сегментів вторинної структури.

- Водневі зв'язки між пептидними групами в межах тих самих сегментів, які підтримують їхню структуру і, головне, забезпечують можливість занурення пептидних груп у гідрофобне ядро.
- Ван-дер-Ваальсові контакти всередині глобули, які забезпечують остаточне "огранювання" структури та надають їй жорсткості.

Додаткову роль у стабілізації можуть відігравати: водневі зв'язки всередині глобули за участю певних амінокислотних залишків; електростатичні взаємодії на поверхні глобули; ковалентні дисульфідні зв'язки між залишками Cys (наближеними один до одного внаслідок реалізації головних факторів укладання, дисульфідні зв'язки є особливо характерними для білків маленького розміру, що екстретуються клітиною); взаємодії з певними невеликими молекулами небілкової природи – лігандами, простетичними групами, іонами металів тощо.

Структурна класифікація глобулярних білків

Оскільки глобула будується з елементів регулярної вторинної структури, яких є всього два, цілком природно розділити структурні домени глобулярних білків на три групи: α -спіральні, β -структурні та змішаного типу. Виявляється, що кількість типів взаємної упаковки сегментів вторинної структури – так званих *структурних мотивів*, або типів *укладки* (fold), які забезпечують утворення гідрофобного ядра, – досить обмежене.

α -Спіральні білки. Серед структурних мотивів, які складаються тільки з α -спіралей, в основному зустрічаються всього два типи. Довгі спіралі (довжиною до 5–6 витків) формують α -спіральні пучки (α -helix bundles). Дві (рідше три) спіралі у складі пучка утворюють шар з гідрофобною поверхнею, два такі шари, укладаючись паралельно (під кутом $\sim 20^\circ$) або ортогонально ($\sim 90^\circ$), формують гідрофобне ядро (рис. 2.10). Слід зробити наступні важливі зауваження щодо представлених на цьому рисунку структур: усі вони не мають гомології між собою щодо амінокислотної послідовності; білки подібної структури (гемеритрин і білок вірусу тютюнової мозаїки) виконують різні функції; білки різної структури (гемеритрин і міоглобін) виконують подібну функцію зв'язування кисню.

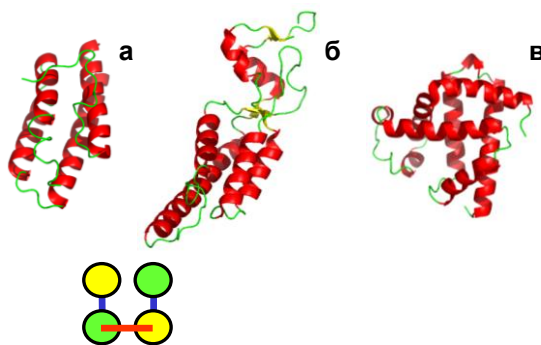

Рис. 2.10. Спіральні пучки з паралельною (а, б) чи ортогональною (в) упаковкою в гемеритрині (а, 1HMD), у білку оболонки вірусу тютюнової мозаїки (б, 1EI7), у міоглобіні (в, 1A6M). Внизу – схема взаємного розташування α -спіралей у паралельних пучках, N- і С-кінцеві торці забарвлені у різні кольори, червона перемичка знаходиться ближче до глядача, сині – на протилежному боці.

Другим, більш розповсюдженим, структурним мотивом є упаковка трьох або більше α -спіралей у приблизно сферичну глобулу. Така упаковка реалізується для коротких

спіралей, які значно частіше зустрічаються в білках (близько 10–12 залишків, тобто 3–3,5 витка). Приклади наведено на рис. 2.11 (подібна упаковка реалізується також для трьох α -спіралей, зображених на рис. 2.8). Короткі спіралі в цьому випадку розташовані по ребрах квазісферичного багатогранника, оточуючи приблизно сферичне гідрофобне ядро.

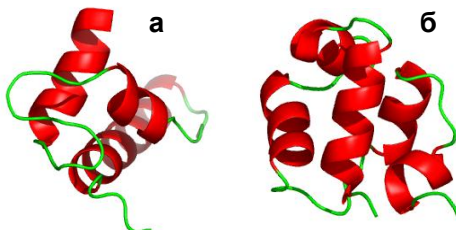

Рис. 2.11. Домени актинідину (а, 1AEC) і білка Cro бактеріофага 434 (б, 3CRO).

Указані структурні мотиви зустрічаються найчастіше, оскільки вони найкраще відповідають уже сформульованим вище двом правилам структурної організації білків. Крім того, розглядаючи ці структури можна сформулювати ще одне

Правило 3. Перемички між сегментами вторинної структури уникають взаємного перехрестя – суміжні по ланцюгу перемички розташовані по різні боки глобули.

Таке перехрестя призвело б або до контакту між перемичками (тобто їхньої дегідратації), або до значного вигину однієї з перемичок. Обидва наслідки є енергетично не вигідними. Інакше кажучи, украй мало можна уявити фрагментів амінокислотної послідовності, які б могли перетнутися без суттєвих енергетичних витрат.

Крім того, описані α -спіральні мотиви найкраще забезпечують вимогу щільної упаковки глобули – саме за цих типів взаємної орієнтації спіралей їхні поверхні можуть здійснити найбільшу кількість вандерваальсових контактів між собою.

β -Структурні білки. Основою β -структурних доменів є антипаралельні β -шари. Два шари β -структури, взаємодіючи своїми гідрофобними поверхнями, укладаються один на одного у своєрідний штабель, β -тяжі двох шарів орієнтуються при цьому паралельно або перпендикулярно (ортогональна упаковка) один до одного.

При ортогональній упаковці, унаслідок скрученості β -шарів, форма такого штабеля нагадує циліндр зі значним нахилом тяжів до осі (рис. 2.12). Ця укладка так і називається – β -циліндр, або β -діжка (β -barrel). Проекція ходу ланцюга на площину для такого структурного мотиву виглядає дуже просто: сусідні по ланцюгу ділянки є також сусідами у складі шару, і проекція еквівалентна візерунку "меандр" (часто зустрічається на античних амфорах).

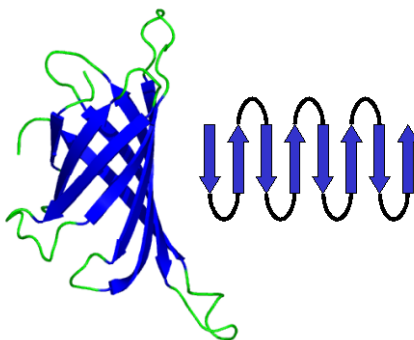

Рис. 2.12. β -Циліндр у стрептовідині (1HQQ); праворуч – проекція ходу ланцюга на площину, яка відповідає візерунку "меандр".

Інший тип ходу ланцюга нагадує інший античний візерунок – "грецький ключ" (рис. 2.13), відповідна просторова укладка являє собою два накладені один на одного шари β -структури (β -сендвіч).

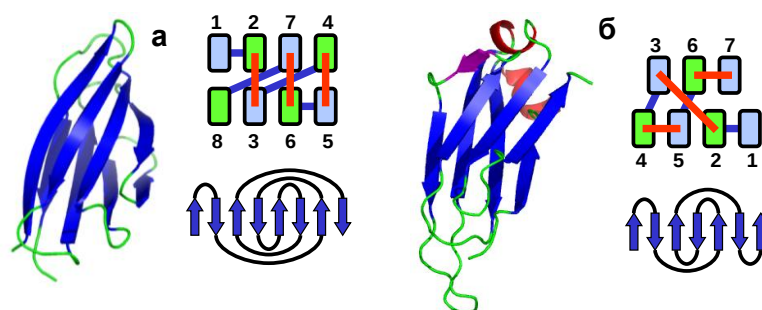

Рис. 2.13. (а) – Ксилан-зв'язувальний домен ксиланази (1E5B); (б) – імуноглобулінова укладка в константному домені важкого ланцюга імуноглобуліну (15C8). Праворуч показано схеми упаковки двох шарів із торця (β -тяжі пронумеровані, блакитний – N-, зелений – C-кінець фрагмента) і проекції ходу ланцюга на площину (для структури (б) короткі α -спіралі та один β -тяж, які прикривають торець, на схемах не показано).

Наведені приклади укладання β -структурних доменів з певними варіаціями зустрічаються дуже часто в глобулярних білках, оскільки найкраще відповідають сформульованим вище правилам структурної організації білків і вимозі щільної упаковки глобули.

α/β -Білки. Так позначаються білки, в яких α -спіралі та β -тяжі регулярно чергуються по ланцюгу (відповідно, β -структура є паралельною, і α -спіралі також паралельні одна до одної). Для них найхарактернішими є два типи укладок (рис. 2.14): 1) α/β -циліндр – закручений у циліндр паралельний β -шар, оточений циліндром з α -спіралей; відповідно, утворюються два гідрофобні ядра – усередині β -циліндра та на інтерфейсі між β -структурою та α -спіралями; 2) укладка Россманна (Michael Rossmann) – приблизно планарний шар паралельної β -структури, прикритий двома шарами α -спіралей; тут також утворюються два гідрофобні ядра на інтерфейсах між β -структурою та α -спіралями.

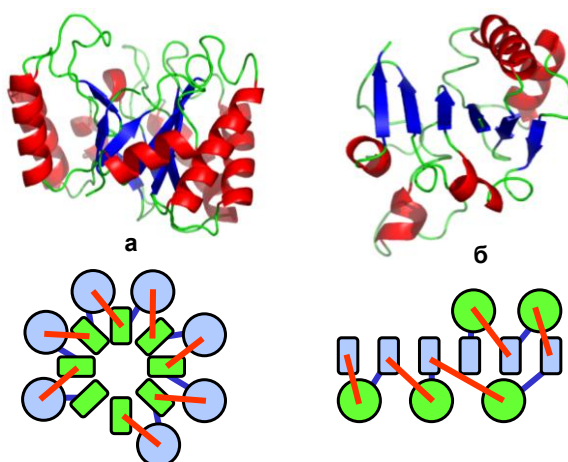

Рис. 2.14. (а) – α/β -циліндр ендоглюканази (1A3H); (б) – укладка Россманна в трансгідрогеназі (1D4O). Унизу – відповідні схеми укладок з торця α -спіралей і β -тяжів.

(α + β)-Білки – білки з нерегулярним чергуванням α -спіралей і β -структурних тяжів. В їхньому складі два типи вторинної структури можуть бути рознесені: наприклад, β -сендвіч, торці якого прикриті α -спіралями чи α -спіральною субдоменом (рис. 2.15, а) – ОВ-укладка (oligonucleotide binding) із розташуванням елементів вторинної структури по ланцюгу $\beta\beta\beta\alpha\beta\beta\alpha$. Іншим варіантом є так звана $\alpha\beta$ -складка ($\alpha\beta$ -plait), зображена на рис. 2.15, б: шар антипаралельної β -структури, гідрофобна поверхня якого закрита α -спіралями, розташування елементів вторинної структури по ланцюгу – $\beta\alpha\beta\beta\alpha\beta$. Отже, як і для α/β -білків, у складі єдиної глобули, утвореної шарами сегментів вторинної структури, α -спіралі та β -структура завжди розділяються в різні шари. Причиною є те, що занурення α -спіралі в шар β -структури зруйнувало б систему водневих зв'язків між β -тяжами.

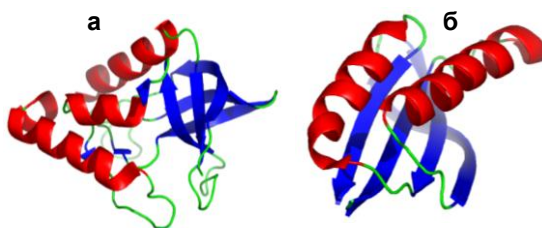

Рис. 2.15. (а) – стафілококова нуклеаза (1EY0); (б) – глобулярний домен рибосомного білка S6 (1J5E).

Вище було розглянуто деякі найтипівіші структурні мотиви, що зустрічаються у глобулярних білках. Насправді, таких мотивів (укладок), беручи до уваги також деякі деталі, нараховують дещо більше 100. Зрозуміло, що білки з дуже подібною первинною структурою мають подібну просторову організацію. Але й десятки тисяч білків, які не мають нічого спільного в амінокислотних послідовностях, вписуються в досить обмежену кількість стандартних структурних мотивів. Причиною цього нетривіального спостереження є те, що стандартні мотиви найкраще відповідають певним правилам (частина яких сформульована вище) структурної організації, правилам, які впливають просто із загальних фізичних міркувань. У принципі, можна уявити порушення будь-якого із цих правил. Наприклад, можна так "спроектувати" амінокислотну послідовність, щоб гідрофобна перемичка між сегментами вторинної структури занурювалась у гідрофобне ядро з утворенням там водневих зв'язків її пептидними групами. Але зрозуміло, що для цього потрібен дуже обізнаний "дизайнер". Сам факт наявності стандартних укладок свідчить про те, що *за своїм походженням молекули білків є статистичними (випадковими) кополімерами 20 амінокислот*. І чим більше послідовностей може бути вписано в певну стандартну архітектуру глобули без порушення її стабільності, тим частіше така архітектура спостерігається у природі.

Це не означає, що *будь-який* статистичний сополімер амінокислот може сформувати стабільну глобулу. У результаті еволюційного відбору залишились лише ті кополімери (дуже невелика кількість), які допускають утворення стабільного, щільно упакованого (з великою кількістю вандерваальсових контактів) гідрофобного ядра. Слід зауважити, що вимога утворення гідрофобного ядра не означає, що *всі* неполярні залишки мають опинитися всередині (див., наприклад, рис. 2.8, (б), (г)): у середньому для всіх білків тільки 80–85 % гідрофобних залишків занурюються у гідрофобне ядро, решта, які залишаються на поверхні, не впливають суттєво на стабільність глобул. І це є ще одним підтвердженням випадковості білкових послідовностей.

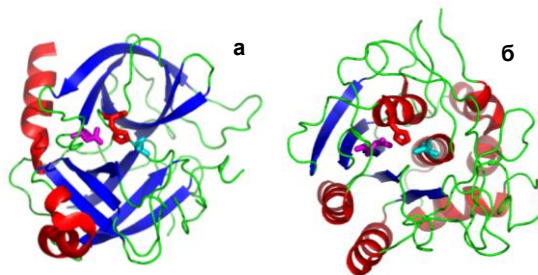

Рис. 2.16. (а) – α -хімотрипсин (4CHA); (б) – субтилізін (1SBC). Для кожного білка показані три залишки (Asp, His, Ser), які формують активний центр цих протеаз.

Отже, сучасні білки є випадковими полімерами амінокислот, спочатку відібраними за критерієм стабільності їхньої глобулярної структури, а потім "відредагованими" відбором шляхом обмеженої кількості амінокислотних замін у двох напрямках: підвищення стабільності просторової структури та утворення активного центру, який має виконувати певну функцію. У результаті білки з різними функціями часто мають подібну просторову будову. І навпаки, білки, що виконують подібні функції, можуть бути зовсім різними за структурою. На рис. 2.16 зображено дві серинові протеази (однакова функція), які належать до різних структурних типів, але містять однаково організований активний центр. Таким чином, для функціонування часто важливою є не стільки просторова структура білка, скільки сам факт її наявності: жорсткий каркас глобули утримує активний центр у певній просторовій конфігурації, не дозволяючи йому рухатися під дією теплових флуктуацій.

Типи неглобулярних білків

Як було зазначено на початку розділу, досі йшла мова про глобулярні водорозчинні білки – найважливіший тип білків, які й далі будуть у центрі нашої уваги. Крім таких білків розрізняють також фібрилярні, мембранні і водорозчинні неструктуровані білки.

Фібрилярні білки

Під фібрилярними білками часто традиційно розуміють усі білки, що приймають участь у формуванні різноманітних фібрил як всередині клітини, так і у позаклітинному просторі. Внутрішньоклітинні білкові фібрили (мікротрубочки, актинові фібрили, проміжні філаменти) утворюються з білкових субодиниць, що мають глобулярну структуру. Для взаємодії між субодиницями проміжних філаментів використовується також особлива супервторинна структура – дві закручені одна навкруг одної α -спіралі (*coiled coil*). Така структура достатньо часто зустрічається і в інших білках, деякі приклади стосовно ДНК-зв'язувальних білків наведені у наступному розділі. Позаклітинні фібрилярні білки (колаген, кератин, фіброїн шовку тощо) не мають глобулярної структури і формують фібрили за рахунок утворення різноманітних міжланцюгових супервторинних структур – на основі α -спіралей, β -структури, особливої потрійної спіралі у складі колагену.

Мембранні білки

Особливості структурної організації мембранних білків або доменів, що занурюються в клітинну мембрану, пов'язані з тим, що ці білки знаходяться в неполярному оточенні. Основа мембрани являє собою подвійний шар, який утворюється за рахунок гідрофобних взаємодій між неполярними вуглеводневими хвостами молекул ліпідів (здебільшого фосфоліпідів), полярні головки ліпідів при цьому залишаються зовні подвійного шару, взаємодіючи з водою. Близько половини (або більше) ваги мембрани

складають мембранні білки, які виконують в основному роль каналів для пасивного чи активного транспорту крізь мембрану та рецепторів, які сприймають певні хімічні сигнали.

Уже описані закономірності структурної організації водорозчинних білків дозволяють легко зрозуміти основні вимоги до білків мембранних. Оскільки білок або його частина має зануритися в гідрофобне оточення, то:

1) пептидні групи мають бути насичені водневими зв'язками – у мембрану занурюються або довгі (по товщині мембрани) α -спіралі, або β -циліндр – оскільки він з'єднує водневими зв'язками границі β -структурного шару (рис. 2.17);

2) зовнішній (обернений до ліпідів) бік α -спіралі чи β -структурного тяжа має містити в основному гідрофобні залишки.

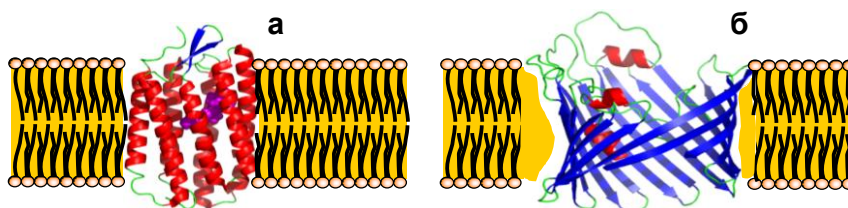

Рис. 2.17. Структури двох мембранних білків: бактеріородопсину (а, 1R2N) і порину (б, 2POR).

На рис. 2.17 зображено дві такі типові структури. Молекула бактеріородопсину містить пучок із семи довгих α -спіралей, перемички між якими виходять з мембрани в полярне оточення. Усередині пучка утворюється вузький канал, на внутрішній поверхні якого міститься невелика кількість полярних залишків. У каналі розміщується також кофактор небілкової природи – ретинол, за допомогою якого через канал проводиться протон. Молекула порину утворює широкий β -циліндр, внутрішня поверхня якого (внутрішній діаметр циліндра ~ 15 Å) полярна, тобто канал є мембранною порою низької селективності.

Неструктуровані білки

Далеко не всі водорозчинні білки мають упорядковану просторову структуру. Досить велика кількість білків (до 40 % у клітинах еукаріотів) не утворюють за фізіологічних умов жорсткої третинної структури, залишаючись неупорядкованими (неструктурованими), до 70 % білків мають у своєму складі окремі неупорядковані ділянки. Такі неструктуровані білки (intrinsically disordered proteins) або окремі ділянки глобулярних білків, часто розташовані на кінцях поліпептидного ланцюга, є, як правило, збідненими на гідрофобні амінокислоти, що й робить неупорядкований стан енергетично більш вигідним.

Досить загальною рисою неструктурованих білків є їхня здатність взаємодіяти з багатьма партнерами: це дозволяє таким білкам слугувати своєрідними платформами для збірки мультимолекулярних комплексів (у наступних розділах наведено кілька прикладів такого типу), виконуючи тим самим важливі функції в регуляції багатьох клітинних процесів. Часто зв'язування неструктурованого білка з іншими білками чи нуклеїновими кислотами приводить до утворення певної просторової структури, яка стабілізується цими новими взаємодіями (рис. 2.18). Утворення такої структури, у свою чергу, зумовлює формування робочої поверхні, що має спорідненість до наступної макромолекули: неструктурований білок (який стає структурованим унаслідок міжмолекулярних взаємодій) спрацьовує як своєрідний перемикач, необхідний для

формування мультимолекулярного комплексу, задіяного до певного регуляторного акту.

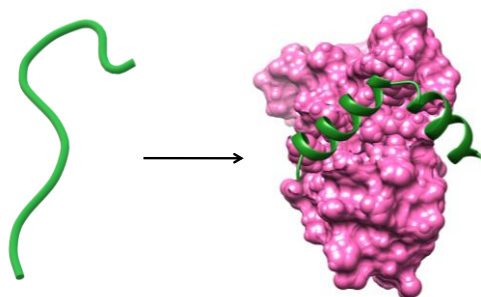

Рис. 2.18. Неструктурований білок утворює впорядковану структуру при взаємодії з іншим білком (1KDX).

Конформаційна рухливість білків

У відповідь на екстремальні зовнішні впливи *in vitro* (наприклад, підвищення температури) глобулярний білок може втратити свою впорядковану структуру – стати *денатурованим*. Дослідження цього процесу є дуже важливими для з'ясування механізмів стабілізації структури білка. Але ще цікавішою є можливість зміни структурної форми за фізіологічних умов – саме в цьому сенсі будемо далі розуміти конформаційну рухливість білка.

Хоча нативна молекула білка – тверде тіло, вона є досить маленькою. Тобто, на відміну від макроскопічних твердих тіл, молекула білка знаходиться під дією теплового руху як частин власної молекули, так і оточуючих молекул. Невеличкі конформаційні зміни, перш за все зміни кутів обертання основного ланцюга та бокових залишків на перемичках між елементами вторинної структури, можуть зумовити тимчасові взаємні зсуви ділянок вторинної структури. Більша рухливість притаманна мультидоменним і субодиночним білкам: окремі домени (субглобули) можуть деформуватися і, що більш важливо, рухатися відносно один одного. Отже, в основі конформаційної рухливості білка лежить взаємний зсув великих структурних блоків (субодиноць, доменів або елементів вторинної структури) за рахунок невеликих локальних деформацій. Іноді відбуваються також локальні перебудови вторинної структури в різних структурних станах білка – руйнування або утворення спіралей тощо. Зрозуміло, що структурні перебудови змінюють форму робочої поверхні молекули, тобто впливають на виконання білком своїх функцій.

Але якщо структурні блоки (сегменти вторинної структури, домени, субодиноці) випадково зсуваються один відносно одного, взаємодія між ними швидко відновить вихідну конфігурацію – у випадку, коли немає додаткових факторів, що можуть порушити баланс вільної енергії. Відповідно, для реалізації радикальних структурних перебудов білка чи білкового комплексу у системі повинен з'явитись деякий додатковий елемент.

Припустимо, що амінокислотна послідовність білка дозволяє принципове існування двох структурних станів – А і В. Як правило, вільна енергія одного зі станів (наприклад, А) є нижчою, і тоді конформаційна рівновага зсунута саме до нього (рис. 2.19, ліворуч). Як можна перемкнути цю рівновагу на користь стану В (якщо, наприклад, саме він має виконувати якусь функцію)? Типовий шлях такого перемикання полягає у використанні певної сполуки (ліганду). Як ліганд може виступати органічна низькомолекулярна сполука, іон, інший білок – залежно від конкретної системи (одним із прикладів

радикальної структурної зміни є утворення просторової структури у згаданих вище неструктурованих білках за умов їхньої взаємодії з іншими макромолекулами). На рис. 2.19 показано ситуацію, коли ліганд має спорідненість саме до форми В і не має такої до форми А. Це означає, що вільна енергія знижується при зв'язуванні ліганду з формою В, але зростає при зв'язуванні з формою А, тобто зв'язування з А просто не відбувається. Головним є те, що у присутності ліганду здійснюється зміна балансу вільної енергії: стан В (точніше, комплекс ВL) стає переважним – його вільна енергія є нижчою, ніж вільна енергія стану А.

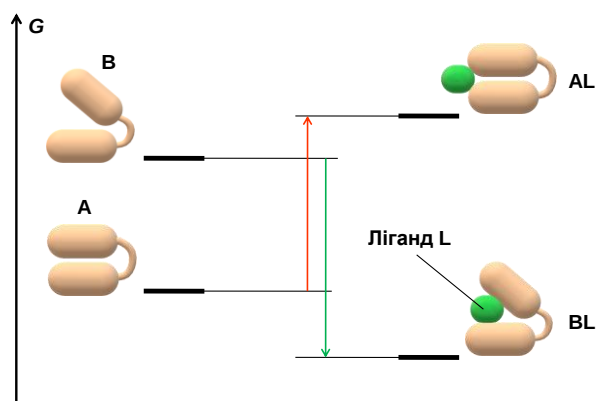

Рис. 2.19. Схема структурних переходів між станами А і В молекули білка, опосередкованих лігандом. G – шкала вільної енергії.

Результатом такої фіксації одного зі структурних станів за рахунок зв'язування з лігандом є зміна робочої поверхні білка. При цьому робоча поверхня часто розташована зовсім в іншому місці відносно ділянки зв'язування ліганду. Ліганд (або його відсутність) виступає лише сигналом, регулятором, який перемикає структурні, а відповідно, і функціональні стани. Регуляція такого типу отримала назву *алостеричної регуляції* (від *ἄλλος* – інший).

Принципи функціонування білків

Усі різноманітні операції, які виконують білки, можна описати трьома словами:

ЗВ'ЯЗАТИ – ТРАНСФОРМУВАТИ – ВІДПУСТИТИ.

Звичайно, не обов'язково кожний білок здійснює всі три операції. Може виконуватися лише одна з них – зв'язування. Так працюють імуноглобуліни: з надзвичайно високою селективністю зв'язують антиген (точніше, антигенний детермінант – невеличку ділянку на поверхні чужорідної для організму молекули). Константа зв'язування є настільки високою, що практично взаємодія є нерівноважною (неможлива дисоціація комплексу). Далі цей комплекс просто руйнується певними клітинами імунної системи.

Операцію зв'язування з іншими білками й молекулами небілкової природи виконують білки, що залучені до утворення різноманітних клітинних структур. У цьому випадку зв'язування може змінюватись дисоціацією (наприклад, при утворенні / руйнуванні філаментів цитоскелету), що часто супроводжується структурними змінами в молекулі білка.

Операції зв'язати–відпустити виконують численні регуляторні білки (транспортні білки, рецептори, фактори транскрипції тощо). Для їхнього функціонування також часто велике значення мають структурні перебудови за механізмом, показаним схематично на

рис. 2.19: певний ліганд, виконуючи роль хімічного сигналу, індукує або блокує спорідненість білка-регулятора до певної молекули-мішені. Конкретні приклади такого типу будуть досить часто зустрічатися в наступних розділах.

Найважливіший для живих систем функціональний клас білків – ферменти, або ензими (enzymes), які здійснюють каталіз численних біохімічних реакцій, виконуючи три операції: зв'язують субстрати, сприяють їхній трансформації, відпускають продукти реакції.

Механізм ферментативного каталізу

Енергетичну схему хімічної реакції (рис. 1.6) було розглянуто в розділі 1. На рис. 2.20 ту саму схему доповнено ефектами, що є наслідком присутності ферменту. Уповільнення реакції зумовлено високим значенням вільної енергії активації – у відсутності ферменту реакція практично не відбувається (червоний шлях на рис. 2.20). Відповідно, каталітична дія ферменту полягає у зниженні цього енергетичного бар'єра. Оскільки бар'єр, як будь-яка вільна енергія, має дві складові – ентальпійну та ентропійну (див. розділ 1), фермент здійснює зниження енергії активації двома шляхами (як правило, обидва мають значення).

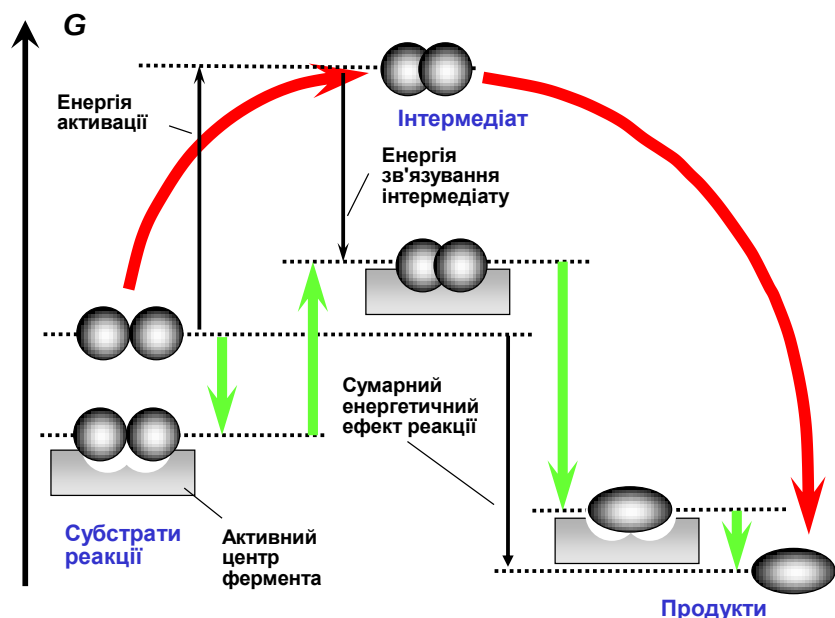

Рис. 2.20. Енергетична схема ферментативної реакції. G – шкала вільної енергії.

- **Ентропійний каталіз.** Перше, що робить фермент – зв'язує субстрати у своєму активному центрі за рахунок спорідненості до них (перша зелена стрілка вниз). Але головне полягає в тому, що субстрати зв'язуються не аби як, а в певній, найбільш сприятливій для реакції, взаємній орієнтації та в певній орієнтації щодо хімічних груп активного центру. Це означає, що з великої кількості орієнтацій обирається лише одна: взаємодії субстратів з активним центром компенсують ентропійні витрати на впорядкування субстратів.
- **Ентальпійний каталіз.** На шляху перебудови системи ковалентних зв'язків субстратів обов'язково існує проміжна високоенергетична сполука – інтермедіат (див. розділ 1). Саме до нього активний центр ферменту має високу спорідненість (вищу, ніж до субстратів), реалізуючи з ним певні взаємодії. Слова "висока спорідненість" означають, що зв'язаному в активному центрі інтермедіату відповідає

значно нижча енергія, ніж вільному (рис. 2.20). Саме за рахунок цієї високої спорідненості до інтермедіату активний центр і знижує ентальпійну складову енергії активації: бар'єр (зелена стрілочка вгору) залишається, але стає значно нижчим – таким, що його можна швидко подолати за рахунок теплових флуктуацій.

Наступні дві зелені стрілочки вниз на рис. 2.20 показують закінчення процесу: з бар'єру система спускається униз по градієнту вільної енергії – у стан продуктів реакції; далі (і це також важлива подія) продукти, які не мають спорідненості до активного центру (вільна енергія дисоційованого продукту є нижчою, ніж зв'язаного) звільняють активний центр для інших субстратів.

Для успішного виконання завдання каталізу по обом шляхам *активний центр ферменту має бути дуже жорстким* – мати чітко зафіксовану у просторі й часі структуру. Для цього, власне, і потрібна твердість глобули, яка несе на собі активний центр. І для цього зовсім не потрібна (навпаки – шкідлива) конформаційна рухливість ферменту. Білковим ферментам деяких простих реакцій (наприклад, протеазам на рис. 2.16) висока конформаційна рухливість не притаманна.

Але ферменти часто мають вирішувати складніше завдання: дискримінувати субстрати – здійснити перетворення лише одного субстрату з певного набору аналогів. Типовий сценарій подій у цьому випадку включає в якості "дійових осіб" принаймні дві структурні форми ферменту, і, відповідно, його активного центру (рис. 2.21). У *відкритій* формі активний центр має невисоку спорідненість до субстратів певного типу (завдяки чому є можливим швидкий перебір варіантів) і не здатен каталізувати хімічне перетворення. Якщо нарешті зв'язується потрібний субстрат, він спрацьовує як ліганд на рис. 2.19 – індукує перетворення ферменту в *закриту* форму. Такий процес було названо Кошландом (Daniel E. Koshland) *індукованою відповідністю* (induced fit). Закрита форма жорстко фіксує субстрат, каталітичний центр спрацьовує, і здійснюється хімічна реакція. У результаті ліганд змінюється, – і відбувається зворотне перетворення білка у відкриту форму із звільненням продуктів.

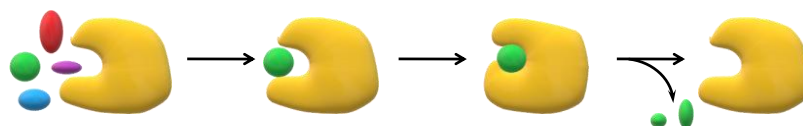

Рис. 2.21. Індукована відповідність: структурні перебудови ферменту при дискримінації субстратів.

Повертаючись до загальної схеми реакції, зображеної на рис. 2.20, варто ще раз зауважити: з ферментом чи без, реакція може відбуватися тільки в напрямку зниження вільної енергії. Протилежний напрямок може бути здійсненим лише за умови використання "обхідних шляхів" і особливих механізмів – також за участю білків.

Механізми використання енергії гідролізу АТР

Джерелом енергії для всіх процесів, що її потребують, у живих системах є зазвичай нуклеозидтрифосфати (див. розділ 3). Найчастіше використовується аденозинтрифосфат (adenosine triphosphate, АТР). Ця сполука, яка утворюється при перенесенні протонів через мембрану хлоропластів (фотосинтез) чи мітохондрій (окислювальне фосфорилування), схематично показана на рис. 2.22.

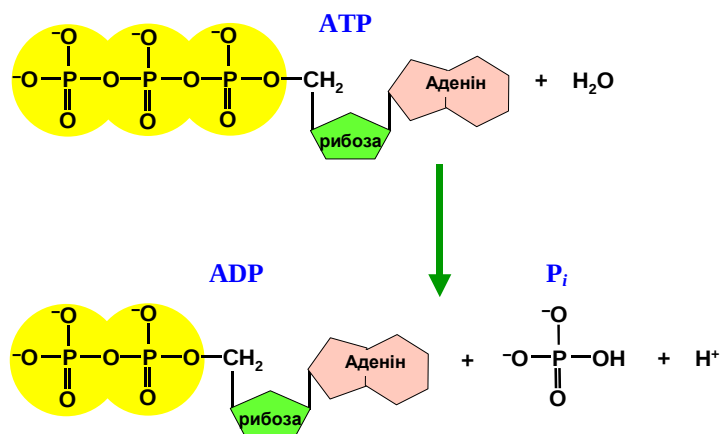

Рис. 2.22. Гідроліз АТР.

Вона складається з азотистої основи (аденіну), пентозного цукру (рибози) та трьох залишків фосфорної кислоти. Гідроліз АТР приводить до відщеплення одного з них – залишається аденозиндифосфат (adenosine diphosphate, ADP) і неорганічний фосфат P_i (рис. 2.22). Як будь-яка інша реакція, гідроліз АТР потребує каталізу (за участю досить широкого класу ферментів – АТРаз). Роль АТР як джерела енергії зумовлена тим, що ця реакція супроводжується досить великим зниженням вільної енергії.

Зв'язок між фосфатними залишками, який руйнується при перетворенні АТР на ADP, іноді так і називають – *макроергічним*. Слід розуміти, що це метафора – це зовсім не означає, що цей зв'язок заощаджує надзвичайно велику енергію, яка "виділяється" при його руйнуванні. По-перше, в цьому зв'язку немає нічого особливого. По-друге, загальна кількість ковалентних зв'язків не змінюється в ході реакції – фосфатний залишок переноситься на молекулу води (рис. 2.22). Змінюється тільки *вільна* енергія набору хімічних сполук, які зображені на рис. 2.22. Причому головний внесок у цю зміну дають концентраційні (тобто ентропійні) ефекти.

Скориставшись рівнянням (1.5), різницю вільних енергій продуктів і субстратів реакції, зображеної на рис. 2.22, можна записати як

$$\Delta G = \Delta G^* + RT \ln \frac{[\text{ADP}][P_i][\text{H}^+]}{[\text{ATP}][\text{H}_2\text{O}]},$$

де у квадратних дужках – молярні концентрації відповідних компонентів, ΔG^* – стандартна зміна вільної енергії, $RT = 0,6$ ккал/моль (див. розділ 1). Величина ΔG^* є *позитивною* – стандартна вільна енергія продуктів є вищою такої субстратів, і, здавалося б, така реакція не повинна відбуватись. Проте, ця величина у даному випадку не має великого сенсу: енергетичний ефект реакції ΔG дорівнює ΔG^* при концентраціях усіх компонентів 1 моль/л. Але концентрації води та протонів зберігаються постійними як у буферному розчині *in vitro*, так і в клітині; причому вони значно відрізняються від 1 моль/л: у розведеному розчині $[\text{H}_2\text{O}] \approx 55,5$ моль/л, при рН 7,0 $[\text{H}^+] = 10^{-7}$ моль/л. Отже, відношення цих концентрацій – також постійна величина, і можна ввести іншу, більш змістовну, стандартну вільну енергію реакції

$$\Delta G^0 = \Delta G^* + RT \ln \frac{[\text{H}^+]}{[\text{H}_2\text{O}]}$$

та записати

$$\Delta G = \Delta G^0 + RT \ln \frac{[ADP][P_i]}{[ATP]}$$

Тепер величина $\Delta G^0 \approx -7,3$ ккал/моль, що вказує на високу енергетичну вигідність реакції гідролізу. Головний внесок дає та обставина, що в реакції народжується вільний протон, який виділяється у середовище з надзвичайно низькою концентрацією протонів, що зумовлює підвищення ентропії системи. Інакше кажучи, за законом діючих мас, підтримання на дуже низькому рівні загальної концентрації протонів має зсувати рівновагу в бік їхнього утворення.

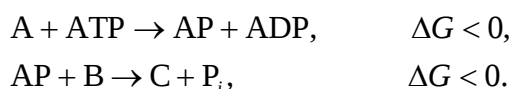
При цьому в клітинах концентрації усіх компонентів, що залишилися в останньому рівнянні, також підтримуються на певних рівнях: $3 \div 8$ ммоль/л АТР; $0,2 \div 1$ ммоль/л АДФ; $2 \div 8$ ммоль/л неорганічного фосфату. Підстановка цих значень дає реальний енергетичний ефект від гідролізу АТР: $\Delta G = -12 \div -16$ ккал/моль.

Ця енергія використовується двома шляхами: 1) для хімічної модифікації субстратів, які самі по собі не можуть вступити в певну реакцію (головним чином, маються на увазі реакції синтезу), оскільки вона супроводжувалась би зростанням вільної енергії; 2) для виконання механічної роботи молекулярними машинами.

Модифікація субстратів. Розглянемо хімічну реакцію

Оскільки утворення С супроводжується зростанням вільної енергії, цей процес є неможливим. Типовий спосіб, яким жива система вирішує цю проблему, виглядає так:

Тут, власне, відбувається розділення процесу гідролізу АТР на два кроки: спочатку здійснюється перенесення фосфатного залишку на молекулу А (фосфорилування), потім фосфорильована молекула А вступає в реакцію з В з одночасним відщепленням фосфату. Обидві реакції відбуваються, оскільки супроводжуються зниженням вільної енергії. Сумарне зниження вільної енергії дорівнює (або скоріше є трохи меншим за абсолютною величиною) енергії гідролізу АТР. З певними модифікаціями (наприклад, на першому кроці на одну із сполук переноситься не фосфат, а два фосфатні залишки або аденозинмонофосфат АМР) саме така схема використовується для здійснення хімічних реакцій синтезу, зокрема синтезу біополімерів.

Молекулярні машини – білкові молекули чи, частіше, макромолекулярні комплекси, утворені за участю білків, які здатні здійснювати механічну роботу. Робота таких машин забезпечує переміщення клітинних структур та органел (наприклад, розходження хромосом при клітинному поділі), зміну форми клітин, активне переміщення клітин, активний транспорт крізь мембрану проти градієнтів концентрації, м'язові скорочення, переміщення полімераз уздовж матриці при синтезі біополімерів тощо. Усе це потребує енергії, джерелом якої також є АТР (або інші нуклеозидтрифосфати).

Узагалі машина – це пристрій для перетворення тієї чи іншої форми енергії в рух. Звичайна механічна машина перетворює будь-яку енергію в механічну, умовою заощадження механічної енергії при цьому є висока інерція (маса) частин машини і певна їхня жорстка взаємна орієнтація. Точніше, конструкція машини зумовлює рухи

її частин тільки по певних заданих траєкторіях.

Молекулярна машина, на відміну від макроскопічної механічної машини, по-перше, маленька, тобто піддається тепловому руху своїх власних частин і зовнішніх молекул, що робить неможливим заощадження механічної енергії. По-друге, вона побудована з полімерів, а це означає, що її частинам притаманна конформаційна рухливість. Проте внаслідок того, що молекула білка має певну досить жорстку просторову організацію, конструкція молекулярної машини допускає не будь-які, а певним чином спрямовані у просторі рухи її частин. Саме ці особливості молекулярної машини й використовуються для її роботи. Основні принципи цієї роботи:

- *Конформаційна рухливість* молекулярної машини забезпечує їй можливість існувати в кількох структурних станах (двох-трьох), які розрізняються головним чином на рівні просторового розташування великих структурних блоків – доменів або субодиниць.
- Структурні стани мають різну спорідненість до певних лігандів. *Взаємодії з лігандами* (факторами) фіксують певні стани.
- *Хімічні реакції*, які каталізуються машиною, приводять до заміни лігандів, а відповідно – і до переходу в інший структурний стан.
- Рушійною силою для переміщення блоків є *тепловий рух*: блоки рухаються хаотично (хоча й у відповідності з конструкцією машини); зв'язування лігандів та заміна їх унаслідок реакцій каналізують ці рухи в певних напрямках.
- Результатом структурних перебудов є *переміщення* структурних блоків у просторі та / або зміна характеру взаємодії машини зі своїм оточенням – рух або всієї машини, або відносний рух її частин.

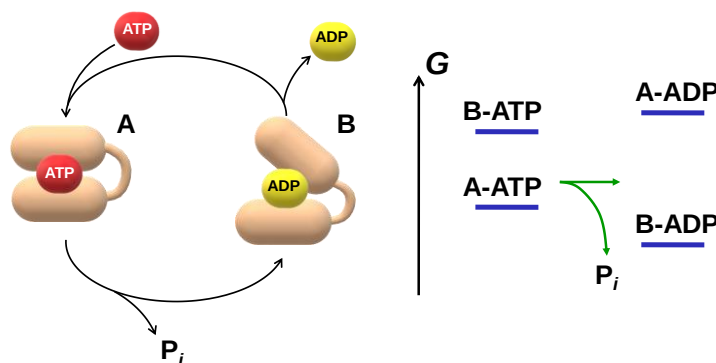

Рис. 2.23. Схема роботи молекулярної машини. Праворуч: рівні вільної енергії G структурних станів у комплексах з різними лігандами.

Загальний принцип перемикання структурних станів є точно таким, що його було зображено на рис. 2.19 – для фіксації станів використовується енергія зв'язування з лігандом. У якості лігандів часто використовуються саме АТР та продукти його гідролізу. Реакція гідролізу (тут гідроліз відбувається за один крок, як зображено на рис. 2.22) є просто засобом змінити ліганд – і перемкнути структурні стани. Висока вільна енергія гідролізу визначає високу ймовірність проходження реакції (див. рівняння (1.6)), а відповідно й ймовірність перемикання конформацій білка. Типовий елементарний "такт" роботи молекулярної машини зображено на рис. 2.23: структурна форма А зв'язує АТР з високою спорідненістю; спрацьовує АТР-зв'язувальний каталітичний центр – АДФ, що виникає внаслідок гідролізу, має підвищену спорідненість до форми В – відбувається структурна перебудова. Потім АДФ витісняється новою молекулою АТР, і цикл повторюється.

Приблизно за такою схемою працює, наприклад, актоміозиновий комплекс у м'язових (і не тільки) клітинах (рис. 2.24).

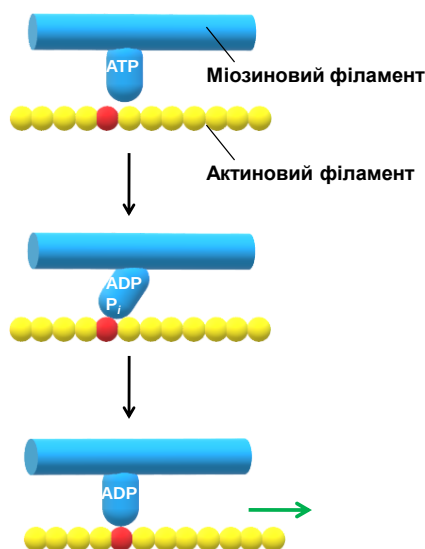

Рис. 2.24. Спрощена схема роботи актоміозинового комплексу.

Міозиновий філамент складається з молекул міозину – великого білка досить складної структури. Від основи цього філаменту відходять глобулярні домени міозину – головки (показано лише одну). Головка має спорідненість до АТФ і містить АТФазний каталітичний центр. Зв'язування АТФ фіксує головку в структурному стані, який не має спорідненості до філаменту, що складається з молекул іншого білка – актину. Після гідролізу АТФ нові ліганди – АДФ і неорганічний фосфат – фіксують інший стан: головка зв'язується з актином, відхиляючись ліворуч. Третій стан головки індукуються окремою молекулою АДФ після дисоціації фосфату: зміщення головки праворуч без втрати зв'язку з актином. У результаті актиновий філамент зсувається разом із головкою. Далі АДФ витісняється новою молекулою АТФ, і все повторюється. Актиновий філамент при дисоціації головки не повертається назад, оскільки фіксується іншими головками, що перебувають на інших стадіях свого робочого циклу. Інші приклади роботи молекулярних машин розглядаються в наступних розділах.

Контрольні запитання

1. Напишіть стандартні скорочення для 20 амінокислот. На які дві групи їх можна поділити за фізико-хімічними властивостями?
2. Які властивості має пептидна група? Чи взаємодіє вона з водою?
3. Що таке вторинна структура білка? Укажіть типи й основні риси вторинних структур, що зустрічаються у глобулярних білках. Які взаємодії стабілізують регулярну вторинну структуру?
4. Які взаємодії є основною рушійною силою, що зумовлює укладання поліпептидного ланцюга в компактну глобулу?
5. Укажіть основні загальні риси структури глобулярних водорозчинних білків. Чому глобула завжди формується елементами регулярної вторинної структури?
6. Які взаємодії зумовлюють твердість білкової глобули? Яке значення має твердість

білка для його функціонування?

7. Що таке структурний мотив? Укажіть основні структурні мотиви, що часто зустрічаються у глобулярних білках.

8. Як структура мембранних білків відрізняється від такої водорозчинних?

9. За рахунок чого є можливим перемикання структури білка між двома конформаційними станами?

10. У чому полягає фізична природа ферментативного каталізу?

11. За яким принципом використовується вільна енергія гідролізу АТФ для здійснення реакцій синтезу?

12. Як використовується вільна енергія гідролізу АТФ для виконання роботи молекулярними машинами? Сформулюйте основні принципи роботи молекулярних машин.

Рекомендована література

Branden, C.-I. and Tooze, J. (1999) *Introduction to protein structure*. New York : Garland Science.

Creighton, T. (1992) *Proteins: structure and molecular properties*. – New York: W.H. Freeman and Company.

Dill, K.A. and MacCallum, J.L. (2012) The protein-folding problem, 50 years on. *Science* 338, 1042–1046.

Elber, R. and Kirmizialtin, S. (2013) Molecular machines. *Curr. Opin. Struct. Biol.* 23, 206–211.

Kessel, A. and Ben-Tal, N. (2018) *Introduction to proteins: structure, function, and motion*. Boca Raton FL : CRC Press.

Lesk, A.M. (2001) *Introduction to protein architecture: the structural biology of proteins*. Oxford : Oxford University Press.

Mavroidis, C., Dubey, A. and Yarmush, M.L. (2004) Molecular machines. *Annu. Rev. Biomed. Eng.* 6, 363–395.

Nelson, D.L. and Cox, M.M. (2021) *Lehninger principles of biochemistry*. 8th ed. New York : W.H. Freeman and Company.

Spirin, A.A. (2002) Ribosome as a molecular machine. *FEBS Letters* 514, 2–10.

Wright, P.E. and Dyson, H.J. (2015) Intrinsically disordered proteins in cellular signalling and regulation. *Nat. Rev. Mol. Cell. Biol.* 16, 18–29.

They are in you and me; they created us,
body and mind; and their preservation is the
ultimate rational for our existence.

R. Dawkins. The selfish gene

Другий після білків тип біополімерів, що буде у центрі уваги в цьому підручнику, – нуклеїнові кислоти, що складаються з нуклеотидів у якості мономерних одиниць. Серед двох типів нуклеїнових кислот, ДНК, якій в основному присвячено цей розділ, займає особливе місце як носій спадкової інформації у більшості біологічних систем – саме з ДНК зазвичай "все починається" у клітині. Особливості численних молекул РНК будуть розглянуті у наступних розділах.

Хімічна будова нуклеїнових кислот

Нуклеотиди

Мономерна одиниця нуклеїнової кислоти – *нуклеотид* – складається з трьох елементів: азотиста основа, пентозний цукор, залишок фосфорної кислоти.

Азотисті основи – гетероциклічні сполуки (рис. 3.1), у кільцях яких містяться карбон і азот, а всі зв'язки мають характер частково подвійних. До складу нуклеїнових кислот входять два типи азотистих основ: пурини (purines, загальноприйняте позначення R) – аденін (A) і гуанін (G); піримідини (pyrimidines, Y) – урацил (U), тимін (T), цитозин (C). Загальне позначення для всіх основ – N, часто використовують також позначення S (strong) для G або C і W (weak) для A або T.

Найсуттєвішими для структури нуклеїнових кислот та їхніх взаємодій з іншими молекулами є такі властивості азотистих основ:

- Оскільки всі зв'язки в кільці – частково подвійні, азотисті основи є конформаційно жорсткими і *планарними* – усі атоми кільця лежать практично в одній площині.
- Атоми азоту кільця та приєднані до нього атоми кисню є акцепторами, а NH та NH₂-групи – донорами водневого зв'язку. Але водночас площа кільця є гідрофобною, тому азотисті основи погано розчиняються у воді.

Один із атомів азоту кільця (виділено червоним на рис. 3.1) приєднується у складі нуклеотиду до карбону пентозного цукру *глікозидним* зв'язком (рис. 3.2). Цей атом пентози позначається як C1' (символ ' прийнято додавати, щоб відрізнити атоми фуранозного кільця пентози від атомів азотистої основи). Інші C'-атомі пентози нумеруються далі за порядком їхнього розташування (рис. 3.2). **До 3'-атома завжди приєднана ОН-група.** Пентоза, у складі якої ОН-група знаходиться також при 2'-атомі, називається *рибозою* (ribose). Пентоза іншого типу – *дезоксирибоза* (deoxyribose) – відрізняється лише заміною цієї ОН-групи на атом гідрогену.

Сполука азотистої основи й пентози називається *нуклеозидом* (залежно від типу азотистої основи: аденозин, гуанозин, цитидин, тимідин, уридин) або ж, залежно від типу пентози, рибо- чи дезоксирибонуклеозидом. Рибонуклеозиди входять до складу РНК – рибонуклеїнової кислоти (ribonucleic acid, RNA), дезоксирибонуклеозиди – до складу ДНК – дезоксирибонуклеїнової кислоти (deoxyribonucleic acid, DNA). Інша хімічна різниця між ДНК і РНК стосується складу піримідинових азотистих основ: Т у ДНК замість U в РНК.

Фосфорилування ОН-групи при 5'-атомі пентози у складі нуклеозиду приводить до утворення нуклеотиду (рис. 3.2). Найважливішою для нуклеїнових кислот властивістю фосфатного залишку є *негативний заряд*, який він має за нейтральних рН. Таким

чином, нуклеотид є нуклеозидфосфатом або нуклеозидмонофосфатом (NMP). Зокрема, нуклеотид, зображений на рис. 3.2, є аденозинмонофосфатом (AMP); відповідні ди- і трифосфат (ADP і ATP) розглядались у розділі 2 (див. рис. 2.22).

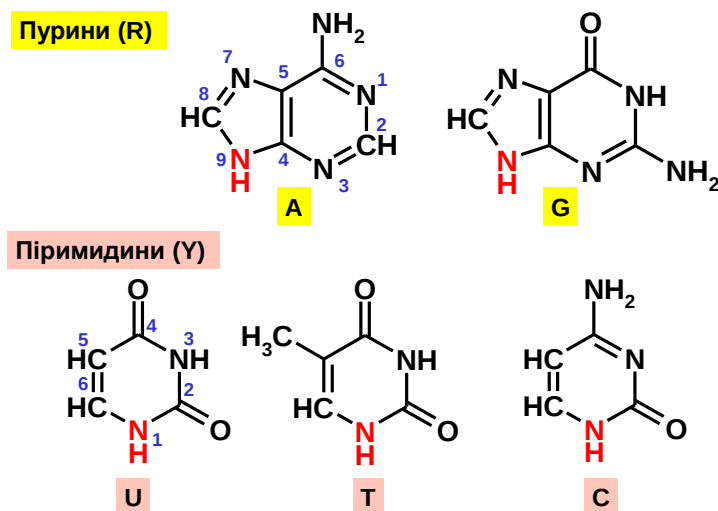

Рис. 3.1. Азотисті основи. Червоним позначено атом N, з'єднаний у нуклеотиді з атомом C1' пентози (див. рис. 3.2). Наведено стандартну нумерацію атомів у складі пуринових і піримідинових кілець.

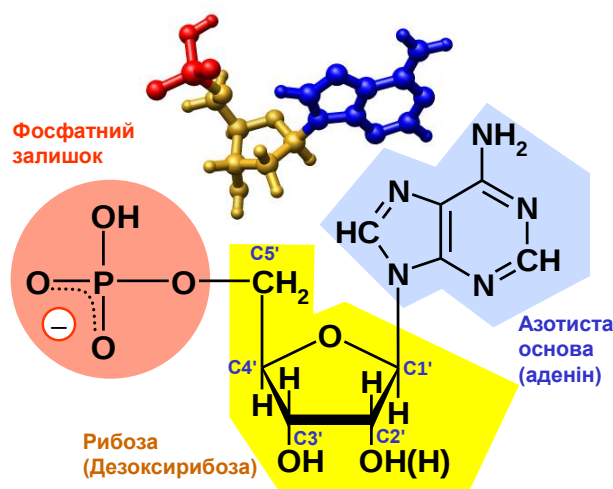

Рис. 3.2. Структура нуклеотиду.

На відміну від азотистих основ, пентози та фосфатні залишки є полярними й добре взаємодіють з водою. Крім того, пентоза не містить подвійних зв'язків. Тому, на відміну від азотистої основи, у фуранозному кільці пентози є можливим обертання навкруг зв'язків, і воно не є планарним. У складі нуклеїнових кислот переважно зустрічаються дві конформації, схематично показані на рис. 3.3. Конформація *C2'-ендо* ($C2'$ -атом виходить у бік $C5'$ -атома з площини, заданої атомами $C4'-O-C1'$) є переважною для дезоксирибози. Поява OH -групи замість гідрогену при $C2'$ -атомі робить цю конформацію неможливою, і для рибози переважною стає конформація *C3'-ендо*. Перемикання цих двох конформацій суттєво змінює геометрію інших зв'язків у складі нуклеотиду й тому

лежить в основі перетворень між структурними формами нуклеїнових кислот (див. нижче).

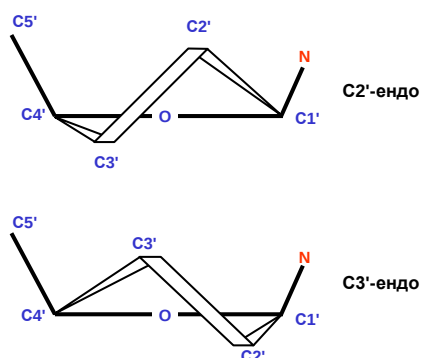

Рис. 3.3. Дві переважні конформації пентозного кільця цукру у складі нуклеїнових кислот.

Отже, нуклеотид складається з двох елементів, які розрізняються за полярністю та конформаційною рухливістю:

- 1) полярна й досить гнучка частина – пентозний цукор із фосфатним залишком, причому останній має негативний заряд;
- 2) жорстка планарна азотиста основа, яка в цілому є неполярною, хоча й містить донорні та акцепторні групи.

Полінуклеотидний ланцюг

Дві хімічні групи – OH-група при 3'-атомі пентози одного нуклеотиду та фосфат при 5'-атомі іншого – використовуються для утворення *фосфодієфірного зв'язку* між нуклеотидами (рис. 3.4).

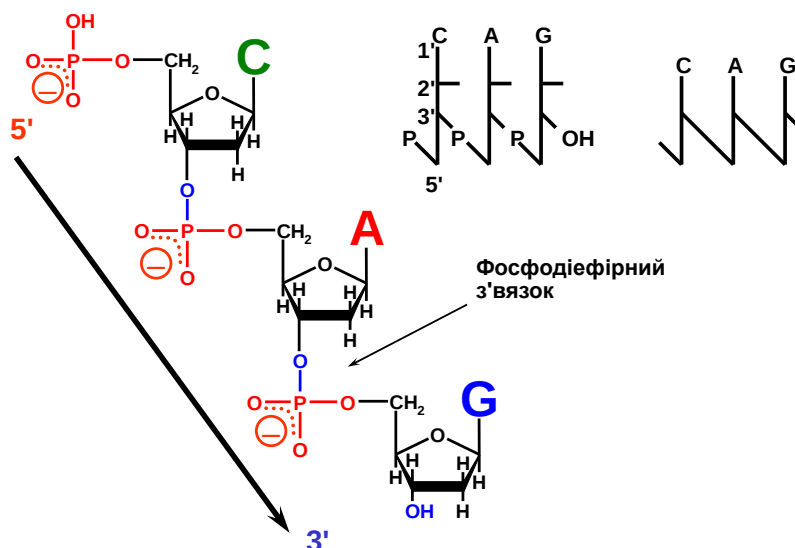

Рис. 3.4. Полінуклеотидний ланцюг. Угорі праворуч: два варіанти схематичного зображення ланцюга, вертикальна лінія позначає пентозу, P – фосфатний залишок.

Таким чином, як і поліпептидний (розділ 2), полінуклеотидний ланцюг має напрямок.

На одному його кінці залишається 5'-фосфат (5'-кінець), на іншому – 3'ОН-група (3'-кінець). За умовчанням послідовності нуклеотидів записують у напрямку 5' → 3', у тому ж напрямку відбувається синтез усіх нуклеїнових кислот. Слід також розуміти, що конформаційні особливості ланцюга залежать від напрямку, в якому розташовані сусідні нуклеотиди. Наприклад, послідовність СА має інші особливості, ніж послідовність АС. Загалом у складі ланцюга може бути 16 типів таких динуклеотидних контактів (16 можливих комбінацій із чотирьох по два).

Отже, полярний остов полінуклеотидного ланцюга являє собою фосфатні залишки та пентози, що чергуються – *цукрофосфатний остов*. Від цього остова відходять азотисті основи як бокові залишки.

Нуклеази

Деградація нуклеїнових кислот відбувається при різноманітних функціональних процесах шляхом гідролізу фосфодієфірного зв'язку в реакції, яка каталізується спеціальними ферментами – *нуклеазами*. Нуклеази поділяють на різні типи за певними ознаками:

- РНКази та ДНКази є специфічними до відповідних нуклеїнових кислот.
- *Екзонуклеази* відщеплюють нуклеотиди один за одним з кінців ланцюга. Відповідно, розрізняють 5'- та 3'-екзонуклеази. *Ендонуклеази* гідролізують фосфодієфірний зв'язок усередині ланцюга.
- Серед ендонуклеаз, які мають своїм субстратом дволанцюгову молекулу ДНК є такі, що роблять односторонній розріз – *нік* (nick), залишаючи інший ланцюг інтактним. Інші здійснюють дволанцюгові розрізи.
- Серед ендонуклеаз є неспецифічні щодо послідовності нуклеотидів. Але є також велика група бактеріальних ферментів – *рестриктази* – які діють лише на певні невеличкі (частіше чотири або шість нуклеотидів) елементи послідовності. Рестриктази виконують у бактеріальній клітині роль захисту від чужорідної ДНК бактеріофагів і широко використовуються як інструменти дослідження в молекулярній біології (див. розділ 11).

Реакція гідролізу фосфодієфірного зв'язку є енергетично вигідною. З цього випливає, що нуклеотид (нуклеозидмонофосфат) не може бути використаним для синтезу нуклеїнової кислоти – натомість до реакцій синтезу залучаються відповідні нуклеозидтрифосфати (розділи 5, 9).

Подвійна спіраль

Стабілізація подвійної спіралі

Два полінуклеотидні ланцюги (ДНК, РНК або гібридні) можуть об'єднуватись в єдину дволанцюгову структуру (*дуплекс*), схему якої зображено на рис. 3.5. Таке об'єднання відбувається за жорсткої умови: певні азотисті основи повинні стояти одна проти одної – А проти Т (чи U), G проти C. Цей *принцип комплементарності*, сформульований Уотсоном і Кріком (James D. Watson, Francis H.C. Crick), зумовлений утворенням специфічних водневих зв'язків між названими основами: два зв'язки в парі А-Т, три в парі G-C. Два ланцюги при цьому спрямовані в різні боки (є *антипаралельними*), цукрофосфатні остови розташовані зовні, пари основ – усередині цієї структури.

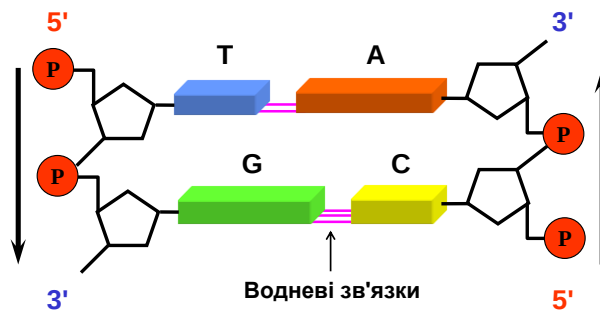

Рис. 3.5. Схема об'єднання двох динуклеотидів у дволанцюгову структуру.

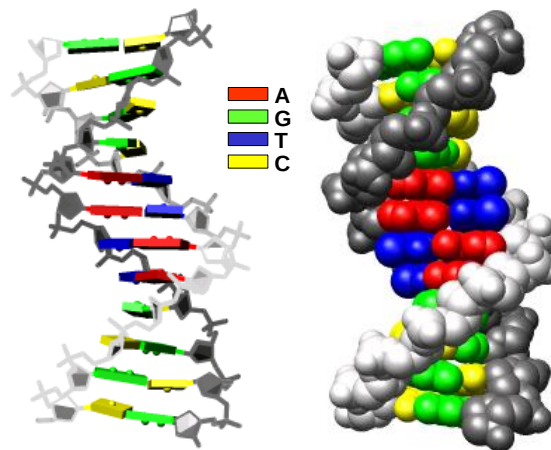

Рис. 3.6. Два варіанти представлення подвійної спіралі ДНК (кристалічна структура додекамеру, 355D).

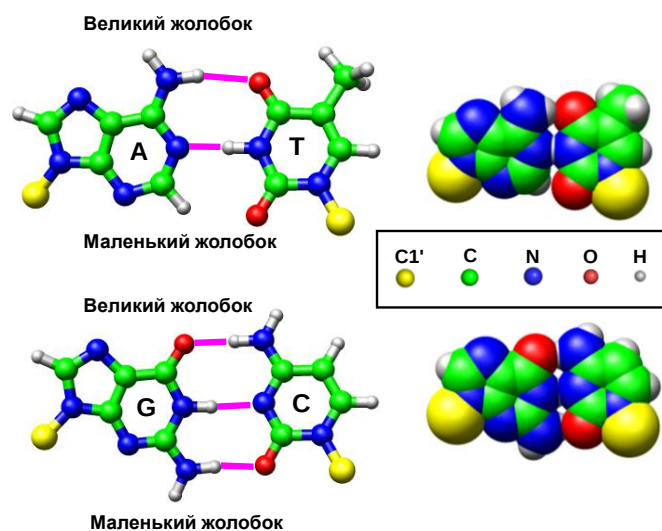

Рис. 3.7. Комплементарні пари основ у складі ДНК з водневими зв'язками між основами. Праворуч: атоми тих самих пар зображені відповідно до їхніх ван-дер-Ваальсових радіусів.

У складі такого дволанцюгового комплексу неполярні площини сусідніх пар основ мають наблизитися одна до одної, і відносна гнучкість остовів дозволяє це зробити простим шляхом – закрутити два ланцюги один навкруг одного у подвійну спіраль (рис. 3.6). Усередині формується *стонка* (stack) щільно укладених одна на одну пар основ, захищена на поверхні спірально закрученими один навкруг одного полярними

цукрофосфатними остовами. Між остовами на поверхні спіралі утворюються два жолобки різного розміру – великий і маленький (major/minor groove), в які "дивляться" донорні та акцепторні групи азотистих основ (рис. 3.7): у великому жолобку міститься по два акцептори (O, N) та одному донору (NH₂) водневого зв'язку кожної пари; у маленькому – два акцептори пари А-Т, два акцептори й один донор пари G-С.

Таким чином, цілком подібно до білків (розділ 2), *гідрофобні взаємодії* (розділ 1) між площинами пар азотистих основ зумовлюють формування подвійної спіралі. При цьому реалізується щільна упаковка – утворюються *вандерваальсові контакти* між сусідніми парами. Велика кількість таких контактів уздовж осі спіралі робить їх суттєвим фактором стабілізації дуплекса. Вандерваальсові взаємодії між парами основ є за своїм характером орієнтаційними та, унаслідок нерівномірності розподілу електронної щільності по кільцях основ, диполь-дипольними (див. розділ 1). Такі взаємодії складного характеру (гідрофобний ефект + вандерваальсові взаємодії) у складі стопки мають спеціальну назву – *стекінг-взаємодії*.

Отже, *стекінг-взаємодії* – *головний фактор стабілізації подвійної спіралі*. Точніше, це практично єдиний фактор стабілізації. Роль комплементарних водневих зв'язків між основами, які самі по собі енергетично не дуже важливі (водневі зв'язки основ із водою при розходженні ланцюгів практично такі самі в енергетичному сенсі), полягає в тому, що вони є необхідною передумовою утворення стабільної стопки. Це знову цілком аналогічно ролі водневих зв'язків між пептидними групами у складі регулярної вторинної структури глобулярних білків (розділ 2). Донорні й акцепторні групи азотистих основ прагнуть утворити водневі зв'язки (енергія водневого зв'язку є надто високою, щоб його втрачати). Опиняючись усередині неполярної стопки, вони стають недоступним для води і єдиний шанс зберегти водневі зв'язки – утворити їх із відповідними групами іншої основи. А це можливо лише за умови комплементарності. Відповідно, за відсутності комплементарності азотисті основи зберігають водневі зв'язки з водою, що неможливе формування подвійної спіралі (рис. 3.8).

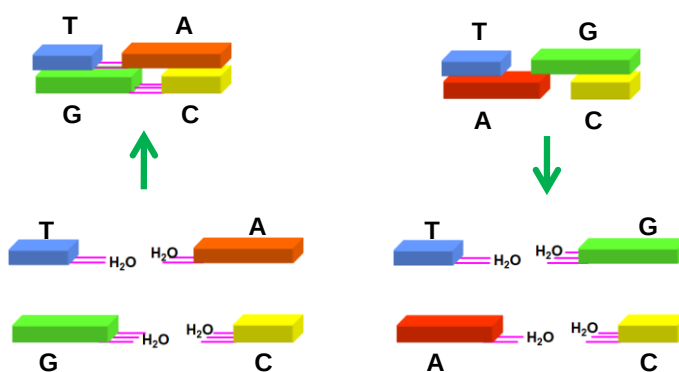

Рис. 3.8. Порівняння подвійної спіралі (уверху) і одноланцюгового (денатурованого) стану (унизу) при комплементарності між азотистими основами (ліворуч) і її відсутності (праворуч). Стрілки вказують на стан, що є більш вигідним енергетично за фізіологічних умов.

Ефективність стекінг-взаємодій залежить від типу контактуючих пар основ, а також їхньої взаємної орієнтації та порядку розташування в ланцюгах дуплекса – типу динуклеотидного контакту вздовж осі подвійної спіралі. Замість 16 типів динуклеотидних контактів у одноланцюговій нуклеїновій кислоті, у подвійній спіралі залишається 10 – унаслідок комплементарності ланцюгів певні контакти є

еквівалентними. Наприклад, контакт AG в одному ланцюзі автоматично означає, що в комплементарному ланцюзі реалізується контакт CT (слід пам'ятати, що ланцюги є антипаралельними, і що послідовність нуклеотидів читається в напрямку $5' \rightarrow 3'$; усі динуклеотидні контакти подвійної спіралі наведено в табл. 3.2). Для певних контактів (наприклад, пурин-піримідинових порівняно з піримідин-пуриновими, контактів між сусідніми GC-парами порівняно з AT-парами) стекінг-взаємодії є більш ефективними. Відповідно, *стабільність подвійної спіралі залежить від послідовності пар основ*.

Утворення подвійної спіралі працює проти конформаційної ентропії: розходження двох ланцюгів супроводжується значним зростанням їхньої конформаційної свободи (невпорядкованості). Відповідно, *стабільність подвійної спіралі залежить від температури*: при зростанні температури ентропійна компонента вільної енергії збільшується (рівняння (1.2)), і відбувається розходження ланцюгів – *плавлення* подвійної спіралі. Зрозуміло, що температура плавлення – температура за якої 50 % пар основ є розплавленими – є мірою стабільності й залежить від послідовності пар основ. У першу чергу, оскільки контакти між сусідніми GC-парами є більш стабільними, температура плавлення прямо пропорційна до вмісту GC-пар у складі ДНК.

Суттєвий дестабілізуючий внесок у вільну енергію подвійної спіралі дають також електростатичні взаємодії. Оскільки кожен фосфатний залишок несе на собі негативний заряд (рис. 3.4), молекула ДНК є гігантським поліаніоном із високою поверхневою щільністю зарядів. У розчині ці заряди суттєво нейтралізовані протионами – неорганічними катіонами: навколо ДНК утворюється "іонна атмосфера" з досить високою локальною щільністю катіонів, тобто в системі виникає нерівномірний розподіл катіонів – зростає відповідна ентропійна компонента вільної енергії. Цей невідгідний ефект буде тим меншим, чим вищою є концентрація солі в розчині, тобто різниця між концентрацією катіонів поблизу від ДНК і на віддаленні від неї. Відповідно, *стабільність подвійної спіралі (і температура плавлення) залежить від іонної сили розчину* – зростає при підвищенні концентрації солі.

За фізіологічних умов подвійна спіраль є досить стабільною структурою, і саме в цій формі ДНК (і значна частина комплементарних ділянок РНК) існує в живих системах. Розходження ланцюгів, яке має тимчасово відбуватися при різноманітних функціональних процесах, потребує виконання роботи молекулярними машинами з використанням енергії гідролізу АТР.

Конформаційні параметри подвійної спіралі

Як для будь-якого іншого полімеру, конформаційна рухливість нуклеїнових кислот реалізується завдяки зміни кутів обертання навкруг ковалентних зв'язків. У складі подвійної спіралі ці обертальні рухи обмежені міцними стекінг-взаємодіями та комплементарними водневими зв'язками. Дозволені обертання навкруг різних зв'язків призводять в решті-решт до зміни взаємної орієнтацій основ і пар основ. Саме набором параметрів, що описують такі відносні орієнтації, прийнято характеризувати конформації подвійних спіралей.

В основі номенклатури конформаційних параметрів подвійних спіралей нуклеїнових кислот лежить локальна декартова система координат, що ставиться у відповідність до кожної пари основ (рис. 3.8): початок координат знаходиться в геометричному центрі пари; площина $X-Y$ збігається з площиною пари, вісь Y є паралельною щодо лінії, яка з'єднує $C1'$ -атоми, і спрямована на ланцюг, який береться за перший; вісь Z спрямована на площину наступної (у напрямку $5'-3'$ по першому ланцюгу) пари основ; напрямок осі X обирається за правилами утворення правої декартової системи координат – жолобок, на який вона спрямована, позначається як "великий". Насправді, терміни

"великий / маленький жолобок" не обов'язково мають буквальне значення (див. нижче).

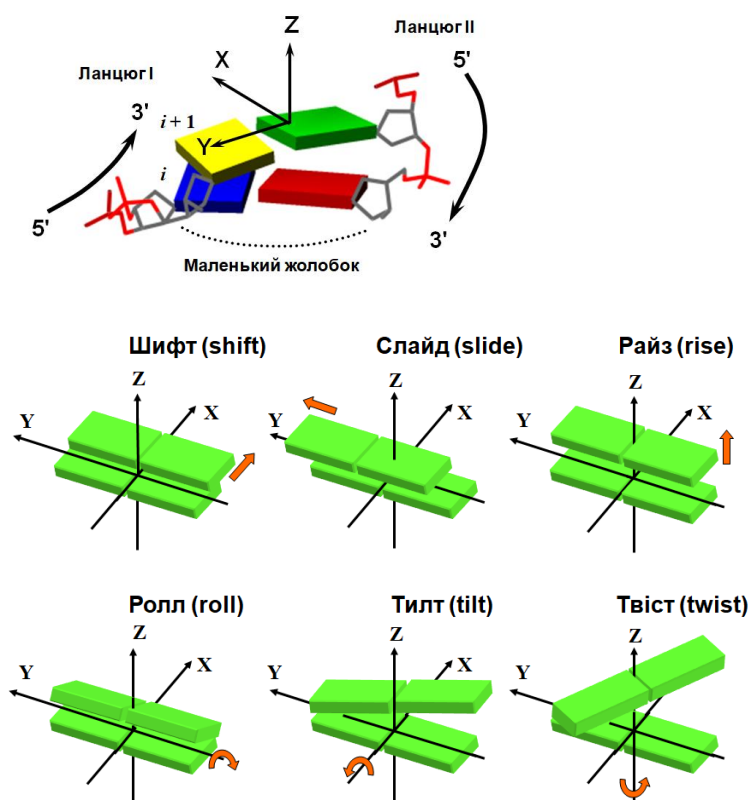

Рис. 3.8. Дві сусідні пари основ у молекулі ДНК, локальна декартова система координат, пов'язана з однією з них, і шість параметрів, що описують взаємне розташування двох сусідніх пар.

Для опису відносного положення двох сусідніх пар необхідно і достатньо шести параметрів: три зсуви однієї пари відносно іншої по трьох осях (будь-який зсув можна розкласти на три компоненти) і три кути обертання пари відносно сусідньої навколо трьох осей (рис. 3.8):

- Шифт (shift) характеризує зсув у напрямку одного із жолобків.
- Слайд (slide) – зсув у напрямку цукрофосфатного остова одного з ланцюгів.
- Райз (rise) – відстань між парами основ уздовж осі Z.
- Кут ролла (roll) характеризує локальний вигин подвійної спіралі в напрямку одного із жолобків.
- Кут тилта (tilt) – вигин у напрямку цукрофосфатного остова.
- Твіст (twist) є кутом обертання навкруг осі Z, який характеризує ступінь спірального закручення (для правої спіралі прийнято використовувати позитивні значення твіста).

Аналогічно, шість параметрів характеризують відносне положення основ, що належать до однієї пари: зсув уздовж осі X і обертання навколо неї (*shear* і *buckle*), зсув і обертання відносно осі Y (*stretch* і *propeller*) та відносно осі Z (*stagger* і *opening*). Яким чином відбуваються відповідні рухи однієї основи відносно іншої легко зрозуміти з рис. 3.8.

Структурні форми ДНК

ДНК із майже будь-якою послідовністю пар основ може існувати у двох структурних формах, що позначаються як А і В. Деякі усереднені параметри двох форм у кристалах ДНК наведено в табл. 3.1, структури показано на рис. 3.9.

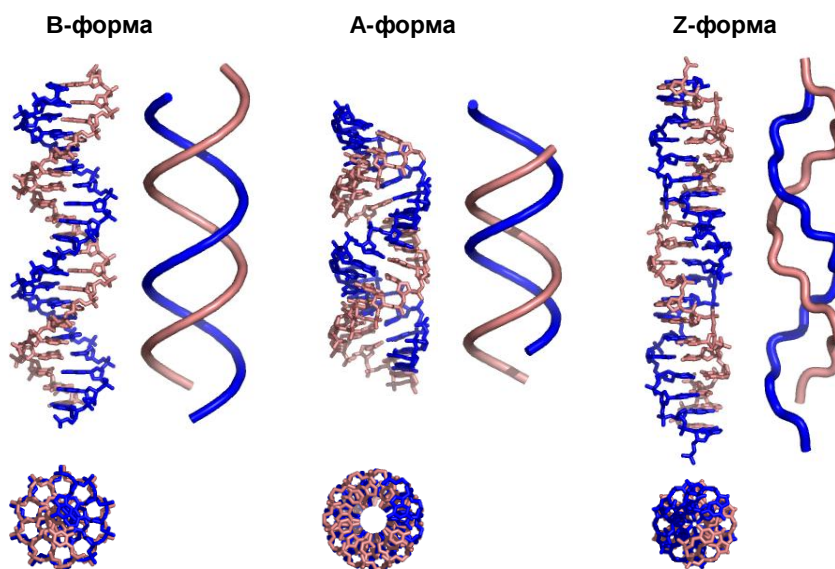

Рис. 3.9. Структури трьох форм ДНК у двох проекціях, зображено також хід цукрофосфатних ланцюгів. Усі молекули містять однакову кількість пар основ. Представлено ідеалізовані структури (на основі усереднених структурних параметрів), створені за допомогою програмного пакету 3DNA (<http://x3dna.org/>).

Обидві *спіралі є правими*. Основні відмінності між двома формами ДНК зумовлені різною конформацією цукру – С2'- та С3'-ендо в В- і А-формах відповідно. Саме внаслідок цього в А-формі порівняно з В-формою:

- Скорочується відстань між фосфатними залишками.
- Зменшується ступінь правої спіральної закрутки.
- Кожна пара основ суттєво нахилиється до осі спіралі (у В-формі пари майже перпендикулярні до осі).
- Унаслідок нахилу в А-формі скорочується відстань між сусідніми парами основ уздовж осі спіралі (проекція райза на вісь спіралі).
- Кожна пара суттєво зсунута до периферії спіралі в А-формі, вісь спіралі проходить майже через центр пари в В-формі.
- "Великий" і "маленький" жолобки є справді великим і маленьким для В-форми, в А-формі їхні відносні розміри міняються місцями.

Крім того, є різниця і в конформаційній рухливості: А-форма однорідніша за своєю структурою, В-форма допускає ширші варіації параметрів залежно від послідовності. Узагалі, частіше кажуть не про форми ДНК, а про А- і В-родини структурних форм.

За фізіологічних умов у розчині ДНК існує тільки у В-формі, перехід в А-форму здійснюється за досить екстремальних умов *in vitro* – за певних концентрацій солі та спиртів у розчині, при зниженні вологості у фібрилах. Але це не означає, що А-форма не є фізіологічною. По-перше, через те, що рибоза не може набувати С2'-ендо конформації, усі *подвійні спіралі РНК існують в А-формі* за фізіологічних умов. З тієї ж причини набувають А-форми гібридні подвійні спіралі РНК-ДНК, які, зокрема, виникають

тимчасово під час транскрипції. Крім того, ДНК може переходити в А-форму або наближену до неї в комплексах із деякими білками.

Таблиця 3.1. Порівняння між А- і В-формами подвійних спіралей ДНК

	А-форма	В-форма
Твіст Ω (°)	+31,1	+36,0
Кількість пар основ на виток спіралі ($360^\circ/\Omega$)	11,6	10,0
Слайд (Å)	–1,5	0,2
Ролл (°)	8,0	0,6
Райз (Å)	3,3	3,3
Відстань між сусідніми парами вздовж осі спіралі (Å)	2,8	3,3
Конформація дезоксирибози	СЗ'-ендо	С2'-ендо
Відстань між сусідніми фосфатами по ланцюгу (Å)	5,9	7,0
Великий жолобок: глибина (Å), ширина (Å)	13,5 2,7	8,5 11,7
Маленький жолобок: глибина (Å), ширина (Å)	2,8 11,0	7,5 5,7

Ще одна регулярна форма подвійної спіралі реалізується тільки для альтернуючих пурин-піримідинових послідовностей – у першу чергу для poly(GC) (коли G і C чергуються по ланцюгу). Це так звана **Z-форма** (рис. 3.9). Її назва пов'язана з тим, що лінія, яка з'єднує фосфатні залишки у складі Z-форми, нагадує зигзаг. Найбільш вражаюча особливість цієї форми ДНК полягає в тому, що це – **ліва спіраль** із приблизно 12 парами основ на виток. Альтернуючі послідовності G та C є в природних ДНК, але перехід у Z-форму відбувається *in vitro* за умов, які є дуже далекими від фізіологічних – при концентрації NaCl 2,5 моль/л. Проте, у циркулярних ДНК (див. нижче) Z-форма може бути реалізованою за фізіологічних умов. Біологічне значення Z-форми залишається не зовсім зрозумілим, хоча знайдені білки, які мають високу спорідненість саме до неї, тобто можуть індукувати В→Z перехід *in vivo*.

Конформація В-ДНК

Основною структурною формою ДНК, в якій вона існує у живих системах, є В-форма. Структура цієї форми не є абсолютно регулярною. Конформаційні особливості та особливості стекингу в різних контактах між парами основ призводять до суттєвої залежності локальної конформації подвійної спіралі від послідовності – можна сказати, що послідовність несе інформацію про структурні особливості ДНК (подібно до того, як амінокислотна послідовність зумовлює просторову структуру білка).

Щоб проілюструвати залежність конформації ДНК від послідовності, у табл. 3.2 наведені значення кута твіста (див. рис. 3.8) для 10 типів контактів між парами основ у кристалах вільної ДНК і білково-нуклеїнових комплексів.

Таблиця 3.2. Твіст ДНК для 10 типів контактів між парами основ (за даними Olson et al., 1998)

Тип контакту	Середній кут твіста $\pm$ стандартне відхилення ($^{\circ}$)	
	Кристали вільної ДНК	Білково-нуклеїнові комплекси
AA/TT	$35,5 \pm 3,6$	$35,1 \pm 3,9$
AG/CT	$30,6 \pm 4,7$	$31,9 \pm 4,5$
GA/TC	$39,6 \pm 3,0$	$36,3 \pm 4,4$
GG/CC	$35,3 \pm 4,9$	$32,9 \pm 5,2$
AC/GT	$33,1 \pm 4,6$	$31,5 \pm 4,2$
AT	$31,6 \pm 3,4$	$29,3 \pm 4,5$
GC	$38,4 \pm 3,0$	$33,6 \pm 4,7$
CA/TG	$37,7 \pm 9,3$	$37,3 \pm 6,5$
CG	$31,3 \pm 4,7$	$36,1 \pm 5,5$
TA	$43,2 \pm 5,5$	$37,8 \pm 5,5$

Твіст у комплексах є дуже близьким до значення твіста вільної ДНК у розчині за фізіологічних умов – середнє значення для всіх контактів відповідає 10 парам основ на виток спіралі у кристалах і 10,5 парам основ у комплексах з білком. Як видно з таблиці, твіст варіює в досить широких межах – ступінь локальної спіральної закрутки ДНК суттєво змінюється залежно від послідовності пар основ. Крім того, варіюють також і стандартні відхилення від середнього значення твіста. Останній параметр показує, наскільки легко значення твіста може відхилятися від переважного середнього значення, тобто характеризує конформаційну рухливість контакту даного типу.

Інші конформаційні параметри подвійної спіралі (як середні значення, так і ширина розподілу) також залежать від послідовності пар основ. При цьому 6 конформаційних параметрів, наведених на рис. 3.8, не є незалежними один від одного – їхні зміни є взаємно пов'язаними. Для прикладу на рис. 3.10 показано співвідношення між роллом і слайдом (доступний сегмент конформаційного простору) для 10 контактів. Загалом конформаційна рухливість негативно корелює з ефективністю стекінгу: вона є вищою для піримідин-пуринових і АТ-збагачених контактів.

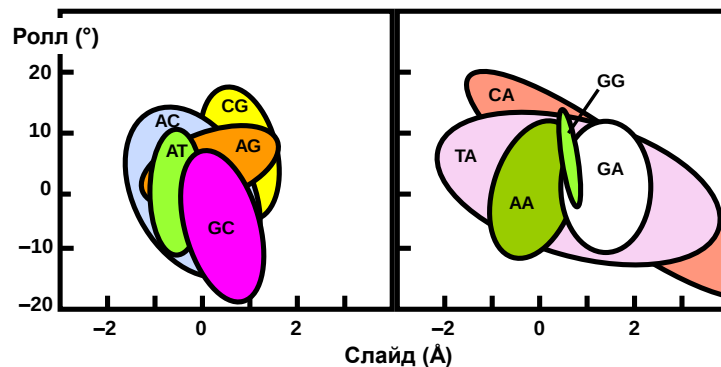

Рис. 3.10. Усередині зафарбованих зон – доступні для кожного з 10 контактів значення двох конформаційних параметрів для кристалів ДНК (за даними Olson *et al.*, 1998)

Характер залежності конформації ДНК від послідовності є насправді ще складнішим: конформаційні особливості визначаються не тільки найближчими сусідами – типом контакту між парами основ, але й контекстом послідовності, де даний контакт знаходиться.

Отже, хоча конструкція молекули ДНК здається простішою за білкову, на сьогодні неможливо точно передбачити деталі структури ДНК, виходячи з її послідовності. Залежні від послідовності особливості структури подвійної спіралі та потенціал щодо конформаційних змін – основа механізму специфічного впізнання послідовностей ДНК білками.

Білково-нуклеїнові взаємодії

Нуклеїнові кислоти, і ДНК у тому числі, практично ніколи не існують *in vivo* у вільному вигляді – вони постійно взаємодіють із численними білками. Білки, що взаємодіють з ДНК, розділюються на три функціональні класи: структурні білки визначають структурну організацію ДНК у клітинах; регуляторні білки залучені до регуляції різноманітних процесів (найбільша група серед таких білків – транскрипційні фактори); ферменти каталізують різноманітні хімічні реакції, що здійснюються на ДНК і зв'язаних з нею білках.

Структурна класифікація білків, які взаємодіють із ДНК

Так само, як більшість глобулярних білків можна вписати в обмежений набір стандартних укладок глобули (розділ 2), структурні елементи білків, які безпосередньо взаємодіють з ДНК, можна розділити на досить обмежену кількість стандартних типів – ДНК-зв'язувальних структурних мотивів.

Мотив НТН (helix-turn-helix, спіраль–поворот–спіраль), приклад якого зображено на рис. 3.11, є одним з найбільш розповсюджених. Мотив складається із двох α -спіралей, часто майже перпендикулярних одна до одної, з'єднаних короткою перемичкою. Одна із цих спіралей (яка впізнає нуклеотидну послідовність) виконує роль "головки, що читає", взаємодіючи з екзоциклічними групами азотистих основ у великому жолобку подвійної спіралі. Орієнтація цієї спіралі відносно ДНК може варіювати для різних білків від приблизно перпендикулярної відносно осі подвійної спіралі до паралельної цукрофосфатному остову. Друга α -спіраль часто утворює допоміжні контакти з цукрофосфатним остовом. Взаємодія α -спіралі з великим жолобком часто зустрічається і для інших ДНК-зв'язувальних мотивів. Причина полягає в майже точній просторовій

відповідності між цими двома елементами – можна сказати, що α -спіраль є просторово комплементарною великому жолобку.

Рис. 3.11. НТН-мотив репресора бактеріофага λ у комплексі з ДНК (1LMB).

Двоспіральний НТН-мотив утримується в структурі того чи іншого структурного домену – у випадку репресора фага λ , у структурі α -спірального пучка (рис. 3.12, *а*). Часто білки, що містять НТН-мотив, взаємодіють з ДНК у вигляді гомодимеру (дві однакові субодиниці) – це особливо характерно для прокаріотичних білків. Тоді дві однакові "читаючі головки" впізнають дві однакові послідовності, що симетрично розташовані в сайті взаємодії. Інший приклад такого ж типу – білок активації катаболізму (CAP – Catabolite Activator Protein) *Escherichia coli* (рис. 3.12, *б*). При взаємодії гомодимеру CAP зі специфічним сайтом відбувається досить значний вигин ДНК у бік білка (подвійна спіраль "огортає" білок). Спорідненість білка до цього сайту залежить від ліганду – сАМР (циклічного АМР – 5'-фосфат у складі нуклеотиду утворює внутрішній ковалентний зв'язок з 3'-ОН групою рибози). Зв'язування сАМР індукує структурні зміни в молекулі білка (див. розділ 2), у результаті змінюється робоча поверхня і білок набуває здатності впізнавати специфічну послідовність.

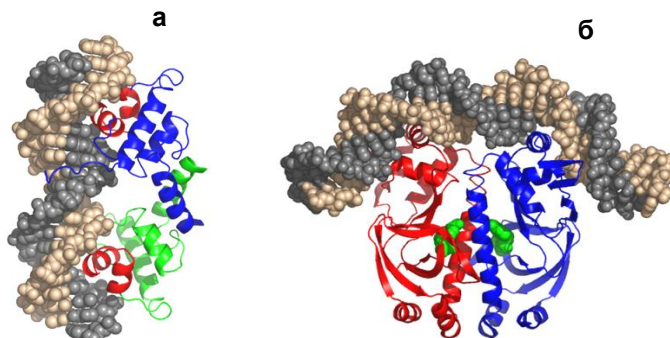

Рис. 3.12. Комплекси з ДНК гомодимерів репресора бактеріофага λ (*а*, 1LMB) і білка CAP *E. coli* (*б*, 1CGP, зеленим кольором позначено молекули сАМР).

Розповсюджений клас білкових мотивів, що взаємодіють із ДНК, – **Zn-координуючі мотиви**. Це дуже невеличкі структурні елементи, які складаються з обмеженої, недостатньої для формування жорсткої глобули, кількості сегментів вторинної структури. Іон цинку надає жорсткості такому мотиву, утворюючи координаційні зв'язки з чотирма амінокислотними залишками, частіше Cys та His. Координаційний зв'язок формується неподіленою парою електронів атомів O, N або S, яка узагальнюється з атомом металу шляхом часткового "перетікання" на його низьку незаповнену орбіталь. Чотири такі зв'язки створюють жорсткий каркас, який утримує білкову поверхню, що

має взаємодіяти з ДНК.

Один зі структурних мотивів такого типу, що часто зустрічається, – **цинковий палець** (Zn finger, рис. 3.13, *a*). Він має дуже просту будову: одна α -спіраль і маленький β -шар із двох β -ділянок; одна з них і α -спіраль містять залишки, що утворюють координаційні зв'язки з Zn. Як правило, кілька таких пальців (три на рис. 3.13, *a*), з'єднаних перемичкою, спіралью обгортають великий жолобок.

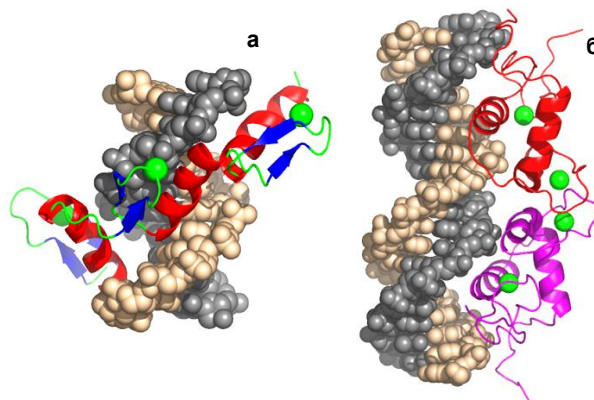

Рис. 3.13. Три цинкових пальця у складі ДНК-зв'язувального білка (*a*, 1ZAA) і ДНК-зв'язувальний домен (димер) глюкокортикоїдного рецептора (*б*, 1GLU). Зелені сфери – іони Zn.

Інший приклад – ДНК зв'язувальний домен гормонового рецептора (рис. 3.13, *б*). Гормонові рецептори – це еукаріотичні фактори транскрипції, здебільшого гомодимери, які набувають споріденості до певних елементів послідовності ДНК після зв'язування з білком стероїдного гормону (розділ 6). ДНК-зв'язувальний домен має дві пари структурних елементів, а саме α -спіраль–суміжна нерегулярна петля, кожна пара координує іон Zn. Одна пара елементів бере участь у димеризації, інша – у взаємодії з ДНК. Зустрічаються також інші Zn-координуючі мотиви, більшість яких, як і розглянуті, реалізують взаємодію α -спіралі з великим жолобком.

Ще один мотив, який взаємодіє з великим жолобком ДНК за рахунок α -спіралей – **лейциновий зіпер** (Leu zipper, рис. 3.14). Він являє собою дві довгі α -спіралі (належать різним поліпептидним ланцюгам), кожен з яких можна розділити на дві частини. Одна частина обох спіралей здійснює димеризацію – за рахунок гідрофобних взаємодій між неполярними амінокислотними залишками (часто Leu, звідки назва мотиву) утворюється трохи закручена подвійна спіраль (coiled coil). Друга частина кожної α -спіралі взаємодіє з великим жолобком ДНК.

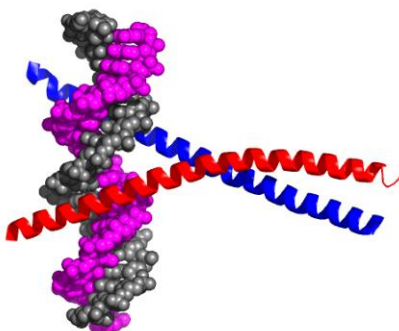

Рис. 3.14. Лейциновий зіпер (1NWQ).

Варіацією лейцинового зіпера є мотив *спіраль–петля–спіраль* (helix–loop–helix) – різниця лише в тому, що кожна довга α -спіраль розділена на дві коротші, з'єднані петлею: одна пара спіралей здійснює димеризацію, інша – взаємодіє з ДНК.

Наведені приклади не означають, що тільки α -спіраль використовується для взаємодії білків з великим жолобком ДНК. У великий жолобок добре вкладається також β -шар із двох β -ділянок – саме такий шар є взаємодіючим елементом для білків типу метіонінового репресора. Численний клас білків складає родину імуноглобуліноподібних транскрипційних факторів (глобула має укладку імуноглобулінового типу, див. рис. 2.13, б), які реалізують взаємодії перемичок між ділянками β -структури з великим жолобком. Отже, хоча α -спіраль використовується частіше, реалізуються і всі інші можливості.

Усе сказане не означає також, що білки взаємодіють з ДНК тільки через великий жолобок (хоча через великий – частіше). На рис. 3.15 зображено приклади взаємодії перемичок між α -спіралями (а) чи витягнутого поліпептидного ланцюга (б) з маленьким жолобком. У першому випадку – димер гістонів у складі нуклеосоми (див. розділ 4) – маємо ще один структурний мотив, який зустрічається і в інших ДНК-зв'язувальних білках, а саме гістонову укладку: одна довга α -спіраль фланкована двома короткими. Димер двох таких укладок взаємодіє з $\sim 2,5$ витками подвійної спіралі. У випадку гістонів ця взаємодія не є специфічною: утворюються електростатичні контакти позитивно заряджених амінокислотних залишків з фосфатами ДНК з боку маленького жолобка.

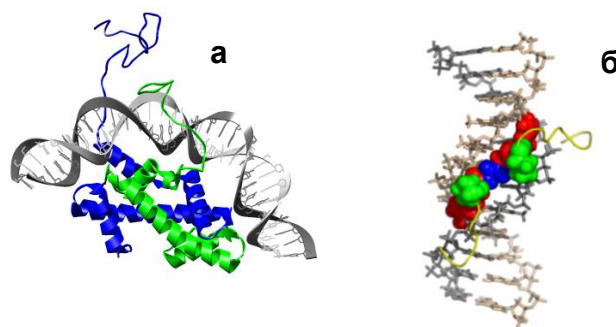

Рис. 3.15. Димер гістонів Н3-Н4 (а, 1АОІ) і АТ-гак у складі білка НМГ-А (б, 2ЕЗД).

Другий приклад (рис 3.15, б) стосується білків НМГ-А – білків групи високої рухливості (High Mobility Group) типу А (НМГ – історична назва для білків різних структурних класів, мається на увазі рухливість при електрофорезі). Білки НМГ-А взагалі не мають глобулярної структури – є неупорядкованими. Вони містять 3 пентапептидні елементи (Pro-Arg-Gly-Arg-Pro), що називаються АТ-гаками (AT-hook). Такий гак добре укладається у звужений маленький жолобок невеликої ділянки подвійної спіралі, збагаченої АТ-парами (тобто, АТ-гак має специфічність до невеликих АТ-збагачених сайтів, завдяки чому він і отримав свою назву).

Наступні приклади стосуються дуже важливих випадків взаємодії елементів регулярної вторинної структури білків з маленьким жолобком. Оскільки α -спіраль і дволанцюговий β -шар добре укладаються у великий жолобок, це автоматично означає, що в маленькому жолобку їм не вистачає місця. Відповідно, така взаємодія буде можливою тільки за умови суттєвої деформації подвійної спіралі ДНК (розширення жолобка) – ефект, що має важливі функціональні наслідки. На рис. 3.16 зображено досить розповсюджений мотив – НМГ-бокс, який, зокрема, входить до складу білків НМГ-В (ще один клас білків НМГ). Мотив складається з трьох α -спіралей, дві з них (більш короткі) вбудовуються у маленький жолобок. Це супроводжується розкрученням

подвійної спіралі й вигином на $\sim 80^\circ$ у протилежний щодо білка бік. Серед HMG-боксів є як специфічні до певних послідовностей пар основ, так і неспецифічні.

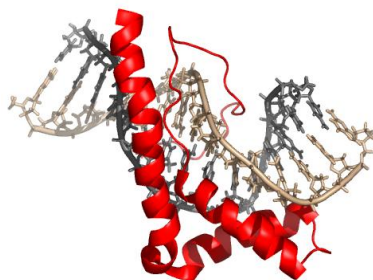

Рис. 3.16. HMG-бокс у складі білка HMG-B (1J5N).

У складі білка TBP (TATA-box Binding Protein) – важливого елемента ініціації транскрипції в еукаріотів – досить широкий β -шар взаємодіє з маленьким жолобком подвійної спіралі в зоні ТАТА-боксу – регуляторного елемента послідовності ДНК (розділ 5). Наслідком цієї взаємодії також є значна деформація подвійної спіралі з її розкрученням і значним вигином у протилежний від білка бік (рис. 3.17). Вигин, як і у випадку HMG-боксу, підсилюється інтеркаляцією двох гідрофобних амінокислотних залишків між парами основ. У місці інтеркаляції порушуються стекинг-взаємодії та утворюється кінк (kink) – різкий злам подвійної спіралі.

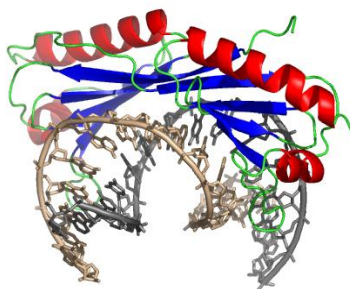

Рис. 3.17. ДНК-зв'язувальний домен TBP у комплексі з ТАТА-боксом (1QNE).

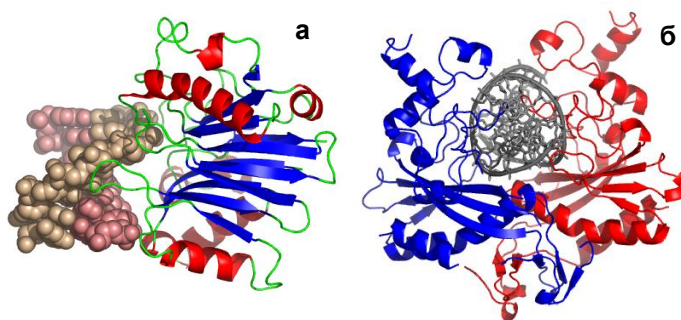

Рис. 3.18. Комплекси з ДНК ДНКазі I (а, 1DNK) і рестриктази *EcoRV* (б, 1AZ0).

На відміну від розглянутих факторів транскрипції та структурних білків, ферменти, які працюють на ДНК, досить важко описати в термінах простих структурних мотивів. Ферменти використовують складні комбінації різноманітних елементів білкової структури для впізнання ДНК і зв'язування з нею. Два приклади – мономерна ДНКазі I (неспецифічна ендонуклеаза, яка здійснює одноланцюговий розріз в ділянці маленького

жолобка) і гомодимерна рестриктаза *EcoRV* – зображені на рис. 3.18.

Принципи білково-нуклеїнового впізнання

Усі випадки взаємодії численних білків із ДНК можна поділити на дві категорії: *неспецифічне зв'язування* білка з ДНК будь-якої послідовності (характерна константа зв'язування $K \sim 10^5\text{--}10^6$ л/моль, визначення константи зв'язування див. у розділі 1) і *специфічне впізнання* білком певної послідовності пар основ (із константою $\sim 10^9\text{--}10^{10}$ л/моль). Білки, що здійснюють таке впізнання, як правило, взаємодіють і з будь-якою іншою ДНК неспецифічно. Розглянемо на простому прикладі, що практично означають наведені цифри.

Нехай у бактеріальній клітині радіусом 1 мкм міститься 10 молекул певного білка та 4 млн 600 тис. пар основ ДНК, де присутня одна специфічна ділянка (оператор). Виходячи з об'єму клітини, можна легко розрахувати загальні молярні концентрації білка та оператора (скориставшись числом Авогадро). Концентрація комплексу з оператором визначається рівнянням (1.6), де вільні концентрації білка та оператора дорівнюють їхнім загальним концентраціям мінус концентрація комплексу. Звідки, якщо відома K , можна розрахувати концентрацію комплексу.

Якщо білок зв'язується неспецифічно ($K = 10^5$ л/моль), відношення концентрації комплексу до загальної концентрації оператора дорівнює $4 \cdot 10^{-4}$ – оператор практично є вільним від білка. Та якщо замість концентрації оператора використати загальну концентрацію потенційних сайтів зв'язування на ДНК (білок зв'язується будь-де), яка є в 4 млн 600 тис. разів вищою (кожна пара основ потенційно може бути початком сайту зв'язування), то відношення концентрації комплексу до загальної концентрації білка дорівнюватиме 0,995 – практично білок увесь час зв'язаний із ДНК.

При специфічному зв'язуванні ($K = 10^{10}$ л/моль), відношення концентрації комплексу до загальної концентрації оператора дорівнює 0,97 – десяти молекул білка виявляється достатнім, щоб більшу частину часу оператор був зв'язаним. При цьому з оператором у нашому прикладі в даний момент часу може бути зв'язана лише одна молекула білка, решта перебуває не у вільному стані, а на ДНК, взаємодіючи з нею неспецифічно.

Чим визначається висока специфічність зв'язування? *Головне правило білково-нуклеїнового впізнання – відсутність жорстких правил.* Розглянуті різні структурні мотиви білків є різними еволюційними рішеннями для специфічної взаємодії з тією чи іншою послідовністю: існує багато шляхів для того, щоб сформувати білкову поверхню для впізнання послідовності пар основ. Не існує і будь-якого коду впізнання – чіткої відповідності між амінокислотними залишками та парами основ. Але є певні загальні закономірності, частина яких уже має бути зрозумілою з розгляду ДНК-зв'язувальних структурних мотивів. Зокрема, *білково-нуклеїновий інтерфейс* частіше представлений парою α -спіраль – великий жолобок завдяки хорошій просторовій відповідності між цими двома елементами. Проте використовуються також і β -структура, і перемички між елементами вторинної структури для впізнання пар основ у великому жолобку. Маленький жолобок також використовується для впізнання послідовностей пар основ, причому у випадку взаємодії елементів вторинної структури білка (α -спіраль чи β -структура) із маленьким жолобком така взаємодія супроводжується розкриттям маленького жолобка. Таке розкриття стає можливим унаслідок значної деформації подвійної спіралі (розкручування, вигин, кінк у результаті порушення стекінг-взаємодій).

На поверхні ДНК розташовані фосфатні залишки та донорні / акцепторні групи азотистих основ у жолобках. Саме ці групи й залучаються до контактів з амінокислотними боковими залишками та пептидними групами на поверхні білка.

Типи контактів (взаємодій) між ДНК і білками

Електростатичні взаємодії між позитивно зарядженими амінокислотними залишками та негативно зарядженими фосфатами присутні завжди в білково-нуклеїнових комплексах. Зрозуміло, що електростатичні взаємодії відповідають за неспецифічне зв'язування. Як правило, вони додатково стабілізують також і специфічні комплекси. Електростатичне зв'язування білка з нуклеїновою кислотою має цілком ентропійну природу (див. також розділ 1). Висока концентрація негативних зарядів (фосфатів) на поверхні ДНК зумовлює формування навкруг ДНК "іонної атмосфери" з досить високою локальною щільністю катіонів (рис. 3.19). Зв'язування позитивно зарядженого білка призводить до визволення частки катіонів у зовнішній розчин, тобто до зростання неупорядкованості (ентропії) у системі. Енергетичний вигравш від зв'язування білка (його спорідненість до ДНК) є тим більшим, чим меншою є концентрація солі в розчині, тобто різниця між концентрацією катіонів поблизу від ДНК і на віддаленні від неї.

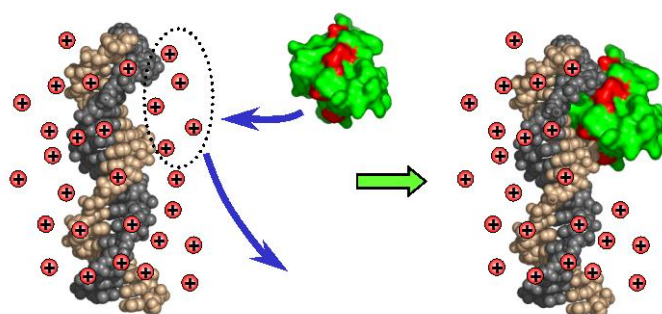

Рис. 3.19. Електростатичне зв'язування білка (червоним позначені позитивно заряджені амінокислотні залишки) з ДНК за рахунок визволення неорганічних катіонів.

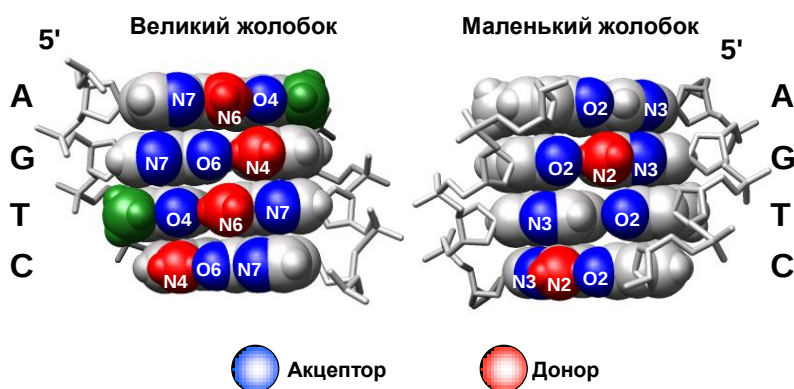

Рис. 3.20. Патерни донорів і акцепторів водневого зв'язку в жолобках подвійної спіралі для зазначеної послідовності чотирьох пар основ.

Водневі зв'язки між донорними й акцепторними групами білка та фосфатами й екзоциклічними групами азотистих основ. Водневі зв'язки, оскільки вони потребують чіткої взаємної орієнтації донора й акцептора, відіграють роль головного фактора специфічного впізнання. Кожна послідовність пар основ утворює в жолобках подвійної спіралі власний патерн донорних і акцепторних груп (рис. 3.20, див. також рис. 3.7), який і може впізнаватися поверхнею білка (білок здійснює *безпосереднє зчитування* – direct readout – послідовності). Слід зазначити, що цей патерн більш варіабельний у великому жолобку, де легше розрізнити пари основ і динуклеотидні контакти – це ще одна

причина, чому саме великий жолобок частіше використовується для впізнання. Деякі амінокислотні залишки здатні утворювати два водневі зв'язки з азотистою основою, наприклад, Arg із гуаніном. Проте Arg контактує й з усіма іншими основами. Чи буде певний залишок залученим до утворення водневого зв'язку, і якого саме, залежить від його орієнтації на поверхні. Певні закономірності (своєрідний код, коли залишок певного типу в певному місці утворює зв'язок із певною основою) спостерігаються іноді тільки в межах однієї родини структурних мотивів, але й тоді такі закономірності не мають абсолютного характеру.

Водневі зв'язки, опосередковані молекулами води. Вода взаємодіє з поверхнями як білків, так і ДНК. Визволення води з білково-нуклеїнового інтерфейсу вносить додаткову ентропійну складову у стабілізацію комплексу. Але досить часто окремі молекули води можуть залишатися в інтерфейсі, виконуючи роль біфункціональної зшивки – утворюючи водневі зв'язки з білковими групами та фосфатами або групами азотистих основ.

Гідрофобні контакти можуть здійснюватись за участю метильної групи тиміну у великому жолобку (рис. 3.7, 3.20), але суттєвішими є гідрофобні взаємодії при інтеркаляції неполярних амінокислотних залишків між парами основ при деформації подвійної спіралі внаслідок занурення елементів вторинної структури білка в маленький жолобок (рис. 3.16, 3.17).

Головною умовою реалізації названих контактів між ДНК і білком є **взаємна підгонка структури взаємодіючих елементів унаслідок відповідних конформаційних перетворень**. Так, шляхом певних конформаційних змін подвійної спіралі (вигини спіралі, зміни твіста тощо) змінюється розмір жолобків, хімічні групи "підводяться" під водневі зв'язки та міцні електростатичні контакти, збільшується загальна поверхня, що може взаємодіяти з білком. Це означає, що для ефективного впізнання необхідна певна конформація подвійної спіралі та/або певні зміни цієї конформації. І те, й інше визначається послідовністю пар основ – білок, таким чином, зчитує не стільки нуклеотидну послідовність як таку, скільки структурно-динамічні особливості цієї послідовності – *опосередковане зчитування* (indirect readout). Отже, основою для білково-нуклеїнового впізнання є структурно-динамічний поліморфізм нуклеотидних послідовностей – залежні від послідовності структурні особливості та конформаційна рухливість подвійної спіралі.

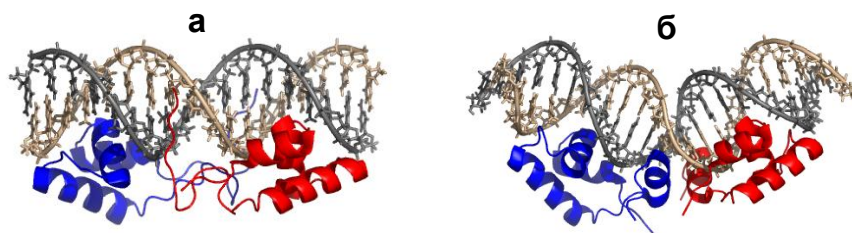

Рис. 3.21. Структура ДНК-зв'язувальних доменів димеру репресора лактозного оперона *E. coli* у комплексі з неспецифічною ДНК (а, 1OSL) та зі своїм специфічним оператором (б, 1L1M).

При цьому білок також часто потребує певної конформаційної підгонки під подвійну спіраль. Один із прикладів такої, досить значної, конформаційної зміни як у молекулі білка (формування додаткових α -спіралей), так і у молекулі ДНК (вигин подвійної спіралі) при утворенні специфічного комплексу показано на рис. 3.21. Саме в процесі взаємної конформаційної підгонки білка та ДНК і реалізується специфічний патерн контактів у інтерфейсі між двома молекулами. Від того, наскільки легко потрібні

конформаційні зміни відбуваються при зустрічі конкретного білка з конкретною послідовністю пар основ, залежить ефективність упізнання. Таким чином, головним механізмом упізнання послідовності ДНК білком є структурно-динамічна комплементарність двох молекул.

Циркулярна ДНК

ДНК майже ніколи не існує *in vivo* у вигляді лінійної молекули з двома вільними кінцями. Прокаріотична ДНК є циркулярною ковалентно замкненою, в еукаріотів у складі хромосом утворюються еквівалентні до циркулярної ДНК петлі, закріплені своїми кінцями так, що ці кінці не можуть обертатись один відносно одного (розділ 4). У молекулі, два кінці якої жорстко зафіксовані або з'єднані один з одним, виникають *топологічні* обмеження, і це має важливі біологічні наслідки.

Топологія – розділ математики, присвячений вивченню таких властивостей просторових об'єктів, які не залежать від деформацій цих об'єктів. Центральним поняттям топології циркулярної ДНК є так зване число зчеплень Lk (linking number) двох полінуклеотидних ланцюгів – двох кілець, закручених одне навкруг одного в подвійну спіраль. Число зчеплень визначається як кількість перетинів одним циркулярним контуром поверхні, що натягнута на другий контур. У найпростішому випадку два кільця можна зчепити одне з одним один раз ($Lk = 1$, рис. 3.22), і будь-які деформації кілець (за умови збереження цілісності кожного кільця) не змінять цієї величини: кільця не можна ні розвести, ні збільшити ступінь зчеплень. Отже, і це одна з двох важливих властивостей числа зчеплень, **Lk системи двох кілець є постійною величиною** – топологічним інваріантом, – поки обидва кільця є інтактними (не містять розривів). Легко уявити два кільця, зчеплені одне з одним два (рис. 3.22) або сто разів, але не може бути двох з половиною зчеплень. Тобто, **Lk є цілим числом**. Саме ці дві властивості числа зчеплень і накладають топологічні обмеження на молекулу циркулярної ДНК.

На рис 3.22 показано планарну (вісь подвійної спіралі лежить в одній площині) циркулярну молекулу ДНК з $Lk = 20$. Зрозуміло, що для такої системи Lk дорівнює кількості витків подвійної спіралі.

Кількість витків подвійної спіралі позначається як твіст Tw (twist, дорівнює сумі кутів твіста для всіх пар основ, поділений на 360° , із позначкою "+" для правої спіралі та "-" для лівої), тобто для планарної циркулярної ДНК $Lk = Tw$. Найвигідніший твіст ДНК Tw_0 (часто записується також як Lk_0) визначається зовнішніми умовами та послідовністю пар основ (типове середнє значення за фізіологічних умов відповідає приблизно 10,5 парам основ на виток подвійної спіралі), тобто зовсім не повинен бути цілим числом. Лише тоді, коли $Tw = Tw_0$ (припустимо, що ця умова виконується для прикладу на рис. 3.22, і $Tw_0 = 20$), при замиканні в кільце ДНК набуде найбільш енергетично вигідної планарної форми, у складі якої реалізується мінімальний вигин молекули.

Якщо ж (як це частіше буває) Tw_0 не є цілим числом, замикання в кільце (точне зведення кінців обох ланцюгів) є можливим або за рахунок зміни твіста до цілого значення (треба підкрутити подвійну спіраль, щоб виставити один кінець точно напроти одного), або шляхом додаткових вигинів молекули з відхиленням від планарної форми. У будь-якому разі замикання в кільце буде можливим лише за умови деформацій молекули ДНК.

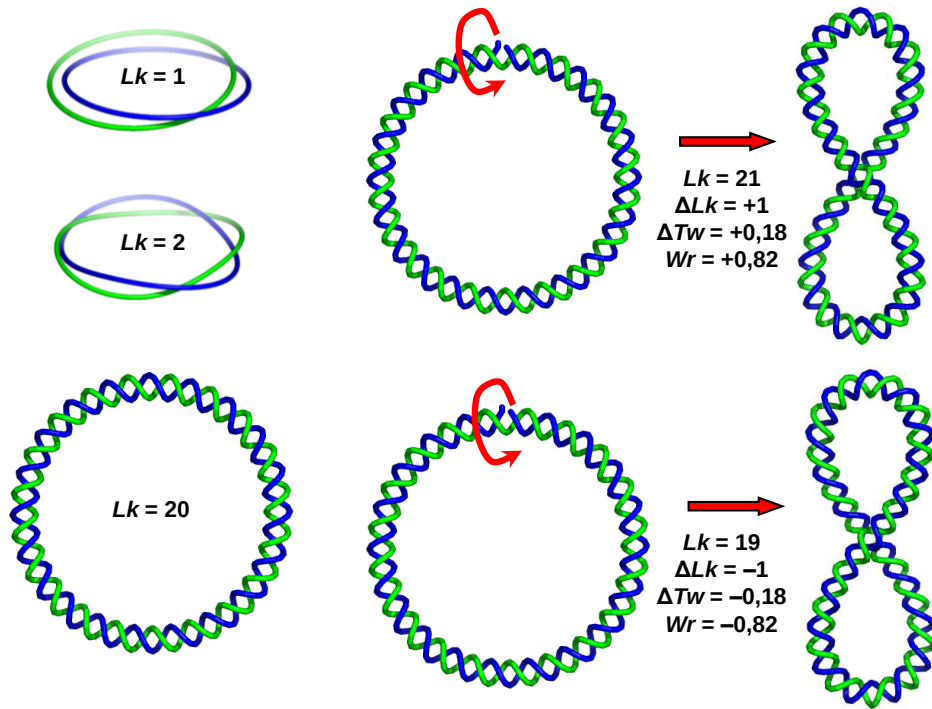

Рис. 3.22. Ліворуч: два кільця з різним числом зчеплень Lk , у тому числі – планарна форма циркулярної ДНК з $Lk = 20$. Праворуч: збільшення чи зменшення ступеня закрутки подвійної спіралі на один оберт призводить відповідно до позитивної чи негативної надспіралізації.

Отже, у загальному випадку, коли Lk (яке має бути цілим числом) не збігається з Tw_0 , число зчеплень має дві складові згідно з рівнянням Уайта–Фуллера (James H. White, F. Brock Fuller):

$$Lk = Tw + Wr,$$

де райзинг Wr (writhing) – параметр, який є мірою відхилення осі подвійної спіралі від планарної конфігурації (для планарного кільця $Wr = 0$). Розподіл величини Lk по двох складових залежить від механічних властивостей молекули ДНК: той факт, що $Lk \neq Tw_0$, означає наявність деформації (відхилення конформації від найвигіднішої) і ця деформація мінімізується, розподіляючись певним чином між зміною твіста $\Delta Tw = Tw - Tw_0$ і ненульовим райзингом унаслідок зростання вигину молекули. Отже, загальною мірою деформації є величина

$$\Delta Lk = Lk - Tw_0 = \Delta Tw + Wr.$$

Оскільки зростання райзингу (при зростанні загальної деформації) пов'язане зі спіралізацією осі подвійної спіралі – *надспіралізацією* (supercoiling), величина ΔLk використовується як міра надспіралізації в циркулярній ДНК. Таким чином, надспіралізація є тим більшою, чим більше Lk відрізняється від Tw_0 , і чим більша напруга, пов'язана з деформацією, накопичується в ДНК.

Описане ілюструє рис. 3.22 на прикладі ДНК із $Tw_0 = 20$. Якщо зробити одноланцюговий розрив, збільшити кількість витків подвійної спіралі на 1 (закрутити подвійну спіраль торсійно) і зашити розрив, відновивши ковалентний зв'язок, то тим

самим кількість зчеплень зросте на 1: ΔLk набуде значення +1, яке розподілиться між зміною твіста та райзингом. У цьому випадку кажуть про *позитивну надспіралізацію*, яка є топологічно еквівалентною зростанню закрутки подвійної спіралі. Відповідно, *розкручення* подвійної спіралі після розриву та наступне відновлення цілісності ланцюга призведе до *негативної надспіралізації* з $\Delta Lk = -1$.

Однакові циркулярні молекули ДНК, які різняться лише кількістю зчеплень (як три молекули з $Lk = 19, 20$ та 21 на рис. 3.22), називаються *топоізомерами*. Зрозуміло, що практично застосувати описану процедуру для отримання різних топоізомерів досить важко. Але це можна зробити, здійснивши ензиматичне зшивання ДНК у кільце в різних умовах, що відповідають різним значенням Tw_0 . Отримані топоізомери будуть відповідати найменш енергетичним формам – таким, для яких значення Lk є максимально наближеними до значень найвигіднішого твіста. Щойно зациклення відбулося, значення Lk залишається незмінним. А зміна умов і нове значення Tw_0 призведе до зростання величини ΔLk у негативний чи позитивний бік і, відповідно, надспіралізації.

З іншого боку, значення Lk залишається незмінним лише за умови цілісності обох полінуклеотидних ланцюгів. Якщо внести хоча б один розрив у хоча б один із ланцюгів, два кінці ланцюга в місці розриву отримають свободу обертатися навкруг інтактного ланцюга. У результаті будь-яка надспіралізація і пов'язана з нею еластична напруга зникнуть – відбудеться *релаксація* циркулярної ДНК.

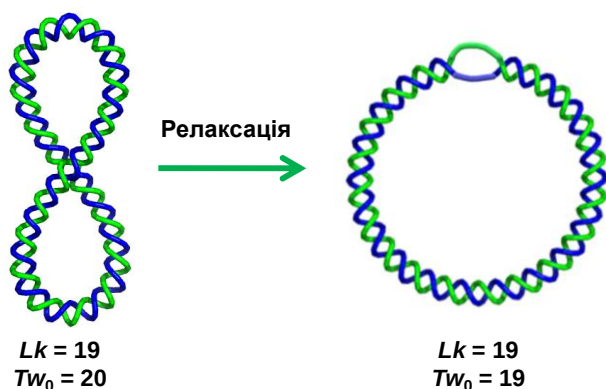

Рис. 3.23. Релаксація негативно надспіралізованої ДНК за рахунок локального розкручування подвійної спіралі.

Для негативно надспіралізованої ДНК існує ще один шлях релаксації (принаймні часткової) без розривів – локальне розкручування подвійної спіралі (рис. 3.23). Припустимо, що лінійна молекула ДНК із $Tw_0 = 20$ (як на рис. 3.22) може існувати також у формі зі зруйнованим (розплавленим) одним витком подвійної спіралі, тобто з величиною $Tw_0 = 19$. За фізіологічних умов розведення ланцюгів потребує зростання вільної енергії, тобто така форма є неможливою. Але локальне плавлення подвійної спіралі у складі негативного топоізомеру буде супроводжуватись також зниженням вільної енергії за рахунок релаксації, оскільки $\Delta Lk = 19 - 20 = -1$ зміниться на $\Delta Lk = 19 - 19 = 0$. У результаті, якщо загальна вільна енергія знизиться, локальна дестабілізація подвійної спіралі стане імовірною – негативна надспіралізація суттєво полегшує руйнування подвійної спіралі. За таким самим механізмом – енергетично не вигідне конформаційне перетворення стає вигідним за рахунок того, що знімає негативну надспіралізацію в кільці – у негативно надспіралізованій ДНК (за фізіологічних умов!) відбуваються й інші конформаційні перетворення (наприклад, перехід в Z-форму, яка характеризується розкрученням подвійної спіралі порівняно з B-ДНК). Оскільки

більшість функціональних процесів, що відбуваються на ДНК, потребують локального руйнування подвійної спіралі, зрозуміло, що негативна надспіралізація активує ці процеси, полегшуючи таке руйнування на певних найменш стабільних ділянках.

З іншого боку, функціональні процеси (у першу чергу, транскрипція і реплікація) самі призводять до виникнення надспіралізації. Проходження такого процесу пов'язане з пересуванням (транслокацією) уздовж ДНК того чи іншого ферменту (*транслокази*), який локально руйнує подвійну спіраль. Такими транслоказами є РНК- і ДНК-полімерази, які розглядатимуться в наступних розділах, а також деякі інші ферменти. Оскільки молекула ДНК – спіраль, пересування транслокази має супроводжуватись або її обертанням навкруг осі подвійної спіралі (на кшталт обертання гайки навкруг гвинта), або прокручуванням самої подвійної спіралі (обертанням гвинта в гайці). Саме друга можливість і реалізується, оскільки транслоказа працює завжди у складі величезного мультибілкового комплексу – "гайка" є надто масивною. Крім того, транслоказа може бути закореною на певних структурах, що робить її обертання взагалі неможливим. Якщо (як це має місце у клітині) кінці ДНК жорстко зафіксовані і не можуть обертатися, транслокація буде створювати топологічні проблеми (рис. 3.24). У процесі пересування вздовж ДНК транслоказа руйнує подвійну спіраль попереду від себе й відновлює її позаду. Локальне розкручування подвійної спіралі попереду транслокази має бути компенсованим позитивною надспіралізацією, відновлення спіралі (закручування) – надспіралізацією негативною. У результаті попереду й позаду від транслокази виникають дві "хвилі" надспіралізації протилежного знаку (рис. 3.24).

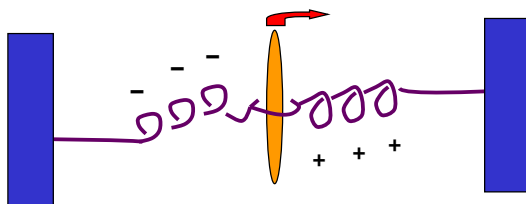

Рис. 3.24. Дві хвилі надспіралізації у процесі роботи транслокази.

Зрозуміло, що накопичення такої надспіралізації (еластичної напруги) не може продовжуватись нескінченно: врешті-решт напруга буде блокувати процес транслокації. Отже, має бути спосіб вирішувати цю проблему – знімати надспіралізацію, релаксуючи ДНК. Інструментом, що для цього використовується, є спеціальні ферменти – **ДНК-топоізомерази** (topoisomerases). Оскільки зміна кількості зчеплень є можливою лише за умови порушення цілісності полінуклеотидних ланцюгів, загальний механізм роботи топоізомераз полягає у внесенні тимчасового розриву – при цьому фосфат на одному з кінців полінуклеотидного ланцюга тимчасово ковалентно пришивається до ОН-групи залишку Туг у активному центрі ферменту (хімічна реакція заміни одного фосфодієфірного зв'язка на інший – *трансестерифікація*), а інший кінець залишається вільним – і зворотному зшиванні цього розриву (рис. 3.25); зміна Lk відбувається у проміжку між цими двома подіями.

Топоізомерази поділяються на два класи. **Топоізомерази I** (мономерні білки), які поділяються на два підкласи Ia і Ib, здійснюють одноланцюговий розріз ДНК. **Топоізомерази Ia** (присутні як у про- так і в еукаріотів) здатні релаксувати тільки негативно надспіралізовану ДНК. Фермент упізнає дестабілізовану ділянку подвійної спіралі (яка має бути присутньою в негативно надспіралізованій молекулі, див. вище), робить одноланцюговий розріз і протягує крізь нього інтактний ланцюг (рис. 3.26). У результаті число зчеплень змінюється на одиницю в напрямку зниження рівня негативно надспіралізації. Оскільки впізнається дестабілізована ділянка,

топоізомераза Ia спрацьовує тільки за наявності досить високої негативної надспіралізації і не здатна релаксувати ДНК повністю – знизити ΔLk до 0. Основна роль топоізомераз цього типу – підтримувати певний оптимальний рівень надспіралізації.

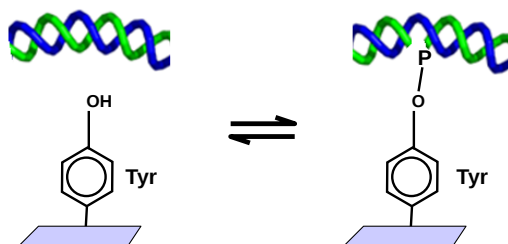

Рис. 3.25. Тимчасовий одноланцюговий розрив у ДНК із пришиванням фосфату до залишку Tyr в активному центрі топоізомерази.

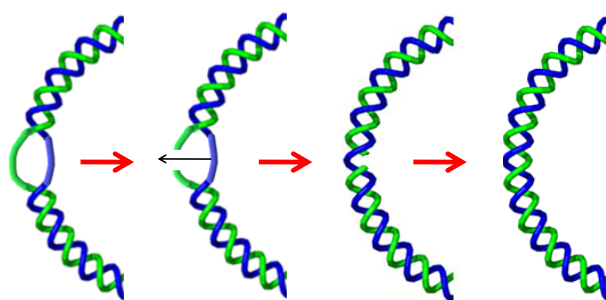

Рис. 3.26. Схема дії топоізомераз Ia.

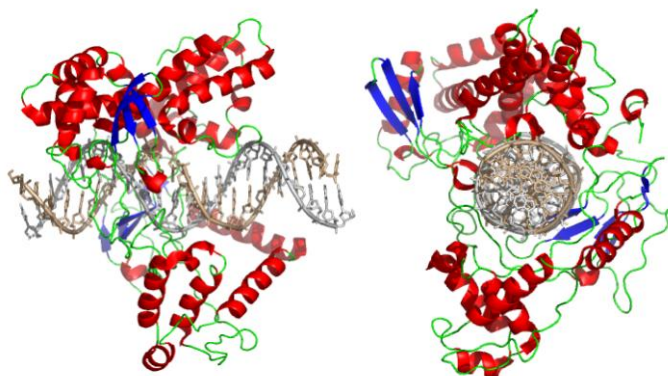

Рис. 3.27. Еукаріотична топоізомераза I у комплексі з ДНК у двох проекціях (1K4S).

Топоізомерази Ib (присутні тільки в еукаріотів) переводять будь-яку ДНК у максимально релаксований стан. Механізм їхньої дії є дуже простим: мультидоменний мономерний білок зв'язується з ДНК, оточуючи подвійну спіраль з усіх боків (рис. 3.27); здійснюється одноланцюговий розрив; один із кінців, які утворилися, отримує змогу вільно обертатися навколо інтактного ланцюга; після трьох-чотирьох випадкових обертів розрив зшивається і фермент дисоціює. Оскільки оберти є вільними, вони здійснюються в напрямку зниження напруги – максимальної релаксації. Зрозуміло, що Lk в результаті роботи топоізомерази змінюється на величину, кратну одиниці, – на кількість обертів.

Таким чином, топоізомерази I обох типів змінюють число зчеплень шляхом зміни твіста подвійної спіралі. Іншою спільною ознакою топоізомераз I є незалежність їхньої активності від АТР: відновлення цілісності полінуклеотидного ланцюга відбувається

після тимчасового ковалентного пришивання одного з кінців до активного центру ферменту й не потребує зовнішніх джерел вільної енергії.

Топоізомерази II, на відміну від топоізомераз першого класу, змінюють число зчеплень шляхом зміни райзингу циркулярної ДНК. Є й дві інші відмінності: ці субодиничні білки мають два активні центри, в яких відбувається розрізання обох полінуклеотидних ланцюгів; фермент є активним тільки у присутності АТР, гідроліз якої використовується для здійснення конформаційних змін білка. Структурні домени двох субодиниць еукаріотичної топоізомерази II (рис. 3.28) або чотири субодиниці прокаріотичних топоізомераз цього типу утворюють своєрідні верхні та нижні "ворота", які здатні розкриватися та закриватися при структурних перебудовах.

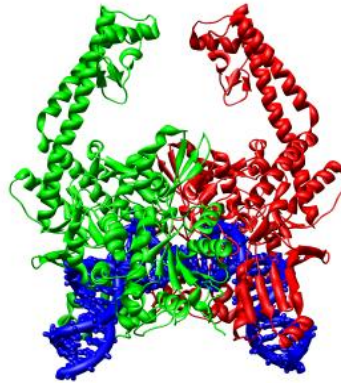

Рис. 3.28. Еукаріотична топоізомераза II у комплексі з G-сегментом ДНК, в якому здійснюється дволанцюговий розріз (2RGR).

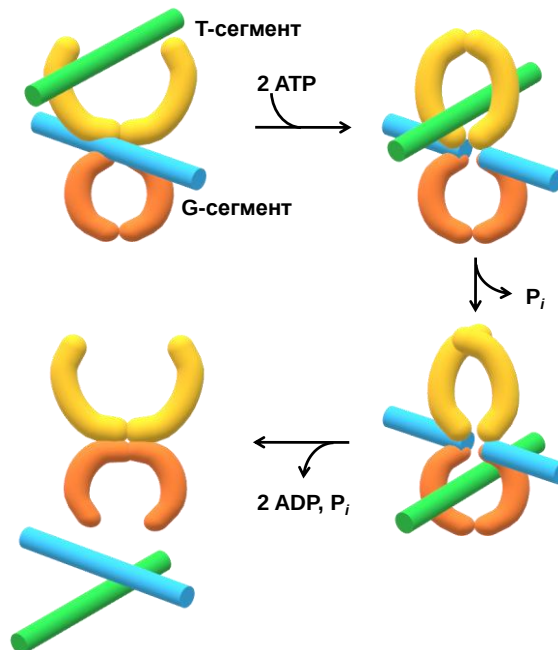

Рис. 3.29. Схема дії топоізомерази II.

Схему роботи топоізомерази II зображено на рис. 3.29: 1) ділянка ДНК, яка називається G-сегментом, зв'язується з ферментом, що викликає спорідненість ферменту до АТР; 2) у відповідь на зв'язування АТР відбувається конформаційна зміна, яка

супроводжується замиканням іншої зв'язаної ділянки ДНК – Т-сегмента, і дволанцюговим розривом у складі G-сегмента; 3) відбувається гідроліз АТР, що приводить до проштовхування Т-сегмента крізь розрив; 4) здійснюється зшивання розриву та звільнення обох сегментів. Шляхом описаної операції можна перетворити, наприклад, одну надспіралізовану молекулу на рис. 3.22 в іншу, звідки зрозуміло, що число зчеплень при роботі топоізомераз II змінюється на величину, кратну двом.

Напрямок зміни Lk залежить від взаємної орієнтації G- і Т-сегментів. Еукаріотичні топоізомерази II дозволяють обидві орієнтації: у результаті Lk змінюється в напрямку релаксації ДНК. Але до класу топоізомераз II належить також бактеріальний фермент – *гіраза* (gyrase), який допускає тільки одну орієнтацію – її зображено на рис. 3.29. Результатом роботи гірази є зміна Lk тільки в одному напрямку – накопичення негативної надспіралізації. Це має важливі функціональні наслідки, оскільки сприяє дестабілізації подвійної спіралі ДНК на певних важливих ділянках у складі бактеріальної ДНК.

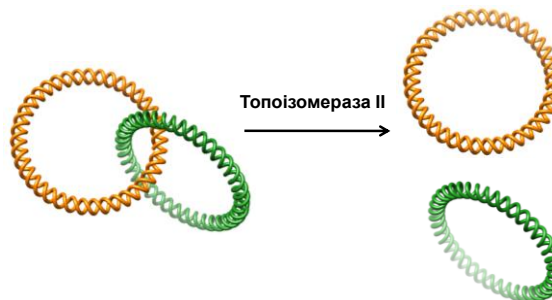

Рис. 3.30. Розділення катенану за допомогою топоізомераз II.

Оскільки топоізомерази II продукують тимчасовий дволанцюговий розріз, їм належить ще одна важлива роль – розділювати переплутані (зав'язані у вузол) або зчеплені молекули ДНК. Прикладом є *катенан* – дві дволанцюгові циркулярні молекули ДНК, зачеплені одна за одну (рис. 3.30). Зрозуміло, що розвести дві такі молекули (здійснити декатенацію) можна тільки, зробивши дволанцюговий розріз в одній з них – саме на це здатні топоізомерази класу II. Така, або аналогічна, операція є абсолютно необхідною для завершення процесу реплікації ДНК (розділ 9).

Контрольні запитання

1. З яких трьох елементів складається нуклеотид? Назвіть основні фізико-хімічні властивості цих елементів.
2. Чим хімічно відрізняються між собою рибо- і дезоксирибонуклеїнові кислоти?
3. Між якими хімічними групами утворюється полінуклеотидний ланцюг за рахунок ковалентного зв'язку? Як позначаються кінці ланцюга й чому саме так?
4. Опишіть основні риси структури подвійної спіралі ДНК.
5. Які взаємодії стабілізують подвійну спіраль? Що лежить в основі комплементарності нуклеотидів і яке значення має комплементарність для стабілізації спіралі?
6. Які структурні форми подвійних спіралей нуклеїнових кислот ви знаєте? Чим вони відрізняються? Які з цих форм є основними формами існування подвійних спіралей ДНК і РНК *in vivo*?
7. Які конформаційні параметри характеризують вигин і ступінь спіральної закрутки молекули ДНК?
8. Напишіть усі типи динуклеотидних контактів у складі полінуклеотидного ланцюга

та у складі подвійної спіралі. Як і чому різняться ці два набори контактів?

9. Чим визначається локальна конформація та динамічні властивості подвійної спіралі?

10. Назвіть основні структурні мотиви білків, котрі взаємодіють із ДНК. Які елементи структури білків залучаються до взаємодії, і з якими структурними елементами подвійної спіралі?

11. Взаємодії якого типу реалізуються між ДНК і білками?

12. До чого приводить взаємодія елементів регулярної вторинної структури білків з маленьким жолобком ДНК?

13. Сформулюйте головний принцип, за яким здійснюється специфічне впізнання білком певної послідовності пар основ ДНК.

14. Що таке число зчеплень, твіст і райзинг циркулярної ДНК? Як співвідносяться ці величини? Що таке топоізомер?

15. Як виникає надспіралізація в циркулярних ДНК? Яка різниця між негативною та позитивною надспіралізацією?

16. У чому полягають основні механізми роботи й функціональне значення ДНК-топоізомераз?

Рекомендована література

- Сиволоб, А.В. (2011) *Фізика ДНК*. Київ : ВПЦ "Київський університет".
- Anderson, C.F. and Record, M.T. (1995) Salt-nucleic acid interactions. *Annu. Rev. Phys. Chem.* 46, 657–700.
- Bates, A.D. and Maxwell, A. (2005) *DNA topology*. New York : Oxford University Press.
- Bloomfield, V.A., Crothers, D.M. and Tinoco, I. (2000) *Nucleic acids: structures, properties and functions*. Sausalito : University Science Books.
- Calladine, C.R. and Drew, H.R. (1986) Principles of sequence-dependent flexure of DNA. *J. Mol. Biol.* 192, 907–918.
- Dickerson, R.E. (1992) DNA structure from A to Z. *Methods Enzymol.* 211, 67–111.
- Garvie, C.W. and Wolberger, C. (2001) Recognition of specific DNA sequences. *Mol. Cell.* 8, 937–946.
- Kouzine, F., Gupta, A., Baranello, L., et al. (2013) Transcription-dependent dynamic supercoiling is a short-range genomic force. *Nat. Struct. Mol. Biol.* 20, 396–403.
- Neidle, S. (2008) *Principles of nucleic acid structure*. London : Academic Press.
- Olson, W.K., Gorin, A.A., Lu, X.-J., et al. V.B. (1998) DNA sequence-dependent deformability deduced from protein-DNA crystal complexes. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* 95, 11163–11168.
- Olson, W.K. and Zhurkin, V.B. (2000) Modeling DNA deformations. *Curr. Op. Struct. Biol.* 10, 286–297.
- Rohs, R., Jin, X., West, S.M., J., et al. (2010) Origins of specificity in protein-DNA recognition. *Annu. Rev. Biochem.* 79, 233–269.
- Sarai, A. and Kono, H. (2005) Protein-DNA recognition patterns and predictions. *Annu. Rev. Biophys. Biomol. Struct.* 34, 379–398.
- Stormo, G.D. (2013) *Introduction to protein-DNA interactions. Structure, thermodynamics, and bioinformatics*. Cold Spring Harbor : Cold Spring Harbor Laboratory Press.
- Vos, S.M., Tretter, E.M., Schmidt, B.H. and Berger, J.M. (2011) All tangled up: how cells direct, manage and exploit topoisomerase function. *Nat. Rev. Mol. Cell. Biol.* 12, 827–841.
- Vologodskii, A.V. (2015) *Biophysics of DNA*. Cambridge : Cambridge University Press.

Watson, J.D. (2012) *Double helix*. Annotated and illustrated. New York : Simon and Schuster.

Yakovchuk, P., Protozanova, E. and Frank-Kamenetskii, M.D. (2006) Base-stacking and base-pairing contributions into thermal stability of the DNA double helix. *Nucl. Acids Res.* 34, 564–574.

Il n'existe rien hors contexte.

J. Derrida

"I am a fair length – a fair length," said Kaa with a little pride.

R. Kipling. The Jungle Book

У цьому розділі розглядаються два важливі аспекти організації ДНК у клітинах. Перший – інформаційний: що являє собою сукупність спадкової інформації, записаної у нуклеотидних послідовностях ДНК? Другий аспект – структурний: як упакована ДНК у клітинах? Цей другий аспект є особливо важливим для еукаріотичних клітин, ядра яких містять надзвичайно велику кількість ДНК, і має безпосереднє відношення до механізмів реалізації спадкової інформації – щільна упаковка повинна дозволяти знімати спадкову інформацію з визначених ділянок у визначені моменти життя клітини.

Організація геномів

Генетичний код

У послідовності нуклеотидів ДНК записана інформація про послідовність амінокислот у складі білків. Відповідність між цими двома типами текстів – між комбінаціями нуклеотидів і амінокислотами – називається *генетичним кодом*. Загальна кількість комбінацій по два нуклеотиди із чотирьох дорівнює 16, а по три – 64. Тобто мінімальна кількість нуклеотидів у одному слові нуклеотидного тексту, оскільки такими словами потрібно закодувати 20 амінокислот, має дорівнювати трьом. Саме це й спостерігається: одне слово – *кодон* – являє собою триплет нуклеотидів.

Послідовності всіх 64 кодонів (у напрямку від 5'- до 3'-кінця у складі мРНК) наведено на рис. 4.1. Серед 64 кодонів три є сигналами зупинки синтезу білка (стоп-кодони, або нонсенс-кодони), решта – 61 змістовний кодон – відповідають двадцяти амінокислотам. Співвідношення між кодонами та амінокислотами є однозначним: певний триплет кодує одну і тільки одну певну амінокислоту. Зворотнє співвідношення не є однозначним: більшість амінокислот кодуються кількома триплетами – код є *виродженим* (*degenerate*). Дві амінокислоти – Trp і Met – невироджені й кодуються лише одним кодоном кожна. Усі інші 18 амінокислот кодуються серіями кодонів-синонімів – від двох до шести кодонів на серію.

Якщо розглянути триплети синонімічних серій, стає очевидним, що три позиції кодона нерівнозначні:

- Найважливішою для визначення змісту кодона є комбінація нуклеотидів у першій і другій позиції, при цьому друга позиція визначає зміст кодона найбільш жорстко – нуклеотидні заміни по другій позиції завжди приводять до зміни змісту (амінокислотної заміни).
- Найменш змістовною є третя позиція – нуклеотидні заміни в ній у 70 % випадків не приводять до зміни змісту кодона.

Залежно від того, який нуклеотид стоїть у другій позиції, усі кодони та відповідні амінокислоти можна розділити на чотири групи (чотири стовпчики в таблиці коду на рис. 4.1). Виявляється, що до групи U (урацил у другій позиції) належать гідрофобні амінокислоти великого розміру з повністю аліфатичними боковими залишками (див. також рис. 2.2, 2.3). Тобто нуклеотидні заміни в першій та третій позиціях у межах цієї

групи не викликають зміни властивостей амінокислоти, мінімізуючи вплив таких амінокислотних замін на просторову структуру білка (див. розділ 2). До групи А належать великі полярні амінокислоти (за виключенням Тур, але й він, хоча загалом гідрофобний, також здатен утворювати водневий зв'язок). Група С сформована амінокислотами маленького розміру. До групи G потрапляють амінокислоти з екстремальними властивостями: найбільша гідрофобна – Trp, найбільша полярна – Arg, найбільш реакційноздатна – Cys, найменша – Gly.

		2й нуклеотид			
		U	C	A	G
1й нуклеотид	U	UUU } Phe UUC } UUA } Leu UUG }	UCU } UCC } Ser UCA } UCG }	UAU } Tyr UAC } UAA } Stop UAG }	UGU } Cys UGC } UGA } Stop UGG } Trp
	C	CUU } CUC } Leu CUA } CUG }	CCU } CCC } Pro CCA } CCG }	CAU } His CAC } CAA } Gln CAG }	CGU } CGC } Arg CGA } CGG }
	A	AUU } AUC } Ile AUA } AUG } Met	ACU } ACC } Thr ACA } ACG }	AAU } Asn AAC } AAA } Lys AAG }	AGU } Ser AGC } AGA } Arg AGG }
	G	GUU } GUC } Val GUA } GUG }	GCU } GCC } Ala GCA } GCG }	GAU } Asp GAC } GAA } Glu GAG }	GGU } GGC } Gly GGA } GGG }

Рис. 4.1. Таблиця генетичного коду.

Генетичний код є досить універсальним – наведена таблиця коду реалізується як для бактерій, так і для ссавців. Однак у деяких випадках (окремі прокаріоти, гриби, водорості, а також автономна генетична система мітохондрій) спостерігаються невеличкі відхилення від цієї універсальної таблиці.

Рис. 4.2. Три можливі рамки зчитування, одна з яких (позначена червоними дужками) є відкритою.

При синтезі білка (розділ 8) триплети зчитуються з нуклеотидного тексту один за одним: сусідні триплети не перекриваються, і між ними відсутні проміжки. Відповідно, будь яка послідовність нуклеотидів може бути прочитана трьома різними способами – містить три рамки зчитування (рис. 4.2). Рамка, що знаходиться між стартовим (частіше як стартовий використовується метіоніновий кодон AUG) і стоп-кодоном, називається відкритою рамкою зчитування (ORF, open reading frame).

Гени

Відкрита рамка зчитування (кодуюча послідовність), яка містить інформацію про амінокислотну послідовність білка, є найважливішою змістовною частиною *гена* (gene). Але для того, щоб відбулась *експресія* генетичної інформації (через синтез РНК і далі –

білка), не менш важливими є регуляторні послідовності ДНК, які за рахунок спорідненості до специфічних білків використовуються для вмикання / вимикання транскрипції (див. розділи 5, 6) як першої стадії експресії гена. Отже, визначення гена можна сформулювати так: **ген – це ділянка ДНК, яка є необхідною і достатньою для повноцінного синтезу функціональної молекули РНК**. Ділянка ДНК, яка може вважатися геном, має містити кодуєчу послідовність, де записана інформація про продукт, а також певний набір регуляторних елементів послідовності, від яких залежить запуск / блокування процесу транскрипції, шлях зчитування інформації тощо. Згідно з визначенням міжнародного консорціуму онтології послідовностей (Sequence Ontology Consortium), ген – це "певна визначена зона послідовності ДНК, яка відповідає одиниці спадковості та асоційована з регуляторними ділянками, ділянками, що транскрибуються, та / або іншими функціональними ділянками послідовності".

Одним із найважливіших типів продуктів транскрипції генів є **мРНК** – матричні РНК (messenger RNA, mRNA), які використовуються далі як матриці для синтезу білків (піддаються трансляції, див. розділ 8). У цьому випадку білок є кінцевим продуктом гена, який, відповідно, називається **білковим**. Крім того, досить велика кількість генів – **гени РНК** – кодує різноманітні молекули РНК, які не піддаються трансляції (є кінцевими продуктами): **рРНК** – рибосомні РНК (ribosome RNA, rRNA, розділ 8); **тРНК** – транспортні РНК (transfer RNA, tRNA, розділ 8); маленькі ядерні РНК (small nuclear RNA, **snRNA**, розділ 7); маленькі ядерцеві РНК (small nucleolar RNA, **snoRNA**, розділ 8); мікро-РНК (microRNA, **miRNA**) та некодуєчі регуляторні РНК (розділ 6), молекули РНК, які є компонентами деяких ферментів; інші види РНК, не для всіх із яких з'ясовано їхні функції.

Геноми

ДНК, що міститься у клітині, – це не тільки гени: принаймні мають бути з'єднуючі міжгенні ділянки. **Сукупність нуклеотидних послідовностей ДНК у гаплоїдному наборі називається геномом** (мається на увазі геном виду – під геномом клітини або окремої особини розуміють повний (диплоїдний) набір послідовностей ДНК). На сьогодні повністю розшифровані послідовності більше 41 тис. вірусних, 23 тис. прокаріотичних і 150 еукаріотичних геномів (більше 17 тис. останніх встановлені частково) – інформація про геномні послідовності розміщена у спеціальних загальнодоступних базах даних (див. список рекомендованої літератури). Головна відмінність між геномами різних груп організмів полягає в тому, що в прокаріотичних і вірусних геномах кодуєчі послідовності становлять до 95 %, тоді як частка кодуєчих послідовностей у геномах еукаріотів є значно меншою – у більшості багатоклітинних еукаріотів на неї припадає міnorна частина геному (у дріжджів *Saccharomyces cerevisiae* – 70 %, у нематоди *Caenorhabditis elegans* – 45 %, у плодової мушки *Drosophila melanogaster* – 20 %, у ссавців – 1–2 %). Розміри деяких геномів і оцінка кількості генів у їхньому складі наведені в табл. 4.1. Ця оцінка залежить від способу анотації генів і тому може трохи розрізнятись у різних базах даних

Прокаріотичні й вірусні геноми. Схему організації одного з найпростіших (і першого з вивчених) геномів – геному бактеріофага фХ-174 (слід читати "фі-десять") – показано на рис. 4.3. Геном побудований надзвичайно "економно": десять генів (один з них дає два різні транскрипти А і А*) займають практично всю циркулярну ДНК бактеріофага загальним розміром 5 386 нуклеотидів (всередині фагової частинки міститься одноланцюгова циркулярна молекула ДНК, яка перетворюється на дволанцюгову всередині бактеріальної клітини). Більше того, декілька генів перекриваються за рахунок використання різних рамок зчитування: гени А і С та С і D перекриваються своїми

кінцями, гени В, К і Е повністю знаходяться у межах інших генів; три гени – А, С і К – використовують усі три можливі рамки зчитування на одній ділянці ДНК (у даному випадку всі три рамки є відкритими). Явище перекриття генів за рахунок використання різних рамок зчитування спостерігається також для кількох інших бактеріофагів, проте іноді зустрічається в еукаріотів. Загалом геноми вірусів і бактеріофагів побудовані за подібним економним принципом: порівняно невелика кількість генів, мінімальна кількість міжгенної ДНК.

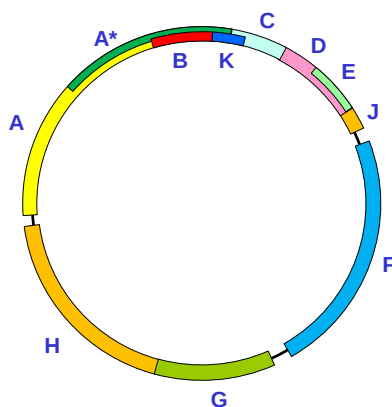

Рис. 4.3. Генوم бактеріофага фХ-174. Літерами позначено гени у його складі.

Таблиця 4.1. Загальні характеристики деяких геномів

Організм	Розмір геному (пари основ)	Кількість хромосом (молекул ДНК)*	Кількість білкових генів	Кількість генів РНК, що не транлюються
Бактеріофаг фХ-174	5 386	1	10	–
Бактерія <i>Escherichia coli</i>	$4,6 \cdot 10^6$	1	4 316	207
Аскоміцет <i>Saccharomyces cerevisiae</i>	$1,2 \cdot 10^7$	16	6 600	424
Нематода <i>Caenorhabditis elegans</i>	10^8	6	20 191	24 791
Плодова мушка <i>Drosophila melanogaster</i>	$1,4 \cdot 10^8$	5	13 968	4 044
Курка <i>Gallus gallus</i>	10^9	41	16 878	7 166
Миша <i>Mus musculus</i>	$2,7 \cdot 10^9$	21	22 468	16 060
Людина <i>Homo sapiens</i>	$3,2 \cdot 10^9$	24	20 442	23 982
Мітохондріальна ДНК людини	16 569	1	13	24

* Для еукаріотів наведено кількість хромосом у гаплоїдному наборі, для організмів з диморфізмом статевих хромосом (починаючи з *D. melanogaster*) – кількість аутосом плюс дві статеві хромосоми.

У геномі прокаріотичної клітини кількість ДНК і генів значно зростає, але зберігається принцип економності щодо використання більшості послідовностей для кодування генетичної інформації. Наприклад, генوم *E. coli* представлений однією циркулярною молекулою ДНК (бактеріальною хромосомою) довжиною приблизно 4,6 млн пар основ (це достатньо великий геном – у більшості вивчених у цьому відношенні бактерій розмір геному не перевищує 2 млн пар основ). Близько 90 % цієї ДНК припадає на кодуючі послідовності ~4 тис. білкових генів і ~200 генів РНК, що не транлюється. Середній розмір гена становить 950 пар основ, середня довжина міжгенної ділянки – 118

пар основ. Проте, міжгенні зони мають досить нерівномірний розподіл за довжиною, яка варіює від 0 до 1 тис. 730 пар основ.

Приблизно $\frac{3}{4}$ транскрипційних одиниць *E. coli* містять один ген, решта реалізує характерний для прокаріотів (і тільки для них) оперонний принцип організації генетичного матеріалу. *Оперон* являє собою кластер так званих *структурних генів*, на яких синтезується одна молекула мРНК, що має кілька (на кожен структурний ген) послідовних (які не перекриваються) відкритих рамок зчитування для трансляції відповідних білків (див. приклади організації та регуляції оперонів у розділі 6). У межах оперона зазвичай згруповані структурні гени, які відповідають за синтез білків, залучених до одного ланцюжка біохімічних перетворень (ферменти синтезу або деградації певної сполуки). Крім структурних генів оперон має регуляторні ділянки, за рахунок яких здійснюється регуляція транскрипції оперона як цілого. У геномі *E. coli* міститься ~650 таких одиниць транскрипції.

Характерною особливістю бактерій є наявність у клітині, поряд із бактеріальною хромосою, невеликих автономних елементів геному – *плазмід*. Плазміда є циркулярною молекулою ДНК (типовий розмір ~3 тис. пар основ), яка містить кілька генів і реплікується незалежно від бактеріальної хромосоми. Плазмід широко використовуються як зручний інструмент молекулярно-біологічних досліджень (див. розділ 11).

Циркулярна ДНК бактеріальної хромосоми існує у клітині у вигляді комплексу з білками. Ця взаємодія є досить динамічною, і практично весь бактеріальний геном (що принципово відрізняє його від еукаріотичного геному, див. нижче) перебуває в потенційно транскрипційно-активному стані: гени й оперони є об'єктами швидкої оперативної регуляції у відповідь на зміну зовнішніх умов.

Еукаріотичні геноми містять значно більшу кількість ДНК порівняно з геномами прокаріотів (табл. 4.1), причому переважна частина цієї ДНК представлена послідовностями, що не є кодуючими. У тому числі приблизно половина еукаріотичного геному – це послідовності, представлені багатьма копіями (послідовності, що повторюються). Еукаріотична ДНК існує у клітинному ядрі у складі хромосом, кожна хромосома містить одну гігантську лінійну молекулу ДНК. Послідовності, що повторюються, зосереджені, зокрема, на кінцях хромосом (теломери) і в зонах прикріплення хромосом до веретена поділу при мітозі (центромери).

Характерною ознакою білкових генів еукаріотів (на відміну від прокаріотів) є мозаїчний принцип будови кодуючої частини: власне кодуюча частина – це послідовність окремих змістовних ділянок – *екзонів* (exon), розділених беззмстовними *інтронами* (intron). В середньому один ген містить 0,04 інтрони у *S. cerevisiae* (більшість генів є однокзонними), 3 інтрони у *D. melanogaster* і 9 – у людини. Часто екзони відповідають окремим структурним доменам мультидоменних білків: еволюційне збирання білка з "кубиків"-доменів може здійснюватись шляхом перетасування екзонів на рівні ДНК. Беззмстовними інтронами є в тому сенсі, що не містять інформації про кінцевий продукт, але в межах інтронів часто розташовані важливі регуляторні ділянки. При транскрипції молекула РНК синтезується суцільно (первинний продукт транскрипції – первинний транскрипт – містить екзони та інтрони). Отже, необхідним етапом експресії гена є процес *сплайсингу* (розділ 7) – вирізання інтронів і зшивання екзонів у кінцевий транскрипт, який може бути використаний як матриця для білкового синтезу. При цьому сплайсинг може бути спрямований різними шляхами (рис. 4.4) – *альтернативний сплайсинг*, – унаслідок чого утворюються різні кінцеві продукти – різні білки. Середня кількість таких альтернативних продуктів на один білковий ген у геномі, наприклад, людини, дорівнює приблизно п'яти. Таким чином, альтернативний сплайсинг можна інтерпретувати як механізм "перекриття" еукаріотичних генів. Інший випадок

перекриття генів у геномах еукаріотів пов'язаний з можливістю розташування гена (зі своїми інтронами та екзонами) у межах інтрона іншого гена. В окремих випадках спостерігається також перекриття відкритих рамок зчитування.

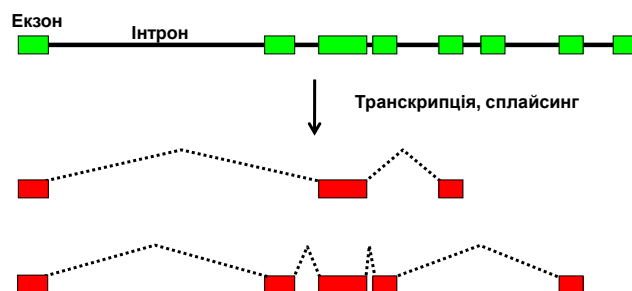

Рис. 4.4. Мозаїчна будова кодуєчої частини гена та схема утворення різних кінцевих продуктів унаслідок альтернативного сплайсингу.

Усі гени багатоклітинного організму можна розділити на дві групи: 1) гени, від яких залежать певні універсальні функції та які активні в усіх клітинах, – "гени домашнього господарства" (housekeeping genes); 2) гени, що специфічно активуються у клітинах певного типу, – "гени розкоші" (luxury genes). Загальною ознакою генів першої групи є розташування в їхніх регуляторних зонах *СрG-острівців* (CpG-islands) – ділянок із підвищеним вмістом динуклеотидів СрG (контактів типу CG між парами основ, див. розділ 3). Вміст цих динуклеотидів в еукаріотичних геномах приблизно у п'ять разів менший за очікуваний унаслідок метилування цитозину в складі СрG-контакту: 5mC (5-метилцитозин) з часом спонтанно перетворюється на тимін. Метилування цитозину в регуляторних ділянках є одним із механізмів репресії генів (див. розділ 6). Відповідно, гени, що зберігають свою активність у більшості клітин, містять неметильовані динуклеотиди СрG, вміст яких зберігається на високому рівні (для ДНК випадкової послідовності із 40 % GC-пар очікуваний вміст динуклеотидів СрG становить 4 %).

Типове значення вмісту GC-пар в еукаріотичних геномах – близько 40 % (у геномі людини – 41 %). Проте спостерігаються варіації локального GC-вмісту в широких межах – від 30 до 60 %; зустрічаються й досить довгі ділянки (до кількох мільйонів пар основ) з аномальним вмістом GC-пар. Загальна тенденція при цьому така: високий вміст GC-пар корелює з високою щільністю генів, зменшеною довжиною інтронів і низькою щільністю послідовностей, що повторюються.

Серед еукаріотичних генів 25–50 % є унікальними (представлені в геномі єдиною копією), решта належать до родин генів, що складаються з кількох копій, як правило, не ідентичних. Відповідні (гомологічні але не ідентичні) білки складають родину білків. Кілька родин (протеїнкінази, транскрипційні фактори певного типу, імуноглобуліни) містять сотні білків, більшість родин складається з кількох (до 30) білків. Гени такої родини часто об'єднані в геномі в кластери – розташовані поряд у певній хромосомі (кластери генів теплового шоку, глобінові гени). Слід зауважити, що такий кластер не є опероном – кожен ген піддається регуляції як окрема одиниця транскрипції (хоча у кластера може бути і спільна регуляторна зона, яка може переводити увесь кластер у потенційно активний/неактивний стан). Наприклад, кластер генів β -субодиниці гемоглобіну містить гомологічні гени, які активуються на різних стадіях індивідуального розвитку (рис. 4.5).

β -Глобіновий кластер містить також неактивний *псевдоген*. Псевдогени – це послідовності, які гомологічні певним генам, але не експресуються. До такої інактивації гена може призвести мутація, яка порушує ініціацію транскрипції, сплайсинг, викликає

невчасну термінацію тощо. Після інактивації псевдоген перестає бути об'єктом добору, і в ньому накопичується велика кількість мутацій. Зрозуміло, що в першу чергу псевдогени виникають саме в кластерах – коли є кілька копій гена, і пошкодження одного з них не приводить до фатальних наслідків.

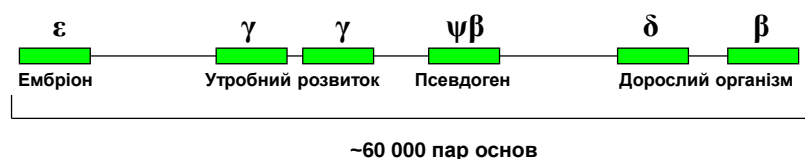

Рис. 4.5. Кластер генів β -глобіну в 16-й хромосомі людини (кожен ген містить інтрони). Указано стадії розвитку, на яких відповідні гени є активними.

Типовою ознакою еукаріотичних геномів є наявність кількох типів генних кластерів, що повторюються багато разів. Серед білкових генів це стосується генів гістонів – структурних білків хроматину (наступний підрозділ). Гени п'яти молекул гістонів завжди згруповані в кластер (кожен ген – окрема одиниця транскрипції), який повторюється до 100 разів. Іншим прикладом кластерів, що повторюються, є гени рибосомної РНК (рис. 4.6, тип рибосомних РНК позначають за їхньою константою седиментації, див. розділ 8). У цьому випадку кластер є одиницею транскрипції, первинний транскрипт піддається далі "дозріванню" – частковій деградації з утворенням окремих молекул рРНК. Такий тандемний повтор рибосомного кластера є ядерцевим організатором – зоною, де утворюється ядерце (місце збирання рибосом). Гени рРНК ще одного типу – 5S – також тандемно повторюються в іншому місці геному. Також зібрані в тандемні кластери частина генів тРНК і маленьких ядерних РНК.

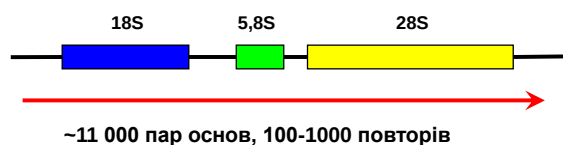

Рис. 4.6. Кластер генів рибосомних РНК, який повторюється в зоні ядерцевого організатора. Червона стрілка позначає первинний транскрипт.

Загальна кількість білкових генів у геномах вищих еукаріотів – приблизно на рівні 20 тис. (табл. 4.1). Так, у геномі людини кількість білкових генів становить трохи більше 20 тис., ще приблизно стільки ж генів кодує РНК, які не піддаються трансляції.

Наведемо як приклад кілька загальних характеристик білкових генів людини:

- Середній розмір гена (ураховуючи інтрони) – 100 тис. пар основ (максимум – 2,4 млн).
- Середній розмір кодуєчої частини – 1,4 тис. пар основ (максимум – 80 тис.).
- Середній розмір екзона – 150 пар основ.
- Середня кількість екзонів – 9 (максимум – 178).
- Середній розмір інтрона – 5 тис. пар основ (максимум – 820 тис.).

Як видно з рис. 4.7, кодуєчі послідовності цих генів займають лише ~1,5 % геному. Решта геному припадає на міжгенну ДНК (де містяться також регуляторні ділянки та гени РНК), інтрони (~34 %) і, більше половини геному, – на послідовності, що повторюються.

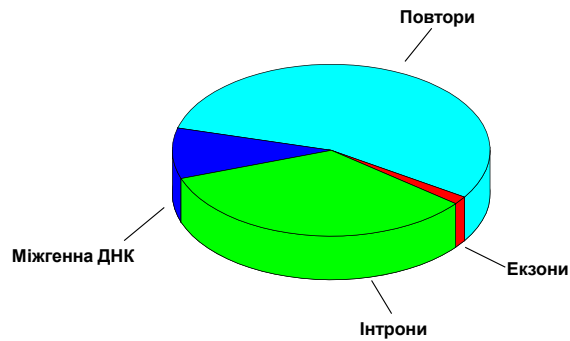

Рис. 4.7. Відносний вміст нуклеотидних послідовностей різних типів у геномі людини.

Основні типи повторів, присутні в геномах вищих еукаріотів:

1. *Псевдогени* – близько 15 тис. у геномі людини.

2. *Тандемні повтори*. До цього класу повторів можна віднести тандемні повтори генних кластерів, які вже згадувалися вище. Крім того, до тандемних повторів відносять багатократні повтори коротких послідовностей по шість–вісім пар основ у теломерах (TTAGGG у хребетних) і повтори α -сателітної ДНК у центромерах (довжина повтору варіює від 7 пар основ у дріозофілі до 200 пар основ у ссавців, у людини – 171 пара основ). По всьому геному розподілені також так звані прості повтори (SSR, simple sequence repeats, ~3 % у геномі людини). Зазвичай виділяють *мікросателіти* – 1–15 пар основ, що повторюються від 10 до кількох тисяч разів (до цієї категорії належить і теломерний повтор), і *мінісателіти* – 15–500 пар основ, які повторюються до 100 разів. У геномі людини є принаймні 30 тис. міні- та 200 тис. мікросателітних локусів.

3. *Сегментні дуплікації* – великі блоки довжиною 1–200 тис. пар основ (~5 % у геномі людини), які є гомологічними. Імовірно, сегментні дуплікації є продуктом порушення хромосом. Частіше зустрічаються в перичентромерних і субтеломерних зонах.

4. *Інтерсперсні (мобільні) елементи* (~44 % у геномі людини), здатні до переміщення та розмноження в межах геному. Значна частина таких послідовностей є результатом колишньої активності мобільних елементів (таких, що втратили здатність до переміщення), але деякі зберігають свою активність досі. Основні типи мобільних елементів у геномі людини (механізми їхнього переміщення детальніше розглядатимуться в розділі 10):

- ДНК-транспозони (3 %) – переміщення здійснюється шляхом вирізання ділянки ДНК із наступним вбудовуванням її в інше місце.
- LTR-ретропозони (8 %) – як і для інших двох типів мобільних елементів, переміщення відбувається через проміжну молекулу РНК: на елементі послідовності (який містить довгі кінцеві повтори – Long Terminal Repeats – і кілька генів, зокрема ген зворотної транскриптази) здійснюється транскрипція; молекула РНК прямує до цитоплазми, де відбувається *зворотна транскрипція* – синтез ДНК на РНК-матриці за допомогою зворотної транскриптази (РНК-залежна ДНК-полімераза). ДНК повертається до ядра, де вбудовується в геном.
- Мобільні елементи LINE (Long Interspersed Elements, 20 %) містять кілька генів, включаючи ген зворотної транскриптази. На відміну від LTR-ретропозонів, зворотна транскрипція здійснюється в ядрі. У геномі людини присутні три родини таких елементів, одна з них є активною і слугує основним джерелом зворотної транскриптази у клітинах.
- Мобільні елементи SINE (Short Interspersed Elements, 13 %) – короткі (100–400 пар основ) беззмістовні елементи, які використовують для переміщення ферменти системи LINE. До цього класу належить, зокрема, *Alu*-повтор (від назви відповідної рестриктази, яка здатна специфічно гідролізувати цей

елемент послідовності).

Мобільні елементи розподілені в геномі нерівномірно: є довгі ділянки, що на 90 % складаються з цих елементів, і такі, де інтерсперсні елементи відсутні. Загалом спостерігається негативна кореляція між щільністю генів і мобільних елементів. Винятком із цієї закономірності є позитивна кореляція між щільністю генів і елементів типу SINE.

Геном мітохондрій і хлоропластів – автономний елемент еукаріотичного геному. Циркулярна (як правило) молекула мітохондріальної ДНК містить від 6 тис. до 2 млн. пар основ і певний набір генів (рРНК, тРНК, деяких білків). Мітохондріальні гени містять інтрони (але не у ссавців). Розмір мітохондріального геному знижується в ході еволюції. Циркулярна ДНК хлоропластів більша за розміром – містить до 200 тис. пар основ, хлоропластний геном кодує до ~100 білків.

Молекулярна організація хроматину

Загальна довжина ДНК у ядрі клітини ссавців становить близько 2 м. Така кількість ДНК вимагає її щільної упаковки, яка зумовлює тотальне пригнічення функціональних активностей у більшій частині геному. Але при цьому упаковка ДНК у клітинному ядрі має дозволяти вибірккову активацію певних ділянок у певні моменти часу. Ці альтернативні завдання вирішуються завдяки тому, що ДНК існує в клітинному ядрі у вигляді складного нуклеопротейнового комплексу – *хроматину*. Під хроматином можна розуміти і сукупність спадкової "речовини" всередині ядра, і матеріал, з якого побудовані хромосоми. Тут і далі в основному маються на увазі хромосоми під час інтерфази – тоді, коли в принципі гени можуть піддаватись транскрипції. Хромосому можна визначити як нуклеопротейновий комплекс, до складу якого входить одна лінійна молекула ДНК. Середня довжина такої молекули для хромосом, наприклад, людини – близько 5 см. Приблизно третину маси хроматину складає ДНК, третину – основні структурні білки хроматину *гістони*, третину – інші хроматинові білки.

На першому рівні організації хроматину ДНК кожної хромосоми практично по всій своїй довжині формує за рахунок взаємодії з білками елементарні утворення – *нуклеосоми* – із середньою щільністю одна нуклеосома на 200 пар основ. Білковий компонент нуклеосоми (кор) складається з восьми молекул *корових гістонів* H2A, H2B, H3 і H4 – по дві молекули кожного типу. На вищих рівнях структурної організації така полінуклеосомна фібрила піддається додатковій компактизації за участі корових гістонів, ще одного – *лінкерного* – гістону H1, а також інших білків. Важливим структурним елементом вищих рівнів організації хроматину є петельні домени – петлі, кінці яких жорстко закріплені на особливих білках. Ступінь наднуклеосомної компактизації варіює у різних зонах хроматину: розрізняють менш компактний (потенційно активний) *еухроматин* і більш компактний (репресований) *гетерохроматин*. Утворення гетерохроматину здійснюється у репресованих ділянках геному, а також завжди у ділянках, що містять повтори – у центромерах, теломерах, зонах концентрації мобільних елементів.

Нуклеосома

Білковий компонент нуклеосоми – гістони, які є одним з найбільш еволюційно консервативних класів білків. Усі корові гістони (містять від 102 до 135 амінокислотних залишків) мають спільну схему будови. У первинній структурі виділяють дві частини: глобулярну та N-кінцеву неупорядковану (хвіст) довжиною від 20 (H2A) до 40 (H3) амінокислотних залишків (згадайте неупорядковані білки, що розглядалися у розділі

2). Гістон H2A має також помітний С-кінцевий хвіст довжиною близько 15 залишків. Невпорядковані хвости практично не містять гідрофобних залишків, збагачені позитивно зарядженими амінокислотами і є мішенями для численних посттрансляційних модифікацій (див. нижче).

Глобулярна частина всіх корових гістонів, у свою чергу, також має спільну структуру. Вона виглядає як характерний триспіральний гістоновий мотив (histone fold), у якому одна довга α -спіраль фланкована двома короткими (див. рис. 3.15, *a*). Гістон H3 містить також додаткову α -спіраль з боку N-кінця мотиву (α N-спіраль), а гістон H2B – додаткову α C-спіраль. Гістоновий мотив не формує гідрофобного ядра, заекранованого від розчинника, – значна кількість гідрофобних залишків опиняється на поверхні. Унаслідок цього одна молекула корового гістону не може існувати як окремий глобулярний білок у водному середовищі. Мінімальними стабільними структурними одиницями є гетеродимери H2A-H2B та H3-H4 (мають подібну структуру, представлену на рис. 3.15, *a*). Два гістонові мотиви формують у складі димерів щільне гідрофобне ядро, а специфічність формування димерів залежить від наявності додаткових α N- та α C-спіралей у гістонах H3 та H2B відповідно.

На поверхні димеру розташовані три зони скупчення позитивно заряджених амінокислотних залишків, які, відповідно до електростатичного механізму, здатні взаємодіяти з ДНК. Разом ці три сайти створюють платформу для зв'язування ділянки ДНК довжиною 27–28 пар основ (~ 2,5 витка подвійної спіралі, рис. 3.15, *a*).

Два гетеродимери H3-H4 взаємодіють між собою за рахунок утворення чотириспірального пучка між гістоновими мотивами двох молекул H3. У результаті формується тетрамер $(H3-H4)_2$ – центральний комплекс у структурі нуклеосоми, який іноді тимчасово може існувати у хроматині (рис. 4.8). Структура тетрамеру нагадує підкову, яка характеризується хіральністю – утворює елемент лівої спіралі. Вісь симетрії тетрамерного комплексу (яка водночас є і віссю симетрії всієї нуклеосоми) проходить через інтерфейс між двома молекулами H3.

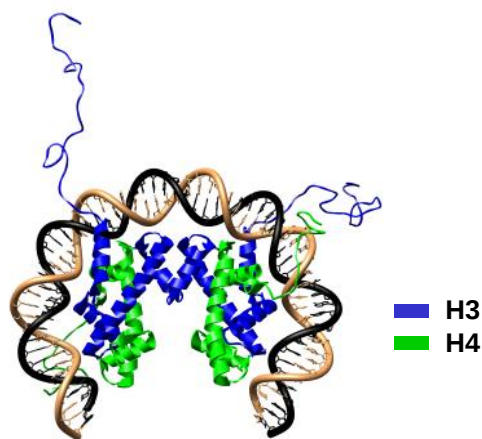

Рис. 4.8. Тетрамер гістонів $(H3-H4)_2$ у комплексі з ДНК у складі нуклеосоми (1KX5).

За рахунок взаємодії гістонів H4 і H2B "підкова" тетрамеру симетрично продовжується двома димерами H2A-H2B в обидва боки, результатом чого є утворення октамеру $(H2A-H2B-H3-H4)_2$. Отже, глобулярні частини гістонів утворюють октамерний комплекс, який і служить білковим кором нуклеосоми (рис. 4.9). На глобулярній поверхні октамеру існує своєрідний трек позитивно заряджених амінокислотних залишків, який використовується для взаємодії з нуклеосомною ДНК довжиною 145-147 пар основ.

Окрема нуклеосома – октамер гістонів + 145 пар основ ДНК – може бути вилучена з хроматину за допомогою мікрококової нуклеази: вона робить дволанцюговий розріз у ДНК, а оскільки один із ланцюгів нуклеосомної ДНК завжди взаємодіє з гістонами (рис. 4.9), доступною для нуклеази є лише ДНК за межами нуклеосоми. У хроматині *вся* ДНК формує нуклеосоми із середньою щільністю одна нуклеосома на 200 пар основ, сусідні нуклеосоми з'єднані міжнуклеосомними *лінкерними* (linker) ділянками. Нуклеосомна ДНК разом з лінкерною ділянкою складають так званий *нуклеосомний повтор*, довжина якого (середнє значення 200 пар основ) варіює як уздовж полінуклеосомного ланцюга, так і залежно від функціонального стану, типу клітин тощо.

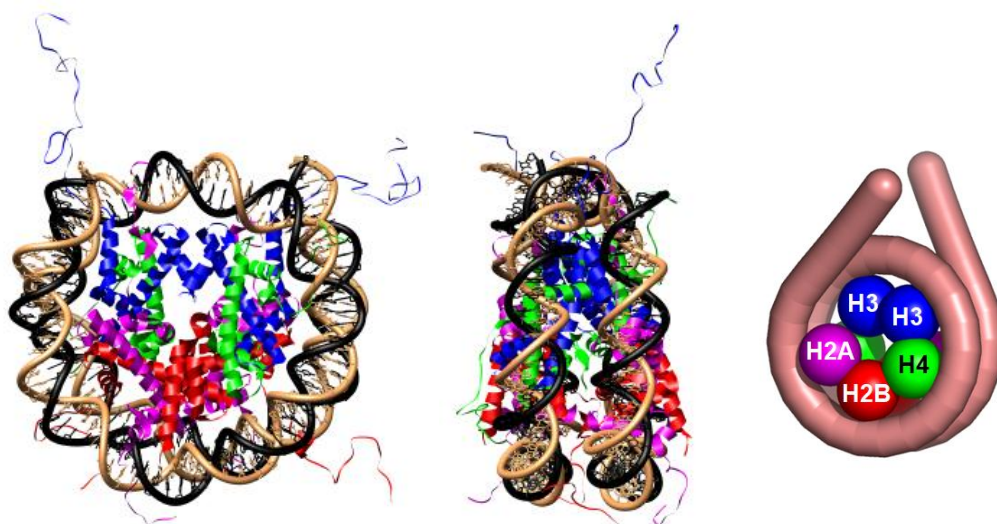

Рис. 4.9. Структура нуклеосоми у двох проєкціях (1KX5) і схема цієї структури.

Вісь симетрії нуклеосоми проходить через центральну точку нуклеосомної ДНК, у якій великий жолобок подвійної спіралі є зверненим до поверхні октамеру гістонів (рис. 4.9). ДНК-гістонові взаємодії здійснюються в позиціях, де маленький жолобок контактує з поверхнею октамеру: саме тут реалізуються взаємодії ДНК із позитивно зарядженими сайтами на поверхні гістонових мотивів (порівн. рис. 3.15, *a*; 4.8, 4.9). Як видно з рис. 4.9, нуклеосомна ДНК є значно вигнутою на поверхні октамеру гістонів і формує майже ідеальну ліву суперспіраль із радіусом $\sim 4,2$ нм і кроком $\sim 2,6$ нм. Зрозуміло, що значний вигин нуклеосомної ДНК потребує енергетичних витрат, які компенсуються ДНК-гістоновими взаємодіями.

Структура нуклеосомної ДНК зумовлена її взаємодією із глобулярною частиною октамеру гістонів. N-кінцеві хвости гістонів H3 та H2B виходять за межі нуклеосоми через канали, сформовані маленькими жолобками двох дуплексів сусідніх витків нуклеосомної суперспіралі (рис. 4.9). Ділянки хвостів, безпосередньо розташованих у каналах, є позитивно зарядженими і, таким чином, додатково скріплюють сусідні витки суперспіралі. N-кінцеві хвости гістонів H4 і H2A також взаємодіють з маленьким жолобком зовні нуклеосомної суперспіралі. Особливе місце – входу / виходу нуклеосомної ДНК (рис. 4.9) – займає найдовший N-кінцевий хвіст гістону H3. Позитивно заряджений хвіст H3 стабілізує структуру нуклеосоми в цій зоні, де спостерігається найвища щільність негативних зарядів ДНК.

Значна частина гістонових хвостів просто виходить за межі нуклеосоми. Завдяки своїй структурній лабільності вони беруть участь в організації хроматину на наднуклеосомному рівні, а також відіграють важливу роль платформи для зв'язування різноманітних білків, спорідненість яких залежить від посттрансляційних модифікацій хвостів (див. нижче).

Електростатичні взаємодії між ДНК і гістонами за фізіологічних умов є дуже міцними – остаточне руйнування нуклеосоми *in vitro* відбувається при концентрації солі 2 моль/л. Тобто, за фізіологічної іонної сили (приблизно 150 ммоль/л) зв'язування гістонів з ДНК є необоротним (неможлива рівновага між зв'язаними та дисоційованими гістонами). Хоча структура нуклеосоми відповідає мінімуму вільної енергії, цього мінімуму неможливо досягти за розумний проміжок часу: при змішуванні *in vitro* гістони швидко й безладно зв'язуються з ДНК без подальшої дисоціації. Для реалізації рівноважних умов ДНК-гістонових взаємодій *in vivo* у хроматині існують *проміжні акцептори* гістонів, що виконують роль факторів збирання / руйнування нуклеосом. Ці негативно заряджені білки мають спорідненість до гістонів дещо меншу, ніж спорідненість гістонів до ДНК (рис. 4.10), що й забезпечує можливість рівноважного обміну гістонами між ДНК і проміжними акцепторами зі зсувом цієї рівноваги в бік ДНК-гістонових комплексів. Наявність проміжних акцепторів гістонів робить можливим обмін димерами H2A-H2B між різними нуклеосомами: тимчасове видалення димерів є важливим шляхом структурної динаміки хроматину.

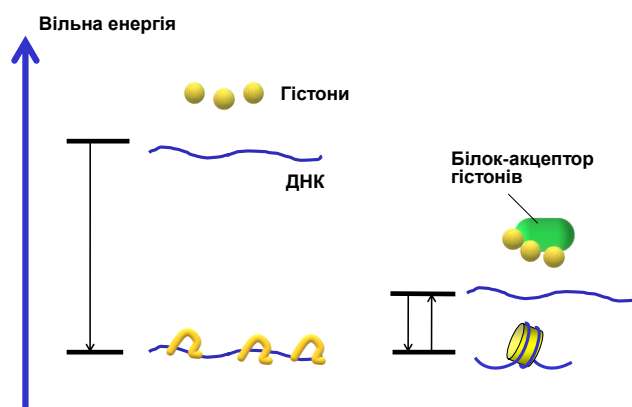

Рис. 4.10. Роль проміжних акцепторів гістонів у збиранні нуклеосоми: дисоціація гістонів є практично забороненою за фізіологічної іонної сили; у присутності акцептора взаємодія гістонів з ДНК стає рівноважною.

Незважаючи на те, що ДНК-гістонові взаємодії в нуклеосомі є неспецифічними щодо послідовності пар основ ДНК (електростатичні взаємодії між фосфатами ДНК і позитивними амінокислотними залишками), у хроматині спостерігається феномен *переважного позиціювання* нуклеосом відносно послідовності. Основною причиною позиціювання нуклеосом є залежність від послідовності здатності ДНК до деформацій, які супроводжують формування нуклеосоми (див. розділ 3). У результаті нуклеосома більш імовірно "обирає" таку ділянку, де вигин ДНК потребує менших енергетичних витрат. Це приводить до важливих функціональних наслідків – диференційного експонування ділянок ДНК до дії регуляторних факторів (розділ 6). При функціонуванні хроматину виникає необхідність у змінах такого експонування / екранування певних ділянок ДНК – репозиціонування нуклеосом. Міцність ДНК-гістонових взаємодій не дозволяє спонтанного зсуву нуклеосом уздовж ДНК, що зумовлює потребу в особливих АТР-залежних молекулярних пристроях, які здійснюють таке репозиціонування, – факторах ремоделювання хроматину (розділ 6), що також можуть виступати факторами збірки / руйнування нуклеосом.

Посттрансляційні модифікації гістонових хвостів

Невпорядковані хвости корових гістонів є субстратом для ковалентних посттрансляційних модифікацій, яким піддаються конкретні (такі, що мають конкретну позицію у складі поліпептидного ланцюга) амінокислотні залишки певного типу.

Найбільш важливі типи цих модифікацій (рис. 4.11, 4.12):

- **Ацетилювання** залишків Lys – перенесення залишку оцтової кислоти (ацетату) на аміногрупу Lys. Реакція каталізується *гістон-ацетилтрансферазами* (НАТ, Histone AcetylTransferase), різні їхні типи мають певну специфічність щодо залишків-мішеней. Результатом реакції є зникнення позитивного заряду на залишку Lys (рис. 4.11). Ацетилювання є динамічною модифікацією: гістон-деацетилази (HD, Histone Deacetylase, позначаються також як HDAC) здійснюють відщеплення ацетатних залишків. Два типи ферментів-антагоністів підтримують певний динамічний гомеостаз ацетилювання / деацетилювання, зсунутий у той чи інший бік у певних ділянках хроматину.
- **Метилювання** залишків Lys та Arg – перенесення метильної групи на аміногрупу Lys або на гуанідинову групу Arg (одна, дві або три метильні групи можуть переноситись на Lys, одна або дві – на Arg), позитивний заряд при цьому залишається. Реакція каталізується гістон-метилтрансферазами (HMT, Histone MethylTransferase), кожна з яких є специфічною щодо конкретного залишку-мішені. Існують також ферменти-антагоністи – гістонові деметилази, але їхня активація відбувається внаслідок достатньо складних регуляторних процесів. Відповідно, на відміну від ацетилювання, метилювання є дуже стабільною у часі модифікацією.
- **Фосфорилювання** залишків Ser – короткострокова модифікація, що полягає у перенесенні фосфатного залишку на OH-групу Ser. Реакція каталізується гістон-кіназою (HK, Histone Kinase), відщеплення фосфату – фосфатазою. Внесення негативного заряду внаслідок фосфорилювання (рис. 4.11) не є дуже суттєвим, оскільки сайтів фосфорилювання не дуже багато (рис. 4.12).

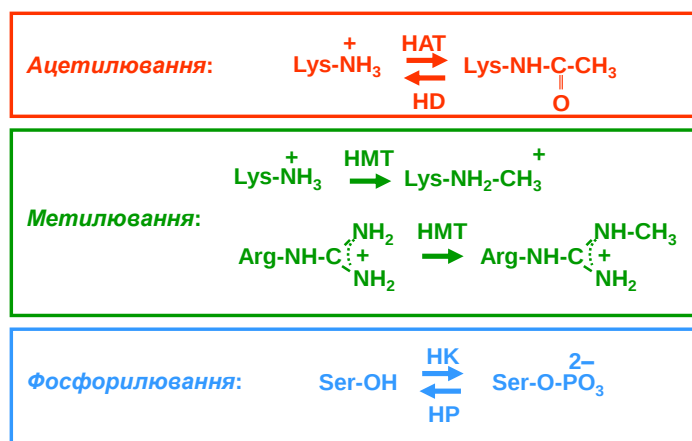

Рис. 4.11. Основні посттрансляційні модифікації амінокислотних залишків у гістонах (показано лише хімічні групи у складі залишків, які безпосередньо модифікуються). НАТ – гістон-ацетилтрансфераза, HD – гістон-деацетилаза, HMT – гістон-метилтрансфераза, HK – гістон-кіназа, HP – гістон-фосфатаза.

Серед усіх модифікацій, лише про ацетилювання можна сказати, що воно чітко корелює з транскрипційною активністю: гіперацетильовані гістони присутні в активних

ділянках хроматину, у репресованих підтримується деацетилований статус. Інші модифікації впливають на функціональний стан складніше: метилювання одного залишку може викликати репресію транскрипції, іншого (через кілька амінокислот від першого в тому самому хвості) – супроводжувати активацію; фосфорилювання H3-Ser10 корелює з активацією транскрипції, але також супроводжує гіперконденсацію хроматину при переході до мітозу.

Оскільки ацетилювання численних залишків Lys (рис. 4.12) приводить до суттєвого пониження позитивного заряду хвостів, лише ацетилювання може безпосередньо впливати на взаємодію хвостів із ДНК. Це не викликає змін структури нуклеосоми (яка практично не залежить від хвостів), але знижує її стабільність і сприяє декомпактизації полінуклеосомного ланцюга.

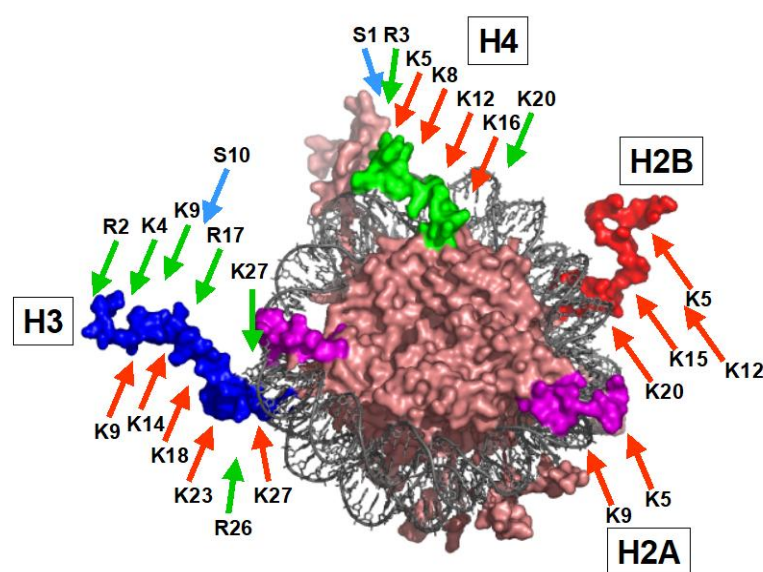

Рис. 4.12. Кінцеві хвости гістонів у структурі нуклеосоми (1KX5) та їхні модифікації. Кольором виділено по одному N-кінцевому хвосту кожного гістону, а також С-кінцевий – гістону H2A (поряд із N-кінцем H3). Стрілочками вказано ацетилювання (червоні), метилювання (зелені) і фосфорилювання (блакитні) залишків певного типу, які займають певні позиції в поліпептидних ланцюгах.

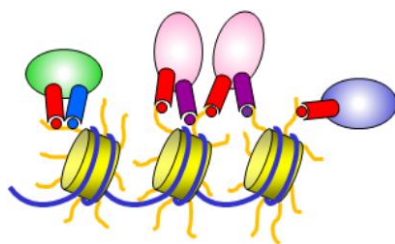

Рис. 4.13. Принцип реалізації гістонового коду – впізнання модифікованих залишків гістонових хвостів структурними елементами певних білків.

Однак головним механізмом впливу модифікованих гістонових хвостів на функціональний стан хроматину є **специфічне впізнання модифікованих хвостів іншими білками**: регуляторами, факторами транскрипції, ферментами тощо (рис. 4.13). Так, ацетиловані залишки Lys упізнаються особливим структурним блоком таких

білків – *бромодоменом*. Інший блок – *хромодомен* – упізнає метильовані Lys. Гістонові хвости слугують своєрідними платформами для збирання різноманітних білкових комплексів, склад яких залежить від патерну модифікацій – розподілу певних модифікованих груп по хвостах. Співвідношення між патерном модифікацій і набором білків, які впізнають такий патерн, що у свою чергу має певні функціональні наслідки, називають *гістоновим кодом*.

Наприклад, фосфорилювання H3-Ser10 із одночасним ацетилюванням H3-Lys14 і метилюванням H3-Lys4 супроводжується активацією транскрипції, деацетилювання H3-Lys14 із одночасним деметилюванням H3-Lys4 і метилюванням H3-Lys9 – репресією. Це лише невеличкий елемент такого коду: зрозуміло, що різноманітних комбінацій модифікованих залишків на восьми гістонових хвостах (рис. 4.12) може бути велика кількість. Специфічні комбінації модифікацій (і білків, що їх впізнають) характерні для ділянок гетеро- і еухроматину, свої особливості спостерігаються для інтронів і екзонів активних генів, стартових точок транскрипції тощо. Певні закономірності та приклади залучення гістонового коду до регуляції транскрипції наведені у розділі 6.

Слід також зауважити, що геномні профілі гістонових модифікацій передаються у дочірні клітини при клітинному поділі (розділ 9), що є одним з головних механізмів *епігенетичної спадковості* – успадкування у клітинних поколіннях не тільки генетичної інформації у вигляді нуклеотидних послідовностей ДНК, а й програми реалізації цієї інформації. Власне, модифікації гістонів (разом з метилюванням ДНК, про яке йтиметься у розділі 6) так і називають – *епігенетичними маркерами*.

Гістон H1 і компактизація хроматинової фібрили

Загальний вміст в хроматині п'ятого гістону – лінкерного гістону H1 – не більше однієї молекули на одну нуклеосому (співвідношення H1/нуклеосома дорівнює 1 чи трохи більше у термінально диференційованих клітинах, у стовбурових та інших більш транскрипційно активних клітинах є близьким до 0,5). На відміну від корових гістонів, взаємодія H1 з ДНК є динамічною: спостерігається швидкий обмін лінкерних гістонів між хроматином та їхнім пулом у ядрі – можна сказати, що молекули H1 "узагальнені" всіма ділянками хроматину.

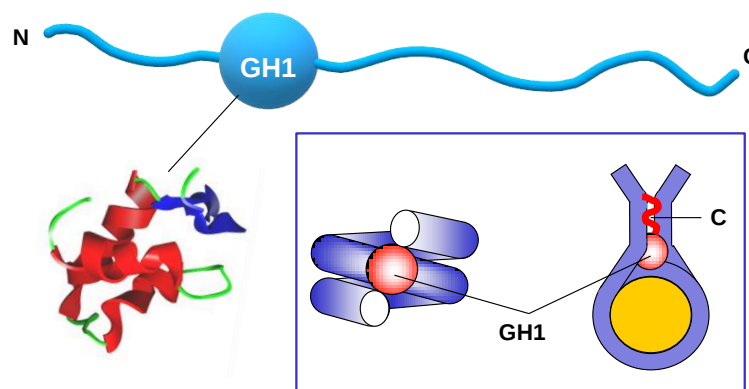

Рис. 4.14. Схема будови гістону H1 і структура його глобулярного домену GH1 (1GHC). На вставці – схема взаємодії гістону H1 з нуклеосомою.

За своєю структурою гістон H1 (мономерний білок) суттєво відрізняється від корових гістонів (рис. 4.14). Молекула H1 містить N-кінцевий неупорядкований хвіст, глобулярний домен GH1 і довгий, збагачений позитивно зарядженими залишками

(насамперед Lys) С-кінцевий хвіст довжиною приблизно 100 амінокислотних залишків (приблизно половина молекули). Глобулярний домен взаємодіє з нуклеосомною ДНК на виході з нуклеосоми, додатково стабілізуючи нуклеосомну суперспіраль (рис. 4.14). Позитивно заряджений С-кінцевий хвіст Н1 сприяє об'єднанню двох лінкерів (довжиною по 10–30 пар основ), що виходять з нуклеосоми, у стеблоподібну структуру (рис. 4.14), яка зумовлює наближення одна до одної сусідніх нуклеосом.

У хроматині нуклеосоми з'єднані лінкерами довжиною ~50 пар основ. Якщо лінкер (у полінуклеосомному ланцюзі без гістону Н1) просто продовжує хід нуклеосомної ДНК по прямій, нуклеосоми у складі полінуклеосомного ланцюга мають бути розташовані зигзагом (рис. 4.15, а). Зрозуміло, що достатня гнучкість лінкерів робить такий зигзаг конформаційно рухливим, а середній діаметр фібрили дорівнює приблизно 10 нм (розмір нуклеосоми). Саме такий зигзагоподібний вигляд і має декомпактизована (якщо відсутній Н1 і за низької іонної сили) полінуклеосомна фібрила під мікроскопом (електронним чи атомно-силовим).

Полінуклеосомний зигзаг може конденсуватися з утворенням фібрили діаметром 30 нм (рис. 4.15, б). **Умова конденсації** (необхідна, але недостатня) – фізіологічна іонна сила (крім одновалентних мають бути присутніми двовалентні катіони) для зниження електростатичного відштовхування між нуклеосомами. **Фактор конденсації** (її рушійна сила) – неупорядковані хвости корових гістонів: лабільні позитивно заряджені хвости ефективно "зшивають" фібрилу, взаємодіючи з ДНК сусідніх нуклеосом та лінкерів. При цьому у присутності гістону Н1 компактна хроматинова фібрила товщиною 30 нм стає значно стабільнішою – і за рахунок додаткових позитивно заряджених хвостів Н1, і за рахунок стебла із двох лінкерних ділянок, яке сприяє наближенню сусідніх нуклеосом.

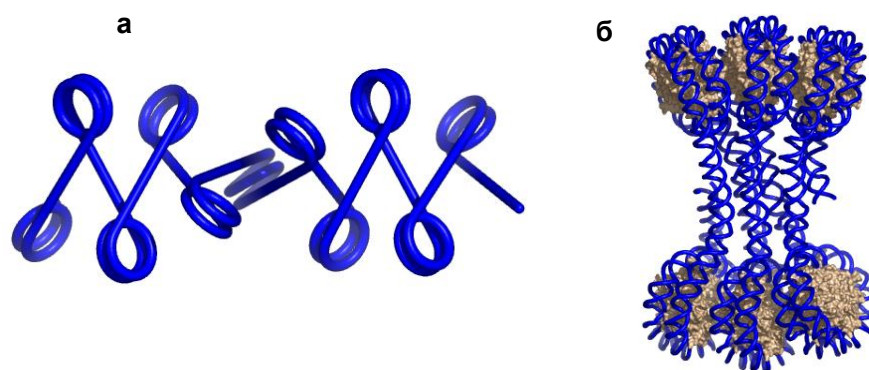

Рис. 4.15. Ідеалізована зигзагоподібна конфігурація полінуклеосомного ланцюга (а) і структура однієї з можливих регулярних компактних форм такого ланцюга, що складається з шести нуклеосом (б, 6НКТ).

Отже, суперструктура конденсованої фібрили діаметром 30 нм являє собою тривимірний зигзаг нуклеосом, з'єднаних лінкерами, які спрямовані всередину фібрили. Один із можливих варіантів такої регулярної структури зображено на рис. 4.15, б. Проте, отримати таку структуру можна тільки *in vitro*. По-перше, для того щоб структура конденсованої фібрили була регулярною, усі лінкери повинні мати однакову довжину. Це можна зробити шляхом реконструкції нуклеосом на ДНК, що складається з однакових тандемних повторів деякої нуклеотидної послідовності – таких, що в межах кожного повтору розташовується одна нуклеосома у визначеній позиції. Але в хроматині лінійне розташування нуклеосом зазвичай не є строго регулярним. По-друге, і це більш важлива обставина, фібрилу діаметром 30 нм можна отримати *in vitro* за низької

концентрації не надто довгих полінуклеосомних ланцюгів – інакше відбувається конденсація не "всередині фібрили", а між різними фібрилами (або між віддаленими ділянками однієї довгої фібрили) за рахунок тих самих електростатичних взаємодій гістонових хвостів з ДНК (рис. 4.16). Саме така ситуація і повинна спостерігатись у клітинному ядрі, де перебувають дуже довгі фібрили у дуже високій концентрації – за даними ретельних електронно-мікроскопічних досліджень основним матеріалом всередині ядра є фібрили діаметром ~10 нм. При цьому присутні також невеличкі скупчення по ~5–6 сусідніх по ланцюгу нуклеосом (рис. 4.16). Кількість таких скупчень підвищується у термінально диференційованих клітинах, що корелює зі зростанням там кількості молекул гістону H1.

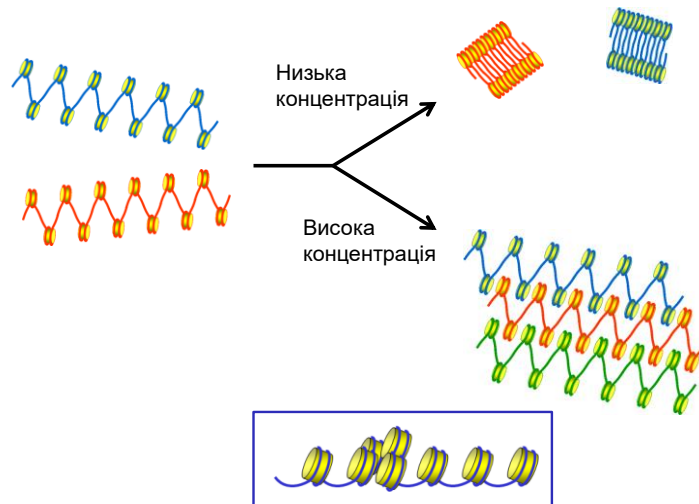

Рис. 4.16. Внутрішньоланцюгова або міжланцюгова конденсація хроматину в залежності від його концентрації. На вставці – скупчення сусідніх по ланцюгу нуклеосом.

Таким чином, основний матеріал інтерфазного хроматину – полінуклеосомний ланцюг, який, власне, і формує хроматинову фібрилу. Ця фібрила піддається компактизації різного ступеня за рахунок віддалених по ланцюгу взаємодій в межах кожної хромосоми. Зниження ступеня конденсації в еухроматинових зонах забезпечується ацетилюванням (зниженням позитивного заряду) гістонових хвостів і збідненням на гістон H1. Підвищення ступеня компактизації у гетерохроматинових зонах забезпечується додатковими факторами компактизації – особливими білками. При цьому в зонах обох типів реалізується додатковий механізм компактизації – утворення петельних доменів, яке, зокрема, дозволяє запобігти переплутуванню довгих полінуклеосомних фібрил.

Петельні і топологічно асоційовані домени хроматину

Границі петель хроматину фіксуються двома білками: ДНК-зв'язувальним білком CTCF (CCCTC-binding factor) і білковим комплексом когезином (cohesin). Білок CTCF містить цинкові пальці (розділ 3), що впізнають певний мотив нуклеотидної послідовності (у геномі людини ~40 тис. таких мотивів), який визначає границю петлі. Спорідненість білка до мотиву знижується за умови метилювання останнього, яке варіює у клітинах різних типів (детальніше про метилювання ДНК йтиметься у розділі 6). Когезин, який здатен взаємодіяти із CTCF, являє собою комплекс певних білків, що формує замкнене кільце із внутрішнім діаметром ~35 нм (цілком достатнім для того, щоб

там могла розміститись полінуклеосомна фібрила). Кільце когезину може відкриватись в АТР-залежний спосіб за допомогою кофакторів, після його замикання хроматинова фібрила опиняється всередині. При цьому сам когезиновий комплекс містить АТР-азну активність, тобто він є молекулярною машиною, що використовує енергію гідролізу АТР для транслокації уздовж фібрили.

Найімовірніше, два когезинових кільця, що взаємодіють між собою, завантажуються на хроматинову фібрилу, після чого починається процес так званої *екструзії* – внаслідок транслокації когезинів у протилежних напрямках петля зростає (рис. 4.17, *а*). Цей процес зупиняється, коли когезиновий комплекс зустрічається з білками CTCF, які слугують своєрідними стоп-сигналами (рис. 4.17, *б*). Взаємодія когезинів із CTCF робить петлю достатньо стабільною – у геномі людини таких петель (медіанний розмір – 185 тис. пар основ) налічується до 10 тис. Штучне видалення з клітини або АТР, або когезину, або CTCF призводить до зникнення петельних доменів. Процес екструзії петлі автоматично виключає утворення вузлів всередині неї, можливі вузли поза межами петлі видаляються завдяки активності ДНК-топоізомераз II (розділ 3), що концентруються на границях петель.

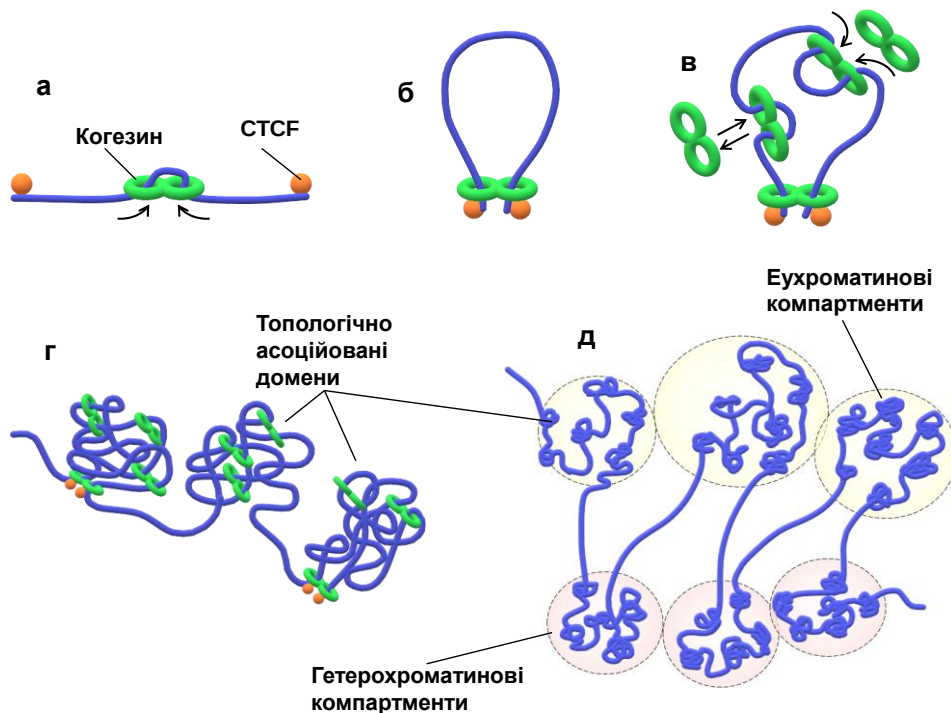

Рис. 4.17. Структурна організація хроматину на високих рівнях: *а* – завантаження комплексу двох кілець когезину на хроматинову фібрилу і початок екструзії петлі (стрілками показано напрямок руху фібрили крізь когезин); *б* – зустріч когезину з білками CTCF зупиняє процес екструзії, унаслідок чого формується стабільна петля; *в* – динамічна екструзія тимчасових петель приводить до підвищення частоти контактів між будь-якими точками; *г* – внаслідок динамічної екструзії як у межах петель, так і поза такими межами, утворюються топологічно асоційовані домени, збагачені контактами всередині себе; *д* – сусідні топологічно асоційовані домени об'єднуються в еу- і гетерохроматинові компартменти.

Процес екструзії є насправді динамічним – когезиновий комплекс може час від часу завантажуватись на хроматинову фібрилу, здійснювати транслокацію і зніматись, якщо не зустріне CTCF (рис. 4.17, *в*). У результаті різні точки в основах тимчасових петель достатньо часто входять у контакт між собою. Це відбувається як всередині петельних доменів, обмежених білками CTCF, так і поза їх межами (рис. 4.17, *з*) – утворюються так звані *топологічно асоційовані* (або *контактні*) домени (Topologically Associating (Contact) Domains, TADs). Отже, топологічно асоційований домен – це зона хроматину (типовий розмір до ~200 тис. пар основ), всередині якої реєструються часті контакти між будь-якими двома точками, що належать такому домену. Функціональні наслідки існування топологічно асоційованих доменів розглядатимуться у розділі 6.

Компартменти хроматину

На наступному рівні структурної організації сусідні по ланцюгу топологічно асоційовані домени об'єднуються у так звані *хроматинові компартменти* – зони з типовим розміром ~5 млн пар основ (рис. 4.17, *д*). Слід зауважити, що в даному випадку під компартментом мається на увазі просто частина простору клітинного ядра, не обмежена мембранами. Є два основні типи таких компартментів: менш компактні еухроматинові і більш компактні гетерохроматинові. При цьому однойменні компартменти схильні контактувати між собою, різнойменні – уникають таких контактів.

Механізм виникнення компартментів не має великого відношення до петельних або топологічно асоційованих доменів. В основі цього механізму лежить зчитування різними наборами білків різних (еу- і гетерохроматинових) епігенетичних маркерів. Частина цих білків визначає менш компактний стан еухроматину, частина – є факторами додаткової компактизації гетерохроматину (приклади таких білків будуть розглянуті у розділі 6).

Взаємодія між однотипними наборами білків зумовлює збільшення частоти контактів між однойменними компартментами і приводить до так званого *розділення рідких фаз* (liquid phase separation) у просторі ядра. Наприклад, взаємодія між факторами додаткової компактизації гетерохроматину зумовлює об'єднання відповідних компартментів у гетерохроматинову мікрокраплю (рис. 4.18). Така крапля є рідкою – всередині відбувається рух усіх її елементів, але при цьому вона відділена від зовнішнього оточення.

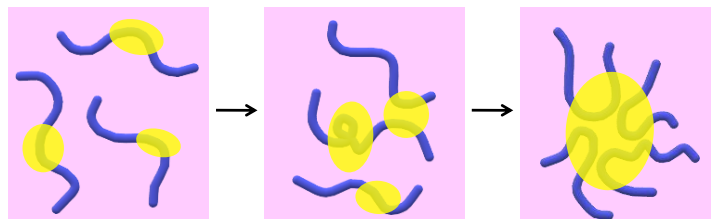

Рис. 4.18. Зростання мікрокраплі гетерохроматину за рахунок взаємодії між факторами додаткової компактизації (зони скупчення таких факторів показано жовтим кольором).

Організація хроматину у масштабі клітинного ядра

Всередині клітинного ядра (на відміну від цитоплазми) практично відсутня розгалужена мережа білкових скелетних структур. Але на периферії ядра розташована скелетна структура, асоційована із внутрішньою ядерною мембраною – *ядерна ламіна*. Білкові філаменти ламіни (відносяться до категорії проміжних філаментів цитоскелету) протягнуті від однієї ядерної пори до іншої і позиціонують порові комплекси у

площині мембрани (рис. 4.19). Від ламіни всередину ядра можуть відгалужуватись білкові філаменти, але досить короткі (зокрема, актинові). Подвійна ядерна мембрана, ядерні пори й ламіна утворюють єдину систему – *ядерний конверт*.

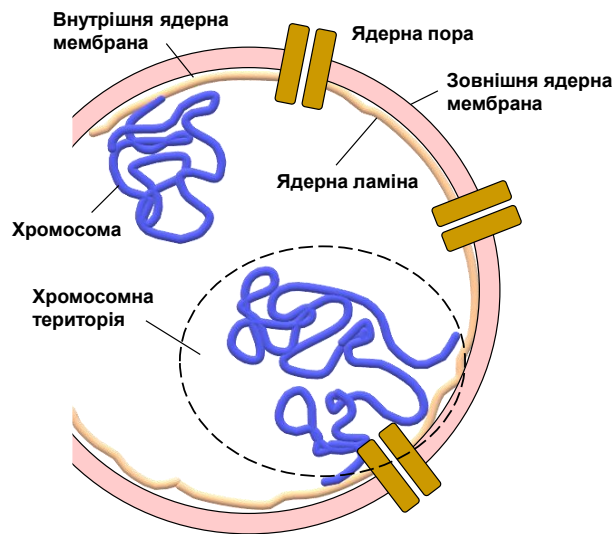

Рис. 4.19. Загальна схема структурної організації клітинного ядра.

З ламіною взаємодіє значна частина гетерохроматину, зокрема центромери та теломери хромосом – і це дає свій внесок у згадане вище розділення фаз еу- і гетерохроматину. Отже, зазвичай еухроматинові компартменти мають тенденцію бути розташованими ближче до центру ядра, гетерохроматинові – ближче до периферії. У результаті фіксації окремих зон на ламіні хромосома займає певну зону в об'ємі ядра – *хромосомну територію* (рис. 4.19). Наявність хромосомних територій має важливі функціональні наслідки. З одного боку, хромосомна територія не є чітко визначеною – сусідні території частково перекриваються. Це створює можливість для розміщених там хромосом взаємодіяти, а отже впливати одна на одну у здійсненні функціональних процесів, що на цих хромосомах відбуваються. І навпаки, розміщення хромосом у віддалених одна від одної територіях виключає можливість такого взаємного впливу. Розподіл хромосом по хромосомних територіях відрізняється у клітинах різних типів.

Мітотична хромосома

Усе, про що йшлося вище, стосується організації хроматину та хромосом в інтерфазному ядрі. Але варто сказати кілька слів і про структурну організацію надкомпактної (і функціонально інертної) мітотичної хромосоми, відкритої ще у XIX столітті, численні зображення якої всім добре відомі. У процесі реплікації ДНК (розділ 9) в S-фазі клітинного циклу утворюються дві дочірні копії кожної хромосоми. Ці дві копії (що їх за традицією, яка йде з XIX століття, прийнято називати хроматидами) утримуються поряд одна з одною завдяки знайому вже когезину – кільця когезинових комплексів оточують обидві копії. Коли клітина вступає до мітозу, починається надкопактизація обох дочірніх копій хромосоми. При цьому когезини видаляються скрізь, крім центромерної зони – саме завдяки цьому по завершенню надкопактизації можна бачити так звану перетяжку в області двох центромер (рис. 4.20, а). Пізніше у певний момент мітозу ця когезинова перетяжка руйнується, що дає змогу розвести дві

дочірні хромосоми до полюсів клітини.

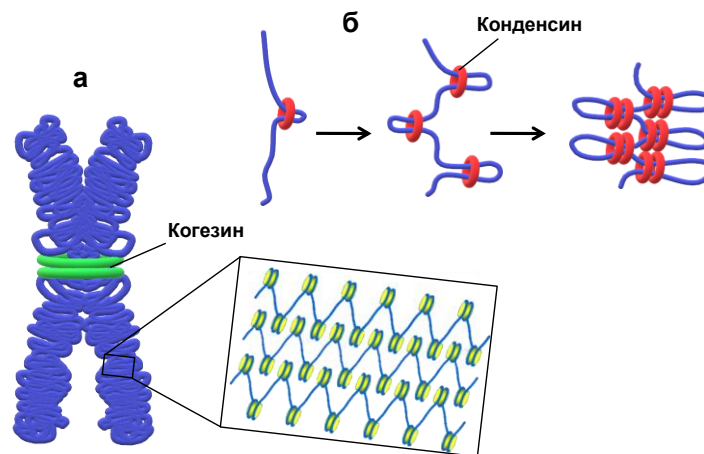

Рис. 4.20. Схема організації мітотичної хромосоми (двох дочірніх хромосом у надкомпактному стані, *а*) і процесу надкомпактизації завдяки екструзії петель крізь конденсини (*б*).

Основний механізм надкомпактизації мітотичної хромосоми є дуже схожим на розглянутий вище процес утворення петель в інтерфазному хроматині. Тут також відбувається екструзія петель, але крізь дещо інші білкові комплекси – *конденсини*, які складаються з білків, спорідненим тим, що входять до складу когезинів. Так само, як і когезини, конденсини здійснюють транслокацію в АТР-залежний спосіб. Велика кількість конденсинових комплексів завантажується на хроматинову фібрилу і починається екструзія, яка гальмується, коли один конденсин зустрічає інший (рис. 4.20, *б*). У результаті суттєво скорочується лінійний розмір хромосоми, а конденсини накопчуються уздовж осі цієї паличкоподібної структури. Як і у випадку інтерфазного хроматину, матеріалом, з якого "зроблена" мітотична хромосома залишається полінуклеосомний ланцюг (фібрила діаметром ~ 10 нм), що упакується завдяки віддаленим по ланцюгу взаємодіям гістонових хвостів з ДНК, а також за участі деяких додаткових факторів компактизації.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення кодона і відкритої рамки зчитування. Скільки існує кодонів? Які позиції нуклеотидів у складі кодона є найбільш і найменш суттєвими для визначення його змісту?
2. Що таке ген?
3. Що таке геном? У чому полягає найсуттєвіша відмінність між геномами про- та еукаріотів?
4. У чому полягає перекриття генів у вірусів та еукаріотів?
5. Дайте визначення інтрона і екзона.
6. Яка різниця між кластером генів і опероном?
7. Назвіть основні типи послідовностей ДНК, що повторюються.
8. З яких елементів складається нуклеосома? Яке місце в її структурі займають білки? Як організована у просторі ДНК у нуклеосомі?
9. Які взаємодії стабілізують нуклеосому? За яким принципом відбувається збірка нуклеосоми?

10. У чому полягає механізм позиціювання нуклеосом відносно послідовності ДНК?
11. Назвіть основні типи посттрансляційних модифікацій гістонів. Які амінокислотні залишки піддаються модифікаціям? В яких частинах молекул гістонів ці залишки розташовані?
12. Як організована хроматинова фібрила у просторі? За яким основним механізмом фібрила піддається компактизації? У чому полягає роль гістону H1?
13. Як утворюються петельні і топологічно асоційовані домени хроматину?
14. Що таке компартменти хроматину? Як вони утворюються?
15. Опишіть загальну схему структурної організації клітинного ядра і хромосом у його складі?
16. Чим відрізняється мітотична хромосома від інтерфазної? Як здійснюється надкомпактизація мітотичної хромосоми?

Рекомендована література

- 1000 Genomes Project Consortium. (2015) A global reference for human genetic variation. *Nature* 526, 68–74.
- Akey, C.W. and Luger, K. (2003) Histone chaperones and nucleosome assembly. *Curr. Op. Struct. Biol.* 13, 6–14.
- Bednar, J., Garcia-Saez, I., Boopathi, R., et al. (2017) Structure and dynamics of a 197 bp nucleosome in complex with linker histone H1. *Mol. Cell* 66, 384–397.
- Brown, T.A. (2017) *Genomes* 4. 4th ed. New York : Garland Science.
- Dekker, J. and Mirny, L. (2016) The 3D genome as moderator of chromosomal communication. *Cell* 164, 1110–1121.
- Dekker, J. and Misteli, T. (2015) Long-range chromatin interactions. *Cold Spring Harb. Perspect. Biol.* 7, a019356.
- Fritz, A.J., Sehgal, N., Pliss, A., et al. (2019) Chromosome territories and the global regulation of the genome. *Genes Chromosomes Cancer* 58, 407–426.
- Garcia-Saez, I., Menoni, H., Boopathi, R., et al. (2018) Structure of an H1-bound 6-nucleosome array reveals an untwisted two-start chromatin fiber conformation. *Mol. Cell* 72, 902–915.
- Gerstein, M.B., Bruce, C., Rozowsky, J.S. et al. (2007) What is a gene, post-ENCODE? History and updated definition. *Genome Res.* 17, 669–681.
- Goloborodko, A., Marko, J.F. and Mirny, L.A. (2016) Chromosome compaction by active loop extrusion. *Biophys. J.* 110, 2162–2168.
- Gruenbaum, Y., Margalit, A., Goldman, R.D., et al. (2005) The nuclear lamina comes of age. *Nat. Rev.* 6, 21–31.
- International Human Genome Sequencing Consortium. (2001) Initial sequencing and analysis of the human genome. *Nature* 409, 860–921.
- International Human Genome Sequencing Consortium. (2004) Finishing the euchromatic sequence of the human genome. *Nature* 431, 931–945.
- Koonin, E.V. (2011) *The logic of chance: the nature and origin of biological evolution*. New Jersey : Pearson Education.
- Kornberg, R.D. and Lorch, Y. (2020) Primary role of the nucleosome. *Mol. Cell* 79, 371–375.
- Krietenstein, N., Abraham, S., Venev, S.V., et al. (2020) Ultrastructural details of mammalian chromosome architecture. *Mol. Cell* 78, 554–565.
- Luger, K., Dechassa, M.L. and Tremethick, D.J. (2012) New insights into nucleosome and chromatin structure: an ordered state or a disordered affair? *Nat. Rev. Mol. Cell. Biol.* 13,

436–447.

Luger, K. and Richmond, T. J. (1998) DNA binding within the nucleosome core. *Curr. Opin. Struct. Biol.* 8, 33–40.

Luger, K. and Richmond, T.J. (1998) The histone tails of the nucleosome. *Curr. Opin. Genet. Dev.* 8, 140–146.

Naumova, N., Imakaev, M., Fudenberg, G., et al. (2013) Organization of the mitotic chromosome. *Science* 342, 948–953.

Ohno, M., Priest, D.G. and Taniguchi, Y. (2018) Nucleosome-level 3D organization of the genome. *Biochem. Soc. Trans.* 46, 491–501.

Parmar, J.J. and Padinhateeri, R. (2020) Nucleosome positioning and chromatin organization. *Curr. Opin. Struct. Biol.* 64, 111–118.

Pearson, H. (2006) Genetics: what is a gene? *Nature* 441, 398–401.

Racko, D., Benedetti, F., Goundaroulis, D. and Stasiak, A. (2018) Chromatin loop extrusion and chromatin unknotting. *Polymers* 10, 1126.

Rao, S.S., Huntley, M.H., Durand, N.C., et al. (2014) A 3D map of the human genome at kilobase resolution reveals principles of chromatin looping. *Cell* 159, 1665–1680.

Rothbart, S.B. and Strahl, B.D. (2014) Interpreting the language of histone and DNA modifications. *Biochim. Biophys. Acta* 1839, 627–643.

Saier, M.H. Jr. (2019) Understanding the genetic code. *J. Bacteriol.* 201, e00091–19.

Sherman, R.M. and Salzberg, S.L. (2020) Pan-genomics in the human genome era. *Nat. Rev. Genet.* 21, 243–254.

Sivolob, A. and Prunell, A. (2004) Nucleosome conformational flexibility and implications for chromatin dynamics. *Phil. Trans. Roy. Soc. Lond. A* 362, 1519–1547.

Song, F., Chen, P., Sun, D., et al. (2014) Cryo-EM study of the chromatin fiber reveals a double helix twisted by tetranucleosomal units. *Science* 344, 376–380.

Strom, A.R., Emelyanov, A.V., Mir, M., et al. (2017) Phase separation drives heterochromatin domain formation. *Nature* 547, 241–245.

The ENCODE Project Consortium. (2007) Identification and analysis of functional elements in 1 % of the human genome by the ENCODE pilot project. *Nature* 447, 799–816.

Vian, L., Pękowska, A., Rao, S.S.P., et al. (2018) The energetics and physiological impact of cohesin extrusion. *Cell* 173, 1165–1178.

Wolffe, A.P. (2012) *Chromatin: structure and function*. 3d ed. London : Academic Press.

Wu, H.-L., Bagby, S. and van den Elsen J.M.H. (2005) Evolution of the genetic triplet code via two types of doublet codons. *J. Mol. Evol.* 61, 54–64.

Zhang, T., Cooper, S. and Brockdorff, N. (2015) The interplay of histone modifications – writers that read. *EMBO Rep.* 16, 1467–1481.

Down, down, down. There was nothing else to do.
Lewis Carroll. Alice's adventures in Wonderland

Транскрипція (transcription) – процес синтезу РНК із використанням одного з ланцюгів ДНК в якості матриці, тобто "переписування" послідовності нуклеотидів ДНК у послідовність нуклеотидів РНК. Зростання ланцюга РНК відбувається в напрямку від 5'- до 3'-кінця. Субстратами реакції є 3'-кінцева ОН-група рибози зростаючого *транскрипту* (ланцюга РНК, що синтезується) і рибонуклеозидтрифосфати (rNTP). Фермент, що каталізує цю реакцію, – *ДНК-залежна РНК-полімераза* (DNA dependent RNA Polymerase, RNAP). Молекулярні механізми синтезу РНК є в основному спільними для всіх живих організмів. На початку цього розділу ці механізми розглядаються на прикладі бактеріальної системи транскрипції. Особливостям транскрипції в еукаріотів присвячено другу частину розділу, а у наступному розділі описуватимуться принципи регуляції транскрипції.

Загальний сценарій процесу транскрипції

РНК-полімераза має порівняно невисоку спорідненість до ДНК – це дозволяє їй зв'язуватись на деякий короткий час, дисоціювати і зв'язуватись знову. У такий спосіб здійснюється пошук особливої ділянки, з якої транскрипція має розпочинатись – *промотора*. Для ефективного впізнання промотора (підвищення спорідненості саме до нього), а також для забезпечення початкових стадій синтезу, РНК-полімераза потребує деякого загального фактора (факторів) ініціації транскрипції.

Робочий цикл РНК-полімерази складається з наступних стадій.

- **Ініціація** транскрипції, яка, у свою чергу, є достатньо складним багатостадійним процесом (рис. 5.1):
 - о Зв'язування РНК-полімерази і загального фактора ініціації транскрипції з промотором. У результаті формується *закритий комплекс*, у складі якого ДНК зберігає форму подвійної спіралі;
 - о Локальне плавлення подвійної спіралі з утворенням *відкритого комплексу* – розходження ланцюгів ДНК, яке дозволяє використовувати один з них у якості матриці;
 - о Включення перших двох нуклеотидів до молекули РНК (синтез першого фосфодієфірного зв'язку в активному центрі полімерази) – найповільніша стадія процесу;
 - о Зростання первинного короткого транскрипту – приєднання 8–9 нуклеотидів. Після цього (або в процесі цього) найчастіше відбувається так звана *абортивна ініціація* (визволення нефункціонального короткого транскрипту і руйнування усього комплексу) – невдала спроба ініціації;
 - о Альтернативою є *очищення промотора* – дисоціація від РНК-полімерази загального фактора ініціації, що маркує перехід до елонгації транскрипції.
- **Елонгація** транскрипції, у кожному елементарному акті якої (елонгаційному циклі) відбувається приєднання чергового нуклеотиду до 3'-кінця РНК з одночасним відщепленням пірофосфату (енергетичне джерело реакції) і пересування РНК-полімерази на один нуклеотид уздовж матриці (*транслокація*). У процесі елонгації полімераза особливо міцно зв'язана з ДНК – настільки, що потрібні спеціальні

зусилля для зупинки процесу.

- **Термінація** транскрипції при впізнанні полімеразою спеціального сигналу термінації (особливого елемента послідовності), коли відбувається визволення транскрипту і дисоціація РНК-полімерази. Далі фермент може вступати у новий раунд транскрипції на тому чи іншому промоторі.

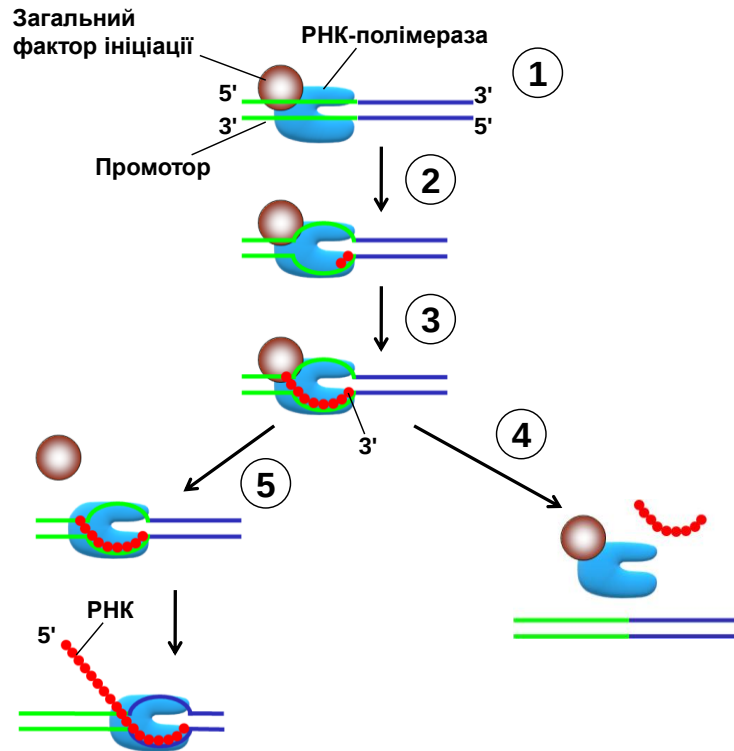

Рис. 5.1. Етапи ініціації транскрипції: 1 – зв'язування РНК-полімерази у комплексі із загальним фактором ініціації з промотором (формування закритого комплексу); 2 – локальне плавлення ДНК (утворення відкритого комплексу), синтез першого фосфодієфірного зв'язка; 3 – зростання первинного транскрипту; 4 – абортівна ініціація; 5 – альтернативне очищення промотору і початок елонгації транскрипції.

Розглядаючи цей загальний сценарій потрібно відповісти на кілька питань: чому процес ініціації транскрипції не є ефективним, чому його частим результатом є відсутність результату – абортівна ініціація? навіщо потрібен загальний фактор ініціації? чому, якщо спроба ініціації виявилась вдалою і РНК-полімераза здійснює елонгацію, її важко зупинити? Для відповідей на всі ці питання необхідно зрозуміти, що являє собою РНК-полімераза і як вона взаємодіє з нуклеїновими кислотами.

Бактеріальна РНК-полімераза

Бактеріальна РНК-полімераза складається з кількох білкових субодиниць та існує, залежно від стадії транскрипції, у двох формах: 1) *кор-фермент* (core enzyme) у складі субодиниць, що позначаються як α (дві копії), β , β' та ω ; 2) *голофермент* (holoenzyme) – комплекс кор-ферменту із субодиницею σ . Кор-фермент працює під час елонгації транскрипції, голофермент здійснює ініціацію – отже, у випадку бактеріальної системи транскрипції "РНК-полімераза" на рис. 5.1 означає кор-фермент, а субодиниця σ виконує роль загального фактора ініціації.

Дві субодиниці α взаємодіють між собою в складі кор-ферменту бактеріальної РНК-полімерази, виконуючи структурну роль: вони сприяють утриманню разом інших частин ферменту (рис. 5.2). Стабілізує структуру мультибілкового комплексу і найменша з субодиниць – ω , яка сприяє також зв'язуванню σ -фактора з кор-ферментом. Дві великі субодиниці – β і β' – формують характерні "щелепи" (форма нагадує також клішню краба), у щілині між якими з ферментом взаємодіє ДНК, розташована "нижче" (downstream) у напрямку руху полімерази.

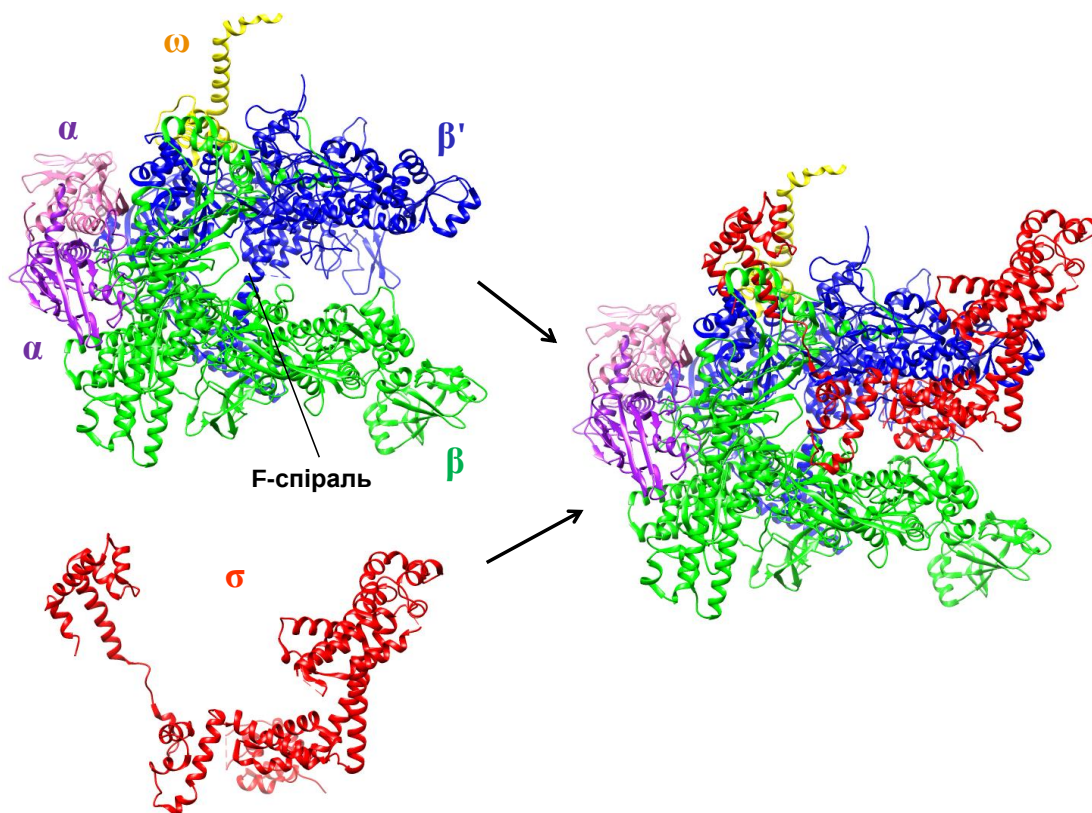

Рис. 5.2. Кор-фермент, σ -фактор і їх об'єднання у складі голоферменту РНК-полімерази *E. coli* (4LK1).

Глибоко між щелепами, ліворуч від F-спіралі (F bridge helix), що відмічена на рис. 5.2, (належить до найбільшої субодиниці β'), розташований каталітичний активний центр: 3 залишки Asp (також належать до β'), що утримують ключовий для каталізу іон Mg^{2+} (див. нижче). Загальний "план" структурної організації бактеріальної РНК-полімерази (рухливі щелепи, активний центр з іоном Mg^{2+} та інші описані нижче особливості) є загальним для усіх РНК-полімераз. Це стосується не тільки гомологічних еукаріотичних полімераз (див. нижче). Деякі бактеріофаги (зазвичай фаги використовують полімеразу клітини-хазяїна) мають власні РНК-полімерази, що є мономерними білками без гомології в амінокислотній послідовності до субодиниць бактеріальної полімерази (рис. 5.3). Аналогічна мономерна РНК-полімераза працює і в мітохондріях. Простота мономерних полімераз (яка робить їх зручним об'єктом досліджень) зумовлена тим, що вони мають упізнавати лише кілька промоторів фагових генів. Але вказані вище загальні риси структурної організації РНК-полімераз та базові принципи функціонування зберігаються і для них.

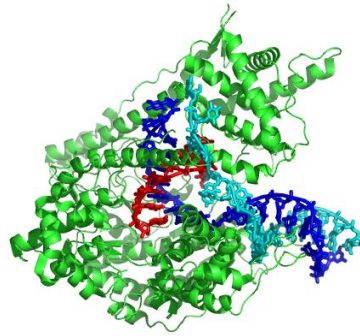

Рис. 5.3. Структура елонгаційного комплексу мономерної РНК-полімерази бактеріофага T7 (1MSW). Матричний ланцюг ДНК – темно-синій, РНК – червона.

Схему будови бактеріальної РНК-полімерази в комплексі з ДНК і РНК під час елонгації транскрипції наведено на рис. 5.4 (в основних своїх рисах ця схема зберігається і для еукаріотичних РНК-полімераз). Структурні елементи, які оточують активний центр, під час елонгації транскрипції забезпечують взаємодію з нематричним ланцюгом ДНК (підтримуючи його розплавлений стан), дволанцюговим гібридом ДНК-РНК, сприяють руйнуванню подвійної спіралі ДНК нижче від активного центру, руйнуванню подвійної спіралі ДНК-РНК гібрида та відновленню подвійної спіралі ДНК вище (upstream) активного центру. Від активного центру, де міститься 3'-кінець РНК, що зростає, РНК виходить за межі полімеразного комплексу через спеціальний канал. Інший, так званий *вторинний канал*, дозволяє нуклеозидтрифосфатам потрапляти до точки зростання РНК.

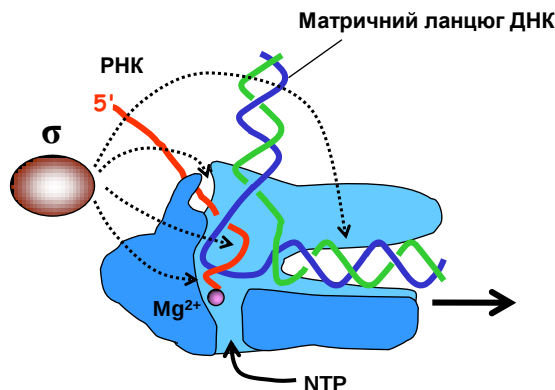

Рис. 5.4. Схема організації полімеразного комплексу під час елонгації транскрипції і вплив σ -фактора під час ініціації. Mg^{2+} – активний центр, стрілками показано напрям руху полімерази і шлях входу нуклеозидтрифосфатів (NTP), пунктирними стрілками – основні точки взаємодії σ -фактора з кор-ферментом під час ініціації транскрипції.

Взаємодія структурних елементів полімерази з нуклеїновими кислотами забезпечує надзвичайно високу спорідненість до гібридної подвійної спіралі ДНК-РНК – саме це спричинює високу *процесивність* РНК-полімераз – здатність працювати на матриці без дисоціації. Така зумовлена високою спорідненістю до гібрида процесивність і визначає необхідність особливих механізмів термінації транскрипції. Але гібрид ДНК-РНК потрібно спочатку створити – він існує під час елонгації і його ще немає (або він дуже короткий) на початкових стадіях ініціації. Отже, на початкових стадіях виникає необхідність вирішення кількох завдань, яке не може забезпечити кор-фермент сам по собі: додатково стабілізувати полімеразу на ДНК, жорстко зафіксувати субстрати (перші

два нуклеотиди) у активному центрі, стабілізувати короткий гібрид ДНК-РНК на початкових стадіях синтезу. Вирішення цих завдань і бере на себе фактор ініціації σ . Можна сказати що саме він є абсолютно необхідним для початку синтезу РНК.

Цей білок з мультидоменною структурою здійснює численні взаємодії з кор-ферментом (рис. 5.2, 5.4): фіксує певне положення щелеп; взаємодіє з активним центром і його оточенням, сприяючи жорсткій фіксації перших двох нуклеотидів і стабілізації короткого гібриду ДНК-РНК; взаємодіє з ДНК в області downstream, сприяючи утворенню відкритого комплексу при ініціації транскрипції. Крім того, σ -фактор блокує канал виходу 5'-кінця РНК: це імілізує РНК-полімеразу, не дозволяючи їй рухатись (під час ініціації невелика частина ДНК з області downstream втягується всередину РНК-полімерази, що призводить до зростання розміру розпавленої зони). Відповідно, по завершенні процесу ініціації дисоціація σ (очищення промотора) є необхідною для виходу синтезованої РНК, тобто для вільного руху полімерази вздовж матриці під час елонгації (при цьому відновлюється вихідний розмір розпавленої зони). Таким чином, під час ініціації між 5'-кінцем транскрипту і σ -фактором виникає конкуренція за канал виходу – достатньо часто цю конкуренцію виграє σ -фактор, що є однією з причин абортів ініціації. Другою причиною є короткий (а отже нестабільний) гібрид ДНК-РНК на початкових стадіях синтезу первинного транскрипту – зусилля σ -фактора по його стабілізації іноді виявляється недостатніми і короткий транскрипт дисоціює. Загалом, абортівна ініціація виглядає платою за можливість, яку надає σ -фактор, розпочати синтез РНК.

Бактеріальний промотор та ініціація транскрипції

Крім зазначених вище функціональних ролей фактора σ , у нього є ще одна – впізнання промотора. Різні бактеріальні промотори розрізняються за спорідненістю до голоферменту (*силою промотора*). Відповідно, впізнання слабких промоторів залежить від додаткових, специфічних для даного гена чи групи генів, факторів ініціації (див. розділ 6).

Зрозуміло, що РНК-полімераза може бути орієнтована відносно ДНК двома способами: кожній із цих орієнтацій буде відповідати два можливі напрямки руху ферменту при транскрипції. Відповідно, один із двох ланцюгів ДНК буде обиратися як *матричний* – той, з якого зчитується інформація в напрямку 3'–5' і на якому синтезується комплементарний ланцюг РНК у протилежному напрямку 5'–3' (рис. 5.5).

Послідовність ланцюга ДНК, який є комплементарним матричному, збігається з послідовністю РНК, що синтезується. Тому саме цей нематричний ланцюг називають *кодуючим* або *змістовним* (coding, sense) і саме його послідовність прийнято наводити як послідовність даного гена (матричний ланцюг називають, відповідно, антикодуючим або антизмістовним). Нуклеотид кодуючого ланцюга, який відповідає стартовому нуклеотиду РНК (частіше пуриновий), позначається як +1 (рідше як 0), наступні нуклеотиди (чи пари основ) у напрямку руху полімерази нумерують із позначкою "+": +2, +3 і т.д. У зворотному напрямку (ліворуч на рис. 5.5) нуклеотиди нумерують із позначкою "-" (починаючи з -1).

Типовий бактеріальний промотор (рис. 5.5) складається із двох елементів послідовності, які знаходяться на відстані приблизно -10 і -35 від стартової точки. Консенсусна (узагальнена для різних промоторів) послідовність елемента -35 має вигляд T₈₂T₈₄G₇₈A₆₅C₅₄A₄₅ (числами позначено частоту даного нуклеотиду у відсотках). Послідовність елемента -10 (називається також боксом Прибноу (David Pribnow) – Pribnow box): T₈₀A₉₅T₄₅A₆₀A₅₀T₉₆. Варіабельність послідовностей визначає різну ефективність ініціації – силу промоторів. Саме елементи -35 і -10 безпосередньо

впізнаються σ -фактором при ініціації транскрипції. Наведені послідовності впізнаються варіантом σ -фактора з молекулярною вагою 70 кДа (σ^{70}), який є досить широко вживаним, але не єдиним. Кільком іншим варіантам σ , під контролем яких знаходяться певні групи промоторів, відповідають інші консенсусні послідовності -35 та -10 . Взаємодія σ -фактора з промотором чітко орієнтує РНК-полімеразу відносно ДНК, тобто визначає і стартову точку транскрипції, і її напрямок (та, еквівалентно, вибір одного з двох ланцюгів як матричного).

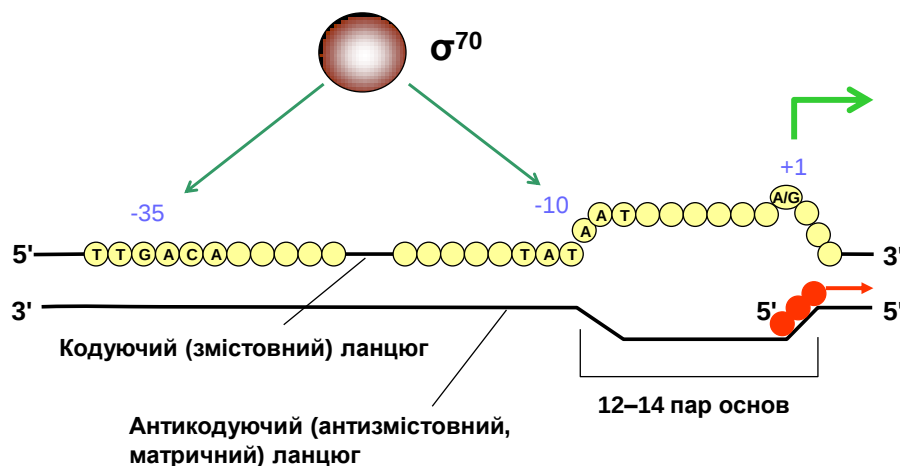

Рис. 5.5. Типовий промотор *E. coli*. Зелена стрілка позначає старт транскрипції всередині розплавленої зони.

У складі голоферменту РНК-полімерази субодиниця σ утримує щелепи у відкритому положенні (рис. 5.2). Це сприяє підвищенню швидкості дисоціації білка від непромоторної ДНК і гарантує низьку ефективність транскрипції з випадкових сайтів на ДНК. За умови впізнання σ -фактором двох елементів промотора відбувається структурна перебудова полімеразного комплексу із замиканням щелеп. У результаті ДНК у зоні стартової точки потрапляє всередину щілини між щелепами – утворюється закритий комплекс.

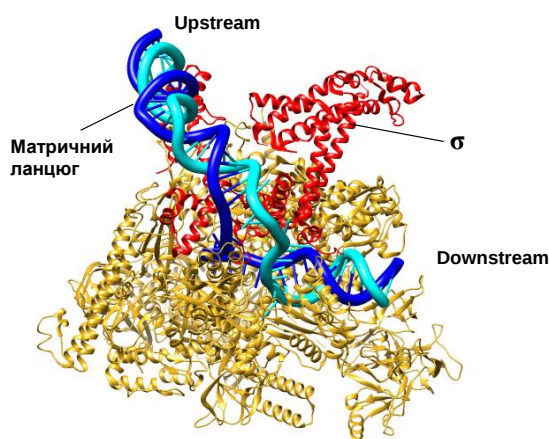

Рис. 5.6. Відкритий комплекс РНК-полімерази *E. coli* (6XL5).

Дуже швидко закритий комплекс перетворюється на відкритий: замикання ДНК у щілині приводить до того, що подвійна спіраль не може розміститися там за недостатністю простору. У результаті відбувається локальне плавлення 12–14 пар основ

у зоні від -7 до $+5$ відносно стартової точки (рис. 5.5, 5.6). Це плавлення, на відміну від еукаріотичної системи транскрипції (див. нижче), не потребує енергетичних витрат у вигляді гідролізу АТР – воно відбувається за рахунок взаємодії двох ланцюгів із внутрішньою поверхнею щілини: нематричний ланцюг захоплюється певними структурними елементами полімерази, матричний – опиняється в активному центрі. Важливим фактором, що сприяє локальному плавленню подвійної спіралі у складі відкритого комплексу, є наявність у циркулярній бактеріальній ДНК певного рівня негативної надспіралізації – напружень, що полегшують розкручування дуплекса (див. розділ 3). Власне, важливою властивістю, що додатково (крім нуклеотидної послідовності стандартних елементів промотора) визначає силу бактеріальних промоторів, є стабільність подвійної спіралі – сильні промотори відрізняються зниженою стабільністю, тобто підвищеною здатністю до плавлення у відповідь на негативну надспіралізацію.

Наступна, найповільніша стадія ініціації – синтез першого фосфодієфірного зв'язку, тобто ініціація власне синтезу РНК. Здатність ініціювати синтез нуклеїнової кислоти – унікальна властивість РНК-полімерази (ДНК-полімераза здатна лише продовжувати синтез уже існуючого ланцюга, див. розділ 9). Ініціація синтезу є дуже важкою, оскільки при цьому дві порівняно невеликі молекули – перші два нуклеотиди – мають бути жорстко зафіксовані в активному центрі в певній взаємній орієнтації. Як обговорювалось вище, така фіксація залежить від σ -фактора.

Далі процес нарощування транскрипту продовжується ще до восьми–дев'яти нуклеотидів, які можуть розміститися в межах РНК-полімеразного комплексу до виходу в спеціальний канал. Після зростання транскрипту до 9–10 нуклеотидів σ -фактор більше не потрібен – "мавр зробив свою справу". У випадку, якщо конкуренцію за канал виграє РНК і якщо не відбулось руйнування комплексу при абортівній ініціації (див. вище), σ -фактор після синтезу ~ 12 нуклеотидів витісняється з комплексу і розпочинається елонгація транскрипції.

Елонгація транскрипції

При елонгації транскрипції РНК-полімераза рухається вздовж матриці разом із розплавленими 12–14 парами основ (рис. 5.7). При цьому на кожному кроці полімерази одна пара основ руйнується попереду розплавленої зони й одна відновлюється позаду. Розділення подвійної спіралі ДНК перед міхуром полегшується так званою G-петлею РНК-полімерази (G-trigger loop, рис. 5.7). У зоні міхура з полімеразою завжди зв'язаний ДНК-РНК-гібрид довжиною вісім–дев'ять пар основ: вісім–дев'ять нуклеотидів на 3'-кінці РНК залучені до утворення подвійної спіралі з матричним ланцюгом, наступні п'ять–шість нуклеотидів локалізовані в каналі виходу РНК, решта нуклеотидів на 5'-кінці виходять за межі полімеразного комплексу. Руйнуванню гібрида, а отже, і відновленню ДНК-дуплекса, сприяє L-петля (lid loop, рис. 5.7). Як обговорювалось вище, висока спорідненість певних структурних елементів полімерази до гібриду ДНК-РНК, а також взаємодія РНК з каналом виходу, зумовлюють високу процесивність: дисоціація полімерази, яка була можливою під час синтезу первинного транскрипту, під час елонгації стає дуже малоймовірною подією.

На рис. 5.7 схематично зображено вихідну конфігурацію системи на початку кожного елонгаційного циклу перед зв'язуванням чергового NTP, що потрапляє до свого сайту зв'язування через вторинний канал. Сайт зв'язування формується 3'-кінцевим нуклеотидом РНК, неспареним нуклеотидом матричного ланцюга ДНК (позначеним як $i+1$), активним центром полімерази та його оточенням, зокрема F-спіраллю.

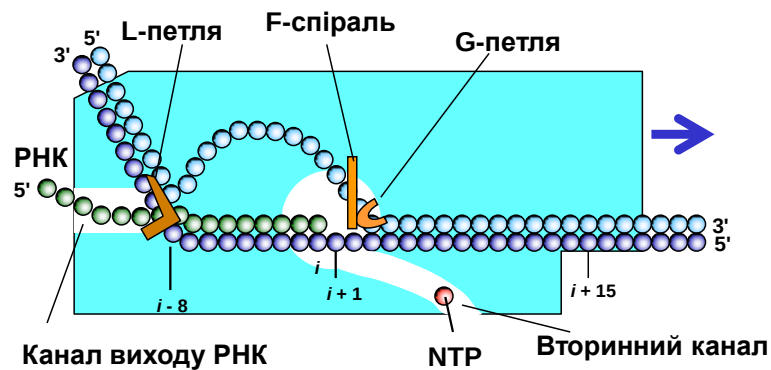

Рис. 5.7. Вихідна конфігурація системи транскрипції на початку елонгаційного циклу.

Перший етап елонгаційного циклу – **відбір і зв'язування** нуклеозидтрифосфату, яке контролюється матрицею (нуклеотидом $i+1$). Спорідненість усіх чотирьох типів NTP до РНК-полімерази є досить невисокою, що дозволяє їм здійснювати швидке зв'язування/дисоціацію. Реалізація комплементарних взаємодій NTP із нуклеотидом матриці (поява нового ліганду в сайті зв'язування – комплементарної нуклеотидної пари) викликає конформаційну зміну із замиканням NTP та жорсткою фіксацією субстратів у активному центрі.

Другий етап – хімічна реакція **присєднання чергового нуклеотиду** до 3'-кінця транскрипту (рис. 5.8). За умови реалізації комплементарних взаємодій між NTP і нуклеотидом у складі матриці, NTP жорстко фіксується в активному центрі в певній "напруженій" реакційно-здатній конформації, яка може розглядатися як інтермедіат реакції. Активний центр формується трьома залишками Asp, які належать субодиниці β' . Найважливішу роль у фіксації інтермедіату відіграють два іони Mg^{2+} , що утримуються негативно зарядженими залишками Asp: один – іон А – присутній в активному центрі завжди, інший – іон В, який потрапляє туди разом з NTP – тимчасово. Перший іон взаємодіє з α -фосфатом NTP і 3'-ОН групою, забезпечуючи зокрема її іонізацію (рис. 5.8). Другий іон стабілізує певну напружену конформацію всіх трьох фосфатних залишків. Спорідненість активного центру до інтермедіату і жорстка фіксація субстратів забезпечує зниження активаційного бар'єру реакції, тобто її каталіз (див. розділ 2). Такий механізм каталізу за участі іонів Mg^{2+} , що утримуються трьома залишками Asp, є спільним для всіх полімераз (РНК- і ДНК-полімераз), що здійснюють синтез нуклеїнових кислот. Результатом реакції є подовжений на один нуклеотид 3'-кінець РНК і відщеплений пірофосфат. Крім того, унаслідок реакції змінюється розташування ліганду (3'-кінця) відносно активного центру (рис. 5.7, 5.8).

Зміна ліганду та дисоціація пірофосфату спричиняє "розмикання" структури в зоні активного центру, що дозволяє рух полімерази. Відбувається **третій етап** – **транслокація** у напрямку оптимального розташування подовженого 3'-кінця відносно активного центру (рис. 5.9).

Рух полімерази при транслокації відбувається як одномірна дифузія вздовж матриці за рахунок енергії теплових флуктуацій, тобто можливим є рух як "уперед", так і "назад". Пересування полімерази вперед супроводжується руйнуванням однієї нуклеотидної пари у складі РНК-ДНК гібрида та відновленням однієї пари ДНК позаду від розплавленої зони, одночасно руйнується одна пара ДНК попереду. Якщо взяти до уваги, що на попередньому етапі внаслідок хімічної реакції відбулося утворення пари в гібриді, то маємо практично ізоенергетичний процес – дві нуклеотидні пари утворюються замість двох зруйнованих. Аналогічно, пересування полімерази назад буде супроводжуватись

руйнуванням пари в гібриді на 3'-кінці РНК (3'-кінцевий нуклеотид при цьому опиняється у вторинному каналі) і пари ДНК позаду від міхура з одночасним утворенням пари ДНК попереду та гібрида позаду.

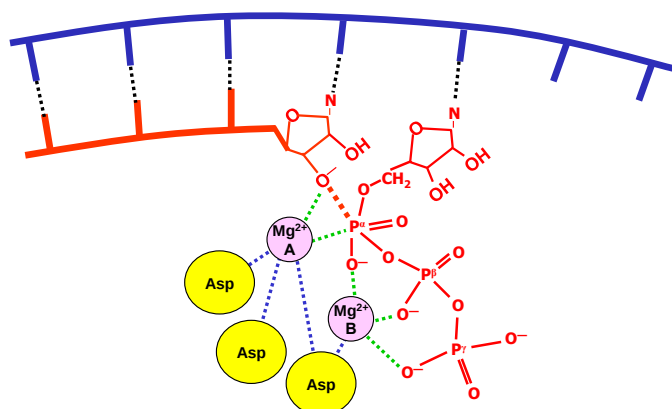

Рис. 5.8. Схема інтермедіатного стану в активному центрі РНК-полімерази у процесі хімічної реакції приєднання нуклеотиду до 3'-кінця транскрипту (червоний).

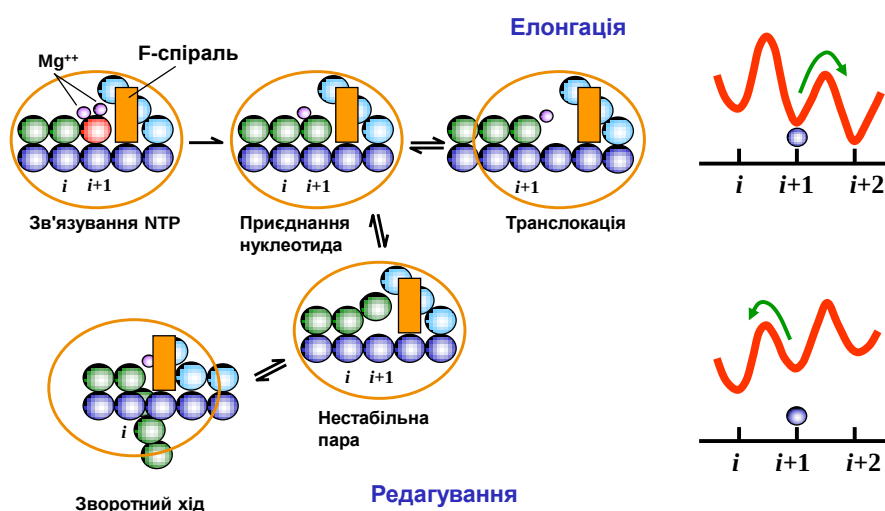

Рис. 5.9. Послідовність подій в елонгаційному циклі (збільшений фрагмент схеми на рис. 5.7). Показано також альтернативний шлях при редагуванні помилок. Праворуч: енергетичні профілі, що відповідають руху полімерази вперед відносно матриці при елонгації (угорі) і назад при редагуванні (унизу).

Різниця між кінцевими результатами двох рухів – в енергії взаємодій РНК-полімерази з нуклеїновими кислотами. У вихідному претранслокаційному стані (положення $i + 1$, рис. 5.9) реалізуються певні нуклеопротейнові взаємодії, що зумовлює знаходження системи в локальному мінімумі вільної енергії. Із двох інших локальних мінімумів, що відповідають положенням i та $i + 2$, другий є більш глибоким, оскільки для нього реалізуються найсприятливіші взаємодії між активним центром та 3'-кінцем РНК. Максимуми енергії (бар'єри) між мінімумами на рис. 5.9 відповідають проміжним станам при пересуванні полімерази (часткове порушення взаємодій, конформаційні зміни полімерази). Ці максимуми є досить невисокими, тобто легко долаються за рахунок

тепловій енергії. Отже, полімераза з більш високою імовірністю спонтанно переміщується вперед, і система опиняється в більш глибокому мінімумі вільної енергії (рис. 5.9), звідки починається наступний елонгаційний цикл.

Якщо *напрямок* переміщення полімерази визначається положенням мінімумів на шкалі вільної енергії, *швидкість* переміщення залежить від висоти максимумів вільної енергії: чим нижчим є максимум, тим легше він долається. Висота максимумів залежить від послідовності пар основ у складі гібрида, а також може змінюватись під дією додаткових факторів (фактори елонгації, шпильки в мРНК тощо).

Проте, у випадку приєднання помилкового нуклеотиду профіль вільної енергії змінюється так, що сприяє зворотному руху полімерази, і це дає можливість **редагування помилок**. Забезпечити стовідсоткову точність операцій з такими невеликими молекулами, як нуклеотиди, практично неможливо. Зокрема, джерелом (одним з основних) помилкового приєднання нуклеотидів під час транскрипції (так само як і під час синтезу ДНК, розділ 9) є *таутомерія* азотистих основ. Спонтанні переміщення протону з однієї хімічної групи на іншу та перебудови електронних систем гетероциклів приводять до того, що кожна основа існує у вигляді двох основних таутомерних форм: аміно- чи іміноформи для А, С; енольної чи кетоформи для G, U, Т (рис. 5.10). Рівновага зсунута в бік аміно- та кетоформ, які присутні у складі подвійних спіралей (див. рис. 3.1, 3.7) і для яких реалізуються правила комплементарності А-Т, G-С. Але спарювання основ підпорядковується іншим правилам для мінорних таутомерних форм: наприклад, іміноформа А та аміноформа С утворюють між собою два водневі зв'язки, що може відбутися під час упізнання матриці нуклеозидтрифосфатом. Тоді після хімічної реакції, у результаті швидкого повернення до мажорної таутомерної форми, у складі гібрида ДНК-РНК на 3'-кінці транскрипту залишиться некомплементарна пара нуклеотидів.

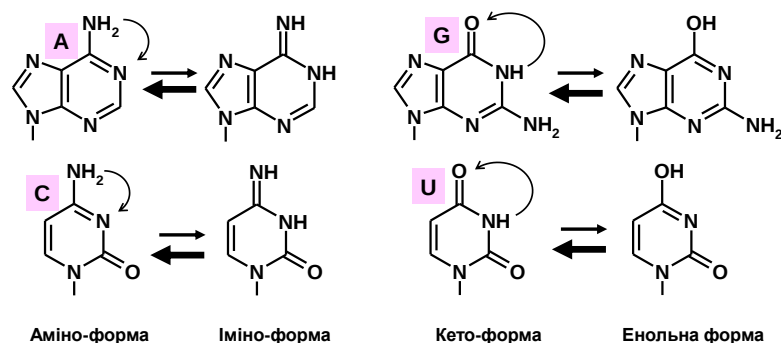

Рис. 5.10. Таутомерні форми азотистих основ.

Нестабільність гібрида на 3'-кінці у випадку, коли щойно приєднаний нуклеотид є помилковим, приводить до зміни енергетичного балансу між різними позиціями РНК-полімерази відносно матриці (рис. 5.9): тепер рух вперед буде означати збереження нестабільної (енергетично невідгідної пари), а рух назад відновить стабільність гібриду по всій його довжині. Відповідно, найбільш імовірною (такою, що відповідає найнижчому мінімуму енергії) тепер буде позиція *i*. Отже відбувається зворотний рух полімерази з виходом 3'-кінця транскрипту у вторинний канал. При цьому ніщо більше не фіксує 3'-кінець транскрипту, і всі позиції позаду від *i* (*i*, *i*-1, *i*-2, ...) є майже ізоенергетичними (варіації залежать від стабільності гібрида, тобто від послідовності нуклеотидів) – зворотний рух відбувається на невизначену випадкову відстань.

Коли 3'-кінцевий фрагмент транскрипту опиняється у вторинному каналі, з полімеразою взаємодіє особливий фактор елонгації транскрипції, який можна назвати

фактором редагування, і який існує у двох варіантах: GreA та GreB (еукаріотичним аналогом цих факторів є фактор TFIIIS, див. нижче). Gre-фактори, через конформаційні зміни РНК-полімерази, індують нуклеазну активність її активного центру. У результаті відбувається відщеплення 3'-кінцевого фрагмента транскрипту і в активному центрі залишається новий 3'-кінець (зі стабільною нуклеотидною парою гібрида), який використовується для відновлення елонгаційного процесу. Загальна точність процесу транскрипції дорівнює приблизно 10^{-6} (частота помилково включених нуклеотидів, що залишаються у складі РНК).

З викладеного видно, що РНК-полімераза є одним із прикладів молекулярної машини (див. розділ 2). *Конформаційна рухливість* полімерази забезпечує їй можливість існувати в кількох структурних станах. Ці стани мають різну спорідненість до певних лігандів (NTP, пари основ у складі РНК-ДНК гібрида, фактори елонгації). *Взаємодії з лігандами* фіксують певні стани. *Хімічні реакції*, які каталізуються машиною, приводять до заміни лігандів, а відповідно – і до переходу в інший структурний стан. Рушійною силою для переміщення полімерази є *тепловий рух*: структурні блоки полімеразного комплексу рухаються відповідно до конструкції машини; зв'язування лігандів та їхня заміна внаслідок реакцій каналізують ці рухи в певних напрямках. Результатом структурних перебудов є переміщення полімерази вздовж матриці з одночасним синтезом транскрипту зі швидкістю не менше 40 нуклеотидів/с.

Термінація транскрипції у бактерій

Як зазначено вище, швидкість пересування РНК-полімерази під час елонгації визначається висотою максимумів вільної енергії (рис. 5.9). Якщо ці максимуми (по обидва боки від мінімуму, що відповідає позиції $i + 1$ на рис. 5.9) за певних причин виявляються досить високими, полімераза опиниться в енергетичній пастці й зупиниться на досить довгий час.

Саме це й відбувається під час термінації транскрипції на певних елементах послідовності. Бактеріальний *сигнал термінації* являє собою інвертований повтор (паліндром – послідовність ДНК, що читається однаково в обох ланцюгах у напрямках 5'–3'), безпосередньо фланкований послідовністю oligoT (близько 8 нуклеотидів). Відповідно, у складі транскрипту утворюється дволанцюгова шпилька, фланкована послідовністю oligoU (рис. 5.11) – гібрид ДНК-РНК за шпилькою складається з менш стабільних А-U пар.

Загальний сценарій термінації виглядає наступним чином. Порівняно нестабільний гібрид ускладнює елонгацію транскрипції, а шпилька – зворотний рух полімерази. Більше того, під час свого формування шпилька здійснює механічний тиск на полімеразу, сприяючи витягуванню oligoU-кінця із гібридного дуплекса – відбувається руйнування гібрида, відновлення подвійної спіралі ДНК і визволення транскрипту (рис. 5.11).

У кількох бактеріальних оперонах термінація залежить від так званого фактора ρ (рис. 5.12). Цей фактор (моногексамерний білок) зв'язується з РНК-транскриптом у певних С-збагачених ділянках. Після цього починається АТР-залежне пересування ρ -фактора вздовж транскрипту в напрямку 5'–3' зі швидкістю, яка є нижчою за швидкість руху полімерази. Сигнал термінації в цьому випадку нічим не відрізняється від описаних вище термінаторів і зумовлює зупинку полімерази. У результаті ρ -фактор дожинає полімеразу і, продовжуючи рух уздовж РНК, руйнує гібридну подвійну спіраль (працює як *геліказа* (helicase) – так називаються ферменти, що АТР-залежно руйнують подвійні спіралі нуклеїнових кислот). Результатом є відновлення подвійної спіралі ДНК і

визволення транскрипту.

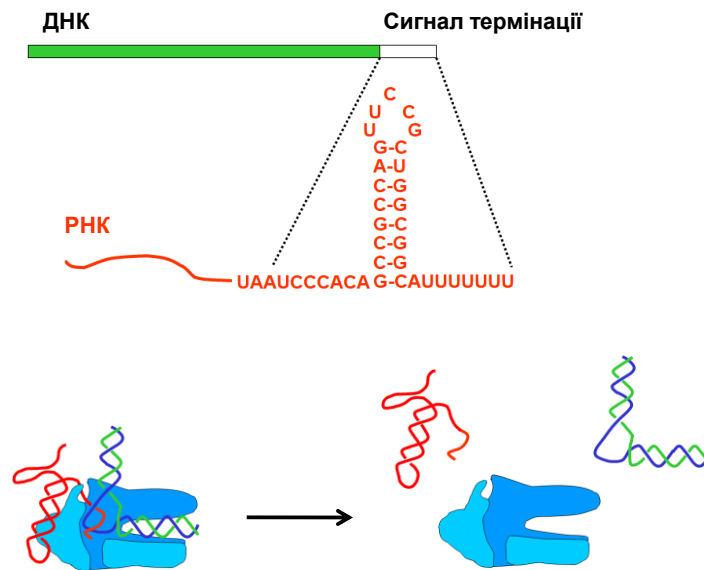

Рис. 5.11. Типовий бактеріальний сигнал термінації і витіснення РНК-полімерази із комплексу з гібридом РНК-ДНК під дією дволанцюгової шпильки у складі транскрипту.

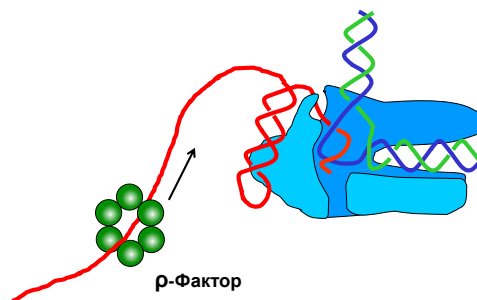

Рис. 5.12. ρ -Залежна термінація.

Суттєвою особливістю прокаріотичної системи транскрипції білкових генів є те, що молекула мРНК зв'язується з рибосомами безпосередньо під час транскрипції – транскрипція мРНК і білковий синтез (розділ 8) є єдиним процесом. Власне, у відсутності рибосом мРНК буде швидко піддаватись нуклеазній деградації. Поєднання транскрипції і трансляції зумовлює взаємний вплив цих двох процесів і використовується бактеріальною клітиною для регуляції експресії генів (розділ 6).

Зрозуміло, що в еукаріотів транскрипція і трансляція розділені у просторі і часі. Розглянуті вище базові механізми транскрипції зберігаються для еукаріотів, хоча, звісно, еукаріотична транскрипційна система має свої особливості.

Еукаріотичні РНК-полімерази

В еукаріотичних клітинах функціонують РНК-полімерази трьох типів:

- **РНК-полімераза I** працює на кластерах генів рибосомної РНК (розділ 4) і здійснює синтез рРНК 18S, 28S та 5,8S.

- **РНК-полімераза II** транскрибує білкові гени (синтезує всі мРНК), а також гени багатьох РНК, що не трансклюються.
- **РНК-полімераза III** здійснює синтез тРНК, рибосомної РНК 5S і кількох інших низькомолекулярних РНК.

У рослин присутні також додаткові РНК-полімерази IV і V – похідні полімерази II, залучені до синтезу певних РНК, що не трансклюються.

Кожна з трьох стандартних еукаріотичних полімераз містить чотири гомологічні корові субодиниці, які є водночас гомологами субодиниць α , β і β' прокаріотичної полімерази (див. вище). Крім того, до складу полімераз входять п'ять спільних для всіх трьох ферментів субодиниць, а також певний набір специфічних субодиниць (у кількостях 5, 3 і 7 для РНК-полімераз I, II та III відповідно). Загальна архітектура еукаріотичних полімераз (наявність щелеп, між якими зв'язується ДНК, каналу виходу РНК, вторинного каналу для входу нуклеозидтрифосфатів) дуже схожа на таку прокаріотичної полімерази. Між про- та еукаріотичними полімеразами спостерігається також висока подібність внутрішньої поверхні щілини щелеп та активного центру; спільними є й основні механізми роботи полімераз, розглянуті вище у цьому розділі. Проте відсутня гомологія зовні: додаткові до чотирьох корових субодиниць еукаріотичних полімераз створюють специфічну поверхню для взаємодії з елементами еукаріотичної системи транскрипції. Із переліку функціональних ролей трьох полімераз зрозуміло, що полімерази I і III є високоспеціалізованими, а полімераза II виконує основну роботу по синтезу РНК в еукаріотичній клітині.

РНК-полімераза II

РНК-полімераза II складається з 12 субодиниць (рис. 5.13). Найбільша субодиниця (гомолог субодиниці β' прокаріотичної полімерази) формує, зокрема, активний центр, структура і найближче оточення якого є практично ідентичними до таких бактеріальної полімерази.

Відповідно, ідентичними є й механізми елонгації синтезу РНК. На рис. 5.14 показано структуру оточення активного центру на різних стадіях елонгаційного циклу (порівн. з рис. 5.7, 5.8): вхід NTP через вторинний канал; зв'язування NTP з матрицею та його фіксація в активному центрі завдяки двом іонам Mg^{2+} , які утримуються трьома залишками Asp; каталіз реакції приєднання нуклеотиду до 3'-кінця транскрипту; транслокація полімерази на один нуклеотид уздовж матриці, унаслідок чого система здатна вступити в новий цикл елонгації.

Під час елонгації, так само як і для бактеріальної полімерази, за умови нестабільності РНК-ДНК гібрида на 3'-кінці відбувається зворотний рух полімерази з виходом 3'-кінця транскрипту у вторинний канал. У цьому випадку взаємодія з фактором транскрипції **TFIIS** (**T**ranscription **F**actor **S** of RNA-polymerase **II**, аналог бактеріальних факторів GreA/B) індукує нуклеазну активність, яка забезпечує редагування помилок при транскрипції.

Особливістю РНК-полімерази II (характерною тільки для цієї полімерази) є наявність у найбільшій субодиниці С-кінцевого домену – **CTD** (**C**-**T**erminal **D**omain). CTD – це довгий невпорядкований хвіст (не показаний на рис. 5.13), амінокислотна послідовність якого є гептапептидом Tyr-Ser-Pro-Thr-Ser-Pro-Ser, що тандемно повторюється 52 рази. Три залишки Ser у складі гептапептиду є субстратами фосфорилування/дефосфорилування для специфічних кіназ і фосфатаз. CTD, який відходить від полімерази поблизу від каналу виходу мРНК, є платформою для зв'язування численних білків, спорідненість яких залежить від патерна фосфорилування.

Зокрема, CTD відіграє ключову роль у перемиканні між ініціацією та елонгацією транскрипції (див. нижче) та у збиранні елементів системи процесингу мРНК (розділ 7) під час елонгації.

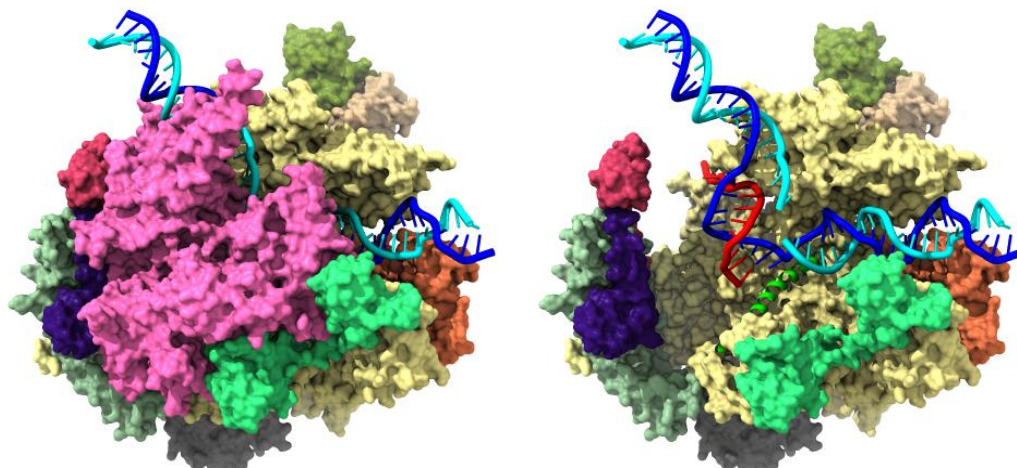

Рис. 5.13. РНК-полімераза II під час елонгації транскрипції (5XON). Праворуч – одна з субодиниць видалена для візуалізації нуклеїнових кислот (матричний ланцюг – темно синій, транскрипт – червоний), праворуч від 3'-кінця транскрипту показано F-спіраль – подібну до такої, що наявна у складі бактеріальної полімерази (порівн. рис. 5.2).

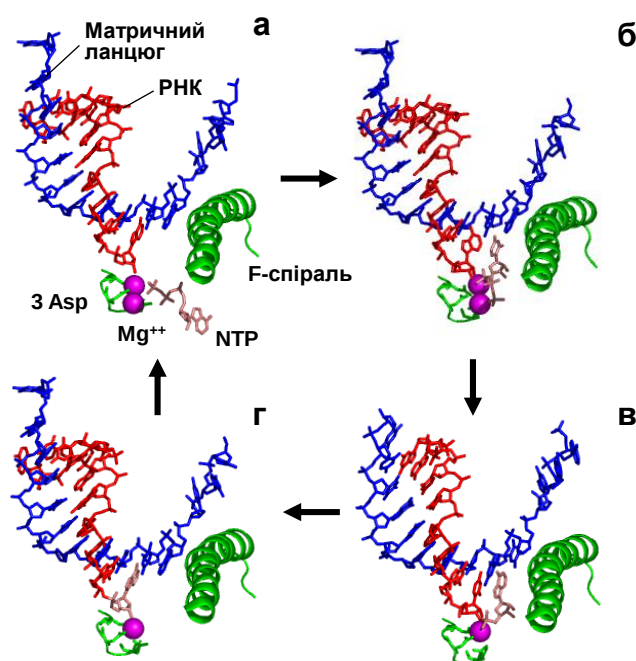

Рис. 5.14. Стадії елонгаційного циклу РНК-полімерази II: *a* – вхід нуклеозидтрифосфату (NTP) до активного центру (1R9T); *б* – впізнання матриці та зв'язування NTP (1R9S); *в* – претранслокаційний стан після приєднання нуклеотиду до транскрипту і видалення пірофосфату разом з одним іоном Mg^{2+} (1I6H); *г* – посттранслокаційний стан (1SFO).

Ініціація транскрипції РНК-полімеразою II

Промотор РНК-полімерази II

Промотор РНК-полімерази II, узагальнену схему якого зображено на рис. 5.15, може складатися з наступних елементів нуклеотидної послідовності (для конкретних промоторів спостерігаються численні варіації цієї схеми). *Проксимальні* регуляторні елементи (типове розташування приблизно в зоні $-50 \dots -200$ пар основ відносно старту транскрипції) мають спорідненість до специфічних факторів транскрипції, взаємодія з якими активує/блокує ініціацію (див. розділ 6). Характерною особливістю промоторів РНК-полімерази II є те, що вони часто знаходяться також під контролем *дистальних* (розташованих будь-де відносно старту) елементів послідовності (розділ 6). Якщо зона, де розташовані дистальні елементи, підсилює ефективність ініціації, її називають *енхансером* (enhancer), якщо навпаки – *сайленсером* (silencer). Сукупність проксимальних елементів, що активують транскрипцію, іноді також називають енхансером. У зоні старту знаходиться так званий *базальний промотор*, на який, власне, і відбувається завантаження РНК-полімерази. Іноді базальний промотор називають просто промотором (у вузькому сенсі).

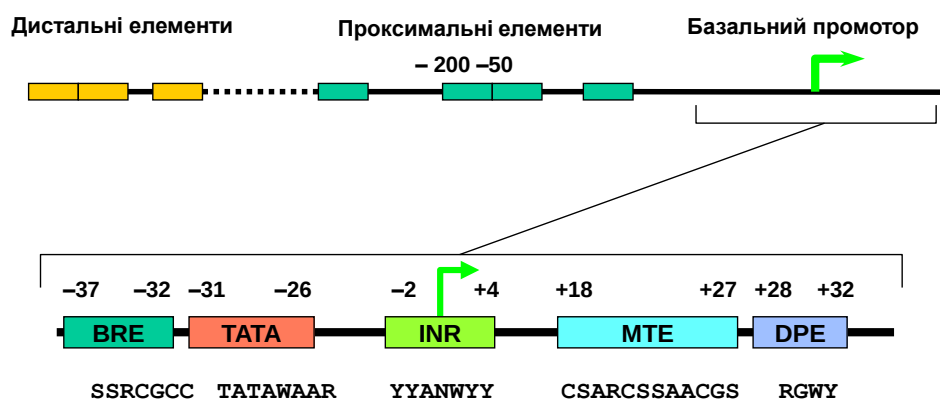

Рис. 5.15. Приблизна узагальнена схема організації промотора РНК-полімерази II і консенсусні послідовності деяких основних елементів базального промотора. BRE – B Recognition Element, TATA – TATA-box, INR – Initiator, MTE – Motif Ten Element, DPE – Downstream Promoter Element. Стрілкою позначено стартову точку транскрипції.

Базальний промотор може включати (не обов'язково) кілька стандартних елементів послідовності (рис. 5.15): TATA-бокс на відстані приблизно -30 від стартової точки; ініціаторний елемент (Initiator, Inr) безпосередньо в зоні старту; (Downstream Promoter Element) на відстані приблизно $+30$ пар основ від старту; розташований поряд з TATA-боксом BRE (B Recognition Element), який впізнається базальним фактором транскрипції TFIIB (див. нижче); розміщений між Inr та DPE MTE (Motif Ten Element). Приблизно половина промоторів у геномі людини містить Inr, трохи більше 10% – DPE, до 20% – TATA-бокс. Inr та DPE часто присутні (якщо присутні) одночасно, DPE і TATA-бокс, також як TATA-бокс і BRE, навпаки, мають тенденцію уникати один одного. При цьому достатньо велика частина промоторів не містить жодного із зазначених стандартних елементів – тоді промотор визначається або іншими, більш специфічними, елементами послідовності у проксимальній зоні, або особливостями структури хроматину (див. розділ 6).

Загальні фактори транскрипції РНК-полімерази II і преініціаторний комплекс

РНК-полімеразу II на рис. 5.13 можна вважати кор-ферментом, що здійснює елонгацію транскрипції. Для забезпечення ініціації вона, так само як і бактеріальна РНК-полімераза, потребує загальних факторів ініціації. Але, замість одного σ -фактора, тут їх шість – для ініціації транскрипції є необхідним збирання на базальному промоторі *преініціаторного комплексу* (PIC – Pre-Initiation Complex) у складі РНК-полімерази II та загальних (базальних) факторів транскрипції TFIIA, TFIIB, TFIID, TFIIЕ, TFIIF, TFIIN.

Послідовність збирання преініціаторного комплексу може бути різною, але всі базальні фактори мають бути присутніми у складі PIC для подальшого запуску транскрипції (незалежно від наявності в базальному промоторі відповідних елементів, до яких деякі з факторів мають підвищену спорідненість).

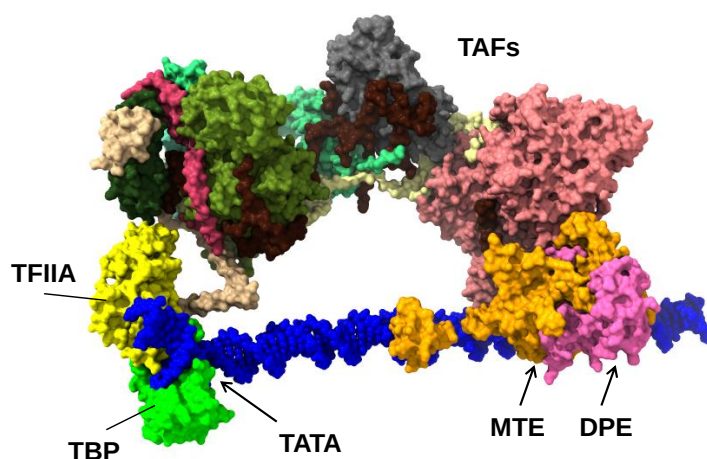

Рис. 5.16. Комплекс TFIID з базальним промотором і загальним фактором транскрипції TFIIA (6MZM).

TFIID – мультибілковий комплекс, один із найважливіших базальних факторів, який визначає впізнання стандартних елементів базального промотора (якщо вони присутні). Найважливішою складовою TFIID є **TBP** (TATA-box Binding Protein) – білок з підвищеною спорідненістю до TATA-боксу. Незважаючи на цю підвищену спорідненість, TBP чудово зв'язується і з іншими послідовностями ДНК. Досить широкий β -шар у складі TBP взаємодіє з маленьким жолобком ДНК, наслідком чого є суттєва деформація подвійної спіралі з її розкручуванням та значним вигином у протилежний від білка бік (див. рис. 3.17). Саме з цього протилежного боку (усередині вигину) розташовуються інші білкові компоненти преініціаторного комплексу. Отже, вигин ДНК, який індукується TBP, організує промотор і зв'язані з ним елементи в єдиний компактний комплекс і підтримує його стабільність. Досить часто (але не обов'язково) зв'язування TBP у складі TFIID ініціює збирання PIC.

Крім TBP до складу TFIID входять так звані TBP-асоційовані фактори (**TAFs** – TBP Associated Factors) – до 13 білків, деякі з яких присутні у двох копіях (конкретний склад факторів може варіювати для різних промоторів). Комплекс TFIID є досить гнучким, здатним до структурних перебудов – одна із структурних форм, що реалізується у комплексі з базальним промотором, зображена на рис. 5.16. TAFs взаємодіють між собою, деякі – з TBP та іншими базальними факторами транскрипції, деякі – з ДНК. Зокрема, певні TBP-асоційовані фактори здатні впізнавати стандартні елементи промотору нижче стартової точки (MTE, DPE, рис. 5.16), тобто забезпечувати

зв'язування TFIIID із базальним промотором, у складі якого відсутній ТАТА-бокс.

Крім того, деякі TAFs містять структурні блоки, що мають спорідненість до характерних маркерів активації транскрипції у гістонах (розділ 4) – ацетильованих лізінів, триметильованого Lys4 в гістоні H3. У такий спосіб TFIIID впізнає розміщені у промоторі нуклеосоми, що несуть такі маркери (більш детально цей аспект розглядатиметься у розділі 6). Нарешті, один із TBP-асоційованих факторів являє собою гістон-ацетилтрансферазу – відповідно, здатен здійснювати ацетилювання гістонів у промоторній зоні.

Загалом, TFIIID можна розглядати як засіб завантаження TBP – білка, абсолютно необхідного для ефективної збірки преініціаторного комплексу, – в область приблизно –30 від стартової точки транскрипції. Не обов'язково всі TAFs залишаються у цьому комплексі після його остаточної збірки. TFIIID є не єдиним комплексом, що використовується для завантаження TBP. Інший варіант такого комплексу – SAGA (PSAF у людини), який містить гістон-ацетилтрансферазу і набір TAFs, частина яких входить також до складу TFIIID.

TFIIA – гетеродимерний білок, який можна було б розглядати як TBP-асоційований фактор – він додатково стабілізує комплекс ДНК з TBP (рис. 5.16), а також із загальним фактором транскрипції TFIIIB.

TFIIB – фактор, найважливіший для ініціації транскрипції – мономерний білок із мультидоменною структурою. Два С-кінцевих домени взаємодіють із ДНК по обидва боки від сайту зв'язування TBP, із внутрішнього боку вигину, який індукується цим білком (рис. 5.17). Таким чином, два білки, які взаємодіють також між собою, зв'язуються з ДНК *кооперативно*, взаємно підсилюючи спорідненість до неї. Отже, TFIIB приймає участь у впізнанні базального промотору, взаємодіючи із підвищеною спорідненістю з елементами BRE (рис. 5.15), якщо вони присутні. Але цим роль TFIIB далеко не вичерпується. N-кінцева частина білка реалізує численні взаємодії з РНК-полімеразою (рис. 5.17): у процесі ініціації транскрипції TFIIB стабілізує перші два нуклеотиди на початку синтезу і короткий первинний гібрид ДНК-РНК, а також блокує канал виходу РНК. Тобто TFIIB практично є аналогом бактеріального σ -фактора (див. вище). Відповідно, TFIIB, з одного боку, часто спричинює абортівну ініціацію, з іншого – має бути звільненим при переході від ініціації до елонгації транскрипції.

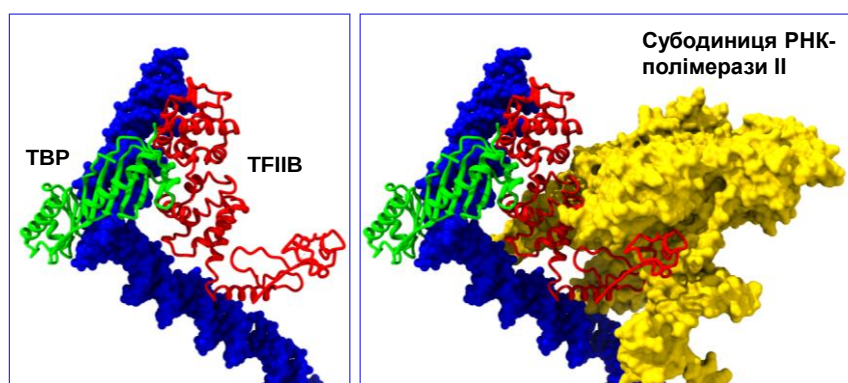

Рис. 5.17. Комплекс ДНК з TBP і TFIIB та РНК-полімеразою II (представлено одну її субодиницю, 5FMF).

TFIIF – гетеродимер, взаємодіє з РНК-полімеразою II, з ДНК, з базальними факторами TFIIЕ та TFIIН (рис. 5.18). Після первинного плавлення ДНК при ініціації транскрипції TFIIF здійснює взаємодії з нематричним ланцюгом. Після завершення ініціації TFIIF разом з іншими базальними факторами дисоціює від РНК-полімерази,

але може реасоціювати з нею під час елонгації – у випадку зупинки ферменту. Його роль як фактора елонгації транскрипції полягає у стимуляції продовження руху полімерази.

TFIIE – гетеродимер (рис. 5.18), сприяє зв'язуванню TFIIN і стимулює його роботу, взаємодіє з розплавленою зоною ДНК після утворення відкритого комплексу.

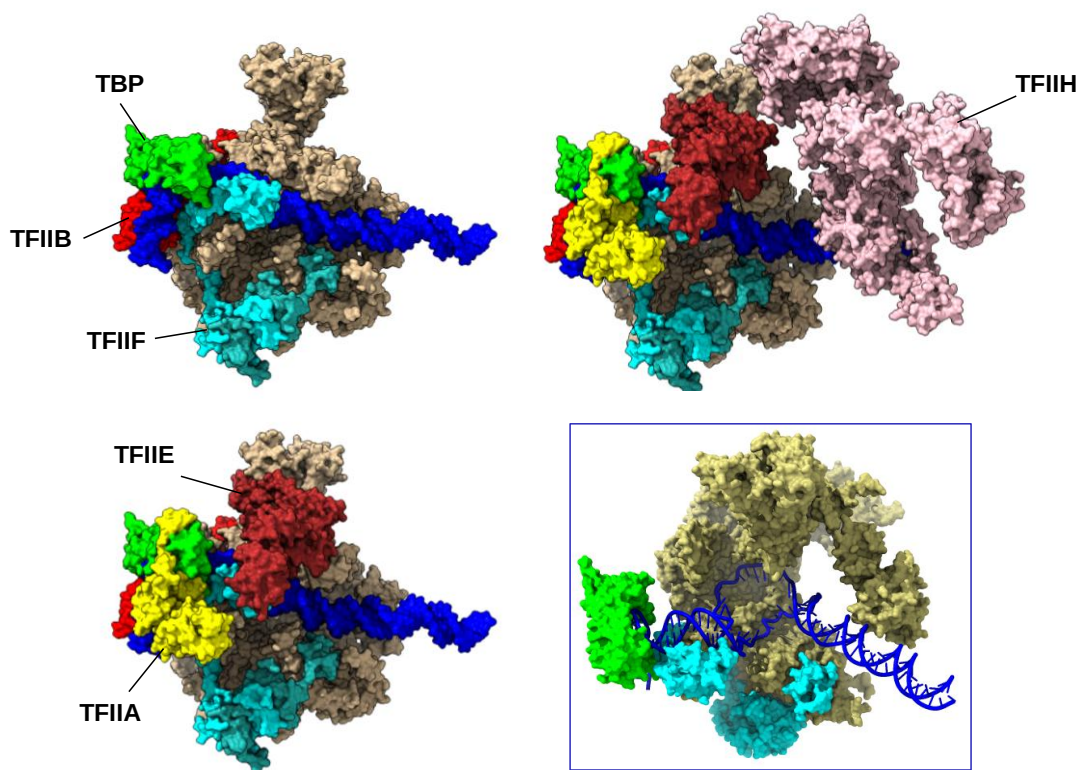

Рис. 5.18. Преініціаторний закритий комплекс РНК-полімерази II з ДНК і різними наборами базальних факторів транскрипції (5IY6). Праворуч унизу – відкритий комплекс, що утворюється внаслідок активності TFIIN (більшість базальних факторів і кілька субодиниць полімерази не показано для візуалізації розплавленої зони, 5IYB).

TFIIN – найбільший із базальних факторів, складається з 10 субодиниць і має дві важливі ферментативні активності. Перша з них – АТР-залежна **ДНК-геліказна** (гелікази – *helicases* – ферменти, що розкручують подвійну спіраль). Частина TFIIN взаємодіє з РНК-полімеразою й іншими базальними факторами, частина – з ДНК нижче по ходу транскрипції від активного центру полімерази (рис. 5.18). Конформаційні зміни білка, зумовлені гідролізом АТР, штовхають ДНК всередину полімеразного комплексу, де для подвійної спіралі немає місця – два ланцюги розводяться і захоплюються певними структурними елементами РНК-полімерази, тобто утворюється відкритий комплекс (рис. 5.18). РНК-полімераза II є єдиною з РНК-полімераз, яка потребує такої геліказної активності при ініціації транскрипції, – інші РНК-полімерази, еукаріотичні та бактеріальні, здійснюють локальне плавлення ДНК завдяки певним ДНК-білковим взаємодіям. Наявність TFIIN у принципі дозволяє РНК-полімеразі II завантажитись на будь-яку ділянку ДНК, але присутність в еукаріотичному хроматині нуклеосом заважає такому безладному зв'язуванню – структура хроматину є одним із найважливіших факторів регуляції транскрипції (розділ 6).

Друга ферментативна активність TFIIN – **кіназна**. Частину комплексу TFIIN, що відповідає за цю активність, позначають також як **TFIIK**. За рахунок кіназної активності здійснюється фосфорилювання С-кінцевого домену РНК-полімерази при

переході від ініціації до елонгації транскрипції. У дефосфорильованій формі, на стадії збирання преініціаторного комплексу, CTD взаємодіє з базальними факторами транскрипції; після фосфорилування певних залишків Ser ця взаємодія порушується.

Медіатор. Ефективне збирання преініціаторного комплексу є можливим лише за участі ще одного структурного модуля – медіатору (mediator), який містить понад 20 субодиниць (склад варіює для різних промоторів – певний мінімальний набір субодиниць доповнюється більш специфічними за рахунок взаємодії з транскрипційними факторами). Цей мультибілковий комплекс має витягнуту структуру, яку можна розділити на три частини: голова (h, head), середня частина (m, middle) і хвіст (t, tail). Медіатор здійснює лише білок-білкові взаємодії: голова й середня частина взаємодіють з РНК-полімеразою та іншими компонентами преініціаторного комплексу, середня частина та хвіст – зі специфічними факторами транскрипції, що зв'язані на проксимальних і дистальних елементах промотора (рис. 5.19). Таким чином, медіатор є засобом передачі "активаційних сигналів" з регуляторних елементів послідовності на РНК-полімеразу: збільшення кількості взаємодій підсилює ефективність збирання РІС.

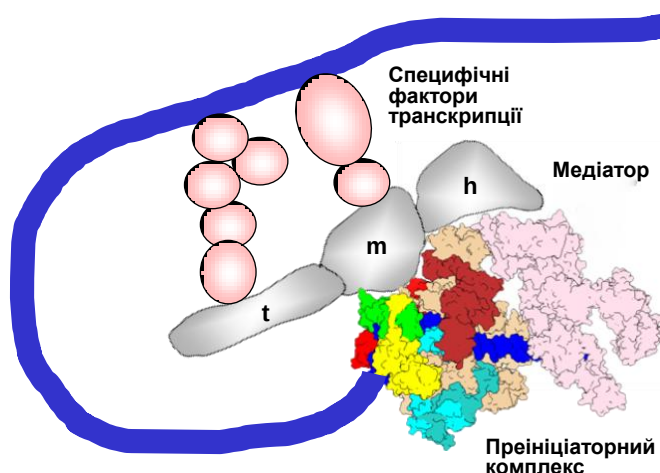

Рис. 5.19. Схема преініціаторного комплексу РНК-полімерази II, що взаємодіє зі специфічними факторами транскрипції за допомогою медіатору.

Процес ініціації транскрипції

Збирання преініціаторного комплексу є першою подією процесу ініціації. Безпосередній результат цього процесу – **закритий** преініціаторний комплекс (рис. 5.18, 5.20).

Наступна подія – утворення **відкритого** комплексу – АТР-залежне локальне плавлення ДНК за рахунок геліказної активності ТФІІН. Нематричний ланцюг після цього захоплюється фактором ТФІІФ, матричний – занурюється в активний центр, де взаємодіє також із N-кінцевою частиною ТФІІВ. Починається синтез короткого первинного транскрипту, коротка гібридна подвійна спіраль стабілізується тим самим N-кінцевим доменом ТФІІВ, який при цьому блокує канал виходу РНК.

На наступному кроці спрацьовує кінзна активність ТФІІН: відбувається фосфорилування CTD, яке є точкою перемикання ініціації на елонгацію. CTD втрачає зв'язок із базальними факторами транскрипції, які дисоціюють від полімерази – відбувається очищення промотора. РНК-полімераза продовжує синтез РНК, а частина базальних факторів може залишатися на базальному промоторі й ініціювати зв'язування іншої полімерази.

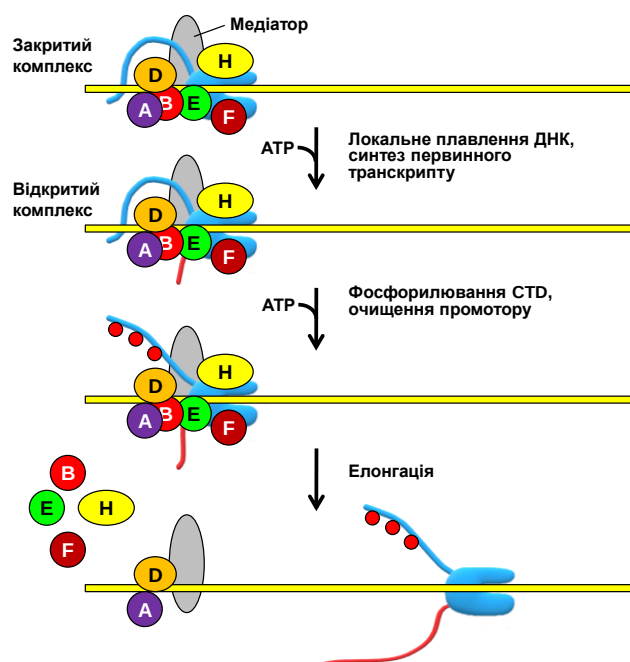

Рис. 5.20. Процес ініціації транскрипції РНК-полімеразою II.

Після термінації транскрипції (цей процес у еукаріотів тісно пов'язаний з процесингом мРНК і буде розглядатись у розділі 7) РНК-полімераза зв'язується з TFIIIF, який рекрутує специфічну фосфатазу – відбувається дефосфорилування CTD, і полімераза вступає в новий робочий цикл.

Ретельні дослідження кінетики роботи РНК-полімерази II на певному гені у живих клітинах дають наступні оцінки проміжків часу, які полімераза проводить у тому чи іншому стані, та ймовірностей переходів від одного стану до іншого (напевно, на різних генах тривалість часових інтервалів та інші параметри можуть варіювати в залежності від ефективності роботи системи регуляції): середній час імобілізації РНК-полімерази на промоторі після зв'язування з ним – 6 с; більшість молекул полімерази після цього просто дисоціюють і лише 13 % зв'язаних полімераз переходять до ініціації транскрипції – тоді цей етап продовжується у середньому 54 с; лише 9 % таких полімераз вступають до стадії елонгації транскрипції, решта здійснює абортівну ініціацію. Отже, тільки одна молекула полімерази з ~90 таких, що зв'язались із промотором, продукує молекулу мРНК. Така досить низька ефективність може мати біологічне значення, знижуючи ймовірність випадкової транскрипції будь-де в геномі ("транскрипційний шум"). Швидкість безупинної елонгації транскрипції становить 30–70 нуклеотидів за секунду. Але частина полімераз зупиняється у паузах на досить тривалий час – до кількох хвилин.

Основною причиною таких пауз є наявність нуклеосом – фундаментальна особливість процесу транскрипції в еукаріотів полягає в тому, що РНК-полімераза змушена працювати на хроматиновій фібрилі.

Елонгація РНК-полімерази через хроматин

Зрозуміло, що на стадії елонгації транскрипції нуклеосома має створювати суттєві перешкоди для проходження РНК-полімерази (рис. 5.21). При цьому хроматин, навіть у межах активних генів, у цілому зберігає нуклеосомну структуру.

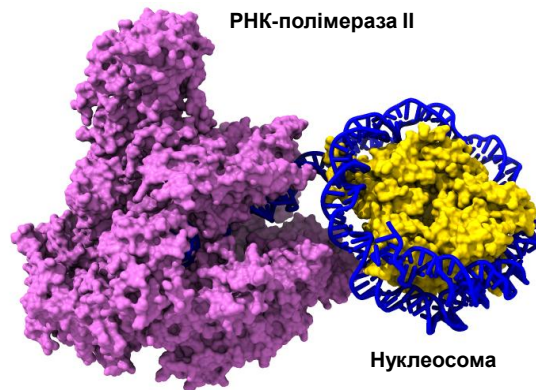

Рис. 5.21. Нуклеосомний бар'єр на шляху РНК-полімерази (6I84).

Для проникнення всередину нуклеосомної ДНК РНК-полімераза використовує структурну динаміку нуклеосоми. Електростатичні взаємодії між ДНК і гістонами реалізуються кожного разу, коли маленький жолобок подвійної спіралі контактує з поверхнею октамера гістонів – загалом здійснюється 14 таких контактів (розділ 4). Як обговорювалось у розділі 4, за фізіологічних значень іонної сили сумарна вільна енергія цих взаємодій є такою, що нуклеосома жорстко фіксується на ДНК. Але енергетична цінність одного контакту є порівняно невисокою. Відповідно, спостерігається спонтанне руйнування контактів на виході з нуклеосоми з частковим розкручуванням нуклеосомної ДНК – приблизно 10% часу нуклеосома існує у такій відкритій формі (рис. 5.22).

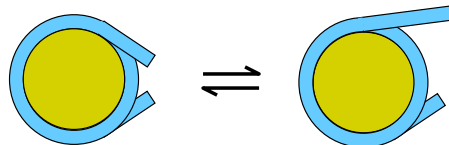

Рис. 5.22. Структурна динаміка нуклеосоми з тимчасовим руйнуванням контакту ДНК з гістонами на виході з нуклеосоми.

Зустрічаючи на своєму шляху нуклеосому, РНК-полімераза просто "чекає" такого розкручування, просувається вперед, чекає руйнування наступного контакту і т.д. При цьому частина гістонової поверхні, яка звільнилась від взаємодій з нуклеосомною ДНК, починає взаємодіяти з вільною ДНК на сусідній лінкерній ділянці. Результатом є перенесення нуклеосоми на ділянку позаду від полімерази (рис. 5.23). У залежності від швидкості руху полімерази, може відбуватись перенесення октамера гістонів як цілого (при порівняно низькій швидкості) або (при підвищенні швидкості руху) – частинами (у вигляді гістонових комплексів): зокрема, часто спостерігається видалення одного димера H2A-H2B, перенесення гексамера гістонів і реасоціація димера на ділянці позаду від РНК-полімерази (рис. 5.23).

Описані процеси роблять нуклеосому практично "прозорою" для РНК-полімерази, але за однієї простої умови: все це спостерігається в експериментах *in vitro* за дещо підвищеної (до ~300 ммоль/л) іонної сили, яка послаблює електростатичні ДНК-гістонові взаємодії. Відповідно, у хроматині мають існувати і існують фактори елонгації транскрипції, які, беручи на себе роль підвищеної іонної сили, полегшують проходження РНК-полімерази – в основному, це проміжні акцептори гістонових комплексів (див. рис. 4.10).

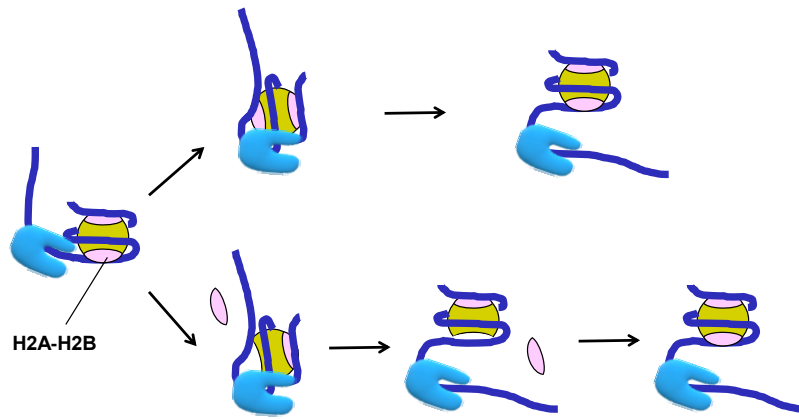

Рис. 5.23. Проходження РНК-полімерази через нуклеосому.

До таких факторів елонгації транскрипції відносяться:

- **Elongator** – мультибілковий комплекс, одна із субодиниць якого є гістон-ацетильтрансферазою. Комплекс взаємодіє з РНК-полімеразою II і здійснює ацетилювання гістонів, яке знижує їхню спорідненість до ДНК, під час елонгації транскрипції.
- **Spt 4-5** – димер, зв'язаний з РНК-полімеразою II, який полегшує її проходження через нуклеосому, конкуруючи з ДНК за гістони.
- **FACT** (**F**Acilitates **C**hromatin **T**ranscription) – складається з двох субодиниць, здатен взаємодіяти з нуклеосомою (рис. 5.24) і має підвищену спорідненість до димерів H2A-H2B – виконує роль проміжного переносника димерів, забезпечуючи їх видалення з нуклеосом попереду полімерази та повернення до хроматину позаду.
- **Spt6** – проміжний акцептор зі спорідненістю до гістонів H3-H4.

У хроматині присутні також і інші проміжні акцептори гістонових комплексів.

При здійсненні транскрипції у петельних доменах хроматину, кінці яких жорстко зафіксовані (розділ 4), виникає ще один фактор, що впливає на нуклеосому. Проходження РНК-полімерази (як і будь-якого іншого ферменту, котрий здійснює транслокацію вздовж ДНК) за умов закріплення кінців матриці (основ хроматинової петлі) має створювати позитивну надспіралізацію попереду та негативну – позаду полімеразного комплексу (див. рис. 3.24). Надспіралізація в процесі транскрипції виникає у зв'язку з тим, що обертальний рух РНК-полімеразного комплексу навкруг подвійної спіралі значно загальмований унаслідок масивності комплексу, у тому числі – присутності в його складі довгого ланцюга РНК, що синтезується. Крім того, значна кількість полімераз залучена до великих муьтимолекулярних комплексів – транскрипційних фабрик (розділ 6). Позитивна надспіралізація дестабілізує ліву суперспіраль нуклеосомної ДНК попереду полімерази, що сприяє дії проміжних переносників гістонів. І навпаки – негативна надспіралізація позаду полімерази сприяє ефективному відновленню нуклеосом.

Завдяки описаним механізмам в еукаріотичних клітинах здійснюється ефективна елонгація транскрипції при збереженні нуклеосомної структури навіть у транскрипційно-активних ділянках. Проте, іноді спостерігається і повне видалення нуклеосом по всій довжині петельного домену на початку транскрипції. Такий ефект описаний для випадку, коли транскрипція здійснюється з двох близько розташованих промоторів, спрямованих у різні боки: дві хвилі позитивної надспіралізації дестабілізують нуклеосому і сприяють перенесенню гістонових комплексів на проміжні акцептори особливого типу, "розчищаючи дорогу" для двох РНК-полімераз, що рухаються у протилежних напрямках.

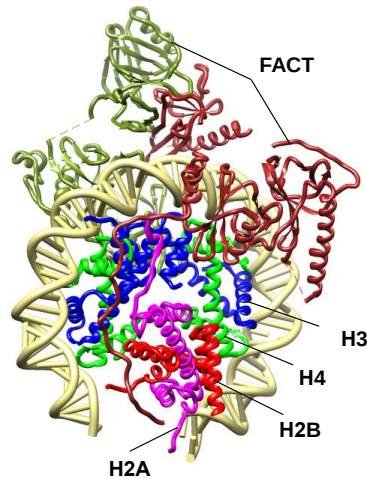

Рис. 5.24. Комплекс двох субодиниць фактору елонгації транскрипції FACT із субнуклеосомною частинкою, що містить гексамер гістонів – тетрамер $(H3-H4)_2$ і один димер H2A-H2B (6UPK).

Крім того, присутність нуклеосом залежить від рівня транскрипційної активності – кількості РНК-полімераз, що одночасно працюють на певному гені. Якщо ген є гіперактивним, ДНК може бути просто недоступною для гістонових комплексів, які залишаються на проміжних акцепторах. Зокрема, така ситуація спостерігається в кластерах генів рибосомних РНК, що транскрибуються РНК-полімеразою І.

РНК-полімерази І і ІІІ

Оскільки РНК-полімерази І і ІІІ мають обмежену кількість мішеней, системи ініціації транскрипції виглядають для них значно простіше у порівнянні з РНК-полімеразою ІІ.

Ініціація транскрипції генів рибосомної РНК

Промотор кожного кластера генів рибосомної РНК (рис. 5.25, див. також рис. 4.6) містить два елементи послідовності: кор-елемент у зоні стартової точки та UCE (Upstream Control Element) на відстані приблизно 100 пар основ від старту. Ініціація залежить від двох основних транскрипційних факторів: SL1 (іноді позначається як TFIB) і UBF (Upstream Binding Factor).

Зв'язування UBF є передумовою ініціації, але цей фактор не має високої специфічності щодо елементів промотора: він зв'язується будь-де в межах рибосомного кластера. Димери UBF містять у своїй структурі HMG-бокси (див. рис. 3.16), які сприяють вигинам ДНК. У результаті зростає імовірність наближення у просторі двох елементів промотора, з якими специфічно взаємодіє SL1. Цей фактор є аналогом фактора TFIID РНК-полімерази ІІ: він містить TBP і певний специфічний набір асоційованих з ним факторів, від яких і залежить спорідненість SL1 до промотора рибосомного кластера. SL1 рекрутує до промотора РНК-полімеразу І, яка починає синтез попередника рРНК.

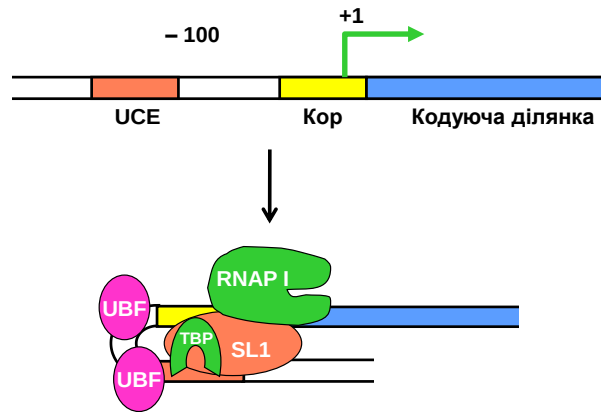

Рис. 5.25. Ініціація транскрипції РНК-полімеразою I.

Отже, для РНК-полімерази I виконується та сама закономірність, що й для РНК-полімерази II: незалежно від присутності чи відсутності ТАТА-боксу (який відсутній у промоторі RNAPI), TBP має бути обов'язковим компонентом преініціаторного комплексу, сприяючи організації промоторної ДНК навкруг полімерази. Ця закономірність зберігається також і для РНК-полімерази III.

Ініціація транскрипції РНК-полімеразою III

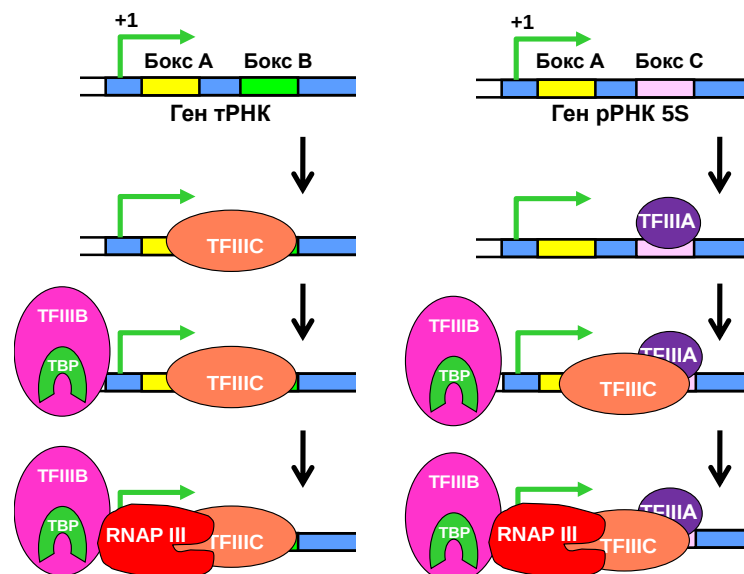

Рис. 5.26. Ініціація транскрипції РНК-полімеразою III.

Промотори генів тРНК і рРНК 5S, які транскрибуються РНК-полімеразою III, знаходяться всередині кодуєчої частини гена (рис. 5.26). Два елементи промотора гена тРНК, так звані бокси А і В, упізнаються фактором TFIIC, який рекрутує мультибілковий комплекс TFIIB, який, у свою чергу, викликає зв'язування полімерази. Фактор TFIIB містить у своєму складі TBP і кілька специфічних для РНК-полімерази III TAFs.

Усередині гена рРНК 5S замість боксу В присутній інший елемент – бокс С, що

впізнається фактором TFIIIA (рис. 5.26). Далі цей білок рекрутує TFIIIC і формування преініціаторного комплексу продовжується так само, як і на гені тРНК.

Описані події відбуваються однократно. Коли починається транскрипція, полімераза витісняє TFIIIC (і TFIIIA), що знаходиться попереду від неї. TFIIIB при цьому залишається на місці, рекрутуючи нову полімеразу для нового раунду транскрипції.

Контрольні запитання

1. Як розрізняються кор- і голофермент бактеріальної РНК-полімерази? Яке значення має ця різниця для ініціації транскрипції?
2. Навіщо для ініціації транскрипції потрібен особливий білковий фактор? Опишіть функціональну роль фактора σ .
3. Яку будову має стандартний бактеріальний промотор?
4. Чим розрізняються закритий і відкритий комплекси РНК-полімерази з промотором?
5. У якому напрямку здійснюється зчитування інформації з ДНК під час транскрипції? Що таке змістовний і антизмістовний ланцюги? Який з них є матричним?
6. Як забезпечується висока процесивність РНК-полімерази?
7. Як організовано активний центр РНК-полімерази? Які сполуки є субстратами (будівним матеріалом) синтезу РНК?
8. Опишіть основні етапи елонгаційного циклу РНК-полімерази. Чому фермент рухається вздовж ДНК під час транскрипції?
9. Яким чином здійснюється при транскрипції редагування помилок приєднання нуклеотидів?
10. Як здійснюється термінація транскрипції у бактерій?
11. Порівняйте структуру РНК-полімерази II з такою бактеріальної полімерази. Що є спільного між ними та чим вони відрізняються?
12. Яку будову й функціональне значення має С-кінцевий домен (CTD) РНК-полімерази II?
13. Яку будову має промотор РНК-полімерази II?
14. Охарактеризуйте базальні фактори транскрипції РНК-полімерази II та основні етапи ініціації транскрипції.
15. Яке значення має білок TBP? Яку роль відіграють фактори TFIIIB та TFIIH у ініціації транскрипції РНК-полімеразою II?
16. Що таке медіатор? Яку роль він відіграє?
17. Яку спеціалізацію мають еукаріотичні РНК-полімерази різних типів? Порівняйте системи ініціації транскрипції РНК-полімераз I та II. Що спільного між ними та системою ініціації РНК-полімерази II?
18. Опишіть механізми, за допомогою яких здійснюється рух еукаріотичної РНК-полімерази через нуклеосому.

Рекомендована література

Bai, L., Santangelo, T.J. and Wang, M.D. (2006) Single-molecule analysis of RNA polymerase transcription. *Annu. Rev. Biophys. Biomol. Struct.* 35, 343–360.

- Ben-Shem, A., Papai, G. and Schultz, P. (2021) Architecture of the multi-functional SAGA complex and the molecular mechanism of holding TBP. *FEBS J.* 288, 3135–3147.
- Bintu, L., Kopaczynska, M., Hodges, C., et al. (2011) The elongation rate of RNA polymerase determines the fate of transcribed nucleosomes. *Nat. Struct. Mol. Biol.* 18, 1394–1399.
- Boeger, H., Bushnell, D.A., Davis, R., et al. (2005) Structural basis of eukaryotic gene transcription. *FEBS Letters* 579, 899–903.
- Ciampi, M.S. (2007) Rho-dependent terminators and transcription termination. *Microbiology* 152, 2515–2528.
- Cramer, P., Armache, K.J., Baumli, S., et al. (2008) Structure of eukaryotic RNA polymerases. *Annu. Rev. Biophys.* 37, 337–52.
- Darzacq, X., Shav-Tal, Y., de Turris, V., et al. (2007) In vivo dynamics of RNA polymerase II transcription. *Nat. Struct. Mol. Biol.* 14, 796–806.
- Fazal, F.M., Meng, C.A., Murakami, K., et al. (2015) Real-time observation of the initiation of RNA polymerase II transcription. *Nature* 525, 274–277.
- Geiduschek, E.P. and Kassavetis, G.A. (2001) The RNA polymerase III transcription apparatus. *J. Mol. Biol.* 310, 1–26.
- Gouge, J., Satia, K., Guthertz, N., et al. (2015) Redox signaling by the RNA polymerase III TFIIB-related factor Brf2. *Cell* 163, 1375–1387.
- Greive, S.J. and von Hippel, P.H. (2005) Thinking quantitatively about transcriptional regulation. *Nat. Rev.* 6, 221–232.
- Griesenbeck, J., Tschochner, H. and Grohmann, D. (2017) Structure and function of RNA polymerases and the transcription machineries. *Subcell. Biochem.* 83, 225–270.
- Hahn, S. (2004) Structure and mechanism of the RNA polymerase II transcription machinery. *Nature Struct. Mol. Biol.* 11, 394–403.
- He, Y., Fang, J., Taatjes, D.J. and Nogales, E. (2013) Structural visualization of key steps in human transcription initiation. *Nature* 495, 481–486.
- Heintzman, N.D. and Ren, B. (2007) The gateway to transcription: identifying, characterizing and understanding promoters in the eukaryotic genome. *Cell. Mol. Life Sci.* 64, 386–400.
- Herbert, K.M., Greenleaf, W.J. and Block, S.M. (2008) Single-molecule studies of RNA polymerase: motoring along. *Annu. Rev. Biochem.* 77, 149–76.
- Hodges, C., Bintu, L., Lubkowska, L., et al. (2009) Nucleosomal fluctuations govern the transcription dynamics of RNA polymerase II. *Science* 325, 626–628.
- Kujirai, T. and Kurumizaka, H. (2020) Transcription through the nucleosome. *Curr Opin Struct Biol.* 61, 42–49.
- Lai, W.K.M. and Pugh, B.F. (2017) Understanding nucleosome dynamics and their links to gene expression and DNA replication. *Nat. Rev. Mol. Cell. Biol.* 18, 548–562.
- Lane, W.J. and Darst, S.A. (2006) The structural basis for promoter –35 element recognition by the group IV σ factors. *PLoS Biol.* 4, e269.
- Larson, M.H., Greenleaf, W.J., Landick, R. and Block, S.M. (2008) Applied force reveals mechanistic and energetic details of transcription termination. *Cell* 132, 971–982.
- Lee, J. and Borukhov, S. (2016) Bacterial RNA polymerase-DNA interaction – the driving force of gene expression and the target for drug action. *Front Mol Biosci.* 3, 73.
- Lenhard, B., Sandelin, A. and Carninci, P. (2012) Metazoan promoters: emerging characteristics and insights into transcriptional regulation. *Nat. Rev. Genet.* 13, 233–245.
- Liu, X., Bushnell, D.A., Wang, D., et al. (2010) Structure of an RNA polymerase II-TFIIB complex and the transcription initiation mechanism. *Science* 327, 206–209.
- Liu, Y., Zhou, K., Zhang, N., Wei H, et al. (2020) FACT caught in the act of manipulating

the nucleosome. *Nature* 577, 426–431.

Louder, R.K., He, Y., López-Blanco, J.R., et al. (2016) Structure of promoter-bound TFIID and model of human pre-initiation complex assembly. *Nature* 531, 604–609.

Murakami, K., Elmlund, H., Kalisman, N., et al. (2013) Architecture of an RNA polymerase II transcription pre-initiation complex. *Science* 342, 1238724.

Murakami, K.S. (2015) Structural biology of bacterial RNA polymerase. *Biomolecules* 5, 848–864.

Nudler, E. (2009) RNA polymerase active center: the molecular engine of transcription. *Annu. Rev. Biochem.* 78, 335–361.

Patel, A.B., Louder, R.K., Greber, B.J., et al. (2018) Structure of human TFIID and mechanism of TBP loading onto promoter DNA. *Science* 362, eaau8872.

Plaschka, C., Hantsche, M., Dienemann, C., et al. (2016) Transcription initiation complex structures elucidate DNA opening. *Nature* 533, 353–358.

Roberts, J.W. (2019) Mechanisms of bacterial transcription termination. *J. Mol. Biol.* 431, 4030–4039.

Robinson, P.J., Trnka, M.J., Bushnell, D.A., et al. (2016) Structure of a complete mediator-RNA polymerase II pre-initiation complex. *Cell* 166, 1411–1422.

Russell, J. and Zomerdijs, J.C. (2006) The RNA polymerase I transcription machinery. *Biochem. Soc. Symp.* 73, 203–216.

Schier, A.C. and Taatjes, D.J. (2020) Structure and mechanism of the RNA polymerase II transcription machinery. *Genes Dev.* 34, 465–488.

Sims, R.J., Belotserkovskaya, R. and Reinberg, D. (2004) Elongation by RNA polymerase II: the short and long of it. *Genes Dev.* 18, 2437–2468.

Steitz, T.A. (2006) Visualizing polynucleotide polymerase machines at work. *EMBO J.* 25, 3458–3468.

Studitsky, V.M., Walter, W., Kireeva, M., et al. (2004) Chromatin remodeling by RNA polymerases. *Trends Biochem. Sci.* 29, 127–135.

Westover, K.D., Bushnell, D.A. and Kornberg, R.D. (2004) Structural basis of transcription: nucleotide selection by rotation in the RNA polymerase II active center. *Cell* 119, 481–489.

Young, B.A., Gruber, T.M. and Gross, C.A. (2002) Views of transcription initiation. *Cell* 109, 417–420

According to the strictly structural concept, the genome is considered as a mosaic of independent molecular blue-prints for the building of individual cellular constituents. In the execution of these plans, however, co-ordination is evidently of absolute survival value.

F. Jacob, J. Monod

Only when a system behaves in a sufficiently random way may the difference between past and future, and therefore irreversibility, enter its description.

I. Prigogine, I. Stengers. Order Out of Chaos

У своїй переважній більшості, гени не транскрибуються постійно (за виключенням згаданих у розділі 4 генів домашнього господарства, активність яких завжди підтримується на більш-менш високому рівні), а вмикаються/вимикаються в певні моменти залежно від типу клітини, зовнішніх умов, стадій клітинного циклу тощо. Головним, хоча й не єдиним моментом, в який здійснюється регуляторний вплив на експресію генів, є ініціація транскрипції. У складній системі регуляції транскрипції можна виділити три основні шляхи, якими відбувається вплив на промотори: білкові фактори транскрипції, регуляторні РНК різних типів і – для еукаріотів – зміни у структурі хроматину.

Хоча усі три згадані шляхи тісно пов'язані між собою, транскрипційні фактори є основним інструментом регуляції. Мішенями, специфічна взаємодія з якими транскрипційних факторів – *транс*-факторів, що вільно дифундують (*транспортуються*) у просторі клітини – приводить до активації чи репресії транскрипції, є так звані *цис-елементи* – регуляторні елементи послідовності ДНК, які фізично зв'язані з даним геном. В еукаріотів *цис*-елементи розміщені у проксимальних та дистальних регуляторних зонах (див. рис. 5.15), у прокаріотів вони часто називаються *операторами* і зазвичай розташовані в безпосередній близькості до промоторів. Якщо зв'язування *транс*-фактора з *цис*-елементом приводить до активації транскрипції, кажуть, що фактор є *активатором* і здійснює *позитивну* регуляцію. Якщо фактор блокує зв'язування РНК-полімерази, його називають *репресором* і кажуть про *негативну* регуляцію.

На початку цього розділу деякі загальні принципи регуляції проілюстровано на типових прикладах для бактеріальної системи транскрипції. У наступних частинах розглядаються механізми регуляції транскрипції в еукаріотів.

Регуляція транскрипції у бактерій

Особливостями транскрипційної системи бактерій є порівняно невелика кількість генів, наявність оперонів (одиниць транскрипції, де об'єднано по декілька так званих структурних генів, розділ 4), відсутність складних хроматинових структур і тісна координація з білковим синтезом, який відбувається просто під час транскрипції.

Лактозний оперон

Лактозний оперон (*lac*-оперон) *E. coli* став у свій час, завдяки дослідженням Жакоба і Моно (François Jacob, Jacques Monod), першою детально вивченою системою регуляції

транскрипції. До складу оперона (рис. 6.1) входять три структурні гени, що кодують ферменти, залучені до катаболізму лактози. Транскрипція всіх трьох генів здійснюється з одного промотора (синтезується єдина, так звана *поліцистронна*, молекула мРНК, яка має три послідовні відкриті рамки зчитування). Промотор оточують дві однакові операторні ділянки (*lac*-оператори), що мають спорідненість до *lac*-репресора, і сайт зв'язування білка-активатора катаболізму CAP (*Catabolite A*ctivator *P*rotein).

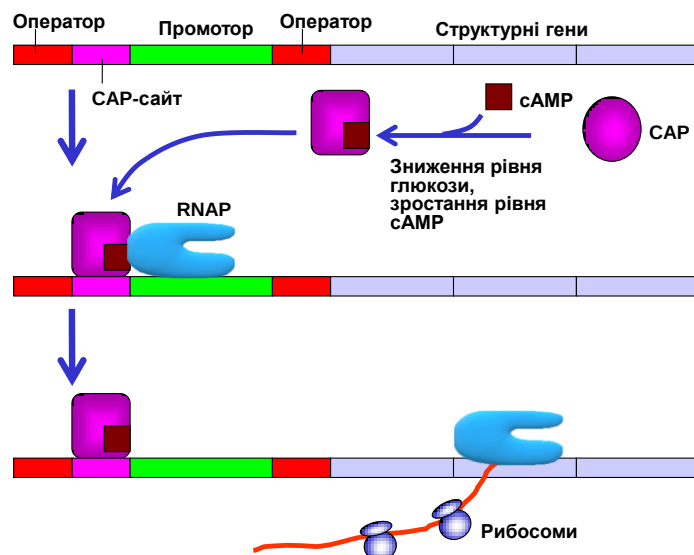

Рис. 6.1. Позитивна регуляція *lac*-оперона білком-активатором катаболізму CAP.

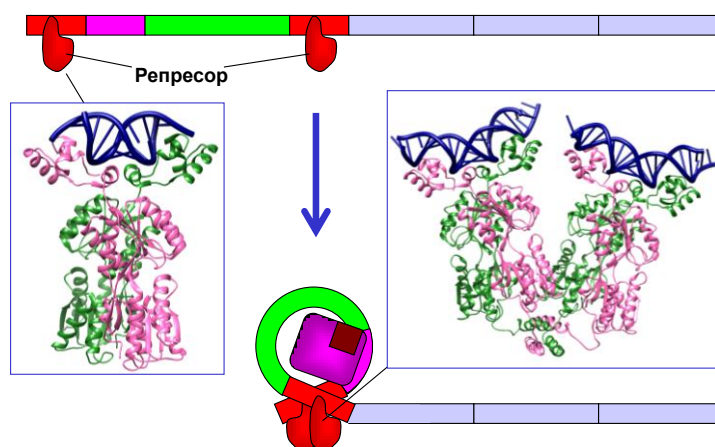

Рис. 6.2. Негативна регуляція *lac*-оперона *lac*-репресором. На вставках: структура димеру репресора в комплексі з оператором (1JWL) і тетрамерний комплекс із двома операторами (1LBG).

Промотор *lac*-оперона є слабким – має досить низьку власну спорідненість до РНК-полімерази. Навіть якщо в середовищі є лактоза, але присутня також глюкоза (з якої починається магістральний шлях катаболізму у всіх організмів), транскрипція *lac*-оперона майже не здійснюється. Зниження рівня глюкози приводить до підвищення внутрішньоклітинної концентрації сАМР (циклічного аденозинмонофосфату), зв'язування якого з CAP індукує конформаційну перебудову білка та появу його специфічної спорідненості до відповідного сайту на ДНК (див. структуру комплексу на

рис. 3.12, б). Взаємодія CAP із РНК-полімеразою підсилює її спорідненість до промотора – CAP рекрутує полімеразу, яка далі розпочинає синтез мРНК (рис. 6.1).

Описаний сценарій позитивної регуляції реалізується лише за тієї умови, що *lac*-оператори не взаємодіють з *lac*-репресором. У разі відсутності лактози (коли відповідні ферменти її утилізації напевно не потрібні) гомодимери репресора (незалежно від можливої присутності CAP) зв'язуються з обома операторами (рис. 6.2, див. також рис. 3.21) і при цьому взаємодіють між собою: утворюється тетрамерний комплекс, що утримує петлю ДНК розміром ~90 пар основ (рис. 6.2). Усередині петлі розташований промотор, і це абсолютно запобігає зв'язуванню з ним РНК-полімерази. Коли з'являється лактоза, її невелика кількість перетворюється на алолактозу, яка спрацьовує як *індуктор lac*-оперона: зв'язування алолактози з репресором індукує втрату його спорідненості до оператора. Унаслідок руйнування петлі РНК-полімераза зв'язується з промотором і оперон починає працювати.

Триптофановий оперон: атенуація

Та обставина, що транскрипція і трансляція у бактерій являють собою єдиний процес, використовується для регуляції активності генів шляхом так званої *атенуації* (attenuation) – така система працює, зокрема, у триптофановому опероні (*trp*-опероні) *E. coli*. Оперон містить 5 структурних генів, продукти яких відповідають за синтез амінокислоти Тгр, перед ними знаходяться промотор, оператор і так звана лідерна послідовність (рис. 6.2, а).

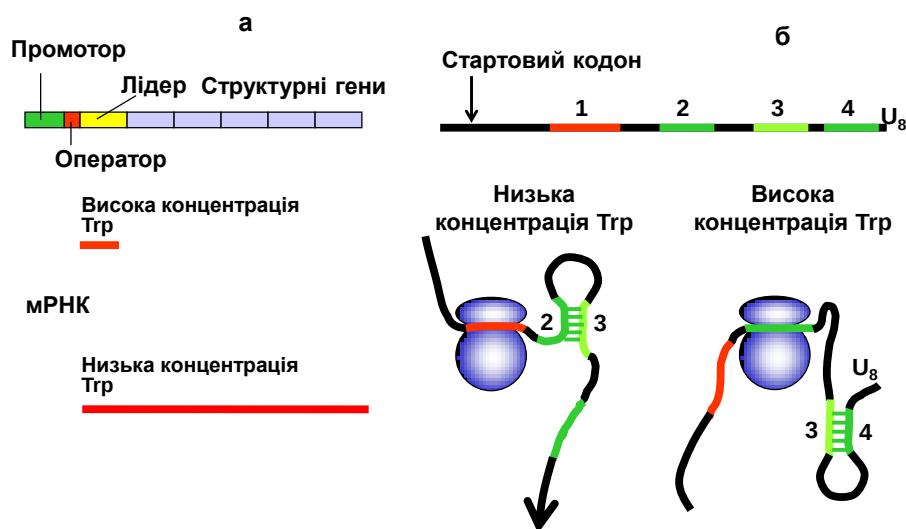

Рис. 6.2. (а): Схема будови *trp*-оперона, на якому синтезуються два РНК-продукти залежно від внутрішньоклітинної концентрації Тгр (а), і схема організації лідерної послідовності та два варіанти спарювання основ у її складі залежно від розташування рибосоми (б).

Лідерна частина РНК містить стартовий кодон, що впізнається рибосомою, і чотири елементи послідовності: ділянка 1 містить два сусідні триптофанові кодони, ділянки 2–3 і 3–4 є попарно комплементарними, за ділянкою 4 розташована оліго-U послідовність (рис. 6.2, б). Отже, шпилька 3–4, фланкована оліго-U, є сигналом термінації транскрипції (див. рис. 5.11). Коли концентрація Тгр є низькою (існує потреба в цій амінокислоті і оперон має бути активним), рибосома зупиняється на триптофанових кодонах ділянки 1 (просто тому, що відповідних тРНК, що переносять Тгр, у клітині немає). У цьому

випадку утворюється шпилька 2–3 (ділянка 3 не залучається до утворення термінуючої шпильки), і РНК полімераза продовжує синтез повноцінної мРНК. Рибосоми зв'язуються зі стартовими кодонами, що відповідають структурним генам, і синтезуються відповідні білки.

У разі високого рівня Trp рибосома швидко проходить через ділянку 1 на ділянку 2 і зупиняється на стоп-кодоні. У результаті утворюється шпилька 3–4 – формується сигнал термінації, РНК-полімераза зупиняє транскрипцію після синтезу короткої нефункціональної лідерної РНК.

trp-Оперон перебуває також під контролем *trp*-репресора. Аlostеричним регулятором репресора є сам Trp: у комплексі з ним репресор набуває конформаційної форми, що має високу спорідненість до оператора. При зниженні концентрації Trp репресор дисоціює й ефективність ініціації транскрипції підвищується в ~70 разів. Атенуація є додатковим, менш ефективним механізмом регуляції: ефективність транскрипції підвищується в ~10 разів у відсутності Trp за рахунок атенуації (у присутності Trp ~10 % РНК-полімераз долають сигнал термінації й продовжують працювати, у разі відсутності Trp – практично всі). Сумісна дія атенуації та негативного контролю за рахунок репресора дозволяє змінювати активність оперона в ~700 разів залежно від внутрішньоклітинної концентрації Trp.

Приклад *trp*-оперона демонструє можливість, у залежності від розташування рибосоми, експонувати або приховувати сигнал термінації. Такий самий принцип використовується в системах регуляції за механізмом *антитермінації*. У цьому випадку все залежить від наявності/відсутності у клітині спеціального білкового фактора транскрипції: саме він запобігає упізнанню РНК-полімеразою сигналів термінації, що знаходяться всередині кодуєної частини деяких бактеріальних генів. Такі білки-антитермінатори взаємодіють або безпосередньо з РНК-полімеразою, або зі спеціальною ділянкою послідовності поряд з сигналом термінації і одночасно з РНК-полімеразою. В обох випадках ця взаємодія допомагає полімеразі ефективно долати термінаційний сигнал.

Крім того, приклад *trp*-оперона демонструє використання для регуляції транскрипції структурних перебудов мРНК, які у *trp*-опероні залежать від розташування рибосоми, але в інших випадках можуть індукуватись невеликими лігандами.

РНК-перемикачі

У складі молекул РНК достатньо часто виникають дволанцюгові шпильки, які, взаємодіючи між собою продукують складні просторові структури. Цілком подібно до білків (див. рис. 2.19), такі структури можуть існувати у різних формах у залежності від взаємодії з тим чи іншим лігандом. Достатньо часто структурна форма у відсутності ліганду є конформаційно рухливою і тоді зв'язування ліганду фіксує певну жорстку конформацію. Такі молекули або частини молекул РНК, що здатні "відповідати" на присутність ліганду, називають *РНК-перемикачами* (рибоперемикачами, riboswitches). Слід зауважити, що молекули РНК зі складною структурою, здатні з високою специфічністю зв'язувати різноманітні ліганди, називають також *аптамерами* (aptamers). Синтетичні аптамери широко використовують у сучасних біотехнологіях.

РНК-перемикачі достатньо часто беруть участь у регуляції експресії генів – зокрема, для експонування чи маскуванню термінаційних сигналів у бактерій (рис. 6.3). Роль ліганду зазвичай виконує той чи інший метаболіт, що є кінцевим продуктом активності даного гена/оперона. За відсутності ліганда термінаційний сигнал маскується у структурі перемикача і, відповідно, не сприймається РНК-полімеразою, що продовжує синтезувати функціональний транскрипт. У присутності ліганду (коли виникає потреба вимкнути

даний ген) реалізується інша структурна форма перемикача, яка сприяє формуванню термінаційного сигналу – РНК-полімераза зупиняється на ньому, створивши тільки короткий нефункціональний транскрипт.

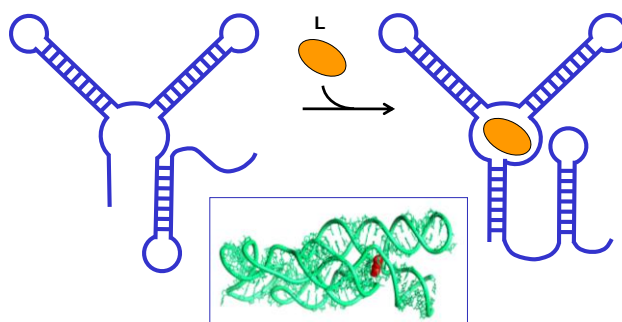

Рис. 6.3. Схема залежного від ліганду L структурного перетворення РНК-перемикача. На вставці: структура одного з таких перемикачів у комплексі з лігандом (червоний), роль якого у даному випадку відіграє лізин (3DIL).

Регуляція транскрипції бактеріофага λ

Система регуляції транскрипції генів бактеріофага λ може слугувати відносно простим прикладом регуляції у масштабі нехай і маленького, але цілого геному. Всередині фагових частинок міститься лінійна молекула ДНК довжиною ~50 тис. пар основ, на кінцях якої розміщені взаємно комплементарні одноланцюгові вирости – так звані *cot*-сайти. Після проникнення в бактеріальну клітину ця лінійна ДНК замикається в кільце бактеріальною лігазою (ligase – фермент, що каталізує утворення фосфодієфірного зв'язку, див. розділ 9). Геном фага містить гени, що відповідають за синтез білків головки та хвоста фагової частинки, реплікацію фагової ДНК, лізис бактерії, рекомбінацію (вбудовування фагової ДНК у бактеріальний геном), і кілька регуляторних генів, що кодують фактори транскрипції (рис. 6.4).

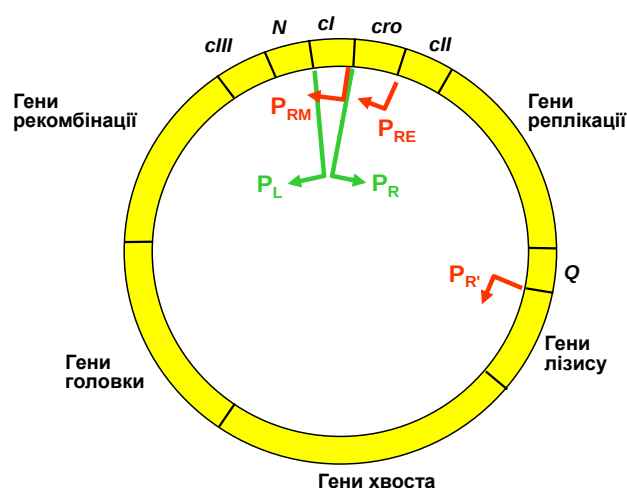

Рис. 6.4. Схема розташування генів у циркулярній ДНК бактеріофага λ . Стрілочками позначено промотори та напрямок транскрипції: зелені – сильні промотори, червоні – такі, що потребують активації.

Існують два альтернативні шляхи розвитку фага: *лізогенія* – лінеаризація фагової ДНК, вбудовування її в бактеріальний геном і блокування більшості фагових генів;

лізис (відразу після інфекції або шляхом вирізання фагової ДНК із бактеріального геному та її циркуляризації після лізогенії) – активація реплікації фагової ДНК і синтезу білків оболонки, збирання фагових частинок та руйнування клітини.

Відразу після інфекції бактеріальна РНК-полімераза зв'язується з двома сильними промоторами P_R і P_L (рис. 6.4), з яких відбувається транскрипція у протилежних напрямках на генах *cro* і *N* відповідно. Обидва гени закінчуються термінаторами, але щойно з'являється білок *N*, він зв'язується з транскриптами, рекрутує декілька бактеріальних білків, і цей комплекс запобігає впізнанню термінаторів за механізмом антiterмінації. РНК-полімераза в цьому випадку продовжує синтезувати поліцистронну мРНК на *cIII* і генах рекомбінації (із промотору P_L) і *cII*, генах реплікації та *Q* (із промотору P_R). Після цього можливе розгалуження на два альтернативні шляхи, і ключову роль у виборі одного з них виконують два фактори транскрипції: білок *Cro* і λ -репресор – продукти відповідно генів *cro* і *cI*, що містяться поруч у фаговому геномі (рис. 6.4, 6.5).

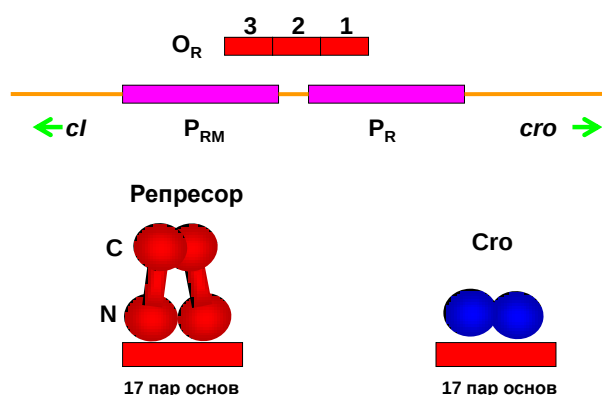

Рис. 6.5. Зона контакту між генами *cI* і *cro* фага λ : промотори генів частково перекривають три оператори O_R 1,2,3, кожен з яких (довжиною 17 пар основ) має спорідненість до репресора (продукту гена *cI*) та білка *Cro* (продукту гена *cro*).

Розглянемо спочатку шлях лізогенії (рис. 6.6). Продукт гена *cII* – активатор транскрипції, який забезпечує зв'язування РНК-полімерази зі слабким промотором P_{RE} . Із цього промотору (у напрямку, протилежному до напрямку транскрипції *cro*, рис. 6.4) транскрибується ген *cI*, унаслідок чого з'являється λ -репресор. Крім того, білок *cII* активує ген інтегрази (знаходиться серед генів рекомбінації) – ферменту, що забезпечує вбудовування фагової ДНК у геном клітини-хазяїна (див. розділ 10). Продукт гена *cIII* захищає білок *cII* від бактеріальних протеаз, тобто підвищує час життя активатора. Отже, за умови високої концентрації *cII* виникає певна кількість λ -репресора, а фагова ДНК вбудовується інтегразою в бактеріальний геном.

Репресор (гомодимер, N-кінцеві частини обох субодиниць взаємодіють з ДНК (див. рис. 3.11, 3.12, *a*)) має спорідненість до двох наборів операторів. Один із цих наборів – оператори O_R 1,2,3, кожен довжиною 17 пар основ, – частково перекриває промотори P_R і P_{RM} (рис. 6.5). Промотор P_{RM} є слабким і може використовуватись для транскрипції гена *cI* тільки за умови активації. Послідовності операторів є схожими між собою, але розрізняються за спорідненістю до репресора – найвищу спорідненість має ділянка O_R 1.

При заповненні цього оператора репресором промотор P_R гена *cro* та всіх генів праворуч від нього є заблокованим. С-кінцеві частини двох димерів репресора здатні до взаємодії: за наявності репресора в сайті O_R 1 швидко заповнюється також сайт O_R 2. Інакше кажучи, репресор *кооперативно* взаємодіє з ділянками O_R 1,2: його

зв'язування з ДНК підсилюється білок-білковими взаємодіями димерів. При заповненні оператора O_R 2 репресор (який є негативним регулятором гена *cro*) спрацьовує як позитивний регулятор свого власного гена *cI* – індукує зв'язування РНК-полімерази з промотором P_{RM} . Спорідненість репресора до оператора O_R 3 є найнижчою: ця ділянка некооперативно заповнюється при зростанні концентрації репресора, унаслідок чого відбувається блокування гена *cI*. Таким чином активність гена *cI* і концентрація репресора підтримуються на оптимальному рівні за принципом зворотного зв'язку. На стадії лізогенії тільки ген *cI* є активним – λ -репресор блокує також промотор P_L (через відповідні оператори O_L), тобто транскрипцію всіх генів ліворуч від *N*.

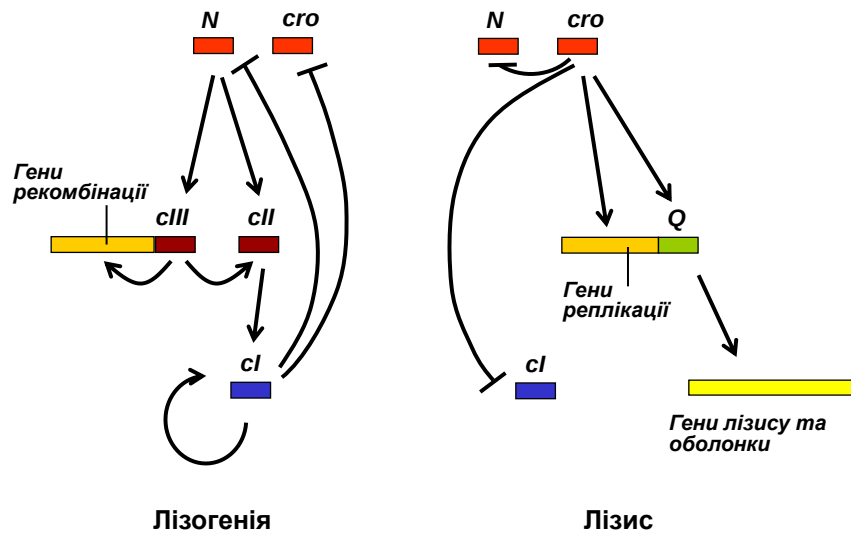

Рис. 6.6. Мережа регуляторних взаємодій між генами фага λ .

Якщо бактерія піддається дії мутагенів, коли виникає ризик загибелі клітини (разом із вбудованою фаговою ДНК), відбувається активація певної бактеріальної протеази, яка розрізає молекулу репресора між її N- та С-кінцевими доменами. Результатом є порушення димеризації мономерів репресора і втрата спорідненості до ДНК. Унаслідок звільнення операторів O_R та O_L РНК-полімераза зв'язується з промоторами P_R та P_L і починає транскрибувати гени *cro* та *N*. Тобто знову виникає ситуація, що спостерігається відразу після інфекції – спрацьовують гени реплікації, *cII* і *Q*. Але при цьому білок *cII* швидко деградується протеазами, не встигаючи активувати синтез репресора. Така сама ситуація (висока активність протеаз) може реалізуватися відразу після інфекції за умови збагачення середовища на харчові ресурси.

Білок *Cro* (також гомодимер) некооперативно взаємодіє з операторами O_R 1,2,3 (рис. 6.5), спорідненість до яких знижується в порядку 3–2–1. Заповнення O_R 3 білком *Cro* остаточно вимикає синтез репресора з промотора P_{RM} . Подальше заповнення операторів при зростанні концентрації *Cro* вимикає транскрипцію *cro* і генів праворуч від нього, так само як і генів ліворуч від *N* за рахунок зв'язування *Cro* з операторами O_L . Але головний наслідок активності *cro* полягає в появі білка *Q* (рис. 6.4, 6.6).

Ще один промотор P_R є насправді сильним, але відразу за ним розташований термінатор – РНК-полімераза за відсутності *Q* синтезує з цього промотору короткий нефункціональний транскрипт. Білок *Q* спрацьовує як антитермінатор, забезпечуючи долання цього бар'єра. У результаті відбувається синтез поліцистронної мРНК на генах лізису та білків оболонки (праворуч від *Q*), і відбувається лізис клітини з виходом фагових частинок.

Розглянута досить складна система регуляції транскрипції порівняно простого геному бактеріофага λ дає уявлення про те, наскільки ускладнюється загальна система регуляції транскрипції у бактерій і тим більше – в еукаріотів. Хоча складність загальних систем внутрішньоклітинної регуляції, які залежать від тонкого балансу великої кількості різноманітних впливів, не дозволяє стверджувати про остаточне з'ясування усіх деталей, ми сьогодні непогано розуміємо базові принципи регуляції в еукаріотичній системі транскрипції.

Еукаріотичний транскриптом

Крім розділення процесів транскрипції у часі і просторі, особливістю еукаріотичної системи транскрипції є упаковка ДНК у хроматині, що, за умовчанням, заважає завантаженню РНК-полімерази. Відповідно, існують механізми перебудов структури хроматину з метою або активувати транскрипцію на певних ділянках, або навпаки – гарантовано вимкнути її.

Не менш важливою особливістю є відсутність оперонів і суттєве зростання, у порівнянні з прокаріотами, кількості генів. Кілька десятків тисяч еукаріотичних генів (зрозуміло, що йдеться головним чином про гени, які транскрибуються РНК-полімеразою II) потребують диференційної активації/репресії в певні моменти залежно від типу клітин, стадії розвитку, зовнішніх умов тощо.

Безпосереднім загальним результатом диференційної активності еукаріотичних генів є сумарна сукупність усіх транскриптів клітини – *транскриптом*, аналіз якого не тільки дає відповідь на питання, що в клітині транскрибується, а й дозволяє виявити певні закономірності загальної системи регуляції транскрипційної активності геному.

У досить "компактному" геномі найпростіших еукаріотів – дріжджів – по обом полінуклеотидним ланцюгам транскрибується ~85 % ДНК (у фазі експоненційного росту на багатому середовищі). При цьому значна частина транскриптому являє собою різноманітні РНК, що не піддаються трансляції. За виключенням молекул РНК з відомими функціями, ці транскрипти, що не транслюються, можна розділити на дві групи: 1) стабільні неанотовані транскрипти (SUT, Stable Unannotated Transcripts) – стабільні молекули РНК із поки що невідомими функціями; 2) нестабільні "загадкові" транскрипти (CUT, Cryptic Unstable Transcripts) – молекули РНК довжиною в середньому близько 260 нуклеотидів, які швидко деградуються нуклеазами у спеціальних комплексах – екзосомах. Іноді такі нестабільні транскрипти співпадають за напрямом транскрипції з відомими мРНК (є *змістовними* по відношенню до цих мРНК), але частіше вони є *антизмістовними* по відношенню до відомих генів – транскрибуються у протилежному напрямі (рис. 6.7).

Загалом, початок транскрипції ~70 % всіх транскриптів дріжджів співпадає або з промотором іншого транскрипта (частіше при цьому інформація зчитується з тієї ж стартової області, але в іншому напрямі та з іншого ланцюга ДНК), або із зоною в області термінації транскрипції іншого гена (рис. 6.7) – в цьому випадку обидва напрями транскрипції зазвичай співпадають. Таким чином, переважна більшість промоторів дріжджів є *двоспрямованими* – одна зона, (зазвичай збіднена на нуклеосоми, див. нижче), використовується як промотор для транскрипції в обох напрямках по обом ланцюгам (рис. 6.8). При цьому в деяких випадках таке узагальнення промоторної зони двома генами (або геном та нестабільним транскриптом) може забезпечувати координовану регуляцію – дві частини промотору взаємно підсилюють ініціацію транскрипції. В деяких двоспрямованих промоторах, навпаки (як на схемі рис. 6.8), відбувається конкуренція між двома напрямками за базальні фактори транскрипції та РНК-

полімерази. Рівновага може бути зсунутою в той чи інший бік у залежності від контексту послідовності: наприклад, наявність ТАТА-бокса чи інших стандартних елементів базального промотору з одного боку сприятиме зв'язуванню РНК-полімерази у напрямі транскрипції мРНК, а не нестабільного транскрипту – якщо присутні відповідні активуючі впливи. Якщо ж таких впливів немає, рівновага зсувається в бік синтезу нестабільного нефункціонального транскрипту.

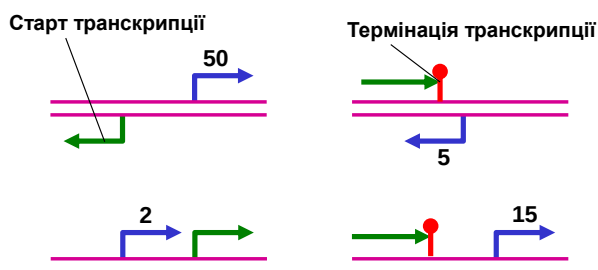

Рис. 6.7. Розподіл стартових точок для транскриптів дріжджів (синя стрілка), асоційованих з іншими транскриптами (зелена стрілка). Цифри – приблизна частка у відсотках транскриптів даного типу.

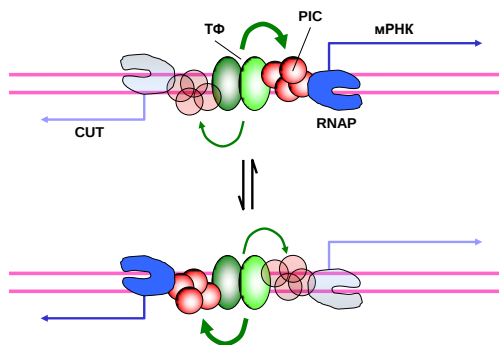

Рис. 6.8. Схема організації двоспрямованого промотора з конкуренцією між мРНК та нестабільним транскриптом (CUT). ТФ – специфічні транскрипційні фактори, PIC – преініціаторний комплекс.

Аналізу транскриптому присвячено, зокрема, міжнародний проєкт ENCODE (*Encyclopedia of DNA Elements*), зосереджений, у першу чергу, на дослідженні транскриптому людини. Не враховуючи генів РНК, на ~20 тис. білкових генів (розділ 4) припадає 39,5% геному (від стартової точки до зони термінації транскрипції, включаючи інтрони). У рамках проєкту було досліджено 15 ліній злоякісних клітин (напевно, у нормальних клітинах людини наведені нижче цифри виглядають дещо інакше). Виявилось, що частка геному, яка загалом транскрибується у всіх клітинних лініях, складає 74% – у середньому в кожній лінії 39% (не більше 57%). Для ініціації усіх цих транскриптів використовується ~113 тис. промоторів. Напевно, частина великої кількості первинних транскриптів є просто наслідком неспецифічної хаотичної активності РНК-полімераз. Проте значна частка транскриптів містить консервативні (для ссавців і серед популяцій людини) елементи послідовності. Імовірно, у багатьох випадках ці транскрипти являють собою невідомі раніше РНК, які не піддаються трансляції, для більшості з них їхнє функціональне значення ще має бути з'ясовано.

Часто піддаються транскрипції енансерні ділянки – можливо, іноді така транскрипція є просто одним із засобів підтримувати регуляторну ділянку в доступному стані

деконденсованого хроматину. Важливу роль дистальних елементів у системі регуляції транскрипції в еукаріотів, а також складність взаємовідносин між дистальними елементами і базальними промоторами, демонструють наступні цифри: у середньому одна стартова точка транскрипції знаходиться під контролем 3,9 дистальних елементів, тоді як один дистальний елемент контролює у середньому 2,5 стартові точки.

Для білкових генів було продемонстровано наявність великої кількості невідомих раніше стартових точок транскрипції, у тому числі таких, що відстоять на 100 тис. пар основ від анованих раніше стартів транскрипції цих генів. Деякі з цих стартових точок використовують промотори інших генів: одна стартова точка може бути спільною для двох чи трьох генів, і первинний транскрипт іноді містить кілька генних локусів (груп екзонів). Відповідно, спостерігається високий рівень альтернативного сплайсингу, в тому числі – на рівні різних генів (розділ 7). Результати проекту ENCODE вказують також на диспергований характер розподілу регуляторних елементів по всьому геному: багато регуляторних елементів розташовано всередині екзонів та інтронів, при цьому вони можуть бути елементами системи регуляції зовсім іншого гена.

Загалом, в геномі людини виявлено біля 3 млн регуляторних *цис*-елементів, що впізнаються специфічними факторами транскрипції. Серед цих *цис*-елементів багато однакових або подібних за нуклеотидною послідовністю – всього типів регуляторних елементів (спільних мотивів послідовності) налічується дещо менше 700. Тобто, однотипні *цис*-елементи зустрічаються у багатьох регуляторних зонах.

Транскрипційні фактори і регуляторні РНК в еукаріотів

Транскрипційні фактори

Як і в прокаріотів, ключовими елементами еукаріотичної системи регуляції транскрипції є білкові транскрипційні фактори, що впізнають *цис*-елементи у проксимальних та дистальних регуляторних зонах. Більшість факторів транскрипції мають у своїй структурі принаймні два домени: той, що зв'язується з ДНК, і так званий *активаційний* (AD, Activation Domain), який використовується для взаємодії з іншими білками. Переважна більшість активаційних доменів відноситься до категорії неупорядкованих (розділ 2), що передбачає широкі можливості взаємодій з різноманітними партнерами.

Велика кількість еукаріотичних генів і той факт, що вони не об'єднуються в оперони (коли кілька генів перебували б під контролем одного транскрипційного фактора), ставить систему регуляції перед проблемою: зрозуміло, що кожен ген не може контролюватися своїм власним фактором транскрипції – фактор також є продуктом певного гена, який також має контролюватися певним фактором і т.д.

Відповіддю на необхідність регулювати активність великої кількості генів великим, але лімітованим набором факторів транскрипції є принцип *модульності* будови регуляторних зон еукаріотичних промоторів. Цей принцип ілюструє рис. 6.9: три регуляторні елементи послідовності мають спорідненість до трьох транскрипційних факторів, із трьох пар такої взаємодії можна скласти шість комбінацій. Для згаданих вище ~700 типів регуляторних елементів кількість можливих комбінацій по 5–10 в одній регуляторній зоні – практично нескінченно велика. Отже, кожен промотор може мати свій власний набір модулів, який відрізняє його від інших промоторів, і, відповідно, власний набір транскрипційних факторів, потрібних для впливу на цей промотор.

Із принципом модульності тісно пов'язаний принцип *кооперативності* взаємодії транскрипційних факторів із *цис*-елементами, що знаходяться поряд. Кожен з транскрипційних факторів зазвичай має порівняно невисоку спорідненість до

відповідних елементів послідовності. Але якщо два *цис*-елементи розташовані поруч, і два білкові фактори здатні взаємодіяти між собою, спорідненість кожного з них до промотору підвищується (рис. 6.10): стабільність комплексу значно зростає (експоненційно, див. рівняння (1.6)) завдяки сумі невеликих знижень вільної енергії при взаємодії кожного окремого білка. Приклад на рис. 6.10 показує лише один "елементарний акт" кооперативної взаємодії кількох транскрипційних факторів із промотором.

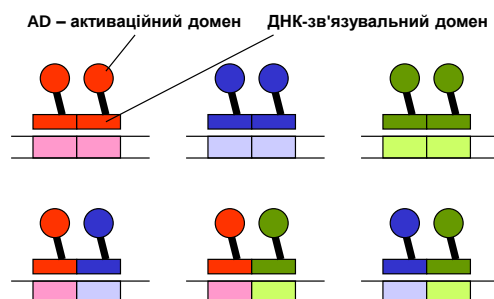

Рис. 6.9. Модульний принцип взаємодії транскрипційних факторів із промоторами.

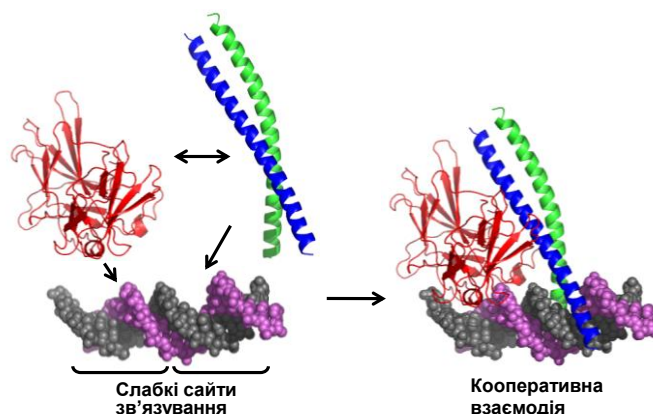

Рис. 6.10. Приклад кооперативної взаємодії двох транскрипційних факторів із ДНК (1A02).

Крім того, як зазначено вище, більшість факторів транскрипції мають активаційні домени, що зв'язують білкові кофактори (коактиватори): у результаті на дистальних і проксимальних регуляторних зонах формується складний мультибілковий комплекс – **енхансосома** (enhanceosome). До складу енхансосом часто входять також ферменти, що вносять хімічні модифікації в гістони, білки, які впізнають такі модифікації (розділ 4), та фактори ремоделювання хроматину (див. нижче). Таким чином, транскрипційні фактори є також засобом рекрутування у регуляторні та промоторні зони машинерії, від якої залежать хімічні модифікації і перебудови структури хроматину.

Різні елементи енхансосоми діють синергічно, підвищуючи загальну стабільність комплексу. З іншого боку, відсутність кількох елементів може зумовити дестабілізацію та розпад енхансосоми, де спорідненість до ДНК кожного окремого елемента є порівняно невисокою. Це забезпечує *динамізм* активації: енхансосома не є фіксованою, а збирається/розбирається в певні моменти.

Активаційні домени транскрипційних факторів і коактиватори мають, у свою чергу, спорідненість до медіатору та базальних факторів транскрипції (розділ 5). Результатом такої взаємодії є ефективне збирання преініціаторного комплексу на базальному

промоторі (рис. 6.11). Слід зауважити, що компоненти мультибілкових комплексів, які збираються на промоторах, можуть, навпаки, блокувати ініціацію транскрипції – тоді їх називають репресорами та корепресорами.

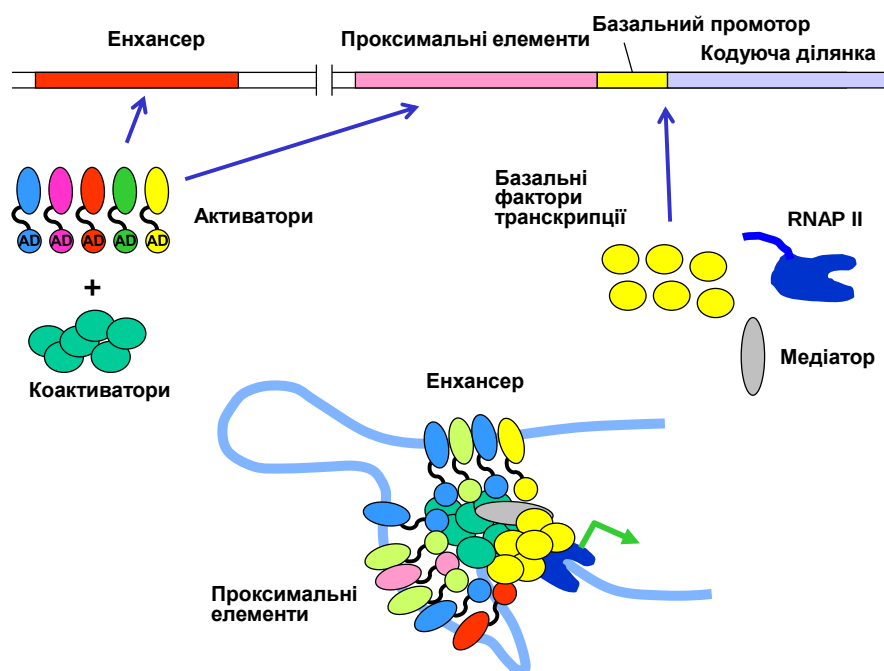

Рис. 6.11. Схема збирання комплексу активації транскрипції.

Гени транскрипційних факторів самі є мішенями регуляції з боку інших транскрипційних факторів. В клітині працює складна регуляторна мережа, організована за ієрархічним принципом: фактори вищого рівня, що контролюють найбільшу кількість генів, впливають на експресію генів інших факторів, під контролем яких знаходиться набір факторів "нижчого рівня" і т.д. до різноманітних генів-мішеней. Наприклад, частина транскрипційних факторів дрозофіли – 76 білків – здійснюють 158 588 регуляторних впливів на гени-мішені, загальна кількість мішеней цих факторів – 12 482. Тобто, один ген-мішень регулюється в середньому ~12 факторами транскрипції (максимально – до 54), що відображає великі можливості комбінаторного контролю.

До цієї регуляторної мережі, разом із генами білкових транскрипційних факторів, залучені також гени, продуктами яких є так звані мікроРНК.

Регуляторні РНК

Велика кількість транскриптів, що продукуються РНК-полімеразою II, являє собою різноманітні молекули РНК, що не піддаються трансляції і виконують регуляторну роль. Серед них зупинимось на двох найкраще вивчених категоріях – мікроРНК (miRNA) і довгі некодуючі (регуляторні) РНК (large non-coding RNA, lncRNA, або large intergenic non-coding RNA, lincRNA).

МікроРНК – один із найважливіших типів регуляторних РНК. Механізм регуляторної дії мікроРНК (miRNAs) базується на **РНК-інтерференції**. Цей процес (RNA interference, RNAi) може запускатись будь-якою дволанцюговою РНК (у тому числі – штучно введеною до клітини). Дволанцюгова РНК стає субстратом для спеціалізованої РНКазы, яка отримала назву *дайсер* (Dicer): дайсер розрізає молекулу на дволанцюгові фрагменти довжиною близько 21 пари основ, які позначають як siRNA (short interfering RNA). Вони

зв'язуються з кількома білками, утворюючи комплекс RISC (RNA Induced Silencing Complex). Найважливішим компонентом цього комплексу є білок, що належить до родини *аргонавт* (Argonaute), один із доменів білка має нуклеазну активність. Один із ланцюгів siRNA руйнується, а той, що залишився, здійснює комплементарне спарювання з ділянкою мРНК, що синтезується у процесі транскрипції (вихідна дволанцюгова РНК має збігатися за послідовністю з кодуючою частиною даного гена), спрямовуючи туди RISC. За рахунок нуклеазної активності аргонавта здійснюється деградація транскрипту. Отже, хоча транскрипція відбувається, реалізується посттранскрипційне вимкнення гена (PTGS – posttranscriptional gene silencing). При штучному введенні у клітину дволанцюгової РНК у такий спосіб можна на деякий час припинити експресію бажаного гена – здійснити так званий *генний нокдаун*. Такий підхід широко використовується як дослідницький засіб, а також як інструмент генної терапії.

У клітині РНК-інтерференція запускається молекулами мікроРНК. Ці молекули є продуктами численних генів мікроРНК (транскрибуються РНК-полімеразою II, частина мікро-РНК походить також з інтронів деяких білкових генів). Безпосередній продукт транскрипції (pri-miRNA) піддається частковій деградації у ядрі і виходить у цитоплазму у вигляді пре-мікроРНК (pre-miRNA) – молекули РНК, що практично являє собою дволанцюгову шпильку (рис. 6.12). З цієї шпильки дайсер вирізає дволанцюговий фрагмент довжиною ~24 пари основ, який є аналогом siRNA. Ця РНК утворює комплекс RISC, у складі якого нарешті залишається одноланцюговий фрагмент – мікроРНК, що спрямовує комплекс до мРНК-мішені (рис. 6.12). Результатом взаємодії з мРНК може бути її посттранскрипційна деградація або блокування білкового синтезу (у цьому разі взаємодія з мРНК відбувається в цитоплазмі). Крім того, – і це ще одна важлива роль мікроРНК – зв'язування комплексу RISC з мРНК під час транскрипції викликає рекрутування до хроматину ферментів, що здійснюють певні модифікації гістонів (більш детально цей аспект обговорюється нижче у зв'язку з механізмами забезпечення гарантованої репресії).

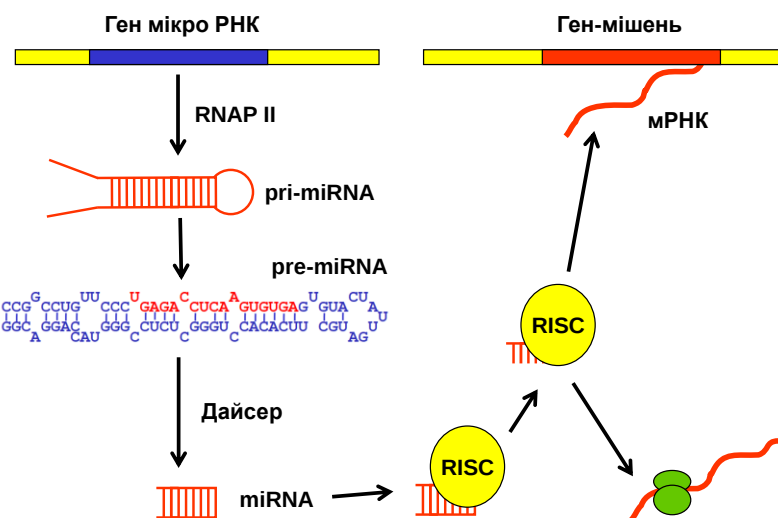

Рис. 6.12. Участь мікро-РНК у регуляції експресії генів. У якості пре-мікроРНК показано один із прикладів, червоним кольором позначено одноланцюгову мікроРНК, що залишається у комплексі RISC.

Гени мікроРНК контролюються транскрипційними факторами. З іншого боку, гени транскрипційних факторів (як і інші гени-мішені) самі часто знаходяться під контролем

мікроРНК – обидві обставини і створюють єдину регуляторну мережу, що формується генами обох типів.

Довгі регуляторні РНК, що містять більше 200 нуклеотидів і формують складні просторові структури, є продуктами генів, які знаходяться або у ділянках між білковими генами, або всередині інтронів білкових генів, або таких, що транскрибуються у зворотному напрямі по відношенню до напрямку транскрипції якогось білкового гена (з двоспрямованого промотору, див. вище). Довгі регуляторні РНК залучені до регуляції багатьох процесів – зокрема, процесингу мРНК і трансляції. Їхня участь у регуляції транскрипції може бути різноманітною – деякі приклади наведено на рис. 6.13. Регуляторні РНК можуть бути компонентами енхансосою, необхідними для ефективного запуску транскрипції (рис. 6.13, а), або, навпаки, взаємодіяти з факторами чи кофакторами транскрипції, що сприяє розбиранню енхансосою (рис. 6.13, б). Крім того, регуляторні РНК залучені до активації машинерії, від якої залежить внесення хімічних модифікацій до компонентів хроматину (рис. 6.13, в).

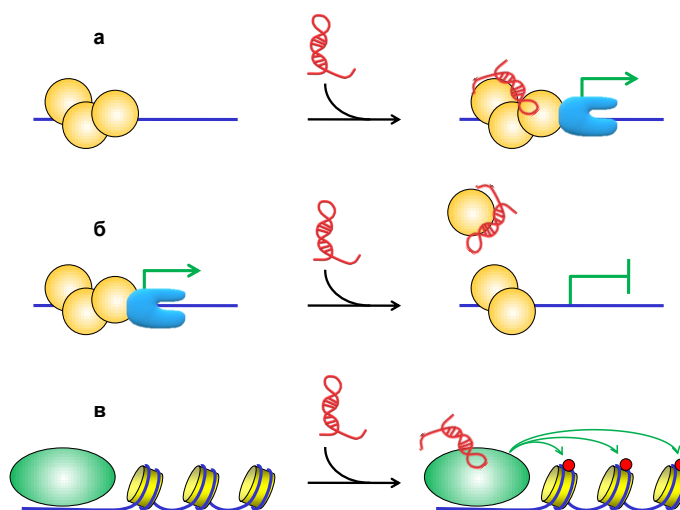

Рис. 6.13. Участь довгих регуляторних РНК у регуляції транскрипції: зв'язування РНК з енхансосою, що приводить до активації транскрипції (а); зв'язування РНК з транскрипційним фактором, що приводить до інактивації транскрипції (б); зв'язування РНК з ферментом, який вносить модифікації у гістони, що приводить до активації такого ферменту (в).

Зовнішня регуляція активності транскрипційних факторів

Білкові транскрипційні фактори й кофактори, а також регуляторні РНК, інкорпоровані в єдину складну систему регуляції транскрипції, яка забезпечує специфічний для даного типу клітин залежний від концентрації регуляторів профіль експресії геному – у клітині певного типу відбувається синтез специфічного набору транскрипційних факторів, що приводить до активації специфічного набору генів. У той же час, експресія деяких генів повинна оперативно контролюватися у відповідь на зовнішні сигнали шляхом зміни активності вже синтезованих транскрипційних факторів. Два найважливіші механізми такої регуляції – взаємодія транскрипційних факторів певного типу зі стероїдними гормонами та каскади посттрансляційних модифікацій у відповідь на дію хімічних сигналів (сигнальна трансдукція).

Гормонові рецептори – транскрипційні фактори, активність яких залежить від стероїдних гормонів. Гормоновий рецептор – зазвичай гомодимер, кожна субодиниця якого складається з трьох структурних доменів: 1) ДНК-зв'язувальний домен, що має

специфічну спорідненість до певних елементів послідовності ДНК (див. рис. 3.13, б); 2) активаційний домен; 3) гормон-зв'язувальний домен. У відсутності гормону білок міститься в цитоплазмі, де гормон-зв'язувальний домен взаємодіє з білком теплового шоку hsp90 (більш детально білки теплового шоку розглядаються у розділі 8), який підтримує недоструктурований стан домену. У результаті гормонувий рецептор є інактивованим (рис. 6.14).

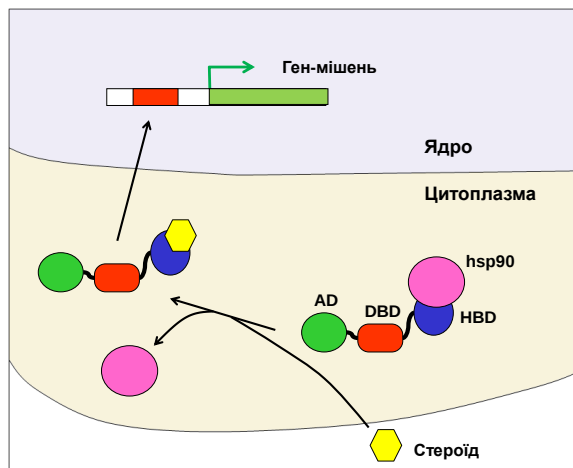

Рис. 6.14. Активація гормонувого рецептора стероїдним гормоном. AD – активаційний, DBD – ДНК-зв'язувальний, HBD – гормон-зв'язувальний домени.

Коли гормон проникає в цитоплазму, він взаємодіє з гормон-зв'язувальним доменом, витісняючи hsp90; відбувається остаточне структурування гормонувого рецептора, і той стає активним – прямує до ядра, де зв'язується зі специфічним елементом послідовності. Взаємодія гормонувого рецептора з ДНК часто запускає каскад збирання енхансосоми: рецептор рекрутує інші транскрипційні фактори за рахунок свого активаційного домену.

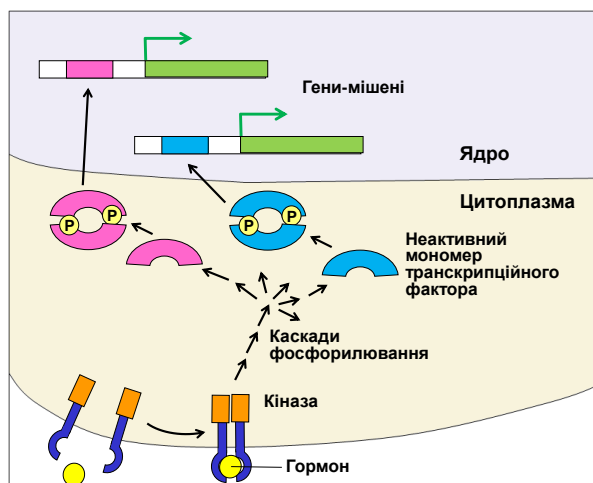

Рис. 6.15. Активація транскрипційних факторів у відповідь на дію білкового гормону.

Сигнальна трансдукція. Загальну схему одного з типових варіантів сигнальної трансдукції наведено на рис. 6.15. Білковий гормон не проникає у клітину, а зв'язується рецептором на зовнішньому боці мембрани. Рецептор є гомодимером, і у відсутності гормону дві субодиниці вільно дифундують у площині мембрани. Зв'язування гормону викликає димеризацію, унаслідок чого в цитоплазматичній частині рецептора виникає кіназна активність. Примембранна кінза запускає каскад фосфорилювання –

фосфорилує білок, який набуває внаслідок цього кіназної активності, ця нова кіназа фосфорилує інший білок (або кілька різних білків, завдяки чому здійснюється підсилення сигналу та/або його розгалуження по кількох шляхах, спрямованих до кількох кінцевих мішеней), перетворюючи його на кіназу, і так далі – до фосфорилування субодиниць транскрипційних факторів, що знаходяться в цитоплазмі. Фосфорильовані субодиниці об'єднуються в димер, що й активує даний фактор: він проникає в ядро, де знаходить специфічну послідовність ДНК.

Структура хроматину і регуляція транскрипції

Зміни у структурі хроматину є ще одним дуже важливим механізмом регуляції транскрипції в еукаріотів – таким, що інтегрує інші впливи у єдину систему. Достатньо сказати, що для регуляції транскрипції за допомогою транскрипційних факторів регуляторні елементи нуклеотидної послідовності мають бути доступними і до цих факторів, і до компонентів преініціаторного комплексу РНК-полімерази – загалом, нуклеосом виступають як загальний репресор генної активності. Тим самим вони допомагають забезпечити пригнічення активності більшості генів в еукаріотичній клітині, за винятком тих, чия активація потрібна. Отже, активація транскрипції потребує структурних перебудов у напрямку деконденсації хроматину та визволення *цис*-елементів від нуклеосом. Для реалізації таких перебудов є два основні інструменти, які діють у тісній координації один з одним: система посттрансляційних модифікацій гістонів і АТР-залежне переміщення (репозиціювання) та тимчасове видалення нуклеосом. Хімічні модифікації компонентів хроматину відіграють також важливу роль у його структурній організації на вищих рівнях, що не менш важливо для регуляції транскрипції.

Хімічні модифікації хроматину

Як описано у розділі 4, патерни хімічних модифікацій компонентів хроматину визначають розділення хроматинової фібрили на еу- і гетерохроматинові компартменти, що розрізняються ступенем компактності, а отже і загальною доступністю ДНК до різноманітних впливів. Зокрема, характерними маркерами репресованих зон є метильований Lys9 в гістоні H3 і метильований цитозин в ДНК (нижче гетерохроматинові маркери будуть розглянуті більш детально), потенційно-активні та активні зони збагачені на метильований Lys4 в тому ж гістоні H3, комбінації певних метильованих і ацетильованих залишків маркують зони елонгації транскрипції (рис. 6.16): гістоновий код дає можливість тонкої регуляції та модуляції транскрипції за рахунок впізнання гістонових модифікацій численними білками – факторами й кофакторами транскрипції, ферментами, що здійснюють модифікації гістонів і ДНК тощо.

Серед інших модифікацій ацетилювання залишків Lys (у певних консервативних позиціях, див. рис. 4.12) завжди корелює з активацією транскрипції – ацетильовані гістон-ацетилтрансферазами гістони акумулюються в активних промоторах, і навпаки – дія гістон-деацетилаз призводить до інактивації. Гістон-ацетилтрансферази (НАТ) входять до складу мультибілкових комплексів, які часто є компонентами енхансосом. НАТ-комплекси можуть рекрутуватися до промоторів транскрипційними факторами чи кофакторами (наприклад, активаційним доменом гормонального рецептора). Зв'язування НАТ може індукуватися іншими гістоновими модифікаціями, скажімо, через впізнання фосфорильованого Ser10 гістону H3. Крім того, часто до складу НАТ входять бромодомени – структурні модулі, які мають специфічну спорідненість до ацетильованих лізинів. Тобто НАТ упізнають Lys, уже ацетильовані іншими НАТ, і

здійснюють ацетилювання сусідніх нуклеосом, підтримуючи таким чином ацетильований статус певної ділянки хроматину.

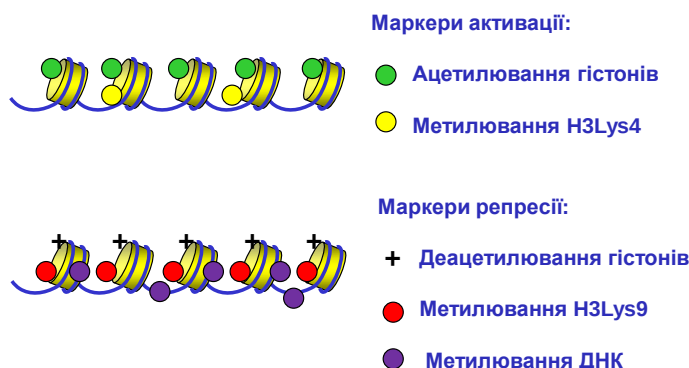

Рис. 6.16. Характерні хімічні маркери, що визначають активний і репресований стани хроматину.

Механізми головних впливів ацетилювання гістонів на структуру хроматину та активацію транскрипції полягають у наступному:

- Ацетилювання сприяє *деконденсації хроматину* за рахунок зниження позитивного заряду головних факторів конденсації, якими є гістонові хвости. У результаті знижується і спорідненість ацетильованих нуклеосом до гістону H1, що далі сприяє деконденсації. Деконденсація еухроматинових компартментів створює "вікно можливості" для зв'язування регуляторних факторів з "відкритою" ДНК.
- Хоча ацетилювання гістонів не змінює структуру нуклеосом, зниження позитивного заряду гістонових хвостів призводить до *дестабілізації нуклеосом* на виході з неї нуклеосомної ДНК за рахунок підвищення електростатичного розштовхування між сусідніми витками нуклеосомної суперспіралі (див. розділ 4). У результаті полегшується тимчасове руйнування нуклеосом іншими факторами: перенесення гістонів на проміжні акцептори та робота комплексів ремоделювання хроматину (див. нижче).
- Ацетильовані лізинові залишки гістонів можуть безпосередньо впізнаватися факторами й кофакторами транскрипції. Так, наявність бромодомену у складі одного з TBP-асоційованих факторів (розділ 5) сприяє підвищенню локальної концентрації TFIID у ацетильованих ділянках хроматину.

Розташування нуклеосом у промоторах

Залежне від послідовності ДНК переважне позиціювання нуклеосом (розділ 4) призводить до диференційного експонування ділянок ДНК до дії регуляторних факторів. З одного боку, будь-яка послідовність пар основ диктує певний "передустановлений" розподіл нуклеосом. З іншого боку, активація промоторів потребує змін у розташуванні нуклеосом.

В еукаріотичних геномах існують загальні закономірності щодо розташування нуклеосом відносно стартових точок транскрипції (рис. 6.17). Вище від старту транскрипції на відстані ~ -220 пар основ із високою імовірністю розташована нуклеосома, позначена як -1 на рис. 6.17. Відразу за нею у позитивному напрямі часто розташована зона, вільна від нуклеосом (NFR – Nucleosome-Free Region), довжиною ~ 150 пар основ – прогалина, де могла б бути розміщена одна нуклеосома. За цією зоною, яка позначається як 5'-NFR, на стартовій точці або відразу за нею з високою імовірністю розміщена нуклеосома $+1$ – нуклеосоми $+1$ відносяться до найбільш "сильно

позиційованих" в геномі. Нуклеосома +1 задає рамку "фазованих" нуклеосом у кодуючій частині гена: нуклеосоми, розташовані за сильно позиційованою, займають не переважні, а просто доступні позиції, що не перекриваються. У результаті на ділянці певної довжини спостерігається впорядковане розташування нуклеосом, коли на багатьох фрагментах ДНК, що аналізуються, в тій самій області з високою імовірністю знаходиться нуклеосома. На віддаленні від сильно позиційованої нуклеосоми накопичуються випадкові зсуви нуклеосом в той чи інший бік, і регулярність їхнього розташування порушується – на багатьох фрагментах ДНК нуклеосоми хаотично займають місця, що перекриваються. В області термінації транскрипції є інша характерна зона, вільна від нуклеосом, – 3'-NFR (рис. 6.17).

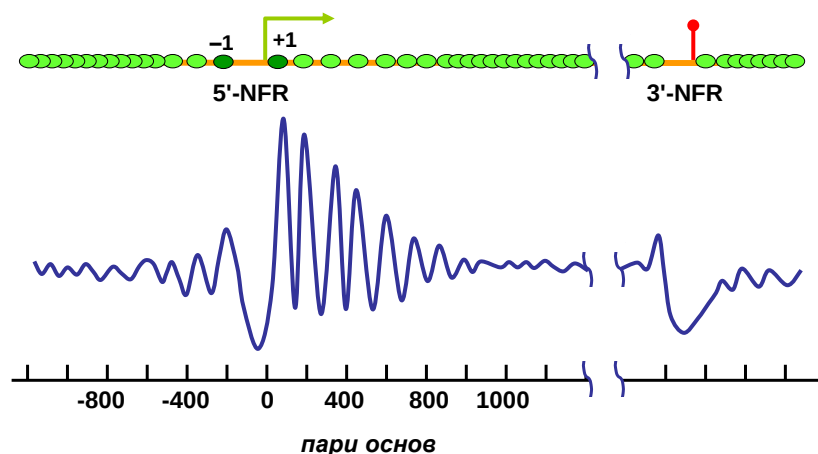

Рис. 6.17. Приблизний усереднений по всім стартовим точкам транскрипції розподіл нуклеосом відносно старту (нульова точка). Крива відображає частоту зустрічності даної пари основ у складі нуклеосоми. На верхній панелі нуклеосоми зображено як овали; зелена стрілка – старт транскрипції; червоне коло – сайт термінації транскрипції; NFR – зони, вільні від нуклеосом; -1 та +1 – дві нуклеосоми, що фланкують старт транскрипції.

Зрозуміло, що 5'-NFR є зоною, доступною для збірки преініціаторного комплексу РНК-полімерази, а 3'-NFR – для збірки мультибілкового комплексу, від якого залежить термінація транскрипції (розділ 7). Цілком можливо, що саме особливості розташування нуклеосом (які зумовлені, у першу чергу, нуклеотидною послідовністю) у зоні стартової точки і є первинним механізмом визначення еукаріотичного промотору, а стандартні елементи базального промотору виникли в процесі еволюції пізніше – як адаптація, що підсилює спорідненість до загальних факторів транскрипції.

Нуклеосоми +/-1 збагачені на особливий варіант гістону H2A – H2A.Z, який зумовлює зниження стабільності нуклеосоми. Як зазначалося вище, нуклеосоми в активованому промоторі зазвичай піддаються ацетилюванню. Крім того, дві позиційовані нуклеосоми по обидва боки від 5'-NFR часто містять гістони H3, у складі яких метильовано Lys4 – обидві модифікації впізнаються TBP-асоційованими факторами, що входять до складу преініціаторного комплексу. Тобто, сильно позиційована нуклеосома +1 та вільна від нуклеосом ділянка ДНК поряд із нею формують зручний сайт для початкових етапів збірки преініціаторного комплексу. Водночас, після збірки преініціаторного комплексу нуклеосома +1 являє собою бар'єр для РНК-полімерази, яка має розпочати свій рух для продовження процесу транскрипції – на початку елонгації виникає необхідність у дестабілізації або видаленні цієї нуклеосоми.

Крім того, слід підкреслити, що розподіл нуклеосом на рис. 6.17 є *усередненим*: далеко не всі промотори характеризуються наявністю зони, збідненої на нуклеосоми. Серед промоторів можна виділити дві характерні групи (між якими спостерігаються численні проміжні варіанти): "відкриті" (конститутивні) промотори, для яких яскраво проявляється загальна закономірність відсутності нуклеосом перед стартовою точкою транскрипції (5'-NFR), та "закриті" – такі, що не містять зони, вільної від нуклеосом (рис. 6.18). Промотори першого типу, характерні для генів "домашнього господарства", є збідненими на стандартні елементи базального промотору (такі як ТАТА-бокс). Їхня вільна від нуклеосом ділянка містить регуляторний *цис*-елемент, доступний для відповідного специфічного активатора транскрипції, зв'язування якого запускає збирання преініціаторного комплексу. Промотори другого типу збагачені на ТАТА-бокс та інші стандартні елементи, які є недоступним для транскрипційної машинерії, оскільки знаходяться в межах нуклеосом. Зрозуміло, що такі промотори потребують спеціальних механізмів для своєї активації, які запускаються, як правило, зв'язуванням певного "піонерського" специфічного транс-активатора у лінкерній міжнуклеосомній ділянці.

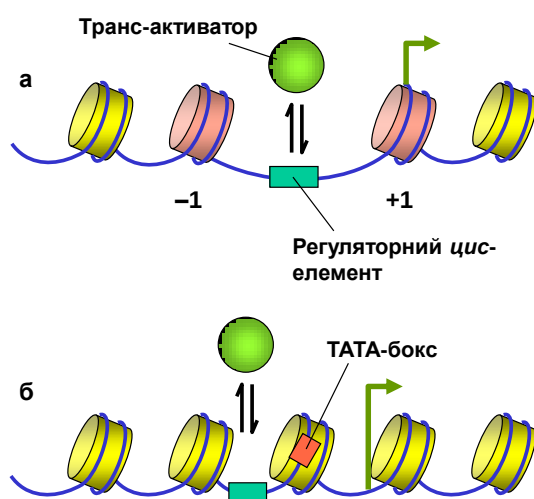

Рис. 6.18. Два типи промоторів: відкриті – із позиційованими нуклеосомами –1 та +1 і зоною, вільною від нуклеосом (*а*, див також рис. 6.17); і закриті (*б*).

Ремоделювання промоторів

Ефективна ініціація транскрипції у "закритих" промоторах часто залежить від змін характеру розташування нуклеосом у промоторних зонах – так званого *ремоделювання хроматину*.

Рисунок 6.19 ілюструє детально досліджений приклад: присутність нуклеосом у "закритому" промоторі дріжджового гена *PHO5*, вивчену Корнбергом зі співавторами (Roger D. Kornberg). У неактивному стані промотор містить 3 нуклеосоми у специфічних позиціях, у межах однієї знаходиться ТАТА-бокс, іншої – специфічна регуляторна послідовність. При активації промотору (цьому передують гіперацетилювання гістонів) спостерігається втрата нуклеосом в усіх трьох сайтах, але ця втрата не є повною в жодному з них. У середньому втрачається 1,9 нуклеосом з трьох; кожна з нуклеосом від 0,18 до 0,6 частини часу зберігається в активному промоторі. Це означає, що при активації здійснюється певна рівновага між видаленням та реформуванням нуклеосом.

Тимчасове видалення нуклеосом з активних промоторів є досить загальним правилом. Тотальний аналіз розподілу нуклеосом по ділянках усього геному дріжджів та інших еукаріотів указує, що існує зворотна кореляція між щільністю нуклеосом у промоторах і рівнем транскрипційної активності відповідних генів, причому за умови

активації/репресії даного гена часто спостерігається перебудова нуклеосомної організації – деякі нуклеосоми зникають/виникають на певних позиціях або змінюють свої позиції.

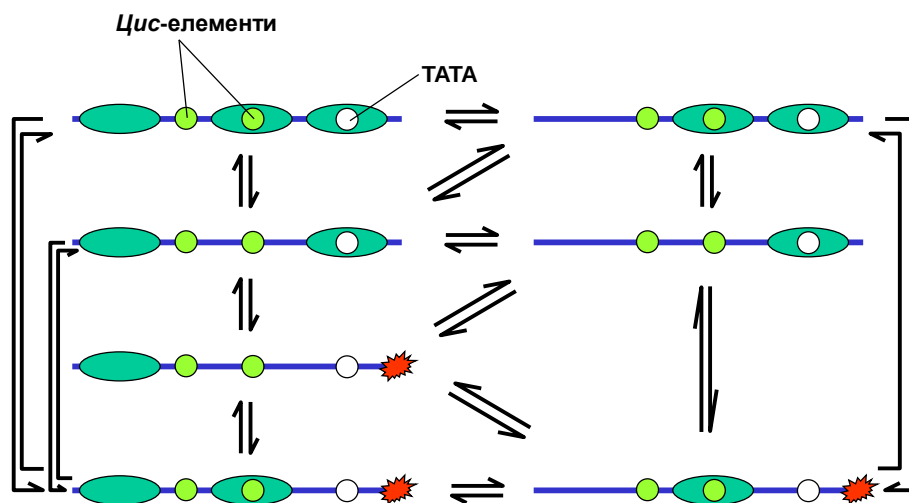

Рис. 6.19. Динаміка нуклеосом (овали) у промоторі гена *PHO5* дріжджів *S. cerevisiae* після його активації – "визволення" ТАТА-бокса запускає транскрипцію.

Підвищення доступності промоторів потребує спеціальних механізмів. Адже за фізіологічної іонної сили електростатичні взаємодії ДНК і гістонів є дуже міцними, і нуклеосома зберігає високу стабільність. Ця стабільність практично виключає навіть переміщення нуклеосоми вздовж ДНК: таке переміщення потребує появи високоенергетичних інтермедіатів із частковим порушенням взаємодії гістонів із ДНК. Оскільки переміщення нуклеосом є необхідним для експонування регуляторних сайтів на ДНК до дії транскрипційних факторів, у клітині існує спеціальна система, що сприяє репозиціонуванню нуклеосом за рахунок індукування проміжних структурних станів: АТР-залежні **комплекси ремоделювання хроматину**.

Принцип роботи комплексів ремоделювання полягає в тому, що вони використовують енергію гідролізу АТР для порушення ДНК-гістонових взаємодій – продукують високоенергетичний інтермедіатний стан нуклеосоми з частково розгорнутою нуклеосомною ДНК (рис. 6.20). Виходом із такого проміжного стану є відновлення стабільної нуклеосоми на іншій позиції або тимчасове видалення гістонових комплексів на проміжні акцептори гістонів, що обговорювались у розділі 4. Тобто, можна сказати, що комплекси ремоделювання хроматину здійснюють каталіз структурних перетворень нуклеосоми.

Усі комплекси ремоделювання – мультибілкові комплекси досить великої молекулярної ваги (від 4 до 15 субодиниць) – містять у своєму складі субодиницю, що має АТРазну активність. Власне АТРазний домен, гомологічний ДНК-геліказам певного класу, є дуже подібним для усіх комплексів. Залежно від наявності додаткових структурних доменів різного типу в складі каталітичної субодиниці, комплекси ремоделювання поділяють на чотири родини, що характеризуються певними особливостями.

Комплекси ремоделювання здатні здійснювати численні взаємодії з нуклеосомною ДНК, гістоновими хвостами та певними хімічними модифікаціями в їхньому складі, глобулярними частинами гістонів, а також зі специфічними та загальними факторами транскрипції, гістон-ацетилтрансферазами тощо. При взаємодії з нуклеосомою комплекс

жорстко фіксується на ній, а АТРазний домен каталітичної субодиниці взаємодіє з нуклеосомною ДНК приблизно за два витки подвійної спіралі від центру (рис. 6.21).

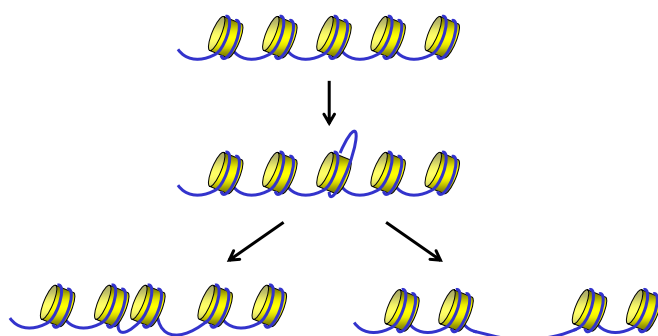

Рис. 6.20. Каталіз структурних перетворень комплексами ремоделювання хроматину: реалізація проміжних інтермедіатних станів нуклеосоми з частково розгорнутою ДНК, які сприяють або репозиціюванню, або видаленню нуклеосом.

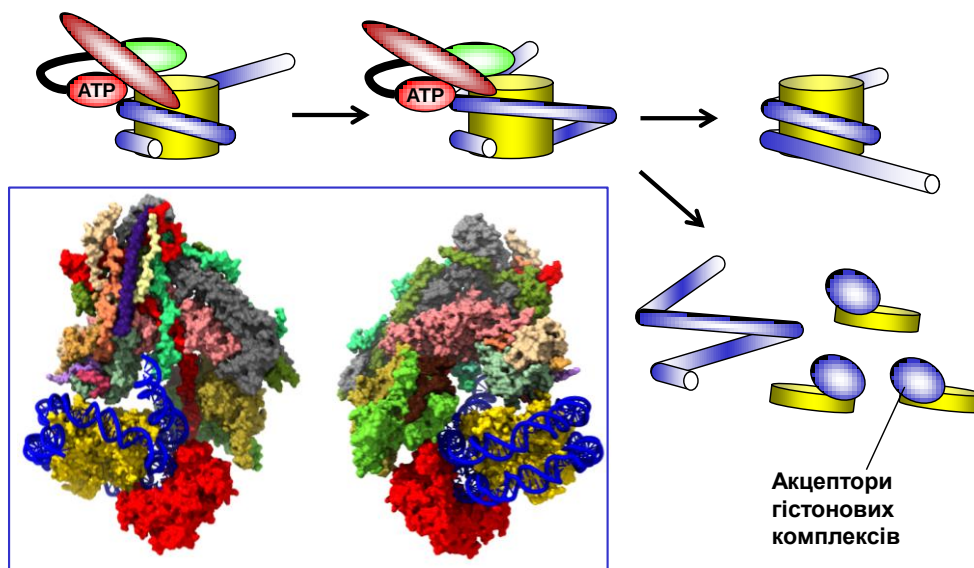

Рис. 6.21. Механізм дії комплексу ремоделювання. АТРазний домен забарвлено червоним, ДНК-зв'язувальний – зеленим, інші субодиниці, що взаємодіють з гістонами – коричневим. АТР-залежна транслокація АТРазного домену, заякореного на нуклеосомі, викликає формування петлі ДНК на поверхні октамера гістонів. Переміщення петлі приводить до зміни позиції нуклеосоми, а проміжні акцептори здатні видалити гістонові комплекси із дестабілізованої нуклеосоми. На вставці – структура комплексу ремоделювання SWI/SNF, зв'язаного з нуклеосомою (6UXW), у двох проєкціях (АТРазна субодиниця забарвлена червоним).

Механізм дії комплексів ремоделювання базується на гомології з ДНК-геліказами. Хоча АТРазна субодиниця не здатна діяти як геліказа – розводити два ланцюги, вона, подібно до геліказ, може пересуватись вздовж ДНК (але без її руйнування), використовуючи енергію гідролізу АТР. Загальний механізм схематично зображено на рис. 6.21. АТР-азний домен взаємодіє з нуклеосомною ДНК поблизу від центру, інший ДНК-зв'язувальний домен АТР-азної субодиниці – на вході в нуклеосому. Цей останній домен порушує взаємодії кінцевої ділянки ДНК з гістонами, "віддираючи" ДНК з поверхні октамера. Зв'язування та гідроліз АТР індукує конформаційні зміни та,

відповідно, транслокацію АТР-азного домену вздовж ДНК у напрямку до ДНК-зв'язувального домену. Оскільки положення АТР-азного домену є при цьому фіксованим, така транслокація призводить до "штовхання" нуклеосомної ДНК з периферії всередину нуклеосоми – на поверхні гістонового октамера утворюються петля ДНК, яка потім мігрує від центру в другу половину нуклеосоми. Результатом міграції петлі та, зрештою, виходу її назовні є трансляційне переміщення нуклеосоми.

Різні комплекси ремоделювання можуть створювати петлі ДНК різного розміру на поверхні нуклеосоми: від мікропетель, що містять до 12 пар основ, до великих петель розміром до ~100 пар основ (як це характерно, зокрема, для комплексу SWI/SNF). У першому випадку нуклеосома під час ремоделювання не суттєво відрізняється за своєю структурою від "звичайної". У другому випадку генеруються інтермедіатні структури нуклеосоми, в складі яких великі ділянки нуклеосомної ДНК втрачають зв'язок з гістонами – це створює умови для ефективного перенесення гістонових комплексів на проміжні гістонові акцептори, тобто тимчасового видалення нуклеосоми.

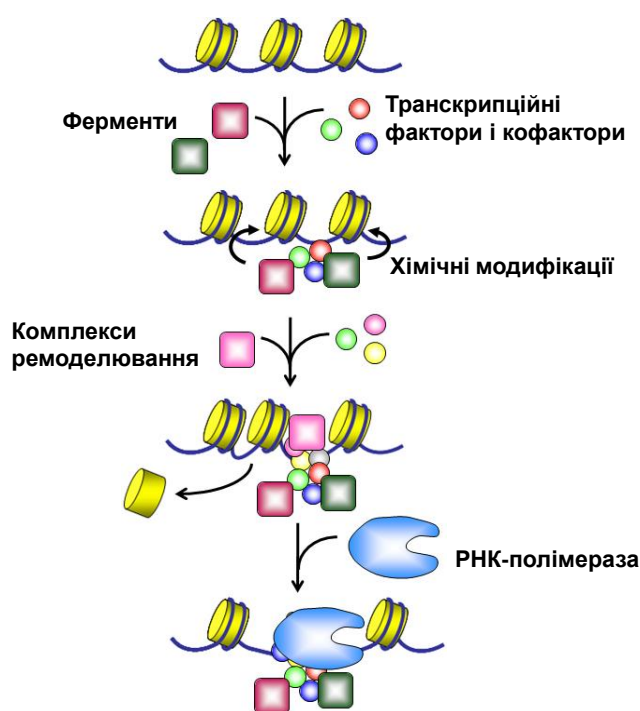

Рис. 6.22. Один з можливих сценаріїв послідовності подій при активації промотору.

Функціональні наслідки ремоделювання хроматину певним комплексом зовсім не обов'язково пов'язані з активацією транскрипції, іноді зміни у розташуванні нуклеосом призводять до репресії – у залежності від контексту інших функціонально важливих впливів, у кооперації з якими працює даний комплекс. У разі активації система АТР-залежного ремоделювання хроматину завжди працює кооперативно із системою ацетилювання гістонів. Реалізуються різноманітні стратегії рекрутування комплексів ремоделювання до промоторів: за рахунок взаємодії комплексів із транскрипційними факторами і кофакторами, впізнання ацетильованих та інших модифікованих залишків у гістонах тощо (один із типових сценаріїв представлено на рис. 6.22). Таким чином, комплекси ремоделювання хроматину інкорпоровані в загальну систему регуляції транскрипції – вони працюють у тісній кооперації з транскрипційними факторами та системою посттрансляційних модифікацій гістонів.

Активация транскрипції на відстані: енхансери

У попередньому підрозділі йшлося про перебудови хроматину на нуклеосомному рівні. Дія енхансерів – *цис*-елементів, які розташовані на будь-якій відстані від стартової точки транскрипції даного гена, – зазвичай пов'язана зі структурою хроматину на вищих рівнях його організації.

Як зазначалося вище, енхансери часто являють собою також промотори, куди завантажується РНК-полімераза і звідки розпочинається транскрипція. Іноді транскрипт, що продукується енхансером, є регуляторною РНК, яка діє як транс-фактор – включається у енхансому, що формується на деякому промоторі (рис. 6.13, а). Проте частіше механізм впливу енхансера полягає у його прямій фізичній взаємодії з промотором через транскрипційні фактори і кофактори, зв'язані з обома цими зонами (рис. 6.11) – зрозуміло, що між промотором і енхансером у такому випадку формується хроматинова петля. Часто вона являє собою хроматинову петлю, стабілізовану когезином і білками CTCF (розділ 4) – тобто "передвстановлені" хроматинові петлі, розподіл яких по геному варіює в клітинах різних типів, і визначає можливість взаємодій певного енхансера з певним промотором. При цьому зовсім не тільки промотор і енхансер, що локалізовані в основах петлі, можуть взаємодіяти один з одним. Процес тимчасової екструзії (розділ 4) суттєво підвищує частоту контактів між будь-яким точками всередині петельного (або топологічно асоційованого домену), що і створює можливість взаємодії. І навпаки – промотори (або енхансери), що знаходяться поза межами топологічно асоційованого домену, втрачають таку можливість (рис. 6.23).

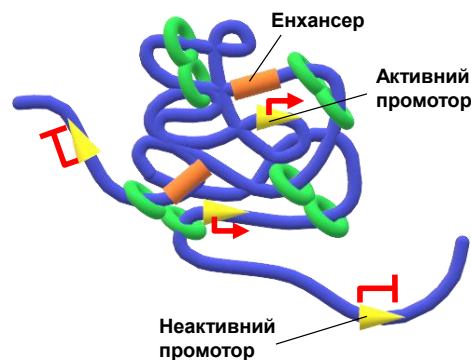

Рис. 6.23. Енхансери впливають на промотори у межах петельного (топологічно асоційованого) домену і не впливають – поза його межами.

Якщо енхансер і промотор знаходяться в основах петлі і при цьому енхансер є також одночасно промотором, в основі петлі опиняються дві РНК-полімерази у складі практично єдиного мультибілкового комплексу різноманітних факторів і кофакторів транскрипції (рис. 6.24). Практично, на рис. 6.24 зображено мінімальну транскрипційну фабрику, у складі якої можуть бути об'єднані кілька РНК-полімераз і, відповідно, кілька промоторів і/або енхансерів.

Транскрипційні фабрики – великі мультимолекулярні комплекси, які містять віддалені по ланцюгу регуляторні *цис*-елементи, зв'язані з ними білки та молекули РНК-полімерази (рис. 6.25). У різних клітинах знаходиться від кількох сотень до кількох тисяч таких фабрик, на яких об'єднується від двох до кількох десятків транскрипційних одиниць (одна з таких спеціалізованих фабрик – ядерце, де здійснюється синтез рибосомної РНК РНК-полімеразою I на об'єднаних в єдину структуру ядерцевих

організаторах різних хромосом – є давно і добре відомою). Різноманітні елементи системи активації транскрипції можуть бути об'єднані в межах транскрипційної фабрики і спільно використовуватись кількома промоторами, які зв'язуються з фабрикою при ініціації транскрипції. При цьому певні елементи системи регуляції транскрипції (включаючи і саму РНК-полімеразу) можуть зв'язуватись з промоторами заздалегідь, переводячи їх у стан потенційної здатності взаємодії з транскрипційною фабрикою. Така фабрика може слугувати місцем для узгодженої транскрипції групи генів, що активуються спільним набором активаторів, та, завдяки об'єднанню у єдиний комплекс, взаємно підтримують активований стан одне одного.

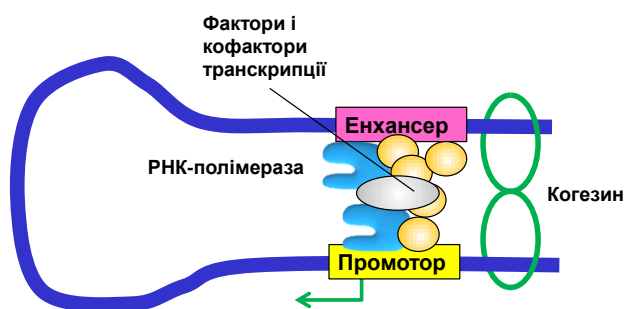

Рис. 6.24. Об'єднання двох РНК-полімераз, зв'язаних з енхансером і промотором, в єдиний комплекс.

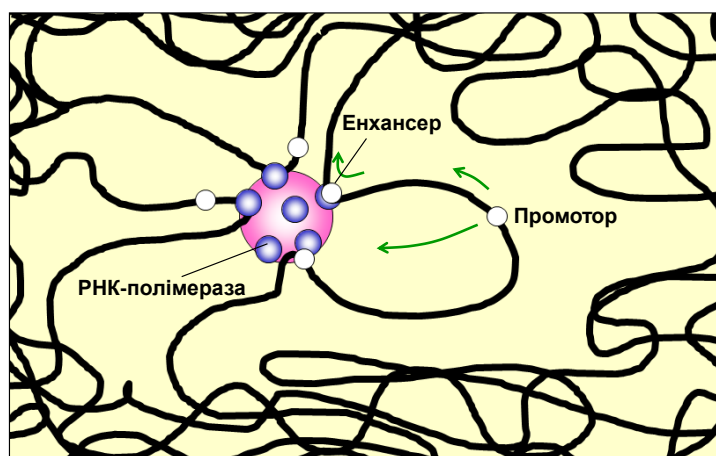

Рис. 6.25. Транскрипційна фабрика і один із механізмів активуючого впливу енхансера на промотор.

Коли енхансер являє собою промотор, з якого розпочинається транскрипція у напрямі до промотора гена, що активується енхансером (рис. 6.25), то, оскільки РНК-полімераза заякорена у транскрипційній фабриці, цей останній промотор згодом "втягується" до фабрики внаслідок транскрипційної активності енхансера – і це ще один механізм впливу енхансерів.

Поряд із транскрипційними фабриками, в межах яких об'єднуються кілька промоторів, в клітинному ядрі має місце ще один феномен – об'єднання кількох особливих енхансерів у так званий *супер-енхансер*. Супер-енхансер формує мікрокраплю (подібну до таких, що обговорювались у розділі 4, див. рис. 4.18), де

зосереджені транскрипційні фактори і кофактори у високій локальній концентрації. На промоторах, які опиняються поряд з такою мікрокраплею (в основному це стосується промоторів генів, що визначають клітинний тип і активуються на ранніх стадіях диференціації клітин) надзвичайно ефективно запускається транскрипція.

Важливою умовою того, що даний енхансер у клітинах певного типу буде впливати на промотор даного гена, є не тільки наявність певного набору транскрипційних факторів, що взаємодіють з енхансером, а й відсутність перешкод на шляху передачі регуляторного сигналу з енхансера на промотор. Такі перешкоди створюють **інсулятори** – спеціальні зв'язані з інсуляторними білками області, які встановлюють границі між активними та неактивними доменами хроматину. Основний механізм інсуляції вже було проілюстровано на рис. 6.23: енхансери ефективно впливають на промотори, що знаходяться у спільному з цими енхансерами петельному або топологічно асоційованому домені, і не впливають на промотори з іншого такого домену. Отже, інсуляторами часто слугують границі петельного домену, де знаходяться білки CTCF – ці білки і є основним типом інсуляторних білків.

Іноді розрізняють щойно розглянуті енхансер-блокуючі інсулятори і бар'єрні – такі, що розділюють гетеро- і еухроматинові компартменти. Насправді, бар'єрні інсулятори часто також пов'язані з петельною організацією хроматину (рис. 6.26). Деякі інші механізми створення границь між еу- і гетерохроматином розглянуто нижче.

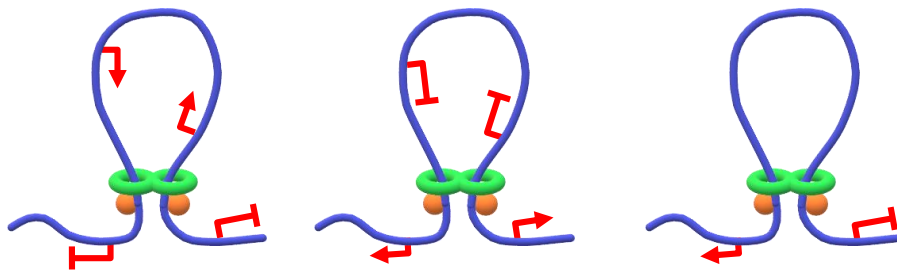

Рис. 6.26. Петельний домен як границя між різними функціональними зонами хроматину (зліва направо): у межах домену знаходяться активні промотори, тоді як неактивні – поза його межами; неактивні промотори всередині домену, активні зовні; петельний домен відмежовує активні зони хроматину від неактивних.

Конститутивна репресія транскрипції: гетерохроматин

Великий розмір еукаріотичного геному (майже половина якого припадає на послідовності, що повторюються) вимагає існування систем, які б визначали гарантовану інактивацію значної частини генетичного матеріалу. Прикладами *конститутивного гетерохроматину* (такого, що утворюється в усіх клітинах) є субтеломерні та перичентромерні зони хромосом, одна з Х-хромосом самок ссавців, області скупчення мобільних елементів. Інші гетерохроматинові зони є специфічними для клітин певного типу (*факультативний гетерохроматин*). При цьому інактивований стан тих чи інших ділянок хроматину відтворюється у дочірніх клітинах після мітозу. Як вже згадувалось у розділі 4, успадкування такої тканиноспецифічної системи репресії (при збереженні повної генетичної програми даного організму) називають епігенетичною спадковістю. В її основі лежить передача клітинам-нащадкам не просто батьківської ДНК, а хроматину разом із різноманітними хімічними маркерами. Ці маркери впізнаються відповідними білками, котрі вступають у різноманітні взаємодії з репресорами та корепресорами

транскрипції, ферментами, що здійснюють посттрансляційні модифікації, і білками, які додатково компактизують хроматинову фібрилу. Розглянемо принципи виникнення та підтримання гетерохроматного стану на кількох прикладах.

Субтеломерні зони у *S. cerevisiae*

Якщо ацетилювання гістонів завжди корелює з підвищеною транскрипційною активністю, деацетилювання, яке здійснюється гістон-деацетилазними комплексами (HD), завжди пов'язане з репресією. Як і ацетилтрансферази, деацетилази постійно безадресно працюють у хроматині, підтримуючи певний базовий баланс ацетилювання/деацетилювання гістонів. При активації певного промотору ацетилтрансферази здійснюють адресне гіперацетилювання, а після зникнення активуючого сигналу HD повертають промотор до базового неактивного стану. Деацетилази також можуть бути адресно рекрутовані до промоторів репресорами транскрипції для підтримання гарантованого деацетилюваного статусу.

Поряд із такою динамічною регуляцією активності, деацетилювання гістонів завжди здійснюється в гетерохроматинових ділянках. Прикладом, який демонструє визначальну роль деацетилювання у підтриманні гетерохроматинового стану є теломери дріжджів *S. cerevisiae* (рис. 6.27).

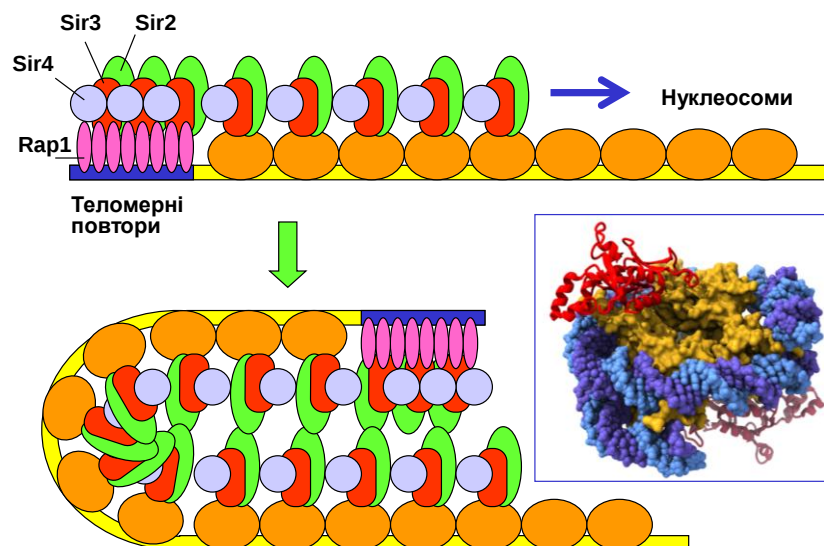

Рис. 6.27. Розповсюдження та самопідтримання гетерохроматинового стану в субтеломерах дріжджів. На вставці – комплекс нуклеосоми з двома білками Sir3 (ЗТУ4).

Теломерні повтори на кінці хромосоми впізнаються ДНК-зв'язувальним білком Rap1 (Repressor activator protein), який рекрутує білок Sir4 (Silencing information regulator). Цей останній зв'язує ще два білки – Sir3 та Sir2, останній є гістон-деацетилазою. Sir2 здійснює деацетилювання кількох специфічних лізинових залишків гістонів H4 і H3 найближчої нуклеосоми. Ці деацетилювані залишки упізнаються новим Sir3, утворюється новий Sir-комплекс, здійснюється деацетилювання нової нуклеосоми – процес деацетилювання та збирання Sir-комплексу розповсюджується вздовж фібрили, а за рахунок взаємодії між Sir-комплексами на кінцях хромосоми забезпечується надкомпактизація хроматину (рис. 6.27).

Виникнення гетерохроматину у субтеломерних зонах демонструє кілька загальних принципів: визначальну роль відіграють хімічні маркери на гістонах; білки, що

впізнають такі маркери слугують засобом додаткової компактизації; гетерохроматин здійснює експансію на сусідні ділянки на невизначену відстань.

Останній принцип викликає необхідність у певній точці зупинити таку експансію. Цю роль виконують бар'єрні інсулятори. У якості інсуляторів, що відокремлюють гетерохроматинові компартменти від еухроматинових, можуть виступати границі петельних доменів (рис. 6.26). Крім того, бар'єрний інсулятор може являти собою зону, збіднену на нуклеосоми, – прогалину, яка зумовлює обрив ланцюга реакцій, що передають гетерохроматинові маркери з нуклеосоми на нуклеосому. Наявність такої прогалини може залежати від нуклеотидної послідовності, зв'язування специфічних білків, активності ремоделюючих комплексів. Ще одна можливість утворення границі (яка не виключає попередні) – формування зони, де зв'язуються специфічні білки, які рекрутують ферментативні активності, що вносять у хроматин еухроматинові маркери, – гістон-ацетилтрансферази та гістон-метилтрансферази, від яких залежить метилювання Lys4 у гістоні H3. Гіперацетилювання гістонів та метилювання Lys4 блокує роботу ферментів, що вносять гетерохроматинові маркери, перешкоджає зв'язуванню гетерохроматинових білків. Інсулятором може виступати також гіперактивний ген (зокрема, гетерохроматинову зону в субтеломерах дріжджів відокремлює ген tРНК) або сильний енхансер. Взагалі, бар'єрні інсулятори мають багато спільних рис з енхансерами та промоторами – всі ці ділянки рекрутують подібні активності та часто є збідненими на нуклеосоми.

HP1-залежна система репресії

Система репресії, опосередкована білком HP1 (Heterochromatin Protein 1), має достатньо універсальний характер – реалізується у багатьох репресованих ділянках. Одним із прикладів є перицентромерні зони хромосом.

Білок HP1 містить два структурні домени: *хромодомен* (модуль, що впізнає метилювані лізинові залишки) і так званий *хромощедоу* (chromoshadow) – домен, який має спорідненість до певних специфічних HD і специфічної гістон-метилтрансферази (HMT), а також здатен взаємодіяти з таким самим доменом іншої молекули HP1 (рис. 6.28).

Як і в субтеломерних зонах, процес формування гетерохроматину в даному випадку може розпочинатись з деацетилювання гістонів. Деацетилювання Lys9 і Lys14 гістону H3 сприяє зв'язуванню специфічної гістон-метилтрансферази (HMT), яка здійснює метилювання Lys9 гістону H3 (рис. 6.28). Цей метилюваний Lys (Me-Lys9) специфічно упізнається хромодоменом HP1. Завдяки хромощедоу-домену HP1 рекрутує HD, яка підтримує деацетилюваний статус суміжних нуклеосом, і ту саму HMT, що здійснює метилювання Lys9 на суміжних нуклеосомах: знов виникає лавиноподібний процес, що самопідтримується та розповсюджується на сусідні ділянки. Взаємодія між білками HP1 (зв'язаними із сусідніми або віддаленими по ланцюгу нуклеосомами) забезпечує додаткову компактизацію фібрили. Підвищення локальної концентрації HP1 запускає процес формування відокремленої мікрокраплі гетерохроматину (див. рис. 4.18). Крім того, HP1 має спорідненість до білків ламіни (розділ 4), що зумовлює розташування гетерохроматину в периферичних зонах клітинного ядра.

Отже, знову, додаткова компактизація забезпечується особливим білком, що впізнає певний набір гетерохроматинових маркерів. При реплікації ДНК цей набір відтворюється у дочірніх хромосомах (розділ 9) – гетерохроматиновий стан спадкується дочірніми клітинами.

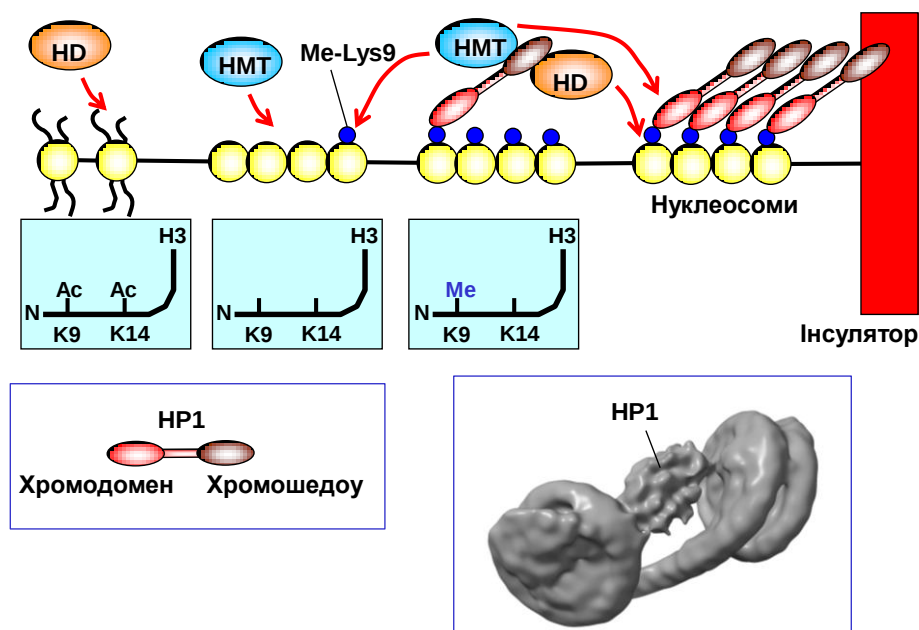

Рис. 6.28. Розповсюдження та самопідтримання гетерохроматинового стану в перичентромерних зонах. На вставках: стан модифікацій двох ключових залишків у N-кінцевому хвості гістону H3, схема структури HP1 і комплекс димера HP1 з двома сусідніми нуклеосомами (зображення отримане за допомогою кріоелектронної мікроскопії, The Electron Microscopy Data Bank, код 6738).

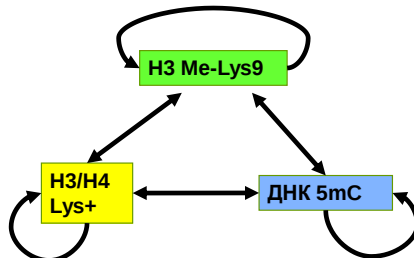

Рис. 6.29. Взаємний вплив деацетилювання гістонів, метилювання Lys9 гістону H3 і метилювання ДНК у гетерохроматині.

Метилювання Lys9 гістону H3 та деацетилюваний стан лізинів гістонів H3/H4 є найхарактернішою ознакою репресованих ділянок. Обидві модифікації самопідтримуються та підтримують одна одну через опосередковану дію HP1. При цьому важливу роль у забезпеченні репресованого стану відіграє також метилювання цитозинів ДНК – інша ковалентна модифікація, яка також відновлюється при клітинному поділі й замикає своєрідне "коло репресії" (рис. 6.29).

Метилювання ДНК

Метилюванню в ДНК еукаріотів головним чином піддаються цитозини (метильна група приєднується до п'ятого атому кільця з утворенням 5mC – 5-метилцитозину) у складі динуклеотидів CpG. Дві симетрично розташовані метильні групи опиняються у результаті у великому жолобку подвійної спіралі (рис. 6.30). Іноді це може впливати на взаємодію ДНК-зв'язувальних білків з ДНК. Зокрема, метилювання CTCF-мотивів

призводить до зниження їхньої спорідненості до білків CTCF – знищує границю петельного домену.

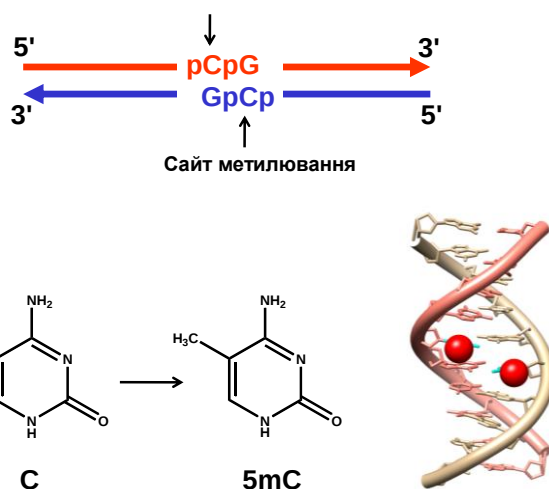

Рис. 6.30. Сайти метилювання в ДНК – динуклеотиди CpG, структурні формули цитозину (C) і 5-метил-цитозину (5mC) і положення метильних груп (червоні кульки) у великому жолобку подвійної спіралі (6JV5).

Узагалі, 70–80 % динуклеотидних контактів CpG є метильованими у геномі диференційованих клітин хребетних. Зони, де підтримується деметильований стан CpG (CpG-острівці, див. розділ 4), часто розташовані в промоторах генів домашнього господарства – таких, що є активними незалежно від спеціалізації клітин. Геномний профіль тканинспецифічного метилювання ДНК є результатом двох процесів, яким відповідають два типи ДНК-метилтрансфераз (DNA methyltransferase, Dnmt): підтримання метильованого статусу після реплікації та метилювання *de novo*.

Поява метильних груп в ДНК здійснюється на ранніх стадіях ембріонального розвитку хребетних, коли ДНК є тотально деметильованою. У процесі диференціації реалізується принцип "спочатку гістони, потім ДНК": визначаються репресовані зони хроматину, де накопичуються деацетильовані гістони і відбувається метилювання Lys9 у гістоні H3. Обидві модифікації сприяють рекрутуванню ДНК-метилтрансферази, що забезпечує метилювання *de novo* – метилювання ДНК більш надійно "закріплює" репресований статус.

Залучення 5mC до репресії пов'язане з наявністю у складі певних білків особливих структурних модулів – метил-зв'язувальних доменів (Methyl Binding Domain, MBD), які мають специфічну спорідненість до метильованих динуклеотидів CpG. Білки, що містять MBD, є компонентами різноманітних репресуючих комплексів. Зокрема, такі білки рекрутують до метильованих ділянок хроматину гістон-деацетилази і гістон-метилтрансферазу, яка здійснює метилювання Lys9 гістону H3 (рис. 6.31) – виникає зв'язок між метилюванням ДНК, метилюванням Lys9 і деацетилюванням гістонів, відображений на рис. 6.29. Якщо деацетильований стан гістонових хвостів блокує деметилуючі активності, то ацетилювання хвостів, навпаки, може викликати деметилування ДНК і порушення репресованого статусу відповідної ділянки.

Коли певний профіль метилювання ДНК вже сформований, він повинен спадкуватись дочірніми клітинами. За це відповідає підтримуюча ДНК-метилтрансфераза, що працює на дочірніх ланцюгах ДНК просто під час реплікації. Відразу після синтезу дві дочірні молекули ДНК містять по одному батьківському ланцюгу ДНК (з 5mC у складі CpG) і по

одному синтезованому ланцюгу, де С не є метильованим. Підтримуюча метилтрансфераза упізнає такі напівметильовані динуклеотидні контакти й відновлює симетрію щодо метилювання цитозину (рис. 6.32).

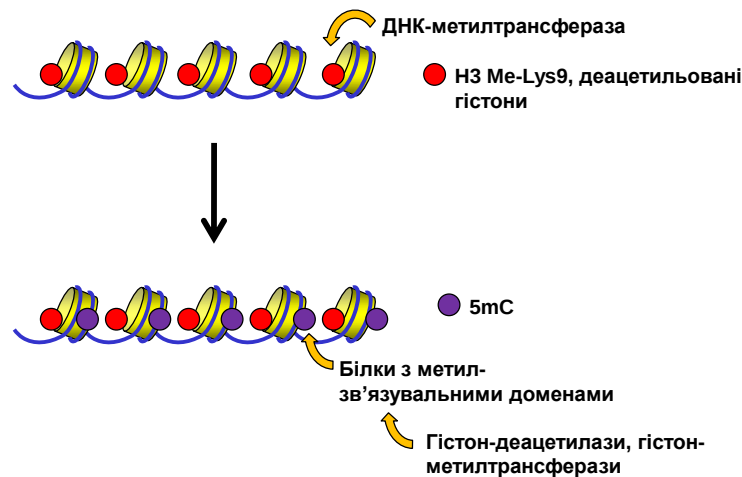

Рис. 6.31. Метилювання ДНК *de novo* і його зв'язок з хімічними модифікаціями гістонів.

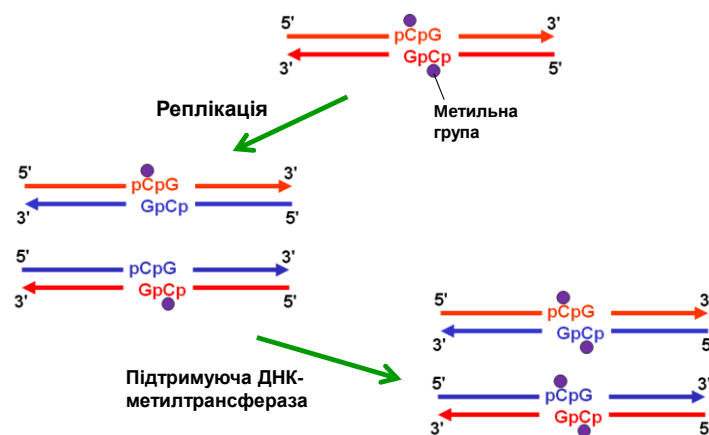

Рис. 6.32. Відновлення метилювання динуклеотидів CpG у процесі реплікації ДНК.

Білки групи полікомб і некодуючі РНК

Хоча 5mC і метильовані Lys9 та деякі інші лізинові залишки є загальними маркерами репресованих ділянок хроматину, не завжди репресія та додаткова компактизація залежить від HP1 – реалізуються також інші системи. Одним із прикладів є консервативні для еукаріотів так звані *репресорні комплекси полікомб* (PRC, Polycomb Repressive Complex), що складаються з кількох субодиниць (білків групи полікомб, PcG) і забезпечують додаткову компактизацію певних гетерохроматинових зон. До репресорних комплексів полікомб можуть залучатись також різноманітні регуляторні РНК. Ключова роль у забезпеченні гетерохроматинізації в даному випадку належить ще одному характерному маркеру репресії – триметильованому Lys27 у гістоні H3. Окремі субодиниці PRC можуть як впізнавати цей метильований залишок, так і забезпечувати таке метилювання.

Інший приклад системи гетерохроматинізації в масштабі цілої хромосоми – інактивація однієї з X-хромосом у клітинах самок ссавців. Така інактивована хромосома

залишається у надкомпактному стані під час інтерфази і видима в оптичний мікроскоп у вигляді так званого тільця Барра (Barr body). Ключову роль тут відіграє велика некодуюча РНК Xist разом з деякими іншими некодуючими РНК. У складі X-хромосоми, яка буде інактивованою (обирається випадково на ранніх стадіях розвитку), спрацьовує ген *Xist*, що продукує Xist у якості транскрипту. РНК Xist укривають собою хромосому і взаємодіють з особливими білками, серед яких – варіант гістону H2A *macroH2A* і білки групи полікомб. Ці білки, забезпечуючи надкомпактизацію, рекрутують гістон-метилтрансферази, що здійснюють метилювання Lys9 і Lys27 гістону H3, і гістон-деацетилазу. Метилювання Lys9, у свою чергу, зумовлює метилювання ДНК (що забезпечує надійну епігенетичну спадковість).

До виникнення гетерохроматинових зон (у тому числі опосередкованих HP1) має відношення розглянутий вище процес РНК-інтерференції. По-перше, зв'язування певних мікроРНК у складі комплексу RISC з мРНК під час транскрипції (див. рис. 6.12) не тільки зумовлює її деградацію, а й викликає рекрутування до хроматину гістон-метилтрансферази, що здійснює метилювання Lys9 в гістоні H3 із наступною репресією даного гена (за схемою рис. 6.28), – у результаті здійснюється вхід у "коло репресії", зображене на рис 6.29.

По-друге, гетерохроматин утворюється передусім на послідовностях ДНК, що повторюються. Причому має значення не послідовність як така, а саме наявність повторів. Випадкова транскрипція на таких повторах у різних напрямках (зокрема, це може відбуватись на центромерних повторах при порушенні компактизації) з певною імовірністю продукує взаємно комплементарні транскрипти: утворюється дволанцюгова РНК, яка запускає процес РНК-інтерференції (рис. 6.33). Знову, крім деградації транскриптів, RISC, який опиняється в зоні повторів, рекрутує до хроматину гістон-метилтрансферазу, що здійснює метилювання Lys9 гістону H3. За вже відомою схемою (рис. 6.28) відбувається зв'язування HP1 і компактизація гетерохроматину.

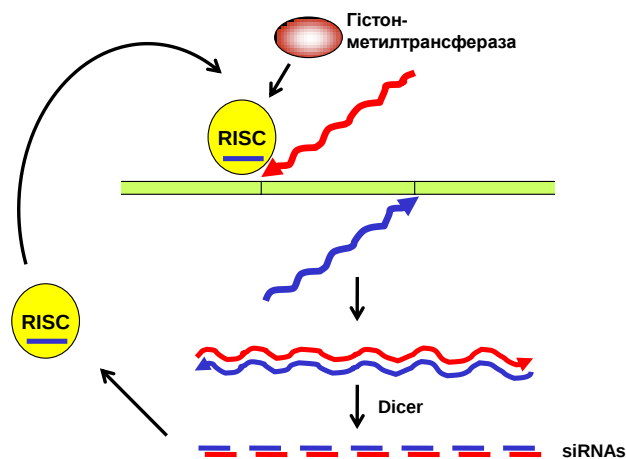
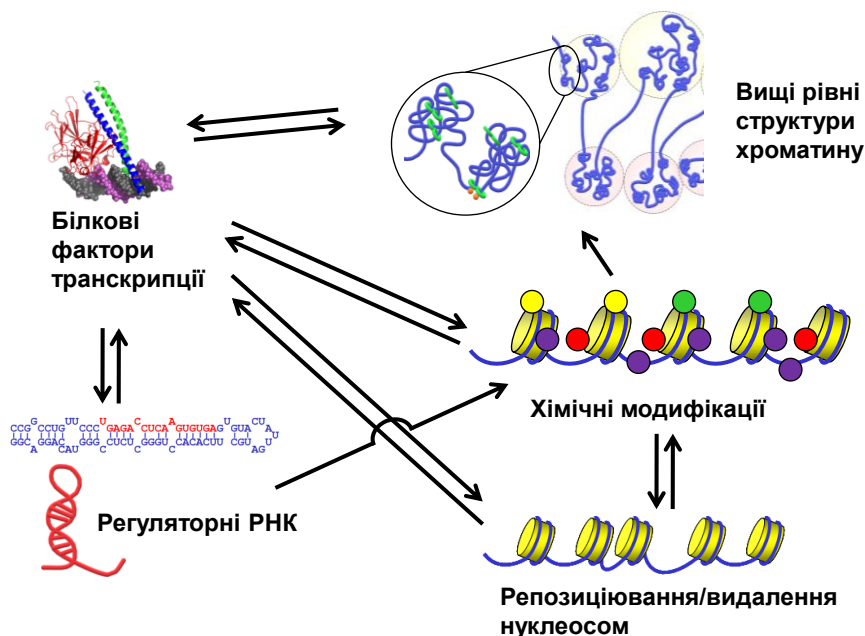

Рис. 6.33. РНК-інтерференція як механізм підтримання гетерохроматинового стану послідовностей ДНК, що повторюються.

Загальна схема регуляції транскрипції в еукаріотів

Підсумовуючи обговорені вище механізми регуляції транскрипції в еукаріотів, можна представити наступну схему, в якій об'єднані три основні шляхи впливу на експресію

Всі три шляхи є взаємопов'язаними та інтегрованими в єдину систему. Власне, усі процеси, спрямовані на регуляцію транскрипції, базуються на різноманітних випадкових міжмолекулярних взаємодіях, баланс яких зсувається у той чи інший бік (активації чи репресії) у залежності від локальних концентрацій різноманітних компонентів у різних ділянках хроматину і, відповідно, взаємного підсилення впливів різних факторів.

Так, ефективність взаємодії транскрипційних факторів і кофакторів визначається доступністю їхніх сайтів зв'язування у ДНК та патерном модифікацій ДНК та гістонів. І навпаки – транскрипційні фактори здатні рекрутувати ферментативні активності, що вносять хімічні модифікації, які впізнаються новими кофакторами, і комплекси ремоделювання хроматину, внаслідок роботи яких з'являються нові доступні сайти зв'язування для транскрипційних факторів і загальної транскрипційної машинерії. Під контролем транскрипційних факторів знаходяться гени мікроРНК та інших регуляторних РНК, і навпаки – гени транскрипційних факторів самі є мішенями контролю з боку мікроРНК. Крім того, регуляторні РНК залучаються до активаційних чи репресорних мультимолекулярних комплексів і здатні стимулювати певні хімічні модифікації у хроматині. Ці останні відіграють визначальну роль у формуванні еу- і гетерохроматинових компартментів, у межах яких створюється відповідно або потенційна можливість транскрипції, або тотальне блокування доступу для транскрипційної машинерії.

1. Яка різниця між *цис*-елементами і *транс*-факторами системи регуляції транскрипції?
2. Опишіть систему регуляції лактозного оперона. Яку роль у регуляції відіграють *lac*-репресор і білок CAP?

3. Як здійснюється атенуація в триптофановому опероні?
4. Що таке РНК-перемикач?
5. Охарактеризуйте стадії життєвого циклу бактеріофага λ . Як відбувається перемикання між різними шляхами розвитку?
6. Репресор бактеріофага λ є позитивним чи негативним регулятором транскрипції гена *cro*? Гена *cI*?
7. Що таке транскриптом? Які типи РНК входять до його складу?
8. Що таке енхансосома? Поясніть принципи модульності та кооперативності при взаємодії факторів транскрипції з еукаріотичними промоторами?
9. Що таке гормональний рецептор?
10. Дайте визначення сигнальної трансдукції.
11. Що таке РНК-інтерференція?
12. Дайте визначення мікроРНК і опишіть їхню роль у регуляції транскрипції.
13. Яка посттрансляційна модифікація гістонів позитивно корелює з транскрипційною активністю? У чому полягають механізми такої кореляції?
14. Назвіть модифікації гістонів, характерні для активного і репресованого станів.
15. Які особливості структури хроматину спостерігаються в еукаріотичних промоторах?
16. Охарактеризуйте комплекси ремоделювання хроматину? Яким є головний результат їхньої дії? У чому полягають механізми такої дії?
17. Опишіть механізми дії енхансерів на промотори.
18. Що таке інсулятор? Опишіть механізми дії інсуляторів.
19. Опишіть функціональну роль білка HP1 у підтриманні гетерохроматинового стану.
20. Яку роль відіграє метилювання ДНК у репресії транскрипції?
21. У чому полягає роль РНК-інтерференції в підтриманні гетерохроматинового стану?

Рекомендована література

- Ali, T., Renkawitz, R. and Bartkuhn, M. (2016) Insulators and domains of gene expression. *Curr. Opin. Genet. Dev.* 37, 17-26.
- Allshire, R.C. and Madhani, H.D. (2018) Ten principles of heterochromatin formation and function. *Nat. Rev. Mol. Cell. Biol.* 19, 229–244.
- Browning, D.F. and Busby, S.J. (2016) Local and global regulation of transcription initiation in bacteria. *Nat. Rev. Microbiol.* 14, 638–650.
- Browning, D.F., Butala, M. and Busby, S.J.W. (2019) Bacterial transcription factors: regulation by pick "N" mix. *J. Mol. Biol.* 431, 4067–4077.
- Cairns, B.R. (2009) The logic of chromatin architecture and remodelling at promoters. *Nature* 461, 193–198.
- Carter, D.R.F., Eskiw, C. and Cook, P.R. (2008) Transcription factories. *Biochem. Soc. Trans.* 36, 585–589.
- Chen, D. and Lei, E.P. (2019) Function and regulation of chromatin insulators in dynamic genome organization. *Curr. Opin. Cell Biol.* 58, 61–68.
- Clapier, C.R. and Cairns, B.R. (2009) The biology of chromatin remodeling complexes. *Annu. Rev. Biochem.* 78, 273–304.
- Cramer, P. (2019) Organization and regulation of gene transcription. *Nature* 573, 45–54.
- David, L., Huber, W., Granovskaia, M. et al. (2006) A high-resolution map of transcription in the yeast genome. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* 103, 5320–5325.
- Dykes, I.M. and Emanuelli, C. (2017) Transcriptional and post-transcriptional gene regulation by long non-coding RNA. *Genomics Proteomics Bioinformatics* 15, 177–186.

- Flynt, A.S. and Lai, E.C. (2008) Biological principles of microRNA-mediated regulation: shared themes amid diversity. *Nat. Rev. Genet.* 9, 831–842.
- Ghildiyal, M. and Zamore, P.D. (2009) Small silencing RNAs: an expanding universe. *Nat. Rev. Genet.* 10, 94–108.
- Guttman, M. and Rinn, J.L. (2012) Modular regulatory principles of large non-coding RNAs. *Nature* 482, 339–346.
- Han, Y., Reyes, A.A., Malik, S. and He, Y. (2020) Cryo-EM structure of SWI/SNF complex bound to a nucleosome. *Nature* 579, 452–455.
- Hnisz, D., Shrinivas, K., Young, R.A., et al. (2017) A phase separation model for transcriptional control. *Cell* 169, 13–23.
- Holoch, D. and Margueron, R. (2017) Mechanisms regulating PRC2 recruitment and enzymatic activity. *Trends Biochem. Sci.* 42, 531–542.
- Janssen, A., Colmenares, S.U. and Karpen, G.H. (2018) Heterochromatin: guardian of the genome. *Annu. Rev. Cell. Dev. Biol.* 34, 265–288.
- Jiang, C. and Pugh, B.F. (2009) Nucleosome positioning and gene regulation: advances through genomics. *Nat. Rev. Genet.* 10, 161–172.
- Kaplan, N., Moore, I.K., Fondufe-Mittendorf, Y., et al. (2009) The DNA-encoded nucleosome organization of a eukaryotic genome. *Nature* 458, 362–366.
- Klemm, S.L., Shipony, Z. and Greenleaf, W.J. (2019) Chromatin accessibility and the regulatory epigenome. *Nat. Rev. Genet.* 20, 207–220.
- Kouzine, F., Gupta, A., Baranello, L., et al. (2013) Transcription-dependent dynamic supercoiling is a short-range genomic force. *Nat. Struct. Mol. Biol.* 20, 396–403.
- Krauss, G. (2003) *Biochemistry of signal transduction and regulation*. Weinheim : Wiley-VCH Verlag.
- Lai, W.K.M. and Pugh, B.F. (2017) Understanding nucleosome dynamics and their links to gene expression and DNA replication. *Nat. Rev. Mol. Cell. Biol.* 18, 548–562.
- Latchman, D. (2015) *Gene control*. 2nd ed. New York : Garland Science.
- Li, B., Carey, M. and Workman, J.L. (2007) The role of chromatin during transcription. *Cell* 128, 707–719.
- Maison, C. and Almouzni, G. (2004) HP1 and the dynamics of heterochromatin maintenance. *Nature Rev.* 5, 296–304.
- Matzke, M.A. and Birchler, J.A. (2004) RNAi-mediated pathways in the nucleus. *Nature Rev.* 6, 24–35.
- Moritz, L.E., Trievel, R.C. (2018) Structure, mechanism, and regulation of polycomb-repressive complex 2. *J. Biol. Chem.* 293, 13805–13814.
- Neil H., Malabat, C., d'Aubenton-Carafa, Y., et al. (2009) Widespread bidirectional promoters are the major source of cryptic transcripts in yeast. *Nature* 457, 1038–1042.
- Ong, C.T. and Corces, V.G. (2011) Enhancer function: new insights into the regulation of tissue-specific gene expression. *Nat. Rev. Genet.* 12, 283–293.
- Panne, D. (2008) The enhanceosome. *Curr. Opin. Struct. Biol.* 18, 236–242.
- Ptashne, M. (2004) *A genetic switch, third edition: phage lambda revisited*. Cold Spring Harbor: Cold Spring Harbor Laboratory Press.
- Rando, O.J., Chang, H.Y. (2009) Genome-wide views of chromatin structure. *Annu. Rev. Biochem.* 78, 245–271.
- Reyes, A.A., Marcum, R.D. and He, Y. (2021) Structure and function of chromatin remodelers. *J. Mol. Biol.* 433, 166929.
- Rothbart, S.B. and Strahl, B.D. (2014) Interpreting the language of histone and DNA modifications. *Biochim. Biophys. Acta* 1839, 627–643.
- Ruthenburg, A.J., Li, H., Patel, D.J. and Allis, C.D. (2007) Multivalent engagement of

chromatin modifications by linked binding modules. *Nat. Rev. Mol. Cell Biol.* 8, 983–994.

Serganov, A. and Nudler, E. (2013) A decade of riboswitches. *Cell* 152, 17–24.

Shlyueva, D., Stampfel and G., Stark, A. (2014) Transcriptional enhancers: from properties to genome-wide predictions. *Nat. Rev. Genet.* 15, 272–286.

The ENCODE Project Consortium. (2007) Identification and analysis of functional elements in 1 % of the human genome by the ENCODE pilot project. *Nature* 447, 799–816.

The FANTOM Consortium and RIKEN Genome Exploration Research Group and Genome Science Group. (2005) The transcriptional landscape of the mammalian genome. *Science* 309, 1559–1563.

The modENCODE Consortium. (2010) Identification of functional elements and regulatory circuits by *Drosophila* modENCODE. *Science* 330, 1787–1797.

Wilson, C.J., Zhan, H., Swint-Kruse, L. and Matthews, K.S. (2007) The lactose repressor system: paradigms for regulation, allosteric behavior and protein folding. *Cell Mol. Life Sci.* 64, 3–16.

Xu, Z., Wei, W., Gagneur, J., et al. (2009) Bidirectional promoters generate pervasive transcription in yeast. *Nature* 457, 1033–1037.

Zhang, T., Cooper, S. and Brockdorff, N. (2015) The interplay of histone modifications – writers that read. *EMBO Rep.* 16, 1467–1481.

Zhou, C.Y., Johnson, S.L., Gamarra, N.I. and Narlikar GJ. (2016) Mechanisms of ATP-dependent chromatin remodeling motors. *Annu. Rev. Biophys.* 45, 153–181.

The ability to simplify means to eliminate the unnecessary so that the necessary may speak.

Hans Hofmann

Безпосереднім продуктом транскрипції еукаріотичних білкових генів РНК-полімеразою II є пре-мРНК – попередник функціональної мРНК. Пре-мРНК не може бути використана як матриця для білкового синтезу – принаймні тому, що вона містить у своєму складі інтрони. Дозрівання пре-мРНК з утворенням функціональної матриці називають *процесингом* (processing). Він складається з трьох операцій (рис. 7.1):

- *Кепування* – модифікація 5'-кінця з утворенням так званого *кепа* (cap).
- *Сплайсинг* (splicing) – вирізання інтронів і зшивання екзонів – процес, у результаті якого мРНК стає копією лише кодуючої частини гена або її фрагментів: сплайсинг часто може відбуватися кількома альтернативними шляхами (альтернативний сплайсинг). У результаті сплайсингу з пре-мРНК видаляється до 90% нуклеотидів.
- *Поліаденілування* – приєднання до 3'-кінця polyA-послідовності – ця операція тісно пов'язана з термінацією транскрипції.

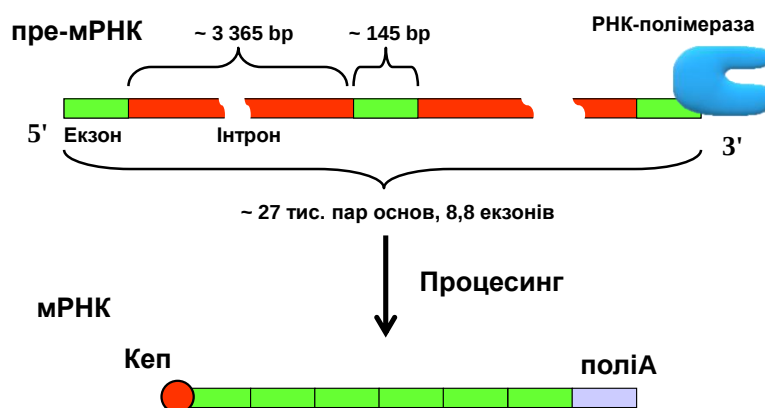

Рис. 7.1. Процесинг мРНК. Представлено середні значення довжини і кількості елементів пре-мРНК у первинних транскриптах людини.

Усі операції процесингу відбуваються під час транскрипції на РНК-полімеразному комплексі, тобто процесинг є невід'ємною частиною транскрипції. Місцем збирання машинерії процесингу служить С-кінцевий домен (CTD) РНК-полімерази II, який відходить від полімерази поряд із каналом виходу РНК (розділ 5). Інакше кажучи, РНК-полімераза "тягне на собі" фактори процесингу, одночасно синтезуючи пре-мРНК і забезпечуючи її дозрівання.

Кепування

Будову кепа та хімічний процес його утворення показано на рис. 7.2. У складі пре-мРНК до 5'-атома рибози першого нуклеозидтрифосфату, який був включений до ланцюга РНК, залишаються приєднаними три фосфатні залишки.

Перша стадія кепування: відщеплення одного фосфату (γ -фосфату) із 5'-кінця, що здійснюється спеціальною фосфатазою.

Друга стадія: перенесення гуанозинмонофосфату (GMP) з гуанозинтрифосфату (GTP) на два фосфатні залишки, що залишились на 5'-кінці (відповідний фермент – гуанілілтрансфераза). Результатом перенесення є утворення ковалентного зв'язку між 5'-фосфатом GMP та 5'-кінцевим β-фосфатом пре-мРНК, тобто формування нехарактерного для нуклеїнових кислот зв'язку між нуклеотидами.

Третя стадія: метилювання метилтрансферазою кінцевого G з утворенням 7-метилгуаніну (7mG).

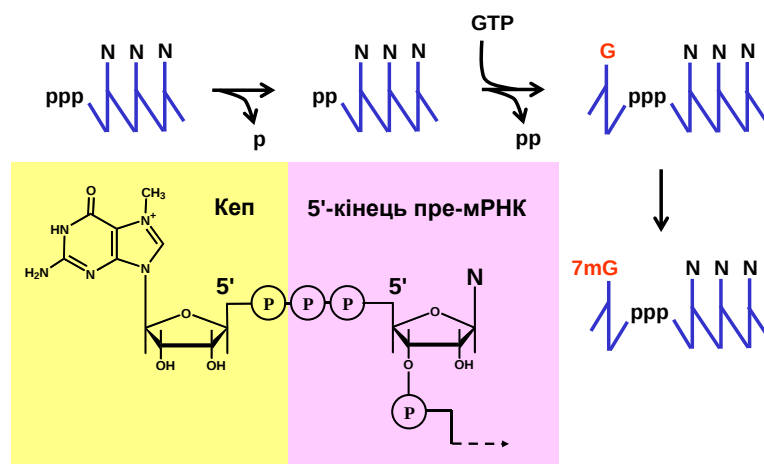

Рис. 7.2. Стадії утворення та хімічна структура кепа.

Три ферментативні активності, які здійснюють кепування, містяться в трьох (дріжджі) або двох (ссавці) білках. Ці ферменти рекрутуються на CTD і 5'-кінець пре-мРНК після синтезу перших 20–40 нуклеотидів транскрипту (рис. 7.3).

Функціонування CTD як платформи для збирання машинерії процесингу мРНК залежить від патерна фосфорилування залишків Ser, які входять до складу гептапептиду, що повторюється. Наприкінці ініціації транскрипції за рахунок кіназної активності TFIIK здійснюється масоване фосфорилування Ser5 у складі повторів, що приводить до втрати зв'язку CTD із базальними факторами транскрипції та початку руху полімерази (розділ 5).

Під час руху, що почався, із полімеразою зв'язується білковий фактор DSIF (DRB-Sensitivity Inducing Factor, DRB – синтетичний інгібітор транскрипції, що спрацьовує тільки за наявності фактора). Цей двохсубодиничний білок – не що інше як фактор елонгації транскрипції Spt4-5, який згадувався у розділі 5 у зв'язку з механізмами проходження РНК-полімерази через нуклеосоми. На початку транскрипції він рекрутує NELF (Negative Elongation Factor). Цей останній складається з п'яти субодиниць і взаємодіє з РНК-полімеразним комплексом, зумовлюючи зупинку його руху (рис. 7.3).

Під час цієї паузи (перший "кадр" на рис. 7.3) із CTD і 5'-кінцем РНК зв'язуються ферменти кепування – вони спрацьовують і рекрутують P-TEFb (Positive Transcription Elongation Factor b) – гетеродимер, одна із субодиниць якого має кіназну активність: відбувається фосфорилування Ser2 у складі CTD, а також фосфорилування Spt5 у складі DSIF, що приводить до дисоціації NELF. Після цього РНК-полімераза здатна рухатись далі разом із фосфорильованим DSIF (Spt4-5), який саме у такій фосфорильованій формі полегшує подолання нуклеосомних бар'єрів.

Пауза в роботі РНК-полімерази відразу за стартом транскрипції є важливим моментом регуляції експресії гена. Достатньо часто полімераза зупиняється під час створення кепа на невизначений термін. Особливо це властиво для генів, що повинні дуже швидко відповідати на зміну зовнішніх умов (наприклад, гени теплового шоку, продукти яких

будуть детально обговорюватись у розділі 8): оскільки процес ініціації транскрипції є дуже неефективним, ініціація на промоторах таких генів здійснюється "заздалегідь" – РНК-полімераза починає працювати, але майже відразу виявляється "заарештованою" під час створення кепа, чекаючи "на низькому старті" відповідних зовнішніх сигналів (для генів теплового шоку – підвищення температури). Отже, зв'язування Р-TEFb, який знімає блокаду РНК-полімерази, залежить від присутності певних транскрипційних факторів та змін у характері модифікацій гістонів у складі найближчої нуклеосоми (мова йде про позиційовану нуклеосому +1, яка згадувалась у попередньому розділі, – саме вона знаходиться відразу за стартовою точкою транскрипції).

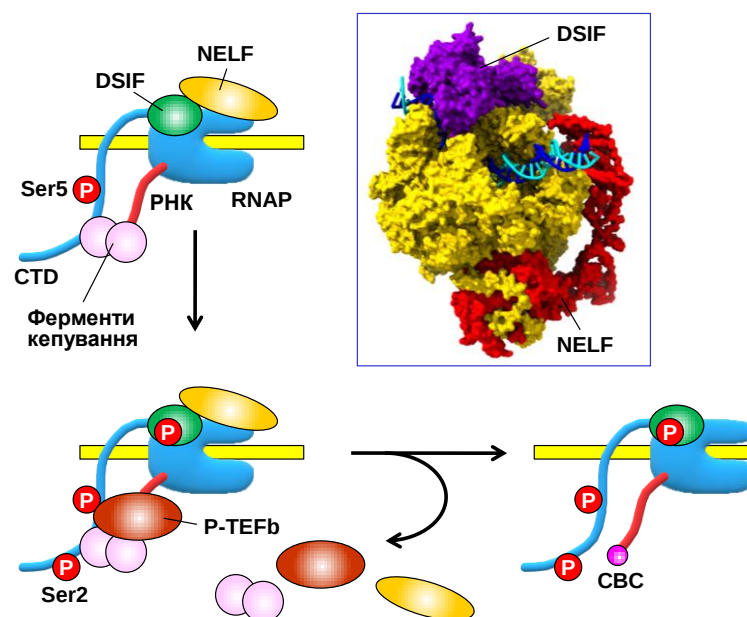

Рис. 7.3. Механізм утворення кепа в координації з транскрипцією. На вставці – комплекс РНК-полімерази II з факторами DSIF і NELF (6GML).

Після зняття блокади РНК-полімераза продовжує рух, а сформований кеп відразу зв'язується з двома білками, що формують **CBC** (**C**ap **B**inding **C**omplex). Білки CBC залишаються на кепі до моменту транспорту мРНК до цитоплазми, де замінюються на цитоплазматичні фактори.

Функціональне значення кепа є багатоплановим:

- *Захист 5'-кінця від деградації* – особливість зв'язку між першими двома нуклеотидами робить цей зв'язок непомітним для екзонуклеаз.
- *Участь в інших реакціях процесингу* – CBC стимулює сплайсинг першого інтрона та поліаденілування 3'-кінця (див. нижче).
- *Транспорт мРНК у цитоплазму* здійснюється завдяки взаємодії CBC з ядерною порою: саме своїм 5'-кінцем мРНК виштовхується в цитоплазматичний простір.
- *Ініціація трансляції*: саме кеп є первинною точкою збирання рибосоми та інших елементів системи ініціації білкового синтезу (розділ 8).

Сплайсинг

Продовжуючи елонгацію транскрипції, рано чи пізно РНК-полімераза зустрічає границю першого інтрона. Узагальнену схему інтрона зображено на рис. 7.4. На кінцях

переважної більшості інтронів розташовані стандартні динуклеотиди GU та AG, що містяться у складі певних консенсусних послідовностей. Всередині інтрона, ближче до його 3'-кінця, існує ще один консенсус, до складу якого обов'язково входить аденозин. Цей А є *точкою галуження* (branch point), яка виконує особливу роль.

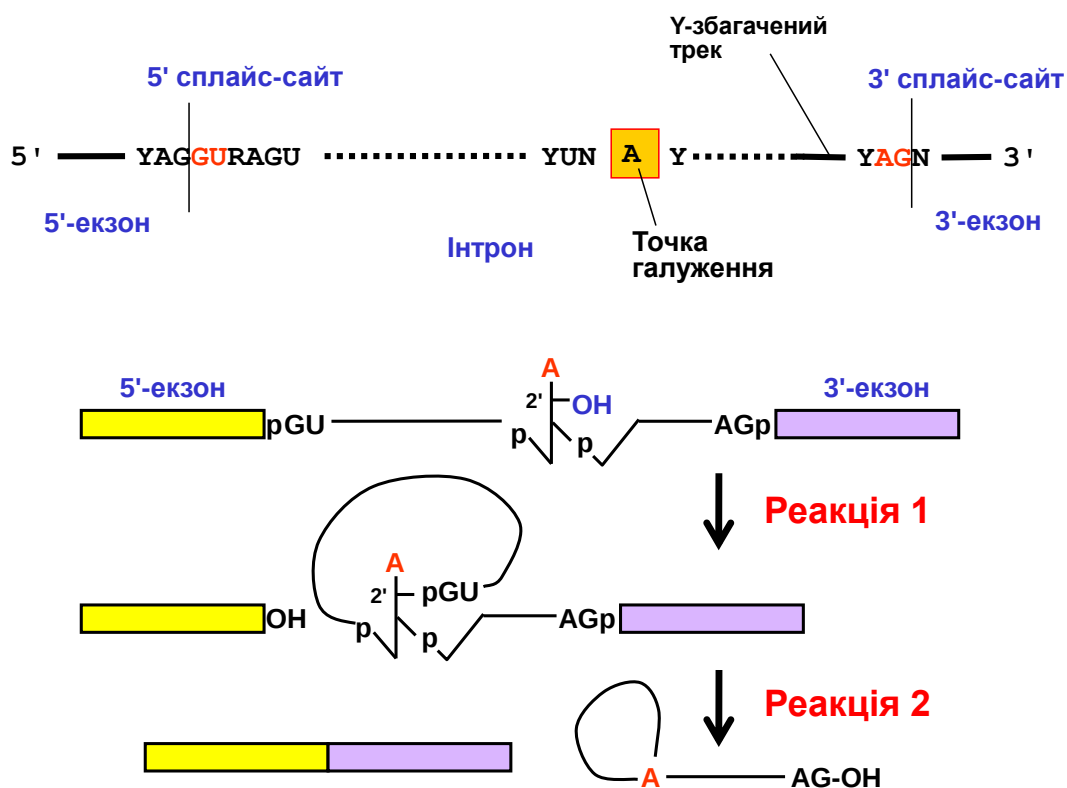

Рис. 7.4. Узагальнена схема нуклеотидної послідовності інтрона і двох стадій сплайсингу.

Сплайсинг інтрона полягає у двох послідовних хімічних реакціях *трансе스터ифікації* (заміни одного фосфодієфірного зв'язку на інший), які також показано на рис. 7.4.

1. Аденозин у точці галуження має підвищену реакційну здатність (унаслідок особливостей просторової структури інтрона в цій області, див. нижче). 2'-ОН група його рибози здійснює нуклеофільну атаку на фосфат у 5'-сплайс-сайті – на межі між 5'-ексоном та інтроном. У результаті зв'язок між цим фосфатом і 3'-кінцевим нуклеотидом екзона замінюється на зв'язок між фосфатом і 2'-ОН групою аденінового нуклеотиду – у 5'-кінцевій частині інтрона утворюється так зване *ласо* (lariat).

2. ОН-група, що залишилася на 3'-кінці першого екзона, атакує фосфодієфірний зв'язок у 3'-сплайс-сайті. Цей зв'язок розривається, замінюючись на зв'язок між двома екзонами.

Оскільки кількість фосфодієфірних зв'язків не змінюється, реакція трансе스터ифікації є ізоенергетичною і не потребує АТФ як джерела енергії. Але безумовно, обидві реакції сплайсингу потребують каталізу, і, на відміну від інших біохімічних реакцій, що розглядалися досі, *каталізаторами сплайсингу не виступають білкові ферменти*.

Сплайсосома: механізм сплайсингу

Зрозуміло, що для проходження обох реакцій сплайсингу відповідні хімічні групи на

кінцях інтрона і в точці галуження мають бути наближеними одна до одної. Реакції сплайсингу здійснюються у складі спеціальної мультимолекулярної структури – *сплайсосоми* (spliceosome), яка зв'язана з CTD і утворюється на кожному інтроні за участі самої пре-мРНК, білків і особливих молекул мяРНК – *маленьких ядерних РНК* (small nuclear RNA, snRNA).

Збагачені на урацил маленькі ядерні РНК синтезуються РНК-полімеразою II (деякі – РНК-полімеразою III) на відповідних генах, згрупованих у кластери. Саме ці молекули **відіграють ключову роль у визначенні просторової структури, формуванні та функціонуванні сплайсосоми**. У сплайсингу беруть участь п'ять основних типів маленьких ядерних РНК (довжиною 100–200 нуклеотидів): U1, U2, U4, U5 та U6.

Маленькі ядерні РНК, які існують у клітині у вигляді комплексів зі специфічними білками, мають певну просторову структуру за рахунок утворення комплементарних подвійних спіралей – шпильок. Завдяки комплементарному спарюванню з консенсусними послідовностями інтрона відбувається їхня взаємодія з пре-мРНК, взаємодіють вони також і між собою. Зокрема, мяРНК U2 впізнає консенсус у зоні галуження, причому згаданий *аденозин залишається неспареним* – "випетлюється" між сусідніми парами основ (рис. 7.5). Саме ця обставина і визначає його особливий конформаційно-напружений стан і, як наслідок, підвищену реакційну здатність.

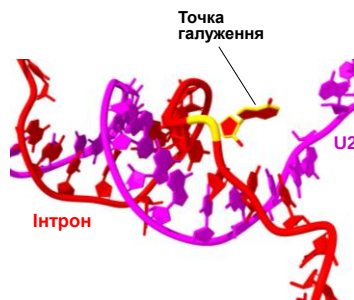

Рис. 7.5. Фрагмент структури комплексу маленької ядерної РНК U2 і зони галуження інтрона (5Z58).

Оскільки подвійні спіралі РНК у сплайсосомі короткі, вони потребують додаткової стабілізації. Крім того, під час збирання та функціонування сплайсосоми певні спіралі мають бути зруйновані й замінені на інші. Обидві операції забезпечуються численними білками сплайсосоми, які виконують важливі, але допоміжні ролі. Ці ролі в основному зводяться до:

- *розкручування подвійних спіралей РНК* АТР-залежними РНК-геліказами;
- *стабілізації* подвійних спіралей і загальної просторової структури сплайсосоми білками зі специфічною спорідненістю до РНК;
- *регуляції сплайсингу* – блокування чи підсилення ефективності збирання сплайсосоми на даному інтроні білками-регуляторами сплайсингу (див. нижче).

При появі у складі транскрипта 5'-сплайс-сайта, ця границя інтрона впізнається маленькою ядерною РНК U1 (рис. 7.6). Загальний сценарій наступних подій схематично зображено на рис. 7.7. Після зв'язування з U1, в міру синтезу пре-мРНК, зона галуження впізнається специфічним білком BBR (Branch point Binding Protein, позначається також як SF1 у ссавців). 3'-Кінцева зона інтрона та Y-збагачений трек перед нею упізнаються допоміжним білком U2AF (U2 Auxiliary Factor), який далі сприяє заміні BBR на мяРНК U2. Зв'язування U2 (яке, власне, і визначає точку галуження, див. рис. 7.5) потребує АТР-залежного руйнування певних подвійних спіралей у складі цієї молекули. На

наступних стадіях збирання та перебудов сплайсосоми (рис. 7.7) також відбувається АТР-залежне руйнування частини подвійних спіралей і заміна їх іншими.

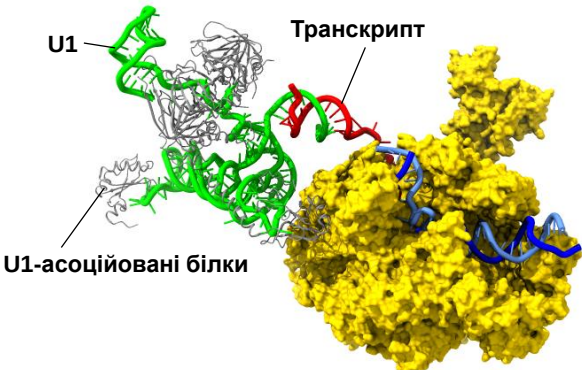

Рис. 7.6. Комплекс РНК-полімерази II і маленької ядерної РНК U1, що взаємодіє з певними білками і 5'-сплайс-сайтом у складі транскрипта (7B0Y).

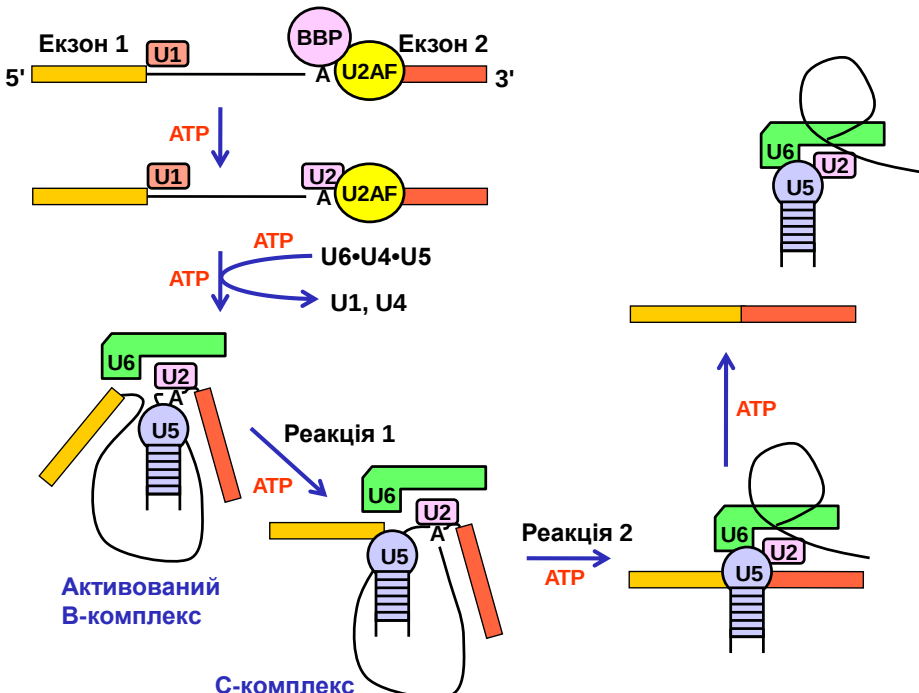

Рис. 7.7. Схема формування і функціонування сплайсосоми.

Після зв'язування U2, з інтроном взаємодіє потрійний комплекс маленьких ядерних РНК U4-U5-U6 – утворюється сплайсосома у вигляді так званого *В-комплексу* (не відображеного на рис. 7.7) маленьких ядерних РНК, інтрона і білків. На завершальному етапі з цього комплексу звільняється U4, а U6 витісняє U1, взаємодіючи з 5'-кінцевою зоною інтрона – формується *активований В-комплекс* (рис. 7.7, 7.8), готовий для здійснення першої реакції сплайсингу. У його складі U6 взаємодіє з U2, сприяючи наближенню 5'-сплайс-сайта до точки галуження. Додатково структура стабілізується маленькою ядерною РНК U5, яка взаємодіє з 3'-кінцем першого (5'-кінцевого) екзона та іншими елементами сплайсосоми.

У складі активованого В-комплексу здійснюється структурна перебудова сплайсономи, результатом якої є безпосереднє наближення 5'-сплайс-сайта до точки галуження: виникають умови для першої реакції трансестерифікації з утворенням ласо (див. також рис. 7.4). Хімічна перебудова інтрона викликає нову перебудову просторової структури сплайсономи – утворення С-комплексу (рис. 7.7, 7.8). Далі за рахунок одночасної взаємодії з U5 наближуються один до одного кінці екзонів, що створює умови для другої трансестерифікації. На останньому етапі від двох уже з'єднаних екзонів АТР-залежним шляхом (порушення комплементарних взаємодій) видаляється комплекс інтрона з маленькими ядерними РНК.

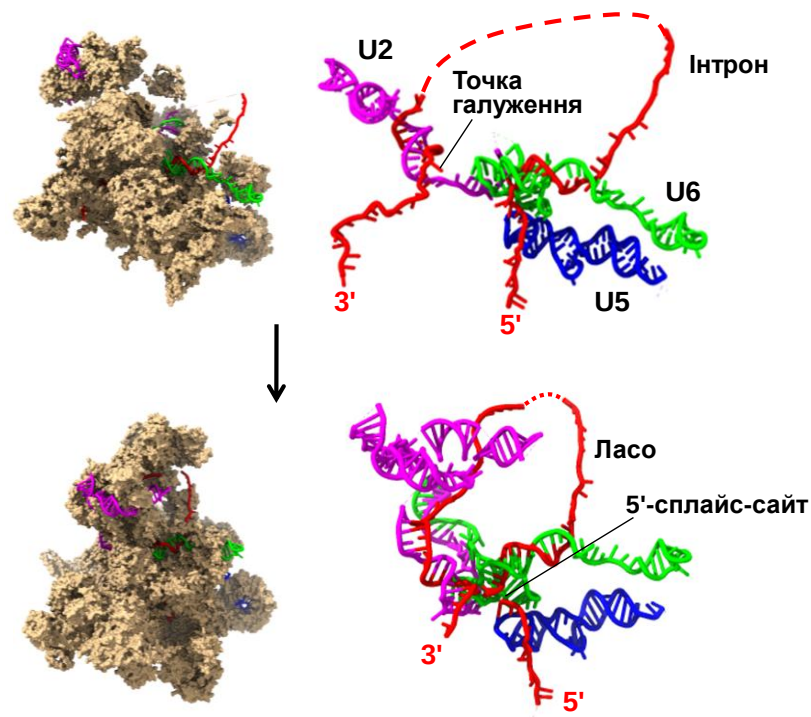

Рис. 7.8. Загальний вигляд сплайсономи на стадіях (зверху донизу) активованого В-комплексу (6Z58) і С-комплексу (5XJC). Праворуч – ті самі структури (у такій самій орієнтації, але у збільшеному вигляді), з яких видалено білки для візуалізації нуклеїнових кислот.

Отже, сплайсома працює як АТР-залежна молекулярна машина. Структурні перебудови машини забезпечують перегрупування елементів – субстратів реакцій сплайсингу. **Каталіз обох реакцій сплайсингу здійснюється молекулами РНК.** Механізм каталізу є таким самим, як для білкових ферментів (див. розділ 2). Наприклад, для першої реакції активний центр формується зоною галуження інтрона й маленькими ядерними РНК U2 та U6. Просторова структура активного центру жорстко утримує субстрати – 5'-сплайс-сайт і точку галуження – у певній взаємній орієнтації та забезпечує підвищену реакційну здатність аденінового нуклеотиду, який можна розглядати одночасно і як субстрат у збудженому проміжному стані, і як компонент активного центру. У хлоропластах сплайсинг відбувається за механізмом так званого самосплайсингу (self-splicing), тобто без участі білків і маленьких РНК: пре-мРНК сама набуває просторової структури, яка має каталітичну активність щодо власного сплайсингу.

За аналогією з білковими *ензимами*, молекули РНК, які мають каталітичну активність, називають **рибозимами**. Одним із таких рибозимів є сплайсома. Зазвичай

каталітична активність рибозима (як і у випадку сплайсосоми) залежить від білків, які виконують допоміжні функції, стабілізуючи структуру активного центру.

Загальноприйнята точка зору полягає у тому, що на ранніх етапах добіологічної еволюції головними (або єдиними) біологічними макромолекулами були молекули РНК (так званий РНК-світ), оскільки це єдиний тип макромолекул, що можуть одночасно виконувати роль носіїв спадкової інформації та виступати каталізаторами. Пізніше більш стабільні молекули ДНК перебрали на себе роль носіїв інформації, а різноманітніші за просторовою структурою білки – роль каталізаторів. Але в кількох важливих випадках (і сплайсинг – не єдиний приклад) рибозими виявились еволюційно консервативними.

Описаний механізм сплайсингу реалізується на ~99% інтронів, які відповідають загальній схемі на рис. 7.4, – так звані мажорні або інтрони U2-типу. Решта інтронів вирізається у цілком подібний спосіб, але має трохи інші консенсусні послідовності на границях і у точці галуження (хоча там також присутній особливий аденозин). Це мінорні або інтрони U12-типу – замість маленької ядерної РНК U2 у формуванні сплайсосоми на таких інтронах бере участь маленька ядерна РНК U12 (визначає точку галуження) і маленька ядерна РНК U11.

Сплайсосоми утворюються на інтронах пре-мРНК (і на STD РНК-полімерази) послідовно під час транскрипції – майже відразу після синтезу сплайс-сайтів вони впізнаються відповідними елементами системи сплайсингу. При цьому СВС, що зв'язаний з кепом, підсилює ефективність зв'язування U1 у першому 5'-сплайс-сайті – напевно, шляхом прямої взаємодії; вплив СВС на сплайсинг наступних інтронів послаблюється.

Швидкість збирання сплайсосом визначається швидкістю транскрипції. З іншого боку, зі сплайсосою взаємодіють фактори елонгації транскрипції – наявність сплайс-сайта сприяє прискоренню руху полімерази. Такий процес синтезу РНК та її сплайсингу продовжується до того моменту, поки у складі пре-РНК не з'являється специфічна нуклеотидна послідовність – сигнал термінації.

Поліаденілування мРНК і термінація транскрипції

Сигнал термінації транскрипції та поліаденілування 3'-кінця мРНК – *polyA-сигнал* (PAS, polyadenylation signal) – являє собою консенсусну послідовність AAUAAA (рис. 7.9), часто асоційовану з U-збагаченою ділянкою вище і U- або G/U-збагаченою ділянкою нижче (на ~20 нуклеотидів) від неї. Консенсус AAUAAA упізнається гетеротетрамерним білком CPSF (Cleavage-Polyadenylation Specificity Factor). CPSF є одним із компонентів комплексу, що забезпечує розрізання пре-мРНК і поліаденілування 3'-кінця, який виникає внаслідок цього (комплекс CPA, Cleavage and PolyAdenylation). Інші важливі компоненти цього комплексу – фактор, що стимулює розрізання, CstF (Cleavage stimulation Factor) і два фактори розрізання (Cleavage Factors) CF 1 і 2. До комплексу CPA долучаються також інші білки, серед яких polyA-полімераза (PAP) і 5'-екзонуклеаза XRN2 (Rat1 у дріжджів). Збирання CPA-комплексу стимулюється зв'язаним з кепом СВС, а також сплайсосою на останньому інтроні – сплайсинг останнього інтрона та розрізання/поліаденілування РНК здійснюються одночасно і стимулюють одне одного. Зокрема, білок U2AF, який знаходиться на останньому інтроні, взаємодіє з PAP.

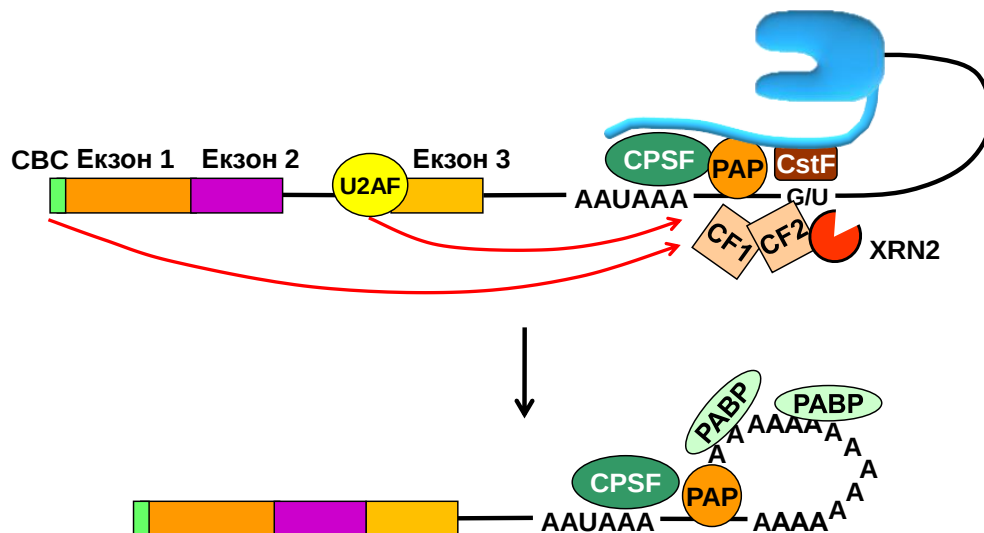

Рис. 7.9. Впізнання polyA-сигналу та поліаденілування мРНК. Фактори впізнання поліА-сигналу та розрізання мРНК: CPSF – Cleavage-Polyadenylation Specificity Factor, CstF – Cleavage stimulation Factor, CF1/2 – Cleavage Factors. PAP – поліА-полімераза (PolyA Polymerase), XRN2 – 5'-екзонуклеаза (торпеда).

У процесі впізнання polyA-сигналу і збірки на ньому CPA-комплексу РНК-полімераза зазвичай продовжує синтез РНК за сигналом (до 1000 нуклеотидів). У складі сформованого CPA-комплексу одна із субодиниць CPSF, що має ендонуклеазну активність, здійснює розрізання пре-мРНК в області між консенсусом AAUAAA і U-(G/U)-збагаченою послідовністю. До 3'-кінця, що виник внаслідок розрізу, поліА-полімераза PAP (за стимулюючої дії CPSF) у безматричний спосіб приєднує один за одним від ~50 до 200 аденінових нуклеотидів. З polyA-хвостом, що зростає, відразу зв'язується специфічний білок PABP (PolyA Binding Protein), який підвищує процесивність PAP (рис. 7.9). Слід зауважити, що деякі мРНК у зоні перед поліА-сигналом (3'-зоні, що не транскрибується, див. нижче) мають сигнальні послідовності, що зумовлюють додаткове поліаденілування вже в цитоплазмі – це підвищує час життя мРНК і ефективність ініціації трансляції (розділ 8).

Розрізання/поліаденілування мРНК є тригером термінації транскрипції (рис. 7.10). Хоча детальні молекулярні механізми термінації транскрипції в еукаріотів залишаються недостатньо з'ясованими, ясно, що важливу роль термінуючого фактору відіграє згадана вище 5'-екзонуклеаза XRN2 (яку називають "торпедою"). У місці розрізу, крім 3'-кінця, що піддається поліаденілуванню, вочевидь виникає і 5'-кінець, з якого розпочинається ділянка пре-мРНК, що закінчується на РНК-полімеразному комплексі. Саме з цього 5'-кінця XRN2 розпочинає деградацію РНК (*ко-транскрипційну деградацію*). У решті решт ця деградація доходить до 3'-кінцевої ділянки РНК у складі гібриду ДНК-РНК – XRN2 "торпедує" РНК-полімеразу, що сприяє руйнуванню гібриду і її дисоціації.

Для того, щоб торпеда ефективно спрацювала, вона повинна мати можливість наздогнати полімеразу – необхідно зупинити або загальмувати останню. Одним із факторів, від якого залежить таке гальмування, є вже знайомий, зв'язаний з РНК-полімеразою, Spt4-5 (DSIF). Нагадаємо, що у дефосфорильованій формі цей фактор зумовлює зупинку РНК-полімерази, необхідну для утворення кепа. Після фосфорилування (рис. 7.3) він сприяє елонгації транскрипції, допомагаючи долати нуклеосомні бар'єри (розділ 5). У складі CPA-комплексу присутня фосфатаза, яка знову забезпечує дефосфорилування Spt4-5, що й ускладнює рух полімерази після

проходження поліА-сигналу. Термінація транскрипції іноді потребує також інших регуляторних елементів послідовності. Одні з них можуть знаходитись у межах останнього інтрона та стимулювати/блокувати впізнання polyA-сигналу, інші – нижче від polyA-сигналу й зумовлювати паузи в роботі полімерази, які сприяють термінації.

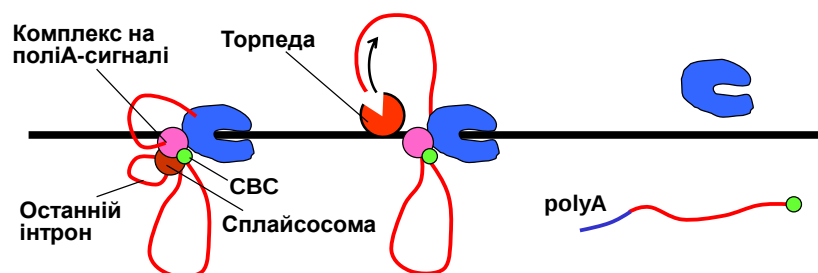

Рис. 7.10. Синхронізація поліаденілування і термінації транскрипції.

Іноді, незважаючи на високу процесивність РНК-полімерази, термінація може здійснюватись незалежно від поліА-сигналу – особливо часто це відбувається перед або під час паузи, що слугує для створення кепу. Іноді навпаки, полімераза зупиняється на довгий час за різних причин (наприклад, зустрічаючи надкомпактизовану гетерохроматинову ділянку) – тоді вона піддається протеолітичній деградації і знімається з ДНК лише у такий радикальний спосіб.

Майже єдиним винятком серед інших еукаріотичних мРНК є гістонові мРНК, які не піддаються сплайсингу (гістонові гени не містять інтронів) і поліаденілуванню 3'-кінця. Термінація транскрипції гістонових генів залежить від двох сигнальних елементів послідовності РНК: один утворює шпильку (як у прокаріотів, див. розділ 5), інший спарюється з маленькою ядерною РНК U7; між цими елементами індукується розріз, що здійснюється тим самим компонентом CPSF, що й на інших білкових генах. Аналогічно відбувається термінація транскрипції маленьких ядерних РНК, які також не піддаються поліаденілуванню.

Узагальнену схему будови зрілої еукаріотичної мРНК, яка звільняється з полімеразного комплексу, транспортується в цитоплазму і використовується як матриця для білкового синтезу, зображено на рис. 7.11. Між кепом і початком кодуєної ділянки (стартовим кодоном – найчастіше AUG) розташована 5'-кінцева зона, що не трансклюється (5' UTR – UnTranslated Region). За кодуєною ділянкою, що закінчується одним із стоп-кодонів, і перед polyA-послідовністю розташована 3'-кінцева зона, що не піддається трансляції. Обидві зони, що не трансклюються, містять важливі елементи послідовності, які використовуються для регуляції білкового синтезу (розділ 8).

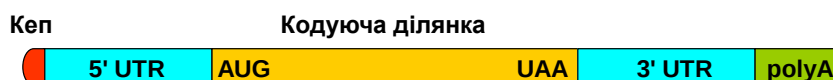

Рис. 7.11. Схема будови мРНК.

Час напівжиття молекул мРНК (нижче наведено цифри для фібробластів миші) варіює від 30 хв до 20 год (медіанне значення – 9 год). Для порівняння, час напівжиття білків (для приблизно 5 тис білків) становить від 30 хв до 200 год (медіана – 46 годин). Цікаво, що обидва часові показники практично не є скорельованими між собою – час життя мРНК і білків регулюється окремими незалежними механізмами. Натомість, спостерігається кореляція між кількістю копій мРНК та відповідних білків у клітині.

Кількість копій мРНК варіює від 1 до 1 тис (медіана – 17), білків – від 10 до 10^7 (медіана – 16 тис). Таким чином, перша стадія – транскрипція та асоційований з нею процесинг – є хоча й не єдиним, але визначальним етапом експресії генетичної інформації.

Редагування мРНК

Процес дозрівання мРНК може включати також різноманітні модифікації, які об'єднують під назвою *редагування* мРНК (mRNA editing). Редагування, яке найчастіше відбувається під час сплайсингу або відразу після нього, далеко не є обов'язковим для всіх мРНК процесом, хоча й зустрічається практично в усіх таксонах.

У мітохондріях простіших більшість мРНК піддається редагуванню за РНК-залежним механізмом. Так звана гідова РНК (guide RNA) спарюється з комплементарною ділянкою мРНК та ініціює збирання мультибілкової едитосоми (editosome), компоненти якої забезпечують видалення чи інсерцію уридину в певне місце ділянки мРНК.

У мітохондріях і хлоропластах рослин часто відбувається дезамінування цитидину із заміною його на уридин, що змінює кодуючі властивості багатьох мРНК.

Дезамінування аденіну в певному місці ланцюга з перетворенням його на інозин (неканонічна пуринова основа, див. розділ 8) відбувається в мРНК різних субодиниць Glu -залежного Ca^{2+} -каналу нервових клітин ссавців. Наслідком нуклеотидної заміни є амінокислотні заміни у складі білка (усередині трансмембранної пори); комбінація різних (редагованих та не редагованих) субодиниць створює розмаїття каналів щодо їхньої чутливості до хімічного сигналу (амінокислоти Glu) і швидкості потоку Ca^{2+} через мембрану. Редагування такого типу залежить від активності спеціальних ферментів (аденозин-деаміназ). Вважається, що вони зв'язуються із дволанцюговими шпильками, які тимчасово формуються в мРНК під час синтезу, де впізнають певні елементи послідовності пар основ.

Іншим прикладом є перетворення шляхом дезамінування певного цитидину на уридин у мРНК аполіпобілка В (ApoB, apolipoprotein B) печінки ссавців. Заміна викликає перетворення глутамінового кодона на стоп-кодон. У результаті білок може існувати у двох формах з різною довжиною поліпептидного ланцюга. Обидві форми використовуються для транспорту тригліцеридів і холестерину через кров, причому довша форма пов'язана з підвищенням ризику атеросклерозу. Редагування мРНК ApoB, яке відбувається паралельно з поліаденілуванням, залежить від певної послідовності мРНК, котра впізнається комплексом білків, серед яких – специфічна деаміназа.

Альтернативний процесинг

Пре-мРНК, що синтезується під час транскрипції, може піддаватися сплайсингу та поліаденілуванню різними альтернативними шляхами (зазвичай, тканиноспецифічними): кілька екзонів можуть вирізатися з транскрипту, транскрипт може обрізатися та піддаватися поліаденілуванню за рахунок використання polyA-сигналу всередині одного з інтронів. У результаті в клітинах різних типів утворюються різні молекули мРНК, що містять різні набори екзонів і, відповідно, кодують різні білки. Багатокомпонентність (і необхідність кооперації між компонентами) сплайсосоми та системи розрізання/поліаденілування дозволяє здійснювати тонку регуляцію утворення мРНК певного типу за рахунок зміни транскрипційної активності генів, що кодують ті чи інші компоненти машинерії процесингу, зміни концентрацій компонентів, їхньої хімічної модифікації.

Ключова роль у визначенні шляхів сплайсингу належить білкам, що відносять до групи SR (серін-аргінин-збагачені, SR-rich). Досить часто білок-регулятор специфічно зв'язується з певною послідовністю нуклеотидів усередині екзона та стимулює впізнання сплайс-сайтів по обидва боки від нього (рис. 7.12, а). Зрозуміло, що в разі відсутності регулятора такий екзон буде вирізано разом з інтронами, що його фланкують.

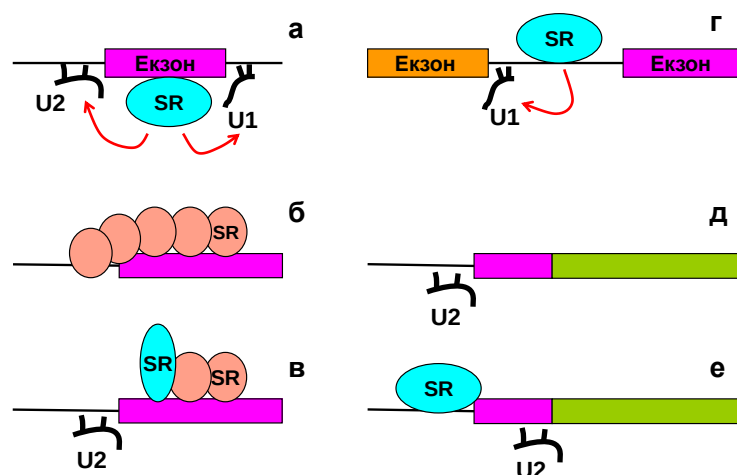

Рис. 7.12. Кілька варіантів участі сплайсинг-регуляторів, що зв'язуються всередині екзона (а, б, в) або інтрона (г, д, е), у визначенні шляху сплайсингу.

У випадку негативної регуляції зв'язування регулятора утруднює впізнання сплайс-сайтів. Наприклад, взаємодія з регулятором ініціюється всередині екзона, молекули білка кооперативно зв'язуються поруч одна з одною і врешті-решт блокують 3'-сплайс-сайт (рис. 7.12, б). Замість заблокованого сприймається наступний такий сайт, і екзон вирізається з молекули разом із двома інтронами. За наявності іншого регулятора, який також упізнає специфічну послідовність в екзоні, процес зростання білкового комплексу зупиняється, і 3'-сплайс-сайт стає вільним для впізнання елементами сплайсосоми (рис. 7.12, в).

Сплайсинг-регулятори можуть також мати сайти зв'язування в інтронах, впливаючи на ефективність збирання сплайсосоми (рис. 7.12, г). Регулятор може блокувати, наприклад, 3'-сплайс-сайт: якщо така блокада відсутня, сайт розпізнається (рис. 7.12, д), за наявності регулятора сприймається інший 3'-сплайс-сайт усередині екзона – у складі мРНК залишається скорочений екзон (рис. 7.12, е).

Іноді на впізнання сплайс-сайтів впливає просторова структура пре-мРНК: дволанцюгові шпильки можуть або маскувати сплайс-сайт (тоді його впізнання можливе у присутності білка, що руйнує шпильку), або навпаки – сприяти його впізнанню. Крім того, до регуляції сплайсингу залучаються РНК-перемикачі (розділ 6) всередині інтронів – у цьому випадку блокада сплайс-сайта, що створює елемент просторової структури РНК, знімається при структурній перебудові, що індукується певним лігандом (рис. 7.13).

Вибір шляху утворення кінцевого мРНК-продукту часто залежить також від альтернативного вибору polyA-сигналів, які можуть бути присутніми не лише нижче останнього екзона, а й усередині інтронів. Приклад такого типу зображено на рис. 7.14. Узагалі, якщо polyA-сигнал міститься всередині інтрона, його впізнання блокується 5'-сплайс-сайтом – білками, асоційованими з маленькою ядерної РНК U1 (polyA-сигнал, що розташований після термінального екзона, не блокується, оскільки такий 5'-сплайс-сайт відсутній). У результаті такої блокади polyA-сигнал не впізнається і вирізається

разом з інтроном. Але якщо діє специфічний сплайсинг-регулятор, який заважає впізнанню 5'-сплайс-сайта або взаємодії U1-білків з елементами системи впізнання polyA-сигналу, сигнал упізнається, і мРНК втрачає всі екзони, розташовані нижче від сигналу. Наприклад, сплайсинг мРНК важкого ланцюга імуноглобуліну IgM спрямовується першим шляхом (внутрішній polyA-сигнал ігнорується) у В-лімфоцитах, що розвиваються, – синтезується мембранна форма білка, яка містить С-кінцевий домен, зв'язаний з мембраною. У плазматичних клітинах спрацьовує внутрішній polyA-сигнал (упізнання сигналу підсилюється також завдяки зростання концентрації CstF), і синтезується секреторна форма білка.

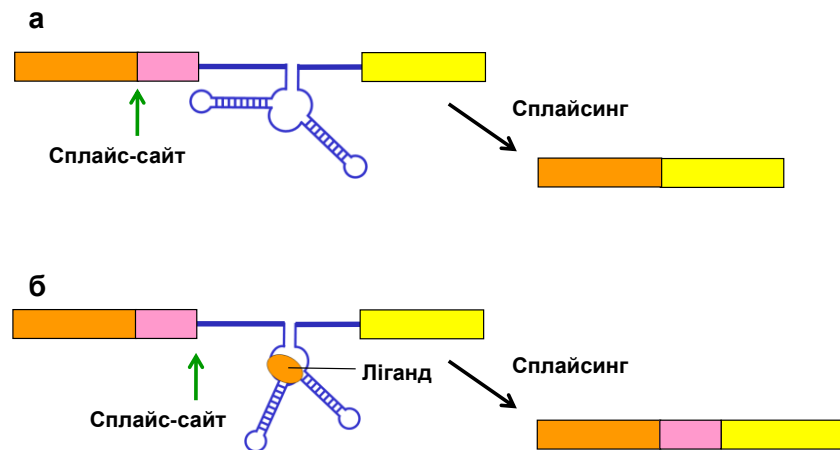

Рис. 7.13. Участь РНК-перемикача у складі інтрона у виборі шляху сплайсингу. У одній структурній формі перемикач блокує один із сплайс-сайтів (а), в іншій – залежний від певного ліганду – робить цей сайт доступним (б).

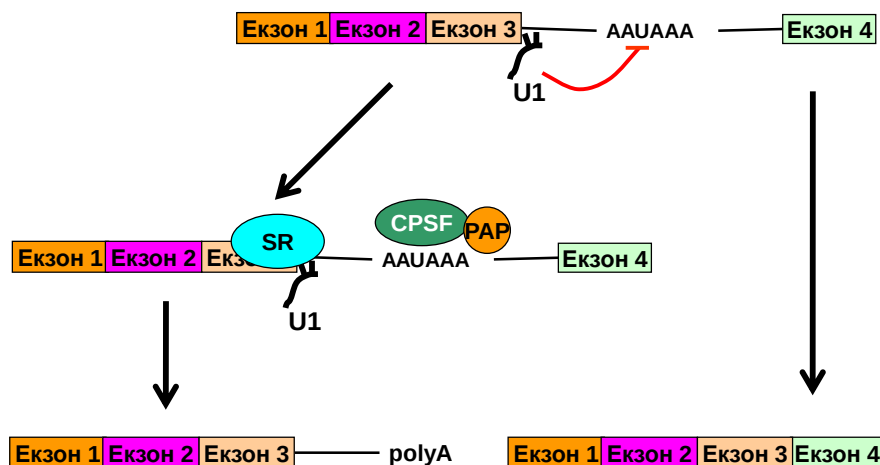

Рис. 7.14. Приклад двох шляхів процесингу, вибір яких залежить від впізнання polyA-сигналу всередині інтрона.

Поряд із концентрацією елементів машинерії процесингу та сплайсинг-регуляторами, досить важливим фактором регуляції сплайсингу є швидкість транскрипції. У випадку довгого інтрона 3'-сплайс-сайт синтезується суттєво пізніше 5'-сплайс-сайта. За цей час упізнання 5'-сплайс-сайта вже завершилося, і перший 3'-сплайс-сайт упізнається як такий. Якщо за досить короткий час синтезується кілька 3'-сплайс-сайтів, виникає

конкуренція між ними за відповідні елементи сплайсосоми. При цьому перший із сайтів буде вигравати за низької швидкості руху полімерази.

Ефективність впізнання сплайс-сайтів залежить від контексту нуклеотидної послідовності пре-мРНК: при швидкому русі полімерази "слабкі" сайти не встигають впізнаватися компонентами машинерії сплайсингу (РНК-полімераза "проскакує" через них), але впізнаються при уповільненні елонгації транскрипції. Швидкість елонгації залежить від тривалості пауз РНК-полімерази, які регулюються факторами елонгації транскрипції, а також від статусу фосфорилування STD та активності комплексів ремоделювання хроматину. Значною мірою шлях процесингу визначається вже на етапі ініціації транскрипції. При цьому до промотора (відповідно, і до РНК-полімеразного комплексу) можуть рекрутуватися також і регулятори сплайсингу. Тому на химерних генах із чужорідним промотором часто виявляються дефекти процесингу.

Нарешті, щільність та характер розміщення нуклеосом всередині частини гена, що транскрибується, може слугувати додатковим регуляторним фактором, який впливає на швидкість транскрипції та на тісно пов'язаний із транскрипцією процес сплайсингу мРНК. Нуклеосоми розподілені всередині еукаріотичних генів неоднорідно: екзони (незалежно від транскрипційної активності гена) характеризуються підвищеною присутністю нуклеосом у порівнянні з інтронами. Особливо збагаченими на нуклеосоми є екзони, що оточені довгими інтронами (середня довжина екзона ссавців передбачає, що всередині екзона знаходиться тільки одна позиційована нуклеосома). Підвищеною є присутність нуклеосом всередині екзонів, які мають слабкі сплайс-сайти (у порівнянні з екзонами, що відокремлені сильними сплайс-сайтами, які більш ефективно впізнаються машинерією сплайсингу). Псевдоекзони (ділянки всередині інтронів, які оточені сильними сплайс-сайтами, але не включаються до зрілих мРНК), навпаки, збіднені на нуклеосоми. Крім того, нуклеосоми в екзонах характеризуються специфічним набором хімічних модифікацій гістонів.

Таким чином, особливості позиціювання нуклеосом по обидва боки від сплайс-сайта можуть слугувати додатковим маркером екзона, а зміни цього позиціювання під впливом комплексів ремоделювання хроматину – впливати на альтернативний сплайсинг. По-перше, нуклеосома всередині екзона може полегшувати впізнання сплайс-сайтів, які знаходяться в наближених у просторі лінкерах (зв'язування факторів сплайсингу в двох сусідніх сплайс-сайтах характеризується позитивною кооперативністю). По-друге, нуклеосоми можуть відігравати роль у рекрутуванні факторів сплайсингу, безпосередньо взаємодіючи з ними – можливо, така взаємодія залежить від гістонових модифікацій. По-третє, розміщення нуклеосом має впливати на кінетику транскрипції, яка, у свою чергу, є важливим фактором альтернативного сплайсингу.

Транс-сплайсинг

Для еукаріотичних генів також досить характерним є явище *транс-сплайсингу*: об'єднання у складі мРНК екзонів різних генів. Основою для транс-сплайсингу є та обставина, що для багатьох генів існує не одна, а кілька альтернативних стартових точок транскрипції; у тому числі такі, що розташовані досить далеко від гена й водночас є стартовими точками інших генів (рис. 7.15). У результаті транскрипція іноді здійснюється через кілька генів (така ситуація дещо нагадує прокаріотичні оперони, розділ 5), і сплайсинг відбувається на рівні таких "об'єднаних" первинних транскриптів.

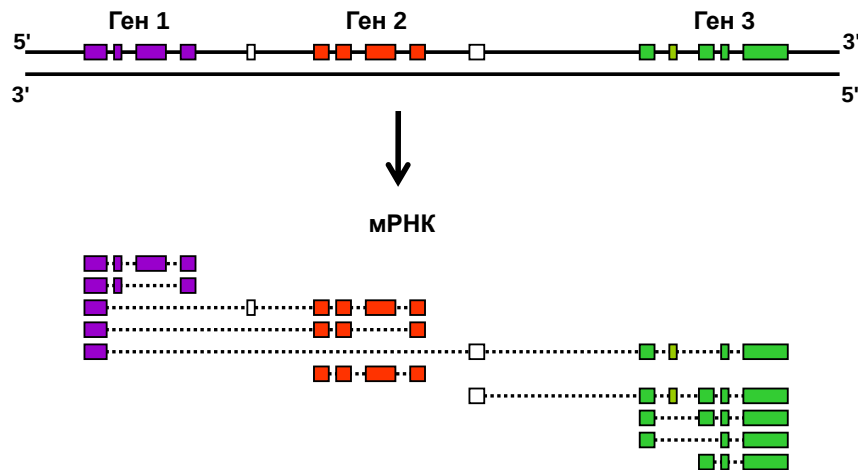

Рис. 7.15. Зона еукаріотичного геному: показано три гени та відповідні екзони (прямокутники) у складі змістовних ланцюгів. Прямокутники білого кольору важко віднести до конкретного гена. Унизу: кінцеві транскрипти, синтезовані у цій зоні.

Крім того, описано також випадки транс-сплайсингу між пре-мРНК, які є продуктами різних одиниць транскрипції, іноді такими, що розташовані на різних хромосомах. У цьому випадку на 5'- і 3'-кінцях двох пре-мРНК міститься ніби "розірваний" інтрон – об'єднання двох кінців у сплайсосомі (зрозуміло, що у цьому випадку вона формується окремо від процесу транскрипції) приводить до видалення цього інтрона та зшивання кінцевих екзонів. Найкраще це явище вивчено для нематод, але, ймовірно, воно є досить поширеним для еукаріотів узагалі.

Контрольні запитання

1. В яких операціях полягає процесинг мРНК? Де й коли він здійснюється?
2. Опишіть загальну будову зрілої еукаріотичної мРНК.
3. Опишіть хімічну будову кепа. У чому полягає його функціональне значення?
4. Як і коли відбувається кепування 5'-кінця мРНК?
5. Опишіть послідовність етапів сплайсингу. Що таке точка галуження?
6. Що таке сплайсосома? З яких елементів вона складається, де й коли формується? Опишіть основні етапи утворення сплайсосоми.
7. Як здійснюється каталіз хімічних реакцій сплайсингу? Що таке рибозим?
8. З якою метою при збиранні та роботі сплайсосоми використовується енергія гідролізу АТР?
9. Як відбувається термінація транскрипції РНК-полімеразою II?
10. Охарактеризуйте основні механізми альтернативного сплайсингу.

Рекомендована література

Akinyi, M.V. and Frilander, M.J. (2021) At the intersection of major and minor spliceosomes: crosstalk mechanisms and their impact on gene expression. *Front. Genet.* 12, 700744.

Baralle, F.E. and Giudice, J. (2017) Alternative splicing as a regulator of development and tissue identity. *Nat. Rev. Mol. Cell Biol.* 18, 437–451.

- Chen, M. and Manley, J.L. (2009) Mechanisms of alternative splicing regulation: insights from molecular and genomics approaches. *Nat. Rev. Mol. Cell Biol.* 10, 741–754.
- Eaton, J.D. and West, S. (2020) Termination of transcription by RNA polymerase II: BOOM! *Trends Genet.* 36, 664–675.
- Hariharan, A., Sun, S., Wipplinger, M. and Felley-Boscom E. (2020) RNA editing in mesothelioma: a look forward. *Open Biol.* 10, 200112.
- Kachaev, Z.M., Lebedeva, L.A., Kozlov, E.N. and Shidlovskii, Y.V. (2020) Interplay of mRNA capping and transcription machineries. *Biosci. Rep.* 40, BSR20192825.
- Kuehner, J.N., Pearson, E.L. and Moore, C. (2011) Unravelling the means to an end: RNA polymerase II transcription termination. *Nat. Rev. Mol. Cell Biol.* 12, 283–294.
- Lee, Y. and Rio, D.C. (2015) Mechanisms and regulation of alternative pre-mRNA splicing. *Annu. Rev. Biochem.* 84, 291–323.
- Margaritis, T. and Holstege, F.C.P. (2008) Poised RNA polymerase II gives pause for thought. *Cell* 133, 581–584.
- Matlin, A.J., Clark, F. and Smith, C.W.J. (2005) Understanding alternative splicing: towards a cellular code. *Nature Rev.* 6, 386–398.
- Proudfoot, N.J. (2016) Transcriptional termination in mammals: stopping the RNA polymerase II juggernaut. *Science* 352, aad9926.
- Ramanathan, A., Robb, G.B. and Chan, S.H. (2016) mRNA capping: biological functions and applications. *Nucleic Acids Res.* 44, 7511–7526.
- Schwanhäusser, B., Busse, D., Li, N., et al. (2011) Global quantification of mammalian gene expression control. *Nature* 473, 337–342.
- Shi, Y. (2017) Mechanistic insights into precursor messenger RNA splicing by the spliceosome. *Nat. Rev. Mol. Cell Biol.* 18, 655–670.
- Shi, Y. and Manley, J.L. (2015) The end of the message: multiple protein-RNA interactions define the mRNA polyadenylation site. *Genes Dev.* 29, 889–897.
- Staley, J.P. and Guthrie, C. (1998) Mechanical devices of the spliceosome: motors, clocks, springs, and things. *Cell* 92, 315–326.
- Teichert, I. (2020) Fungal RNA editing: who, when, and why? *Appl. Microbiol. Biotechnol.* 104, 5689–5695.
- Tian, B. and Manley, J.L. (2017) Alternative polyadenylation of mRNA precursors. *Nat. Rev. Mol. Cell Biol.* 18, 18–30.
- Tilgner, H. and Guigó, R. (2010) From chromatin to splicing. RNA-processing as a total artwork. *Epigenetics* 5, 180–184.
- Ule, J. and Blencowe, B.J. (2019) Alternative splicing regulatory networks: functions, mechanisms, and evolution. *Mol. Cell* 76, 329–345.
- Vos, S.M., Farnung, L., Urlaub, H. and Cramer, P. (2018) Structure of paused transcription complex Pol II-DSIF-NELF. *Nature* 560, 601–606.
- Zhang, X., Yan, C., Hang, J., et al. (2017) An atomic structure of the human spliceosome. *Cell* 169, 918–929.
- Zhang, X., Yan, C., Zhan, X., et al. (2018) Structure of the human activated spliceosome in three conformational states. *Cell Res.* 28, 307–322.
- Zorio, D.A.R. and Bentley, D.L. (2004) The link between mRNA processing and transcription: communication works both ways. *Exp. Cell Res.* 296, 91–97.

Розділ 8

Синтез білків

So he started to climb out of the hole... and in a little while his nose was out... and then his ears... and then his front paws... and then his shoulders...

A. Miln. *Winnie the Pooh and all, all, all*

Інформація щодо амінокислотної послідовності білка записана у вигляді послідовності нуклеотидів мРНК у відповідності з генетичним кодом (рис. 4.1). Зчитування цієї інформації та її переклад у амінокислотний текст (*трансляція*, translation) має розпочинатися зі стартового кодону, де при *ініціації трансляції* відбувається остаточне збирання із двох субодиниць головного пристрою трансляції – *рибосоми* (ribosome). Обидві субодиниці є комплексами рибосомних РНК і білків. Рибосома сканує нуклеотидну послідовність мРНК, рухаючись уздовж неї кроками по три нуклеотиди від 5'- до 3'-кінця під час *елонгації трансляції* (рис. 8.1) до стоп-кодону, де відбувається *термінація* процесу. Під час сканування рибосома працює і як каталізатор синтезу пептидного зв'язку між амінокислотами, і як декодуючий пристрій, забезпечуючи впізнання кодонів комплементарними триплетами (*антикодонами*) у складі *тРНК* (транспортна РНК, tRNA – transfer RNA). Певний антикодон відповідає амінокислоті певного типу, яку несе на собі тРНК, – тРНК виступають ключовою ланкою реалізації генетичного коду: саме вони забезпечують доставку амінокислот до рибосоми у порядку, який відповідає послідовності кодонів. Отже, найважливішою підготовчою для білкового синтезу операцією є приєднання до тРНК амінокислоти, що точно відповідає антикодону.

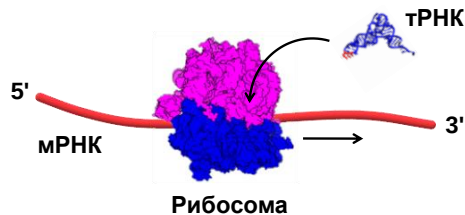

Рис. 8.1. Схема білкового синтезу.

Транспортні РНК

Структура тРНК

Молекули тРНК містять 74–95 (найчастіше 76) нуклеотидів, серед яких зустрічаються неканонічні (утворюються внаслідок пост-транскрипційних модифікацій) – тимідин, інозин (I), дигідроуридин (D), псевдоуридин (ψ) тощо.

За рахунок взаємної комплементарності між ділянками ланцюга у складі молекули формуються дволанцюгові стебла та шпильки за єдиною для всіх тРНК схемою, що нагадує лист конюшини (рис. 8.2). Кінцеві фрагменти молекули об'єднуються у дволанцюгове стебло, причому чотири нуклеотиди на 3'-кінці залишаються неспареними. 3'-Кінцевий триплет ССА є стандартним для всіх тРНК, до рибози кінцевого аденозину ковалентно приєднується (акцептується) амінокислота: відповідно, стебло називають *акцепторним*. 5'-Кінцева частина акцепторного стебла переходить у шпильку з петлею, яка часто містить дигідроуридин – D-стебло і D-петля. У деяких тРНК D-петля може містити на один нуклеотид менше або на один–три нуклеотиди

більше відносно типового розміру петлі, зображеного на рис. 8.2. D-стебло переходить у стебло з петлею, у складі якої розташований антикодоновий триплет (у позиції 34–36), – **антикодонове стебло/антикодонова петля**. За антикодоновим стеблом розташована **варіабельна петля** (V-петля). За розміром V-петлі всі тРНК можна поділити на два структурні класи: до першого належить більшість тРНК із короткою петлею (3–5 нуклеотидів), до другого – кілька тРНК із довгою (до 16 додаткових нуклеотидів) петлею. Нумерація нуклеотидів на рис. 8.2 є стандартною, додаткові нуклеотиди D- та V-петлі, якщо вони присутні, нумерують окремо. За варіабельною петлею міститься ТψС-стебло з петлею (у складі петлі часто зустрічається консенсус ТψС), яке переходить у 3'-кінцеву частину акцепторного стебла.

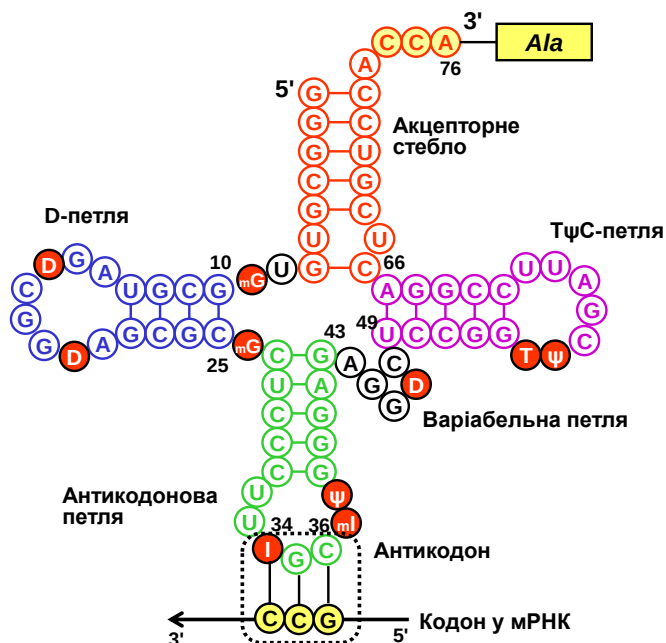

Рис. 8.2. Схема спарювання нуклеотидів у складі аланінової тРНК.

тРНК конкретного типу, яка відповідає певній амінокислоті, позначають верхнім індексом – наприклад, тРНК^{Ala}. Якщо до молекули тРНК приєднана амінокислота, то таку аміноацильовану тРНК позначають як Ala-тРНК^{Ala}. Загальне позначення для аміноацильованих тРНК – aa-тРНК (aa-tRNA – aminoacyl-tRNA).

Еукаріотичні гени тРНК (близько 500 активних генів тРНК у геномі людини, частина яких зібрана в кластери) транскрибуються РНК-полімеразою III. Продуктом транскрипції генів є довші молекули-попередники, деякі містять інтрон у межах майбутньої антикодонової петлі. Процесинг цих попередників з утворенням зрілих тРНК полягає у відщепленні певними нуклеазами зайвих фрагментів на кінцях, сплайсингу інтрона (здійснюється специфічними ендонуклеазами та лігазою), приєднанні до 3'-кінця стандартного триплету CCA (у складі бактеріальних тРНК-попередників цей триплет уже присутній), хімічній модифікації певних азотистих основ. Бактеріальні гени тРНК (87 у геномі *E. coli*, не містять інтронів) або транскрибуються окремо (як у еукаріотів), або є частинами оперонів, і в цьому випадку первинний транскрипт містить кілька майбутніх молекул тРНК. Крім того, деякі бактеріальні гени тРНК знаходяться у складі оперона генів рибосомної РНК. В усіх випадках тРНК вирізаються з попередників нуклеазами, після чого піддаються хімічним модифікаціям. Одна з нуклеаз, котра бере

участь у процесингу тРНК у про- та еукаріотів, – РНКаза Р – варта особливого зауваження. Фермент складається з двох субодиниць, одна з яких є білковою, а друга – молекулою РНК зі складною просторовою структурою. Саме ця РНК-субодиниця має каталітичну активність, тобто РНКаза Р – рибозим.

Схема "лист конюшини" (рис. 8.2) не дає уяви щодо просторової структури тРНК. Насправді акцепторне та Т ψ С-стебло, переходячи одне в одне, утворюють єдину майже пряму подвійну спіраль (рис. 8.3), під приблизно прямим кутом до якої розташована друга подвійна спіраль, сформована D- та антикодоновим стеблом. Т ψ С- і D-петлі при цьому наближаються одна до одної, між ними реалізується комплементарне спарювання основ. У результаті молекула тРНК має Г-подібну (або L-подібну) форму з двома плечами різної довжини: на кінці коротшого плеча акцептується амінокислота (акцепторне плече), на кінці довшого розташований антикодон (антикодонове плече).

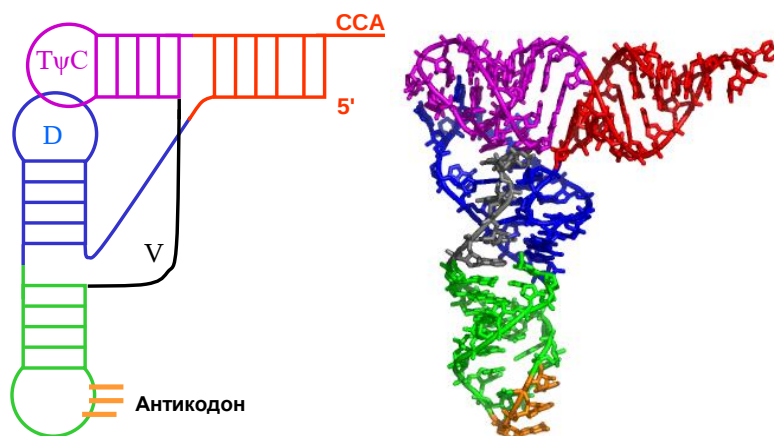

Рис. 8.3. Схема і просторова структура тРНК (тРНК^{Phe}, 6TNA). Елементи структури пофарбовані однаково ліворуч і праворуч.

У складі дволанцюгових спіральних зон тРНК міститься ~55 % нуклеотидів, але ~90 % основ залучено до стекінг-взаємодій. Отже, молекула характеризується високою впорядкованістю, жорсткістю своєї структури. Це стосується також і петель, серед яких лише антикодонова петля не залучена до взаємодій з іншими елементами. Але п'ять основ петлі (включаючи антикодон) утворюють досить жорстку стопку. Додатково структура тРНК стабілізується іонами Mg²⁺, тільки у присутності яких молекула є функціонально активною.

Загальна кількість типів тРНК, які обслуговують процес білкового синтезу, є близькою до 40 (наприклад, усі гени тРНК людини можна поділити на 49 родин за властивостями антикодонів). Оскільки типів тРНК *більше, ніж амінокислот*, одній амінокислоті може відповідати кілька тРНК – так звані *ізоакцепторні* тРНК. Серед них є такі, що містять різні (але, зрозуміло, синонімічні) антикодони, – гетерокодонові. Є також гомокодонові тРНК, які можуть бути продуктами різних генів (розрізняються за послідовністю нуклеотидів), а можуть бути продуктами одного гена, розрізняючись модифікаціями основ. Оскільки типів тРНК *менше, ніж кодонів*, одна тРНК здатна впізнавати кілька синонімічних кодонів, що забезпечується неоднозначністю спарювання між першою позицією антикодона і третьою (за якою, головним чином, розрізняються синонімічні кодони, див. розділ 4) – кодона. А саме, U і G здатні впізнавати по два нуклеотиди у третій позиції кодона, I (який досить часто зустрічається в першій позиції антикодона) упізнає три нуклеотиди (табл. 8.1).

Таблиця 8.1. Відповідність між нуклеотидами в першій позиції антикодона і третій позиції кодона

Антикодон	Кодон
C	G
A	U
U	A, G
G	U, C
I	U, C, A

Аміноацлювання тРНК

Порядок залучення амінокислот до поліпептидного ланцюга, що утворюється при білковому синтезі, залежить лише від взаємодій між нуклеїновими кислотами – кодоном і антикодоном; амінокислота, яку несе тРНК, жодним чином не розпізнається рибосомою. Отже, акцептування певної амінокислоти молекулою тРНК відповідного типу (і тільки *відповідного*) є одним із найважливіших підготовчих моментів білкового синтезу: від точності процесу акцептування буде залежати й точність синтезу білка в цілому.

Процес приєднання амінокислот до тРНК каталізується *аміноацил-тРНК-синтетазами* (АРСаза, aaRS – *aminoacyl-tRNA-Synthetase*). Кожен з 20 типів (за кількістю амінокислот) цих ферментів каталізує дві хімічні реакції (рис. 8.4):

1. На першій стадії відбувається так зване *активування амінокислоти* – її приєднання до аденозинмонофосфату АМР з утворенням *аміноацил-аденілату*, коли пірофосфат (pp) у складі АТР замінюється на амінокислоту (aa). Активування амінокислоти супроводжується зниженням вільної енергії, але при цьому значна частина вільної енергії, що "звільняється" при відщепленні пірофосфату від АТР, заощаджується у формі аміноацил-аденілату – молекули, гідроліз якої також супроводжується великим енергетичним ефектом. Молекула АТР, що використовується на етапі активування амінокислоти, – єдине джерело енергії для майбутнього синтезу пептидного зв'язку на рибосомі.

2. Аміноацил-аденілат утворює проміжний комплекс з активним центром ферменту й ефективно атакує ОН-групу рибози 3'-кінцевого аденозину тРНК (3'- або 2'-ОН групу залежно від класу АРСази): відбувається *трансфер* (transfer) – перенесення амінокислоти на тРНК. Після дисоціації від АРСази у складі aa-тРНК має місце спонтанний обмін амінокислоти між двома ОН-групами рибози; при зв'язуванні з рибосомою амінокислота фіксується на 3'-ОН групі.

Aa-тРНК – також макроергічна сполука: руйнування зв'язку між амінокислотою та тРНК є енергетично вигідним, що й забезпечує потім утворення пептидного зв'язку на рибосомі. Отже, АРСази не тільки залучають амінокислоти до білкового синтезу, приєднуючи їх до тРНК, а й забезпечують заощадження вільної енергії, необхідної для приєднання амінокислоти до поліпептидного ланцюга.

Двадцять типів АРСаз, між якими немає майже нічого спільного на рівні первинної структури, можна поділити на два класи, по десять у кожному (табл. 8.2). Це завжди мультидоменні білки зі складною структурою (рис. 8.5), що зумовлено розмаїттям функцій – необхідністю специфічно зв'язати три субстрати й каталізувати дві хімічні реакції. Крім того, еукаріотичні АРСази різних типів взаємодіють між собою та з

мембраною ендоплазматичного ретикулуму, утворюючи так звану *кодосому*, що розташована поблизу від рибосом. Мультисубодиничні АРСази (гомодимери, гомотетрамери або гетеротетрамери) містять два ідентичні набори активних центрів та сайтів зв'язування.

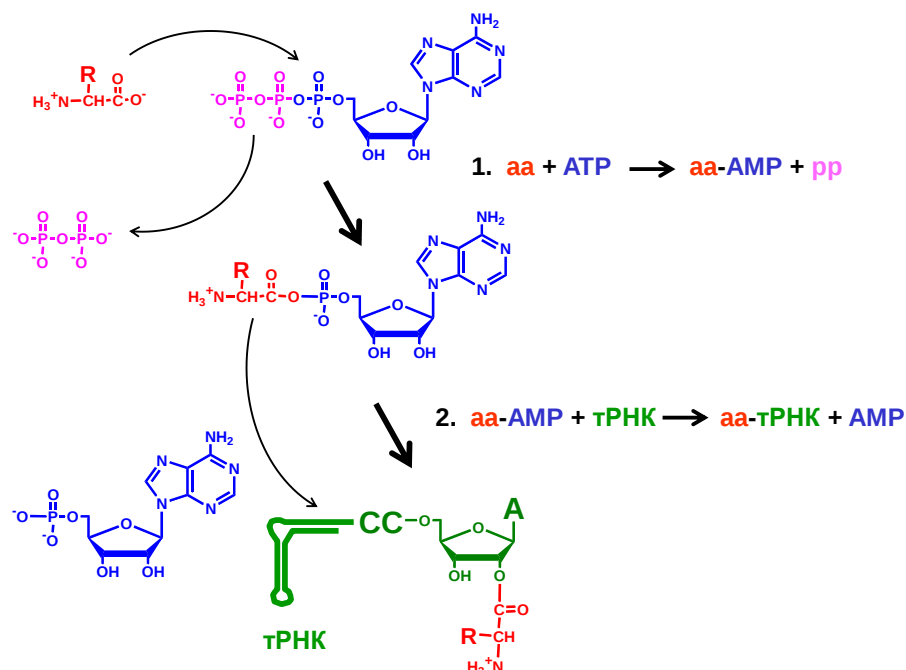

Рис. 8.4. Дві хімічні реакції, що каталізуються аміноацил-тРНК-синтетазами: 1) активування амінокислоти; 2) приєднання амінокислоти до тРНК.

Таблиця 8.2. Порівняльна характеристика двох класів АРСаз

	Клас 1	Клас 2
Кількість субодиниць	1 (іноді 2)	2 або 4
Спільний структурний мотив, що оточує сайт зв'язування амінокислоти	Укладка Россмана	Паралельний β -шар із 7 β -ділянок
Амінокислоти, що акцептуються	Leu, Ile, Val Cys, Met, Glu, Gln, Arg, Tyr, Trp	His, Pro, Ser, Thr, Phe, Asp, Asn, Lys, Gly, Ala
Група рибози, що аміноацилюється	2'-ОН	3'-ОН

Центральна частина поліпептидного ланцюга АРСази формує сайт зв'язування амінокислоти, в оточенні якого реалізується спільний для ферментів одного класу структурний мотив: для першого класу – укладка Россмана (див. розділ 2), для другого – приблизно плоский паралельний β -шар із семи β -ділянок (рис. 8.5). Як видно з табл. 8.2, амінокислоти з подібними властивостями часто є субстратами АРСаз різних класів залежно від розміру амінокислот: більші потрапляють до першого класу, менші – до другого (наприклад, Tyr і Phe, Glu і Asp, Arg і Lys). Відповідно, сайт зв'язування

амінокислоти АРСаз першого класу розташований у порівняно неглибокій порожнині на поверхні ферменту, другого класу – у глибшому кармані.

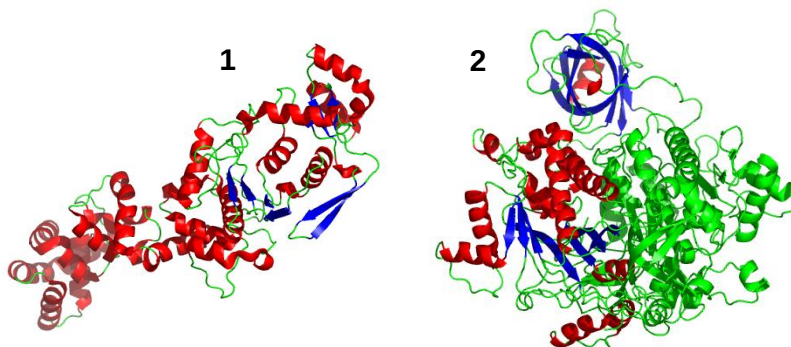

Рис. 8.5. Структури АРСаз першого (мономерна Glu-тРНК-синтетаза, 1G59) та другого (Asp-тРНК-синтетаза, гомодимер, 1ASY) класів.

Із частини молекули, яка утворює спільний структурний мотив, випетлюються інші структурні домени, які, разом із N або С-кінцевими доменами беруть участь у взаємодії з тРНК. АРСази двох класів упізнають різні елементи структури тРНК: маленький жолобок акцепторного стебла, D-петля та антикодонова петля для першого класу; великий жолобок акцепторного стебла, варіабельна та антикодонова петлі для другого (рис. 8.6). Причому специфічність упізнання тРНК залежить у першу чергу від взаємодій з акцепторним стеблом: штучна акцепторна частина (міні-тРНК) здатна специфічно зв'язатися з АРСазою та акцептувати амінокислоту.

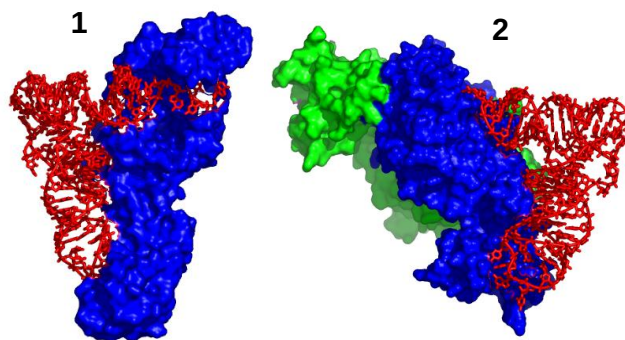

Рис. 8.6. Комплекси АРСаз першого і другого класів з відповідними тРНК: тРНК^{Glu} (1 клас, 1G59) і тРНК^{Asp} (2 клас, 1ASY). З димерною АРСазою зв'язано дві молекули тРНК, на даній проекції видно лише одну з них.

Специфічність зв'язування АРСазою такого великого ліганду як тРНК не становить значної проблеми: велика кількість контактів дозволяє досить легко дискримінувати різні типи тРНК за рахунок різниці у вільній енергії зв'язування. Амінокислоти, навпаки, є маленькими лігандами (до того ж іноді з дуже схожою структурою), з якими неможливо реалізувати велику кількість взаємодій. Тим не менш, середня частота помилок при аміноацилюванні тРНК становить приблизно 10^{-6} – такий рівень точності неможливо досягти просто за рахунок різниці у вільній енергії зв'язування, яка не може сильно відрізнятись для різних амінокислот. Відповідно, АРСази використовують

різноманітні системи корекції (редагування) помилок.

Один з механізмів редагування – так зване *подвійне сито* – схематично зображено на рис. 8.7 на прикладі Phe-тРНК-синтетази. Активний центр, де відбувається зв'язування і активування амінокислоти, здійснює первинне вибракування частини амінокислот досить великого розміру, інші амінокислоти (включаючи Phe) піддаються активуванню. На другому етапі всі аміноацил-аденілати, що містять більш маленькі порівняно з Phe амінокислоти, гідролізуються в іншому активному центрі (центрі редагування), а Phe переноситься на тРНК, оскільки розмір ізолейцил-аденілату не дозволяє йому зв'язатися з цим центром. У результаті дуже близький до Phe за структурою Val акцептується тРНК^{Ile} в одному випадку з 180 тис.

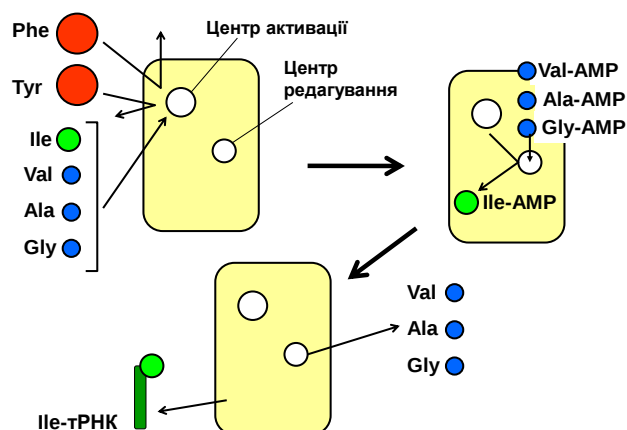

Рис. 8.7. Подвійне сито на прикладі Phe-тРНК-синтетази.

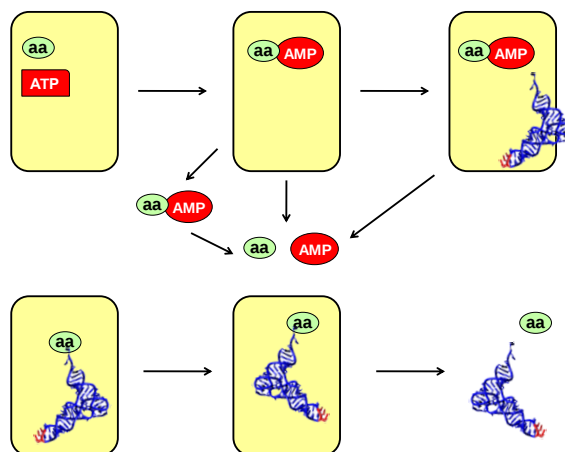

Рис. 8.8. Претрансферні (верхня панель) і пост-трансферний (нижня панель) шляхи редагування помилок АРСазами.

Подвійне сито відноситься до категорії *пре-трансферних* шляхів редагування – коли корекція помилок здійснюється на рівні аміноацил-аденілату, до перенесення амінокислоти на тРНК. Інші механізми пре-трансферного типу, що реалізуються деякими АРСазами, передбачають також розпізнання помилкових аміноацил-аденілатів і "виштовхування" їх назовні – тоді руйнування цих сполук здійснюється у цитоплазматичному просторі (рис. 8.8). Крім того, часто розпізнаванню помилкового аміноацил-аденілату сприяє споріднена тРНК, зв'язана з АРСазою. Деякі АРСази можуть здійснювати редагування помилок також після приєднання амінокислоти до тРНК –

пост-трансферне редагування, коли помилкова аміноацил-тРНК упізнається як ціле вже після перенесення амінокислоти на тРНК, і неспоріднена амінокислота відщеплюється (рис. 8.8).

Рибосома

Загальний вигляд бактеріальної і еукаріотичної рибосом представлено на рис. 8.9. При деяких відмінностях у деталях, організація рибосом різних доменів життя дуже подібна – так само подібними є і принципи їхньої роботи. Взагалі, білковий синтез є найбільш консервативним біологічним процесом, у головних свої рисах спільним для усіх живих організмів.

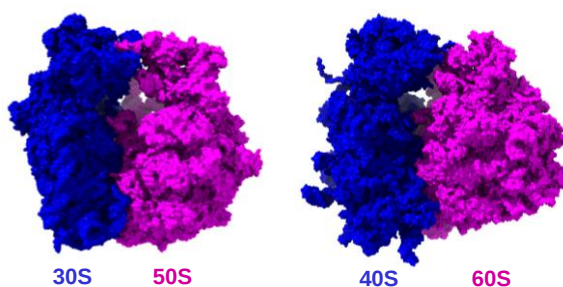

Рис. 8.9. Загальний вигляд бактеріальної (ліворуч, 5WIT) і еукаріотичної (праворуч, 6GQB) рибосом. Вказано коефіцієнти седиментації субодиниць.

Рибосома завжди складається з двох субодиниць – великої і маленької, які, як і інші компоненти рибосоми, прийнято позначати *коефіцієнтами седиментації* – коефіцієнтами пропорційності, що показують, наскільки зростає швидкість руху частинки при центрифугуванні зі зростанням відцентрової сили (швидкості обертання ротора центрифуги). Коефіцієнт седиментації використовується як міра рухливості частинки, залежить від її маси, об'єму та форми, вимірюється у сведбергах (S) – позаатомних одиницях, що мають розмірність часу ($1S = 10^{-13}$ с). Як видно з рис. 8.9, в інтерфейсі взаємодії між двома субодиницями залишається досить велика порожнина, яка слугує місцем зв'язування молекул тРНК. Кожна субодиниця рибосоми, у свою чергу, являє собою рибонуклеопротеїновий комплекс, що складається з певних наборів білків і молекул рРНК.

Компоненти рибосоми

Маленька субодиниця бактеріальної рибосоми з коефіцієнтом седиментації 30S містить одну молекулу рРНК із коефіцієнтом седиментації 16S і 21 молекулу рибосомних білків, що позначаються як S1–S21 (від Small subunit). Велика субодиниця містить дві молекули рРНК (23S і 5S) і білки L1–L36 (від Large subunit) – цей комплекс седиментує з коефіцієнтом 50S (рис. 8.10). Об'єднання субодиниць дає рибосому з коефіцієнтом седиментації 70S – оскільки коефіцієнт седиментації залежить від форми частинки, він не є адитивною величиною. Еукаріотична рибосома містить трохи більшу рРНК 18S замість 16S, дві рРНК, що міцно взаємодіють між собою (28S і 5,8S), замість 23S і більшу кількість білків.

Синтез еукаріотичних рРНК 18S, 5,8S і 28S здійснюється в ядерці, яке формується на тандемних повторах кластера відповідних генів рРНК (див. рис. 4.6). Первинний транскрипт, що синтезується РНК-полімеразою I, має константу седиментації 45S і містить три фрагменти майбутніх рРНК, розділені спейсерами. Процесинг рРНК – деградація спейсерів, а також модифікація певних основ і метилування 2'-ОН груп

специфічних рибоз – здійснюється за участі *маленьких ядерцевих РНК* (snoRNA – small nucleolar RNA), які визначають специфічні сайти модифікацій – слугують гідом, що спрямовує туди відповідні ферменти. Маленькі ядерцеві РНК беруть участь також у визначенні сайтів хімічних модифікацій у складі тРНК і маленьких ядерних РНК. рРНК 5S синтезується РНК-полімеразою III на окремих кластерах відповідних генів поза ядерцем. В ядерці, практично одночасно з процесингом рРНК, відбувається її поступова взаємодія з рибосомними білками, до ядерця ж дифундує комплекс рРНК 5S з білками: утворюються субодиниці рибосоми, які далі транспортуються до цитоплазми.

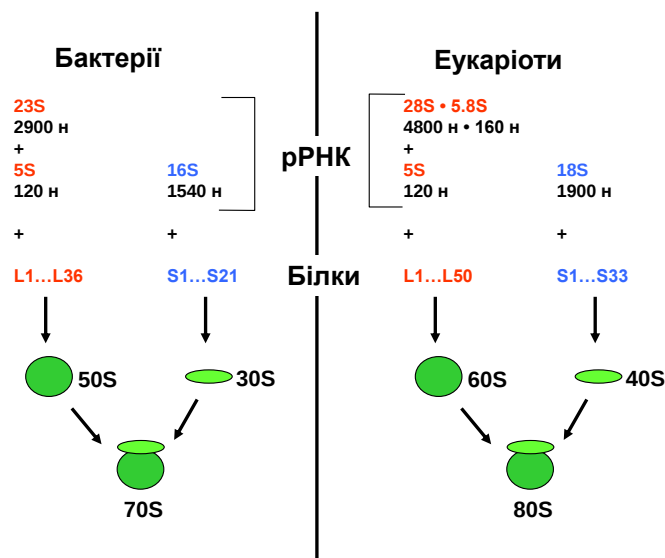

Рис. 8.10. Склад бактеріальної та еукаріотичної рибосом. рРНК позначено їхніми коефіцієнтами седиментації, вказано також їхню довжину в нуклеотидах (н).

Первинний транскрипт, що синтезується на бактеріальному рибосомному опероні, містить ділянки, які відповідають усім трьом бактеріальним рРНК, а також кілька майбутніх тРНК. Часткова деградація транскрипту приводить до утворення зрілих молекул, які взаємодіють з рибосомними білками, формуючи дві субодиниці рибосоми. *In vivo* остаточне збирання рибосоми із двох субодиниць, як у про-, так і в еукаріотів, здійснюється при ініціації трансляції.

Рибосомні РНК становлять ~2/3 маси рибосоми й саме вони визначають її структуру та функції. Полінуклеотидний ланцюг рРНК утворює велику кількість подвійних спіралей, з'єднаних петлями, – переважно це шпильки, проте відбувається і спарювання між віддаленими по ланцюгу ділянками. Загалом ланцюг утворює складну просторову структуру, де подвійні спіралі взаємодіють одна з одною та з одноланцюговими ділянками. Зокрема, аденозини одноланцюгових ділянок досить часто зв'язуються з маленьким жолобком подвійних спіралей, стабілізуючи їхню структуру.

У складі бактеріальної рРНК 16S близько половини нуклеотидів залучено до ~60 коротких дволанцюгових ділянок середньою довжиною вісім пар основ. Але зазвичай у складі 16S РНК виділяють 45 більш-менш суцільних (із короткими неспареними ділянками всередині) подвійних спіралей. Просторова структура (рис. 8.11) чітко розділяється на чотири структурні домени: 5'-кінцевий, центральний, 3'-кінцевий мажорний домен і 3'-кінцевий мінорний, який складається з довгої спіралі 44 (порядковий номер) і коротшої останньої спіралі 45. Саме ця рРНК і визначає структуру маленької субодиниці, показану на рисунках нижче, – на цей РНК-скелет "нарошуються" білки, однак загальна Y-подібна форма зберігається. Еукаріотична рРНК 18S є

гомологічною 16S, відрізняючись кількома вставками.

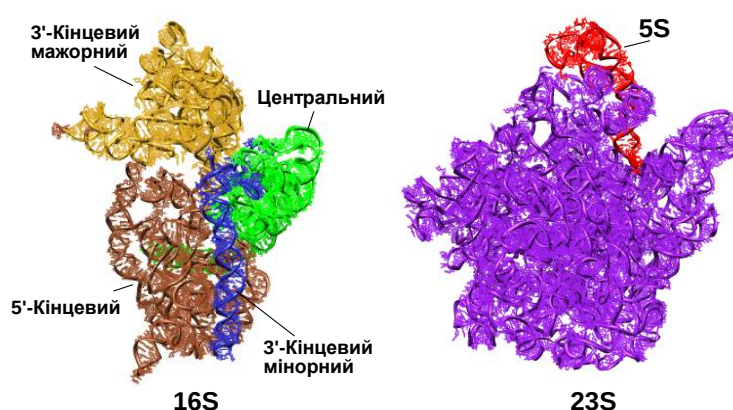

Рис. 8.11. Рибосомні РНК у складі маленької (16S, 2B9O) і великої (23S, 2B9P) субодиниць рибосоми *Thermus thermophilus*. Указано структурні домени рРНК 16S, довга спіраль у складі 3'-кінцевого мінорного домену – спіраль 44. рРНК орієнтовані до глядача інтерфейсами своєї взаємодії у складі рибосоми.

У складі рРНК 23S розрізняють шість структурних доменів, але вони тісно взаємодіють один з одним. Порівняно із рРНК 16S, ця структура є значно монолітнішою (рис. 8.11). Еукаріотична рРНК 5,8S є гомологічною 5'-кінцевій зоні 23S. Узагалі еукаріотичні рРНК 28S і 5,8S, які утворюють міцний комплекс між собою, – це ніби трохи подовжена за рахунок вставок рРНК 23S, розділена на дві нерівні частини.

Рибосомні РНК на рис. 8.11 зображено в тій самій орієнтації, що й субодиниці рибосоми на рис. 8.13 нижче – з боку інтерфейсу взаємодії між ними у складі рибосоми. На цій поверхні майже відсутні рибосомні білки – взаємодія між субодиницями переважно забезпечується контактами РНК-РНК. Усі функціональні сайти рибосоми – сайти взаємодії з тРНК та інші – також формуються в основному рибосомними РНК. Певною мірою, рибосомні РНК – це і є рибосома. Але при цьому стабільна функціонально активна структура рРНК забезпечується рибосомними білками.

Рибосомні білки розміщуються на поверхні рРНК (відповідно, і на поверхні рибосоми) – в основному, на зовнішній поверхні обох субодиниць.

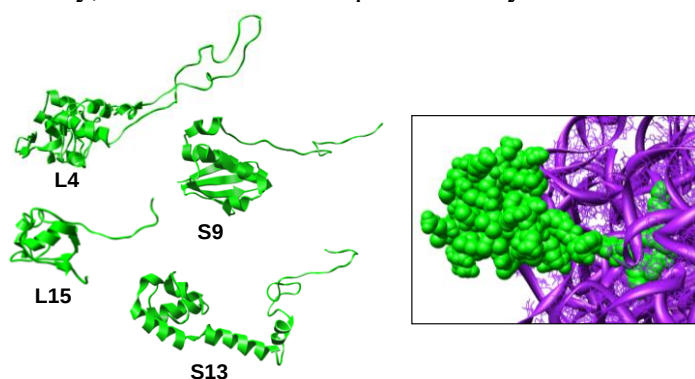

Рис. 8.12. Приклади рибосомних білків у структурі рибосоми (2B9O, 2B9P). На вставці: взаємодія білка L15 з рРНК 23S.

У більшості випадків рибосомні білки організовані за спільним планом (рис. 8.12): порівняно невелика глобула (у деяких білків глобула відсутня) і позитивно заряджений відросток (кінцевий хвіст, петля або одна–дві окремі α -спіралі). Глобула розміщена на

поверхні рРНК, а відросток занурюється всередину і стабілізує її структуру (рис. 8.12). Отже, усі рибосомні білки (за винятком деяких, що утворюють білкові відростки рибосомних субодиниць, див. нижче) взаємодіють з рРНК, хоча не всі мають високу спорідненість до вільної рРНК. Збирання субодиниць рибосоми з рРНК та білків (може бути здійснено *in vitro* без участі будь-яких факторів) відбувається поступово, через чотири–пять стадій: зв'язування частини білків на кожній стадії індукує конформаційну зміну рРНК у складі комплексу, що викликає спорідненість до нової порції білків.

Головна роль рибосомних білків – підтримувати функціонально активну структуру рРНК. Проте, деякі білки беруть участь у взаємодіях з елементами системи трансляції.

Структура рибосоми

Структуру бактеріальної рибосоми показано в різних проекціях на рис. 8.13–8.15, де також схематично зображено зовнішню анатомію субодиниць та їхнє розташування у складі рибосоми відносно одна одної та деяких інших елементів системи трансляції.

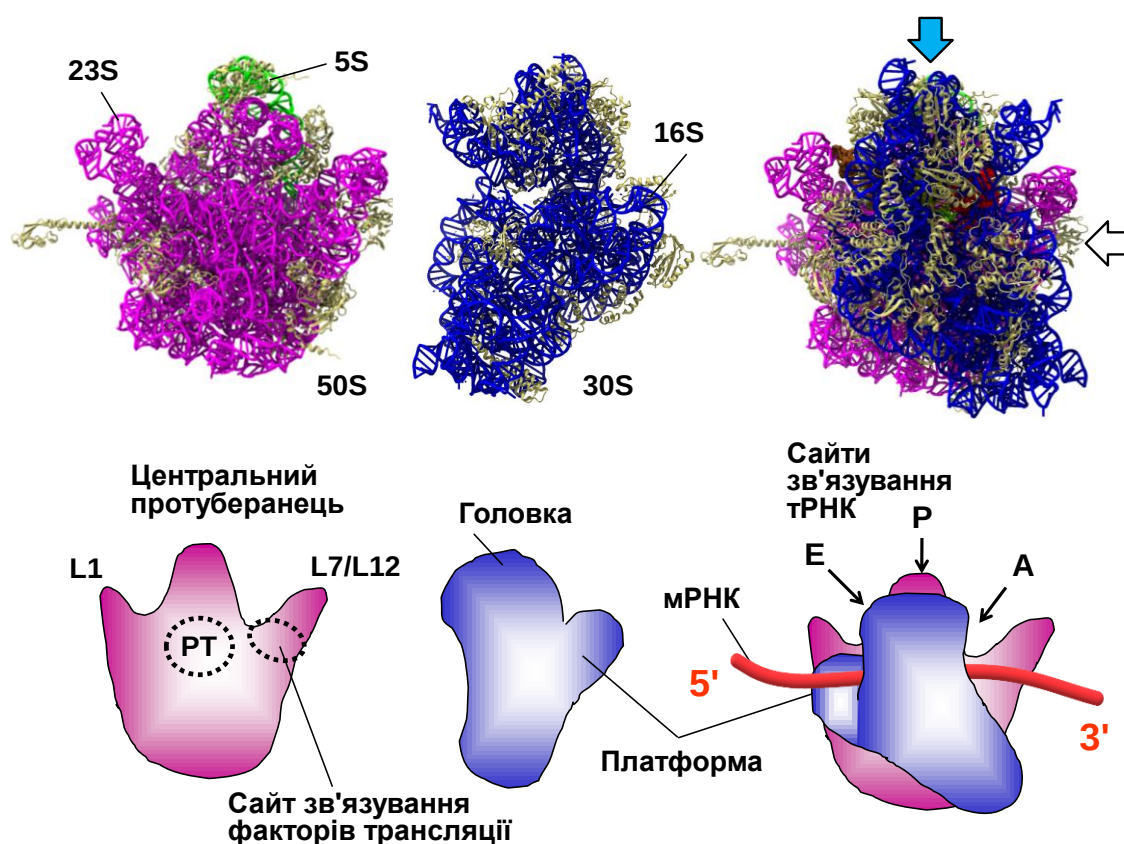

Рис. 8.13. Структура рибосоми *Thermus thermophilus* та її субодиниць (5WIT). Окремі субодиниці орієнтовані інтерфейсами взаємодії між ними до глядача, у складі рибосоми орієнтація великої субодиниці збережена. Білою стрілкою позначено напрям зору, в якому структуру зображено на рис. 8.14, блакитною – 8.15 (а). Унизу: схематичне зображення субодиниць та їхнього комплексу в тих самих проекціях, РТ – пептидил-трансферний центр.

Від основного досить монолітного тіла великої субодиниці відходять три характерні відростки: виріст L1, палець (стебло) L7/12, сформовані відповідними рибосомними білками (ці білки відсутні в структурі на рис. 8.13), і *центральный протуберанець*,

утворений комплексом певних білків з рРНК 5S. Два окремі структурні домени – *голівка* та *платформа* – відходять від тіла маленької субодиниці. Їхню основу формують відповідно 3'-кінцевий мажорний і центральний домени рРНК 16S (порівн. рис. 8.11).

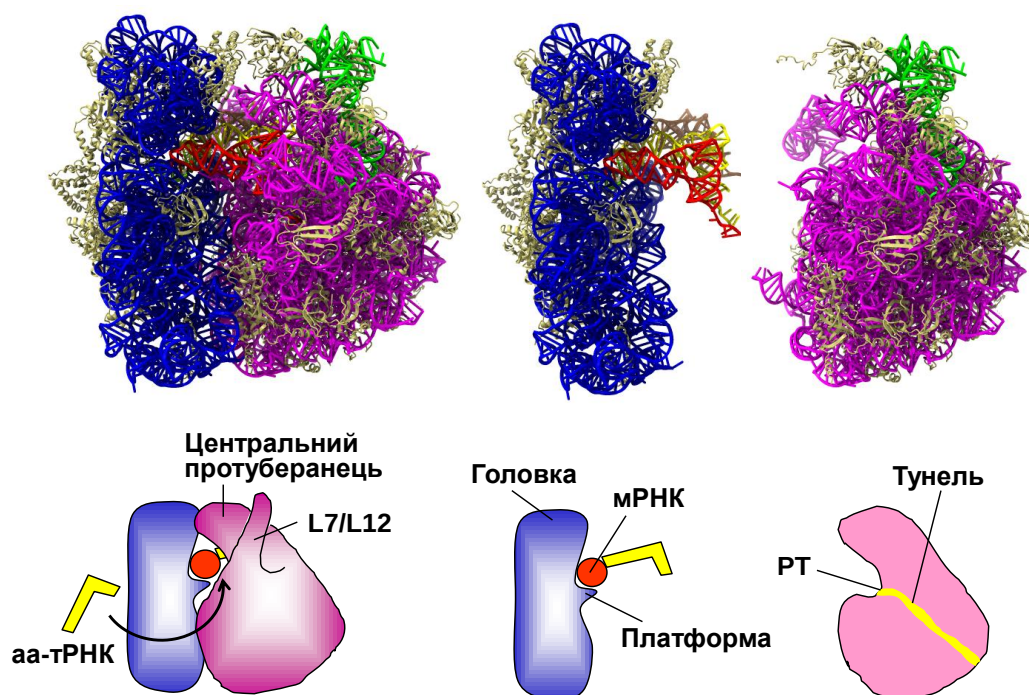

Рис. 8.14. Структура рибосоми та її субодиниць у комплексі з трьома молекулами тРНК з рис. 8.13 у іншій проекції – з боку входу аа-тРНК до А-сайта (по білій стрілці на рис. 8.13). Унизу: схематичне зображення у тій самій проекції, велика субодиниця праворуч – у розрізі.

У складі рибосоми можна виділити три основні зони контактів між субодиницями: голівка – центральний протуберанець; платформа – виріст L1; центральні частини основного тіла обох субодиниць. Усі структурні елементи рухливі: можливим є переміщення головки й пальця L7/12, обертання малої субодиниці навкруг нормалі до поверхні великої субодиниці на $\sim 10^\circ$ проти годинникової стрілки тощо. Рухи структурних елементів рибосоми в зонах контактів мають важливе значення для її функціонування, оскільки саме на інтерфейсі між субодиницями знаходяться всі активні центри та сайти взаємодії з елементами системи трансляції:

- В основі центрального протуберанця розташований пептидил-трансферазний центр (рис. 8.13, 8.14), який відповідає за каталіз реакції синтезу пептидного зв'язку. Від пептидил-трансферазного центру через тіло великої субодиниці відходить тунель – канал виходу поліпептидного ланцюга, що синтезується (рис. 8.14).
- В основі пальця L7/12 міститься сайт зв'язування факторів трансляції, описаних нижче.
- У щілині між платформою та головою маленької субодиниці розміщується мРНК (рис. 8.13, 8.14).
- Сайти зв'язування тРНК – центральний "модуль" системи трансляції – розташовані між двома субодиницями: антикодонаві частини тРНК взаємодіють з мРНК і маленькою субодиницею, акцепторні частини – з великою субодиницею (рис. 8.13–8.15). Рибосома містить три такі сайти: **А-сайт**, де відбувається зв'язування аа-

тРНК; **Р-сайт**, де з рибосомою взаємодіє пептидил-тРНК (тРНК, до якої приєднаний пептидил – ланцюг, що синтезується); **Е-сайт** (від exit), де міститься деаміноацильована тРНК перед її звільненням з рибосоми.

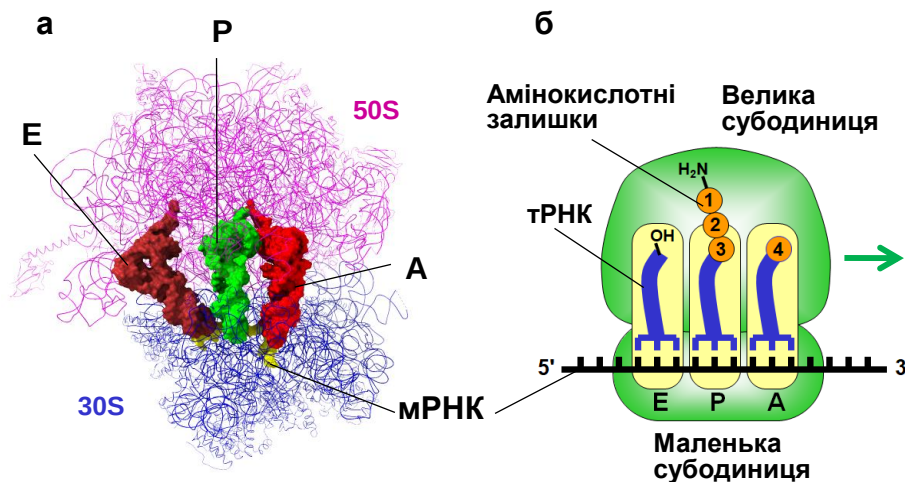

Рис. 8.15. Вид зверху (по блакитній стрілці на рис. 8.13) на структуру рибосоми у комплексі з трьома молекулами тРНК (а) і функціональна схема рибосоми (б): стрілкою позначено напрямок руху при трансляції, амінокислотні залишки пронумеровано відповідно до порядку їхнього включення до ланцюга.

Аа-тРНК потрапляє до рибосоми через щілину між субодинацями (рис. 8.9, 8.14), розмір якої може змінюватись унаслідок рухливості структурних елементів рибосоми. Акцепторні частини тРНК, розташовані в А- і Р-сайтах, наближені одна до одної (рис. 8.15) і взаємодіють з великою субодинацею в зоні пептидил-трансферазного центру. Кількість контактів великої субодинаці рибосоми з тРНК у Р-сайті є більшою, ніж кількість контактів, що утримують молекулу тРНК в А-сайті.

Структура рибосоми чітко вказує на те, що між двома субодинацями реалізується своєрідне розділення праці: маленька субодинаця, яка взаємодіє з мРНК та антикодоновими частинами тРНК, відповідає головним чином за декодуючу функцію рибосоми, а велика, яка взаємодіє з акцепторними частинами тРНК, – за каталітичну.

Як зазначено вище, основну роль у процесі трансляції виконують рРНК, але це не означає, що рибосомні білки залишаються осторонь. Наприклад, білок S1, що міститься поблизу від сайту зв'язування мРНК, сприяє розплітання дволанцюгових шпильок у складі матриці; комплекс S1–S18–S21 взаємодіє з мРНК, а також ініціаторною тРНК при ініціації трансляції; білок L10 сумісно з певною ділянкою рРНК 23S і білком L11 організує сайт зв'язування факторів трансляції в основі стебла L7/12.

Функціональну схему рибосоми наведено на рис. 8.15, б: систему зображено в момент перед додаванням четвертої амінокислоти до ланцюга, що синтезується; показано аа-тРНК, пептидил-тРНК і деаміноацильовану тРНК, що зв'язані відповідно з А-, Р- і Е-сайтами. Базуючись на цій схемі, розглянемо, як працює система трансляції під час елонгації (з тим щоб пізніше з'ясувати, як ініціюється процес).

Елонгаційний цикл

Робота рибосоми під час елонгації трансляції полягає в послідовному (потриплетно) зчитуванні інформації з мРНК і відповідному приєднанні амінокислот до поліпептидного ланцюга. Кожен такий крок складається з трьох операцій, що циклічно повторюються

(елонгаційний цикл). Цикл розпочинається з такої конфігурації системи, коли в Р-сайті знаходиться пептидил-тРНК, А-сайт є вільним від тРНК і в його межах на маленькій субодиниці розташований черговий кодон, який має бути впізнаним (рис. 8.16). **Перша операція** циклу – **завантаження aa-тРНК** в А-сайт. Зв'язування aa-тРНК має відбутись з високою специфічністю щодо взаємодій між кодоном і антикодоном – тільки споріднена до даного кодона тРНК повинна бути відібрана системою. Процес розміщення aa-тРНК в А-сайті часто супроводжується дисоціацією з Е-сайта деаміноацильованої тРНК, яка може залишитись там з попереднього циклу. Наслідком зв'язування є належне розташування акцепторних частин aa-тРНК і пептидил-тРНК відносно одна одної та каталітичного активного центру. У результаті рибосома здійснює **другу операцію** – **транспептидацію** – перенесення пептидилу з пептидил-тРНК на амінокислоту у складі aa-тРНК. Наслідком є перебудова системи: в А-сайті опиняється пептидил-тРНК із подовженим на одну амінокислоту пептидилом, у Р-сайті – деаміноацильована тРНК. **Третя операція** – **транслокація** – полягає в переміщенні рибосоми на один кодон уздовж мРНК (молекули тРНК залишаються зв'язаними зі своїми кодонами, деаміноацильована тРНК може звільнитись з Е-сайту), після чого розпочинається наступний елонгаційний цикл.

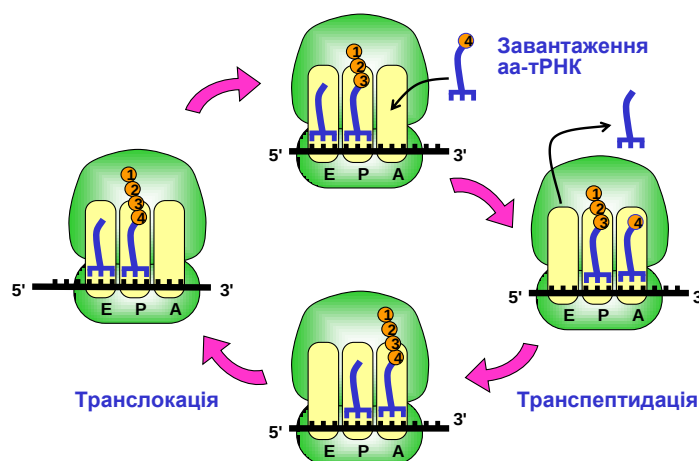

Рис. 8.16. Схема елонгаційного циклу.

Відбір серед різних молекул aa-тРНК на першому етапі, коли неспоріднені молекули мають швидко звільнитися, а також рух рибосоми при транслокації, передбачають реалізацію певних "відкритих", не жорстко зафіксованих, рухливих структурних форм рибосоми з частково порушеними взаємодіями між субодиницями. Каталіз транспептидації, навпаки, вимагає жорсткої фіксації субстратів у "закритій", жорсткій і нерухливій формі рибосоми. Ефективне вирішення цих суперечливих завдань залежить від полегшення реалізації відкритих форм рибосоми на першому та третьому етапах елонгаційного циклу завдяки двом факторам елонгації (EF – Elongation Factors): **EF1** (бактеріальний фактор позначається як **EF-Tu**, еукаріотичний аналог – як eEF1 або eEF1A, eEF – eukariotic Elongation Factor) і **EF2** (або **EF-G** у бактерій і eEF2 в еукаріотів). Обидва фактори належать до родини GTP-зв'язувальних білків (G-білків). Інші білки цієї родини залучені до багатьох різноманітних процесів, зокрема, є елементами асоційованих із мембранами клітинних сигнальних систем.

Завантаження аміноацил-тРНК

Елонгаційний фактор EF1

Фактор EF1 – мономерний білок, що має три структурні домени, – може існувати у двох структурних станах (рис. 8.17) – і це є типовим прикладом перемикавання структурних станів білка лігандом (див. рис. 2.19, 2.23). Співвідношення між вільними енергіями цих станів, а відповідно й імовірність переважної реалізації одного з них, залежить від типу ліганду (GTP чи GDP), що зв'язаний з білком. У комплексі з GDP (гуанозиндифосфат) реалізується відкрита конформація EF1 з порушеними взаємодіями між структурними доменами. Заміна GDP на GTP (гуанозинтрифосфат) приводить до локальної конформаційної перебудови в межах GTP-зв'язувального домену, унаслідок якої певні амінокислотні групи виводяться до інтерфейсу взаємодії з іншими доменами – структура "замикається". Гідроліз GTP (який здійснюється на рибосомі самим білком, див. нижче) призводить до заміни ліганду і, відповідно, до зворотного перемикавання структурного стану.

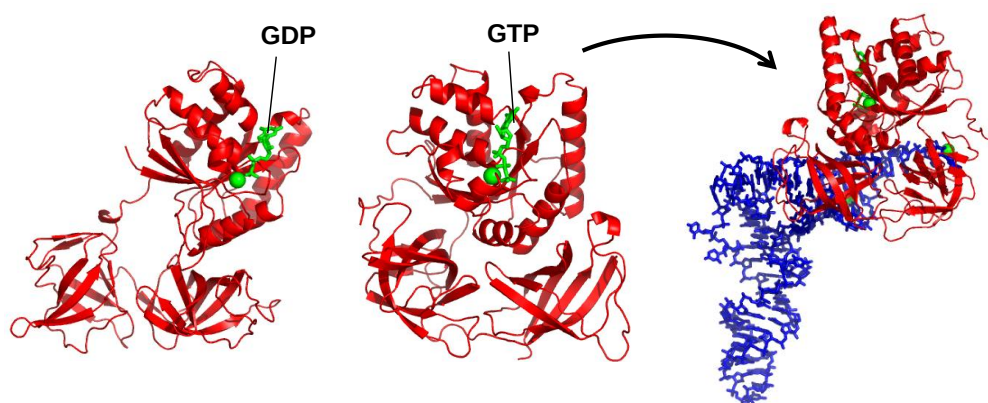

Рис. 8.17. Структура фактора EF-Tu (EF1) у комплексі з GDP (1TUI) і GTP (1TFT) та Комплекс EF-Tu·GTP з аа-тРНК (1B23). Зелена кулька – іон Mg^{2+} .

Структурна перебудова EF1 є важливою не сама по собі. GDP- і GTP-асоційовані структурні форми мають відповідно низьку й високу спорідненість до аа-тРНК і рибосоми: саме у вигляді потрійного комплексу EF1·GTP–аа-тРНК (рис. 8.17) і відбувається зв'язування аа-тРНК з рибосомою на першому етапі елонгаційного циклу. При цьому вже цей потрійний комплекс відіграє роль ліганду, що перемикає структурні стани рибосоми.

Зв'язування EF1·GTP із акцепторною частиною аа-тРНК (рис. 8.17) відбувається відразу після аміноацилювання тРНК. При завершенні процесу взаємодії з рибосомою (див. нижче) EF1 здійснює гідроліз GTP, що веде до втрати спорідненості та дисоціації EF1·GDP. Після дисоціації молекула GDP замінюється на GTP за допомогою кофакторів (EF-Ts у бактерій, eEF1B в еукаріотів), і знову відбувається зв'язування EF1·GTP з новою молекулою аа-тРНК.

Щоб аа-тРНК могла потрапити до рибосоми, рибосома має опинитися в певному "відкритому" структурному стані з розширеним каналом між субодинамиціями з боку стебла L7/12 (див. рис. 8.14). Крім того, така відкрита форма рибосоми не допускає дуже міцної взаємодії з аа-тРНК, тобто сприяє її легкій дисоціації в разі невідповідності між кодоном і антикодоном. Однак зрозуміло, що відкрита форма рибосоми із частково

порушеними контактами (енергетично вигідними взаємодіями) між субодинамиціями має характеризуватися підвищеною вільною енергією, тобто є мало ймовірною. Інший важливий аспект полягає в тому, що на етапі первинного перебору aa-тРНК з різними антикодонами необхідно повністю виключити для акцепторної частини тРНК можливість випадково потрапити до пептидил-трансферазного центру. Узагалі, для такого великого ліганду, як тРНК, існує кінетичний бар'єр асоціації/дисоціації: одночасне утворення/руйнування великої кількості контактів з лігандом є проблематичним – проміжні стани з лімітованим набором контактів мають забезпечити прискорення обох процесів. Роль EF1 саме й полягає у вирішенні зазначених проблем:

- Взаємодія EF1 з акцепторною частиною aa-тРНК залишає тільки антикодону частину вільною для взаємодій з рибосомою (і зв'язаною з нею мРНК).
- При зв'язуванні потрібного комплексу, EF1 (який при цьому зв'язаний з акцепторною частиною aa-тРНК) взаємодіє з рибосомою так, що акцепторна частина aa-тРНК розташовується дуже далеко від пептидил-трансферазного центру на великій субодинаміці (рис. 8.18, порівн. рис. 8.15, а).
- EF1·GTP має підвищену спорідненість до відкритої форми рибосоми, тобто подібно до того, як GTP перемикає конформацію самого EF1, потрібний комплекс EF1·GTP–aa-тРНК фіксує відкриту форму рибосоми, яка стає енергетично вигідною за рахунок енергії взаємодій з EF1 (рис. 8.19).

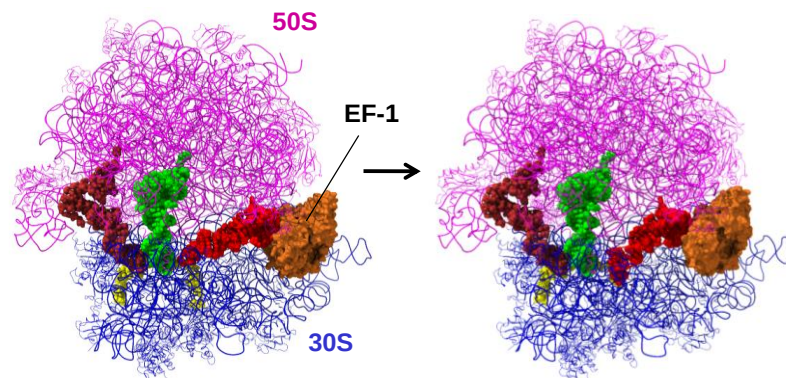

Рис. 8.18. Зв'язаний з рибосомою комплекс EF1·GTP–aa-тРНК: первинне зв'язування (ліворуч, 5UYK) і остаточне розташування комплексу (праворуч, 5UYM). У структурі ліворуч ще не відбулось комплементарного спарювання кодону з антикодоном, праворуч – остаточне зв'язування після впізнання кодону антикодоном і структурної перебудови рибосоми (деталі у тексті).

Отже, за умови присутності EF1·GTP здійснюється не дуже міцне зв'язування aa-тРНК з рибосомою (головним чином завдяки взаємодії EF1 з маленькою субодинамицею рибосоми, ліва структура на рис. 8.18), яке швидко змінюється дисоціацією: випробування, під час яких антикодону частина тРНК намагається впізнати кодон. Якщо таке впізнання відбувається (див. нижче), спрацьовує GTPазна активність EF1 – після гідролізу GTP фактор дисоціює, що дозволяє акцепторній частині aa-тРНК остаточно розміститися в А-сайті.

Зв'язування aa-тРНК є внутрішньою властивістю рибосоми: *in vitro* зв'язування може відбуватися без участі будь-яких факторів, оскільки супроводжується зниженням вільної енергії. Проте безфакторне зв'язування є досить повільним через наявність на його шляху енергетичного бар'єра – високоенергетичного відкритого стану рибосоми (рис. 8.19). Таким чином, EF1 не зумовлює зв'язування aa-тРНК, а тільки суттєво *прискорює*

цей процес. Можна сказати, що EF1 здійснює каталіз конформаційних перетворень рибосоми за рахунок спорідненості до проміжного інтермедіатного стану. Щодо гідролізу GTP, то він потрібен лише для заміни ліганду з метою позбавитися цієї спорідненості й забезпечити дисоціацію EF1 і повернення рибосоми до закритого стану, необхідного для наступної стадії елонгаційного циклу. Але це має відбутися лише за умови впізнання кодона антикодоном aa-тРНК.

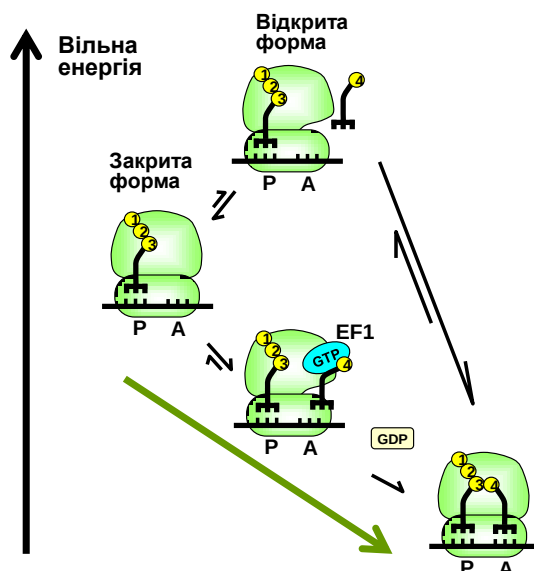

Рис. 8.19. Зв'язування з А-сайтом рибосоми aa-тРНК у вільному стані та в комплексі з EF1·GTP. Різні стани системи розміщені на різних рівнях відповідно до їхньої вільної енергії. Зелена стрілка вказує оптимальний шлях процесу. Показано тільки два сайти зв'язування тРНК.

Упізнання кодона

Як зазначено вище, первинне зв'язування комплексу EF1·GTP–aa-тРНК відбувається таким чином, що EF1 здійснює взаємодії з маленькою субодиницею (структура ліворуч на рис. 8.18) – фактор не має змоги потрапити до свого остаточного сайту в основі стебла L7/12, де тільки і може відбутись гідроліз GTP. Коли під час первинного зв'язування після кількох випробувань у межах А-сайта на маленькій субодиниці опиняється нарешті комплементарний антикодон, між ним і кодоном має утворитись коротка подвійна спіраль. Оскільки вона коротка (три пари основ), то досить нестабільна: кодон-антикодонова взаємодія за межами рибосоми є неефективною. При цьому рибосома (передусім маленька субодиниця) не тільки створює особливе середовище, яке стабілізує кодон-антикодонову спіраль, але й сприяє підвищенню специфічності – ефективно дискримінує споріднені та неспоріднені до даного кодону антикодони.

При утворенні комплементарної кодон-антикодонової подвійної спіралі з її маленьким жолобком взаємодіють два консервативні аденозини рРНК 16S (з порядковими номерами 1492 і 1493), утворюючи водневі зв'язки з 2'-ОН-групами рибоз нуклеотидів кодона й антикодона (рис. 8.20). Така взаємодія, що реалізується лише за умови комплементарності, стабілізує перші дві (відносно позицій кодона) нуклеотидні пари. Друга нуклеотидна пара додатково стабілізується, також через маленький жолобок, взаємодією з консервативним G530 рРНК 16S. Третя пара кодон-антикодонової спіралі теж взаємодіє з певним цитидином рРНК 16S, але ця взаємодія менш специфічна й допускає неоднозначність спарювання (див. підрозділ, де йдеться про тРНК).

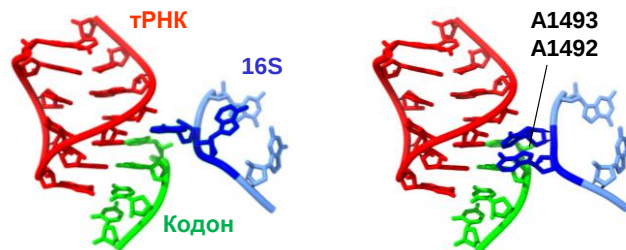

Рис. 8.20. Взаємодія в межах А-сайта на маленькій субодиниці між кодоном, антикодоною петлею тРНК і частиною рРНК 16S у випадку неспорідненого (ліворуч, 1N36 – друга кодон-антикодонова пара основ є некомплементарною) і спорідненого (праворуч, 1IBM) антикодонів.

Взаємодії нуклеотидів рРНК 16S із кодон-антикодоною спіраллю не тільки підвищують специфічність упізнання кодона, але й мають інший важливий наслідок. Як показано на рис. 8.20, для реалізації цих взаємодій A1492 і A1493 мають бути переорієнтованими відносно сусідніх нуклеотидів. Така локальна конформаційна перебудова запускає каскад конформаційних змін в інших частинах рРНК 16S за "принципом доміно", що спричинює глобальну конформаційну перебудову всієї маленької субодиниці. Зокрема, головка переміщується у напрямку до великої субодиниці, міцно замикаючи антикодонову частину aa-тРНК на кодоні мРНК. Одночасно, маленька субодиниця штовхає зв'язаний з акцепторною частиною aa-тРНК EF1 до його сайту в основі стебла L7/12 – цей момент, коли EF1 міцно взаємодіє зі своїм сайтом, відображений праворуч на рис. 8.18. У сайті EF1 на великій субодиниці знаходиться елемент структури рибосоми, що активує GTPазу фактору – відразу після такої жорсткої фіксації відбувається гідроліз GTP, конформаційна перебудова EF1 із втратою його спорідненості до рибосоми та тРНК і дисоціація фактора.

Акомодація aa-тРНК

Перед гідролізом GTP розміщення aa-тРНК на рибосомі суттєво відрізняється від "кінцевої точки" процесу зв'язування – локалізації в А-сайті. Оскільки сайти зв'язування тРНК формуються двома субодиницями (мають дві "половини"), остаточне положення aa-тРНК в А-сайті, зображене на рис. 8.15, а, позначають як A/A. У складі комплексу з EF1 антикодонова частина розміщена в А-сайті на маленькій субодиниці, але акцепторна частина утримується в основі стебла L7/12 на великій – так зване A/T-положення (права структура на рис. 8.18). Процес *акомодації* полягає у русі aa-тРНК із одного положення в інше (рис. 8.21).

В A/T-положенні за рахунок фіксації акцепторного стебла зв'язаним з великою субодиницею EF1, а антикодону – кодоном на маленькій субодиниці, антикодонове стебло тРНК суттєво вигинається – реалізується напружена конформація. Після гідролізу GTP, коли EF1 дисоціює, один із фіксаторів зникає – тРНК, ніби пружина, розпрямляється і її акцепторне стебло автоматично опиняється в А-сайті на великій субодиниці – у зоні пептидил-трансферазного центру. Ефективність акомодації залежить від жорсткості фіксації антикодонової петлі тРНК на маленькій субодиниці. Якщо взаємодія між кодоном і антикодоном не є повністю комплементарною, aa-тРНК просто дисоціює від рибосоми – це друга (після первинного зв'язування) можливість виправити помилку впізнання кодона.

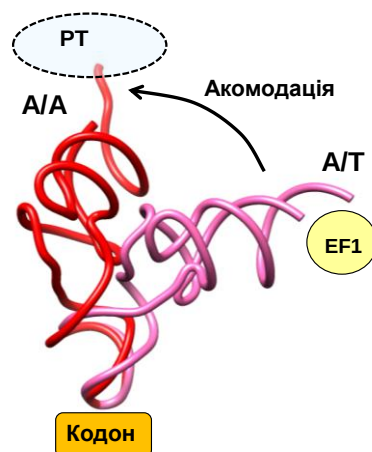

Рис. 8.21. А/Т- (1QZA) і А/А- (1QZB) положення аа-тРНК на рибосомі до й після акомодатії відповідно. Кодон і EF1 фіксують напружену конформацію тРНК в А/Т-положенні. РТ – пептидил-трансферазний центр.

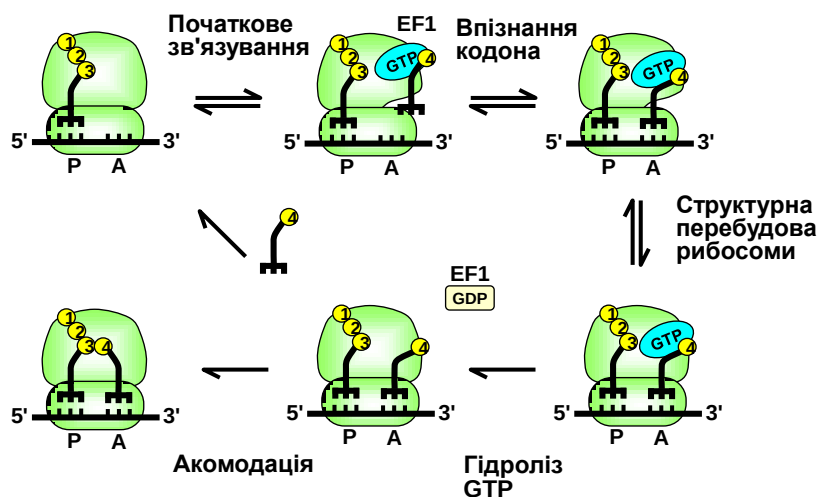

Рис. 8.22. Схема основних подій при зв'язуванні аа-тРНК з А-сайтом рибосоми. Е-сайт тРНК не показано.

Отже, загальний сценарій процесу зв'язування аа-тРНК з рибосомою виглядає наступним чином (рис. 8.22). На першому етапі початкового відбору аа-тРНК відбувається швидка асоціація/дисоціація потрібних комплексів EF1·GTP–аа-тРНК з відкритою формою рибосоми, яка фіксується за рахунок взаємодій з EF1. Відкрита форма сприяє також дисоціації деаміноацильованої тРНК з Е-сайта рибосоми, де ця тРНК могла залишитись після попереднього елонгаційного циклу (не показано на рис. 8.22).

При утворенні комплементарної кодон-антикодонової подвійної спіралі, вона стабілізується за рахунок взаємодій з рРНК 16S. Локальна конформаційна зміна 16S, яка є наслідком цих взаємодій, спрацьовує як тригер структурної перебудови маленької субодиниці, унаслідок якої антикодонова петля тРНК жорстко замикається на маленькій субодиниці, а акцепторне стебло – на великій у основі пальця L7/12; при цьому EF1 набуває GTPазної активності.

Гідроліз GTP розмикає ланцюг подій на дві частини, роблячи його необоротним. Після гідролізу EF1·GDP дисоціює, залишаючи аа-тРНК у напруженій конформації. Далі

процес розгалужується: або, при недостатньо міцних кодон-антикодонових взаємодіях, відбувається дисоціація aa-тРНК, яка повертає систему до вихідного стану, або здійснюється акомодация – релаксация напруженої aa-тРНК, яка виводить її акцепторний кінець до пептидил-трансферазного центру. Таким чином, загальним наслідком процесу зв'язування є повна підготовка системи трансляції до наступного етапу елонгаційного циклу.

Транспептидація

Реакція перенесення пептидилу – транспептидація – полягає в руйнуванні ковалентного зв'язку між карбоксильною групою С-кінцевої амінокислоти пептидилу та 3'-кінцевою ОН-групою пептидил-тРНК і утворенні натомість пептидного зв'язку між звільненою карбоксильною групою та аміногрупою амінокислоти у складі aa-тРНК. Таким чином, при транспептидації пептидил переноситься з Р- до А-сайта рибосоми: в А-сайті опиняється пептидил-тРНК із подовженим на одну амінокислоту пептидилом, у Р-сайті залишається деаміноацильована тРНК (див. рис. 8.16).

Стандартна вільна енергія гідролізу зв'язку між пептидилом і тРНК оцінюється приблизно в $-7,5$ ккал/моль, енергія гідролізу пептидного зв'язку $-0,5$ ккал/моль. Отже, загальний енергетичний баланс транспептидації $\sim -7,0$ ккал/моль: це спонтанний процес, який не потребує джерел енергії – енергію було заощаджено при аміноацильуванні тРНК (див. підрозділ, присвячений тРНК).

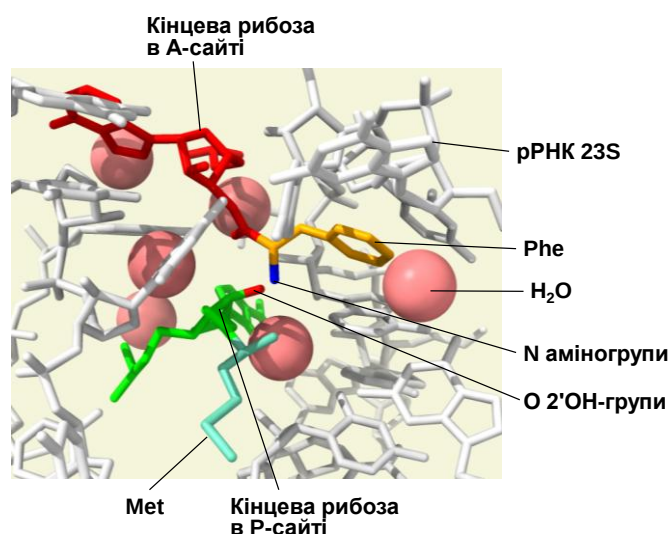

Рис. 8.23. Субстрати реакції транспептидації у пептидил-трансферазному центрі рибосоми безпосередньо перед початком реакції (1VY4). Показано лише найближче оточення субстратів, що формується нуклеотидами рРНК та імобілізованими молекулами води. Для двох молекул тРНК показано тільки 3'-кінцеві аденозини з приєднаними до них амінокислотами (пептидил тРНК містить одну амінокислоту).

Процес транспептидації, що відбувається безпосередньо після акомодации aa-тРНК, є найшвидшим етапом елонгаційного циклу. Каталіз реакції здійснюється пептидил-трансферазним центром великої субодиниці рибосоми, розташованим в основі центрального протуберанця (див. рис. 8.13, 8.14) і формується певною частиною рРНК 23S (28S в еукаріотів). У радіусі ~ 18 Å від субстратів реакції немає жодної білкової хімічної групи (рис. 8.23), тобто **рибосома – це рибозим**. Це, по-перше, найбільший з відомих рибозимів, по-друге – єдиний, що здатен каталізувати реакцію полімеризації.

Слід, проте, ще раз зауважити, що вільна рРНК 23S (28S) не має каталітичної активності – активна конформація рРНК реалізується лише в комплексі з певним мінімальним набором білків.

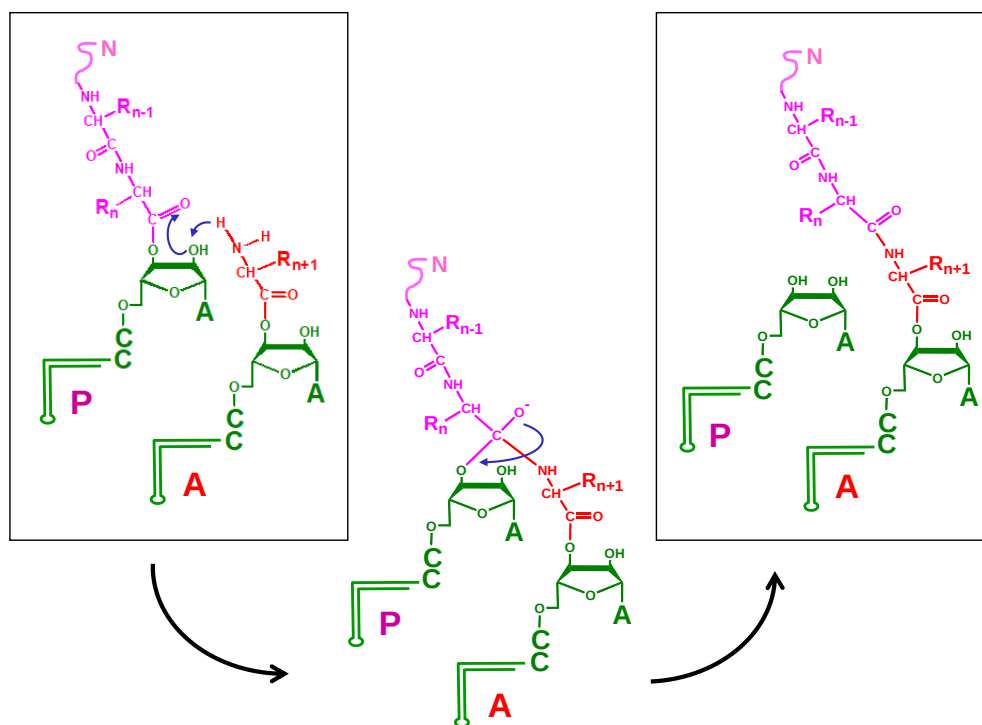

Рис. 8.24. Спрощена схема процесу перенесення пептидилу з пептидил-тРНК в Р-сайті на аа-тРНК в А-сайті через інтермедіатну сполуку. Амінокислотні бокові залишки R пронумеровані в порядку приєднання їх до поліпептидного ланцюга. Синіми стрілками позначено деякі етапи перенесення протону у процесі реакції.

Каталіз реакції транспептидації на рибосомі є ентропійним (див. обговорення механізмів каталізу в розділі 2): пептидил-трансферазний центр жорстко фіксує субстрати реакції у певній сприятливій конфігурації, що слугує головним фактором прискорення реакції. Хімія процесу передбачає перенесення протону з аміногрупи амінокислоти у складі аа-тРНК в А-сайті на наближену до неї 2'-ОН-групу рибози 3'-кінцевого нуклеотиду пептидил-тРНК (рис. 8.23, 8.24). Ця 2'-ОН група виконує важливу роль переносника протону, який вона в решті решт передає, через кілька проміжних переносників, на 3'-ОН групу тієї ж рибози при руйнуванні ковалентного зв'язку між нею та пептидилом. Процес передачі протону здійснюється за допомогою системи водневих зв'язків, до якої залучені нуклеотиди рРНК та імобілізовані у активному центрі молекули води.

Реакція транспептидації проходить через утворення принаймні двох інтермедіатних сполук, у складі другого інтермедіату формується зв'язок між N аміногрупи аа-тРНК і C, яким пептидил приєднаний до тРНК, атом оксигену набуває при цьому негативного заряду (рис. 8.24). Після перенесення протону на 3'-ОН групу рибози пептидил-тРНК стає деаміноацильованою – втрачає зв'язок із карбоксильною групою, замість якого остаточно формується пептидний зв'язок.

Таким чином, механізм каталізу транспептидації є цілком аналогічним до такого білкових ферментів: рибосома здійснює жорстке взаємне орієнтування субстратів у

активному центрі, а також забезпечує стабілізацію проміжного високоенергетичного стану та переміщення протону від одного субстрату до іншого.

Процес транспептидації в цілому не потребує ніяких допоміжних факторів, але за одним виключенням. При синтезі оліго-пролінових треків виникають стеричні проблеми для їхнього розташування на вході у тунель всередині великої субодиниці (схематично зображений на рис. 8.14). Ця обставина суттєво дестабілізує пептидил-тРНК у Р-сайті. Додатково стабілізувати її та подолати стеричні перешкоди допомагає особливий фактор елонгації, що зв'язується з Е-сайтом рибосоми – EF-P (у бактерій) або eIF-5A (в еукаріотів).

Транслокація

Результатом транспептидації є значне перегрупування лігандів, зв'язаних з рибосомою: пептидил-тРНК опиняється в А-сайті, деаміноацильована тРНК – у Р-сайті. Унаслідок такого перегрупування, а також підвищеної спорідненості акцепторної частини пептидил-тРНК до Р-сайта, структура стає менш жорсткою: реалізується обертальний рух двох субодиниць одна відносно одної навкруг нормалі до інтерфейсу між ними. Обертання малої субодиниці відносно великої на $\sim 10^\circ$ проти годинникової стрілки приводить до виникнення так званих *гібридних сайтів* тРНК А/Р і Р/Е – положень тРНК, коли їхні акцепторні частини переміщуються в Р (або Е) сайт на великій субодиниці, але антикодонові частини залишаються в А (або Р) сайті на маленькій (рис. 8.25). Оскільки такий структурний стан рибосоми асоційований з енергетично не вигідним послабленням взаємодій між субодиницями, він є менш імовірним. Роль прискорення процесу транслокації, першим етапом якої і є стан з гібридними сайтами, виконує елонгаційний фактор EF2 (EF-G у бактерій).

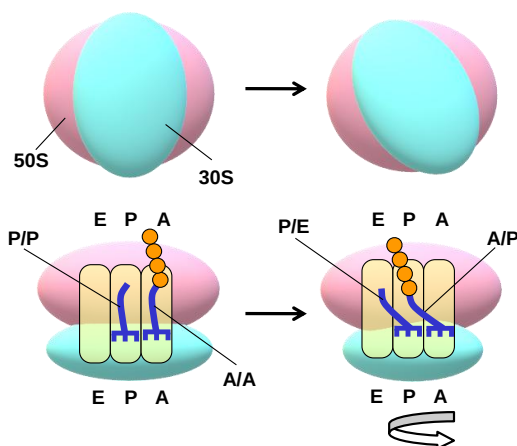

Рис. 8.25. Обертальний рух субодиниць рибосоми перед транслокацією і виникнення гібридних сайтів тРНК. Верхня панель: напрямок зору уздовж нормалі до інтерфейсу між субодиницями (як на рис. 8.13). Нижня панель: вид "зверху" (як на рис. 8.15).

Частина молекули EF2 є гомологічною білку EF1 – також має сайт зв'язування GTP/GDP і також взаємодіє з великою субодиницею рибосоми в основі пальця L7/12. Але у складі білка є ще один додатковий домен, який мімікрує під структуру антикодонової частини тРНК, – структура білка в цілому нагадує комплекс EF1–тРНК (рис. 8.26). На першому етапі транслокації EF2 стабілізує стан рибосоми з оберненими одна відносно одної субодиницями (а отже і з гібридними сайтами тРНК). При цьому відбувається також обертальний рух головки маленької субодиниці у напрямку,

позначеному на рис. 8.27 – це приводить до послаблення взаємодій головки з антикодоновим частинами тРНК.

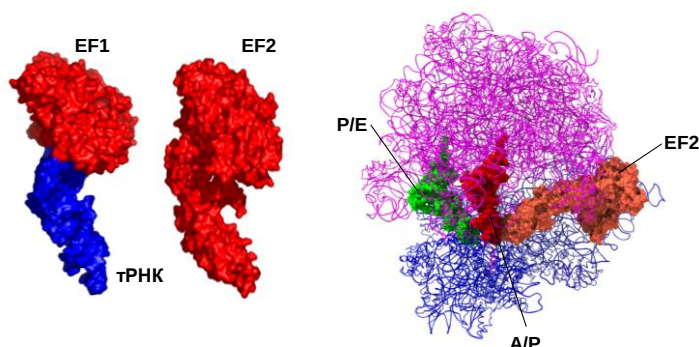

Рис. 8.26. Поверхня комплексу EF-Tu-тРНК (структура з рис. 8.18) і білка EF-G (2EFG) та комплекс EF-G з рибосомою (7K54).

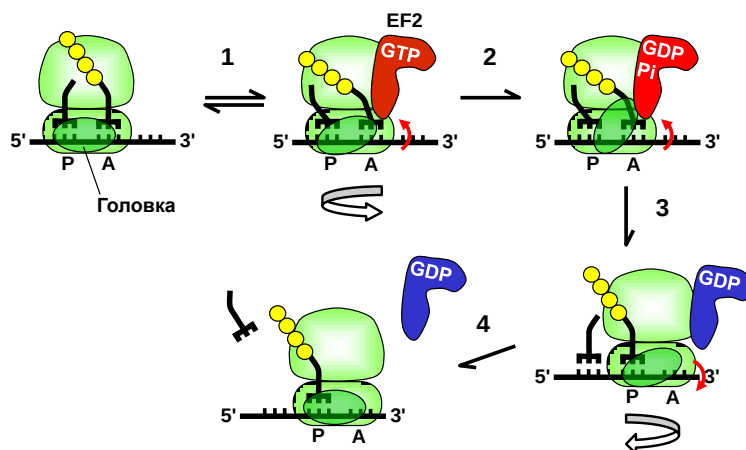

Рис. 8.27. Спрощена схема послідовності основних подій при транслокації рибосоми. 1 – Зв'язування EF2·GTP з рибосомою, фіксація стану, у складі якого маленька субодиниця обертається відносно великої (біла стрілка), а головка маленької субодиниці також здійснює обертальний рух (червона стрілка). 2 – Гідроліз GTP, розблокування рибосоми. 3 – дисоціація неорганічного фосфату P_i, зворотній обертальний рух головки, зворотній обертальний рух маленької субодиниці, переміщення рибосоми на один кодон відносно мРНК і обох молекул тРНК. 4 – Дисоціація EF2·GDP, можлива дисоціація деаміноацильованої тРНК з Е-сайту, остаточне розміщення пептидил тРНК в Р-сайті.

Достатньо швидко після зв'язування EF2 здійснює гідроліз GTP, при цьому неорганічний фосфат залишається асоційованим з білком – ця структурна форма EF2 найефективніше розблоковує структуру рибосоми в області, де мРНК і антикодонові частини тРНК взаємодіють з маленькою субодиницею. Головка маленької субодиниці продовжує свій обертальний рух, що сприяє переміщенню рибосоми відносно тРНК і мРНК. Домен EF2, що є схожим на антикодонову частину тРНК, при цьому витісняє антикодонову частину пептидил-тРНК з області А-сайту на маленькій субодиниці, що сприяє руху рибосоми у напрямку до 3'-кінця мРНК. При дисоціації неорганічного фосфату рух рибосоми завершується, а головка маленької субодиниці і сама маленька субодиниця здійснюють зворотне обертання до свого "стандартного" положення. Унаслідок цього пептидил тРНК остаточно розміщується в Р-сайті (Р/Р-положення),

деаміноацильована тРНК – в Е-сайті. Після дисоціації фосфату EF2 втрачає спорідненість до рибосоми і також дисоціює (рис. 8.27). Отже роль фактора елонгації EF2 полягає в тому, що він стабілізує стан рибосоми з оберненою відносно великої маленькою субодиницею, розблоковує (після гідролізу GTP) кодон-антикодонні комплекси мРНК з тРНК і забезпечує рух рибосоми у потрібному напрямку – до 3'-кінця мРНК.

У результаті транслокації система є готовою до наступного елонгаційного циклу: новий кодон опинився в А-сайті, сам А-сайт є вільним від тРНК. Деаміноацильована тРНК, яка в результаті транслокації опинилася в Е-сайті рибосоми, може дисоціювати звідти відразу, або залишитися до етапу зв'язування наступної аа-тРНК.

Слід ще раз зауважити, що під елонгаційними факторами EF1/2 скрізь розумілись бактеріальні фактори EF-Tu/G відповідно – молекулярні механізми елонгації трансляції найкраще вивчені для бактерій. В еукаріотів ці механізми напевно суттєво не відрізняються, хоча детальної інформації щодо еукаріотичної системи трансляції досі не вистачає.

Описані механізми функціонування рибосоми під час елонгаційного циклу демонструють, що рибосома працює за принципами молекулярної машини (див. розділ 2) – пристрою, який з високою швидкістю (у середньому 10–15 елонгаційних циклів за секунду) і точністю (частота помилок $\sim 10^{-4}$) здійснює білковий синтез. Під час елонгаційного циклу рибосома осцилює між закритим структурним станом, який забезпечує каталіз реакції нарощування амінокислотного ланцюга, і відкритими станами, в яких здійснюється специфічний відбір амінокислот згідно з генетичним кодом та переміщення рибосоми вздовж матриці. Перемикання конформацій залежить від взаємодій з факторами елонгації, які фіксують проміжні відкриті стани рибосоми, забезпечуючи прискорення перебудов. Гідроліз двох молекул GTP під час елонгаційного циклу використовується для звільнення факторів і повернення рибосоми до закритої жорсткої конформації. Рушійною силою для переміщення рибосоми та її частин є хаотичний тепловий рух, але молекулярна конструкція рибосоми, її взаємодії з тРНК, матрицею та факторами елонгації, і зміни цих взаємодій унаслідок хімічних реакцій (транспептидація, гідроліз GTP) задають певну траєкторію рухів і каналізують їх у певних напрямках. Аналогічні механізми використовуються й при ініціації та термінації трансляції.

Ініціація трансляції

Розпочинається процес елонгації трансляції має зі стартового кодона мРНК, і в першому елонгаційному циклі, коли немає пептидил-тРНК у Р-сайті, якась стартова – ініціаторна – аа-тРНК має виконувати цю роль. Отже, сутність ініціації трансляції полягає в:

- 1) упізнанні стартового кодону, який задає початок і рамку зчитування інформації;
- 2) завантаженні ініціаторної аа-тРНК на стартовий кодон і водночас у Р-сайт рибосоми;
- 3) збиранні рибосоми з двох субодиниць на мРНК у зоні стартового кодону.

Стартовим кодоном виступає здебільшого метіоніновий кодон AUG. Відповідно, ініціаторною є завжди Met-тРНК_i^{Met} (індекс “i” вказує на те, що це – саме *ініціаторна* метіонінова тРНК, тобто вона відрізняється за своєю структурою від тРНК^{Met}, яка використовується при елонгації). У бактерій, на відміну від еукаріотів, аміногрупа метіоніну ініціаторної тРНК є формільованою (до ініціаторної тРНК приєднаний N-

форміл-метіонін, f-Met). Проте, це далеко не єдина відмінність – механізми ініціації трансляції суттєво відрізняються у бактерій та еукаріотів.

Ініціація трансляції у бактерій

Прокаріотична трансляція тісно узгоджена з транскрипцією і відбувається під час синтезу мРНК (див. розділи 5, 6). Більше того, рибосома здатна безпосередньо взаємодіяти з РНК-полімеразою, "підхоплюючи" мРНК відразу після її синтезу (рис. 8.28). При цьому мРНК, що синтезується на оперонах, часто містить кілька послідовних рамок зчитування і кілька стартових кодонів. Ініціація трансляції відбувається окремо на кожному з них усередині мРНК, і впізнання цих стартових кодонів не залежить від їхнього розташування відносно 5'-кінця матриці – у бактерій відбувається так звана *внутрішня ініціація*.

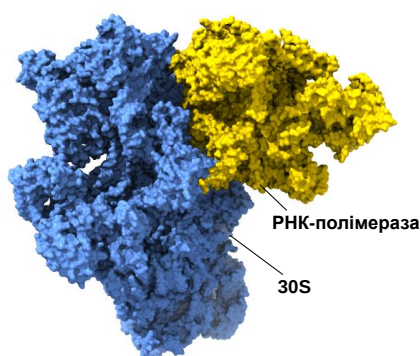

Рис. 8.28. Комплекс бактеріальної РНК-полімерази з маленькою субодиноцею рибосоми (5MY1).

Послідовність подій при ініціації трансляції у бактерій показано на рис. 8.29. Рибосома вступає в процес у вигляді двох окремих субодиноць, дисоційований стан яких підтримується завдяки білкового фактору IF3 (IF – Initiation Factor), зв'язаного з маленькою субодиноцею. У присутності IF3 з маленькою субодиноцею зв'язується також білок IF1, який блокує зону майбутнього А-сайта тРНК.

Потрійний комплекс маленька субодиноця–IF3–IF1 є партнером взаємодії з трьома наступними елементами:

- Фактор ініціації IF2 – G-білок, який зв'язується з маленькою субодиноцею рибосоми в комплексі з GTP і нагадує за своєю структурою елонгаційний фактор EF-G.
- Ініціаторна молекула тРНК – f-Met-тРНК_i^{Met}, антикодонова частина якої взаємодіє з Р-сайтом маленької субодиноці, оскільки А-сайт є заблокованим фактором IF1.
- мРНК, яка взаємодіє з маленькою субодиноцею таким чином, що стартовий кодон розміщується в зоні Р-сайта. Загалом з маленькою субодиноцею взаємодіє ділянка мРНК довжиною ~30 нуклеотидів. Специфічне розміщення стартового кодона в Р-сайті забезпечується комплементарним упізнанням між ділянкою рРНК 16S і консервативною *послідовністю Шайна-Дальгарно* (John Shine, Lynn Dalgarno), яка розміщена в мРНК за 5–9 нуклеотидів від стартового кодона в напрямку до 5'-кінця. Саме наявність послідовності Шайна-Дальгарно й робить даний кодон AUG стартовим, відрізняючи його від звичайного метіонінового кодона.

Зв'язування названих трьох елементів, яке приводить до утворення преініціаторного комплексу, відбувається незалежно один від одного і в будь-якому порядку, зокрема ініціаторна тРНК взаємодіє з преініціаторним комплексом незалежно від стартового

кодона. Наступним кроком є впізнання кодона антикодомом у Р-сайті, якому сприяють фактори IF2 і IF3. Утворення кодон-антикодової подвійної спіралі індукуює конформаційну зміну маленької субодиниці, унаслідок якої відбувається звільнення факторів IF1, IF3 і зв'язування великої рибосомної субодиниці. Взаємодія між великою субодиницею та IF2 індукуює GTPазну активність останнього: відбувається гідроліз GTP та дисоціація IF2.

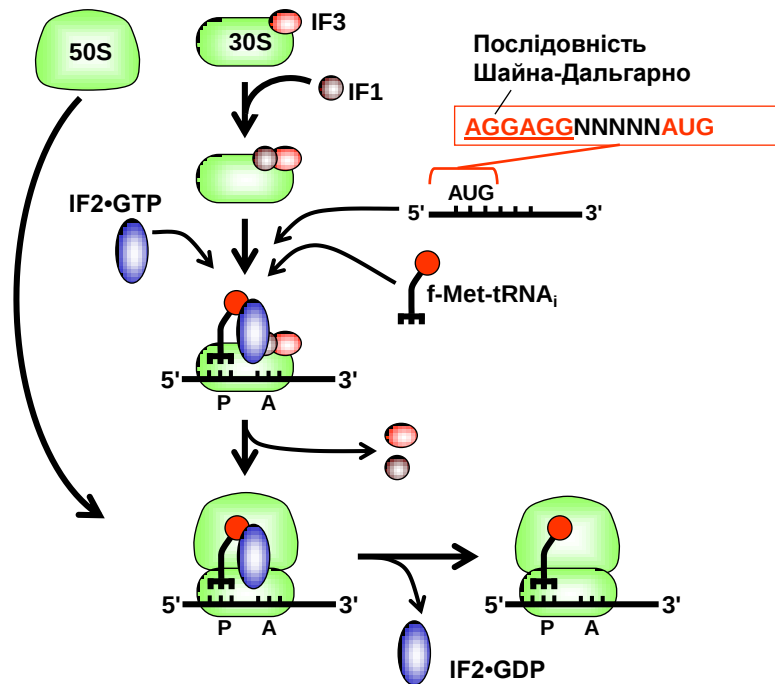

Рис. 8.29. Послідовність основних подій при ініціації трансляції у бактерій.

У результаті система трансляції є готовою для першого елонгаційного циклу: А-сайт наповнений прийняти аа-тРНК з другою амінокислотою поліпептидного ланцюга, на яку при транспептидації буде перенесено f-Met з ініціаторної тРНК.

Слід зауважити що частина бактеріальних мРНК не містить у своєму складі послідовності Шайна-Дальгарно. Механізми ініціації трансляції на таких мРНК залишаються недостатньо з'ясованими.

Ініціація трансляції в еукаріотів

На відміну від прокаріотів, еукаріотична мРНК після синтезу транспортується з ядра до цитоплазми, де й відбувається ініціація. Крім того, кожна молекула мРНК містить тільки одну рамку зчитування (один стартовий кодон). Основний шлях ініціації трансляції в еукаріотів передбачає взаємодію елементів системи ініціації спочатку з кепом на 5'-кінці молекули, після чого відбувається сканування матриці з метою пошуку стартового кодона – ініціація здійснюється за так званим *скануючим механізмом*.

Загалом, у процесі беруть участь 12 або більше факторів ініціації (не всі з них остаточно ідентифіковані). Еукаріотична рибосома поза процесом трансляції також дисоційована на дві субодиниці завдяки взаємодії маленької з фактором eIF3 (складається з 9–11 субодиниць). Крім того, дисоційований стан субодиниць підтримується кількома іншими факторами, що взаємодіють з маленькою і великою субодиницями. Із комплексом маленька субодиниця–eIF3 зв'язується потрібний комплекс ініціаторна метіонінова тРНК–eIF2·GTP (eIF2 є аналогом фактора елонгації

eEF1).

Паралельно (рис. 8.30) відбувається впізнання кепа на 5'-кінці мРНК факторами ініціації групи eIF4: субодина eIF4E зв'язується з кепом, eIF4G є структурним модулем, що забезпечує цілісність комплексу та його взаємодію з іншими елементами ініціації, eIF4A – АТР-залежна РНК-геліказа, фактор eIF4B (не показаний на рис. 8.30) взаємодіє з мРНК, стимулює АТРазну активність гелікази і при скануванні мРНК бере участь у впізнанні стартового кодона.

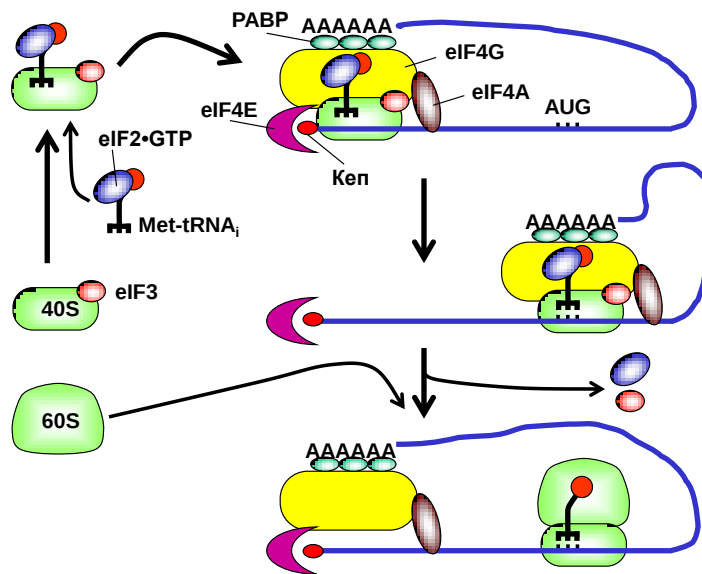

Рис. 8.30. Послідовність основних подій при ініціації трансляції в еукаріотів.

Наступним кроком є об'єднання кепа-асоційованого комплексу з таким, що сформований за участі маленької субодина (ініціаторна тРНК має бути присутньою на маленькій субодина, щоб ця остання могла приєднатися до кепа). Ефективність утворення цього преініціаторного комплексу на кепі підсилюється за рахунок взаємодії polyA-зв'язаних білків (PABP) з eIF4G: polyA-послідовність на 3'-кінці мРНК також приєднується до преініціаторного комплексу, замикаючи мРНК у кільце.

Далі за рахунок геліказної активності eIF4A преініціаторний комплекс (залишаючи на кепі лише eIF4E) починає транслокацію: eIF4A здійснює гідроліз АТР і пересувається вздовж мРНК у напрямку до 3'-кінця, одночасно руйнуючи дволанцюгові шпильки, якщо вони зустрічаються. Під час транслокації преініціаторний комплекс сканує послідовність мРНК, перевіряючи її на наявність стартового кодона. Зовсім не обов'язково при цьому перший кодон AUG, що зустрічається, сприймається як стартовий. Упізнання стартового кодона залежить від контексту послідовності, в якій він розташований. Найкращим контекстом, який максимально сприяє ініціації трансляції, є так звана *послідовність Козак* (Marilyn Kozak): GCC(A/G)CCAAUGG.

Упізнання стартового кодона викликає відповідні конформаційні зміни комплексу, звільнення факторів eIF3 і eIF4 (останній повертається на кепа разом з polyA-ділянкою мРНК), приєднання великої рибосомної субодина та дисоціацію eIF2·GDP після гідролізу GTP. Дисоціація eIF3 і eIF2 полегшується фактором eIF5. Рибосома після цього вступає в етап елонгації трансляції, а на кепі починається збирання наступної рибосоми.

Таким чином, на мРНК одночасно може працювати кілька рибосом, які утворюють так звану *полісому*. Зациклення полісоми: 1) сприяє залученню зруйнованої при термінації трансляції у 3'-кінцевій зоні мРНК рибосоми до нового раунду ініціації; 2)

забезпечує додатковий захист 3'-кінця мРНК (унаслідок його взаємодії з кеп-асоційованим комплексом) від нуклеазної деградації; 3) підвищує надійність системи трансляції – оскільки деградація мРНК може розпочинатися тільки з 3'-кінця (див. розділ 7), лише повноцінні матриці, що містять polyA-послідовність (і автоматично – кодуєчу частину) залучаються до білкового синтезу.

Крім описаного вище скануючого механізму, в еукаріотів реалізується і внутрішня ініціація трансляції – на 5–10% мРНК здійснюється незалежне від кеп-завантаження рибосоми. Насамперед це властиво вірусним мРНК, але й досить значній частині власних мРНК клітини. Внутрішня ініціація в еукаріотів залежить від впізнання маленькою субодиницею у складі преініціаторного комплексу особливої просторової структури у 5'-кінцевій нетрансльованій зоні мРНК – сайту внутрішнього завантаження рибосоми (IRES, Internal Ribosome Entry Site).

Термінація трансляції

Термінація білкового синтезу здійснюється за в цілому подібною для бактерій та еукаріотів схемою (рис. 8.31). У бактерій, коли після чергового елонгаційного циклу (який стане останнім) в А-сайті опиняється один із трьох стоп-кодонів, він упізнається одним з двох факторів термінації трансляції RF1 або RF2 (RF – Release Factor) – жодна тРНК не містить відповідних антикодонів. Фактор RF1 впізнає стоп-кодони UAG/UAA, RF2 – UGA/UAA. Фактор RF1/2 рекрутує також до рибосоми комплекс RF3·GTP (аналог EF1), який потім допомагає дисоціації RF1/2.

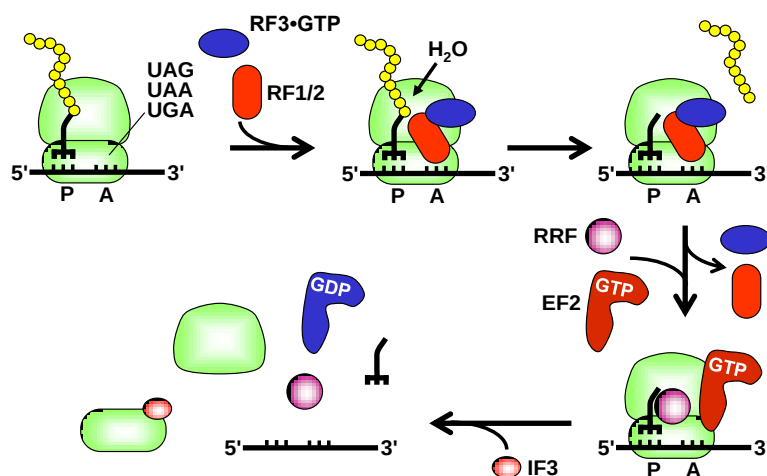

Рис. 8.31. Послідовність основних подій при термінації трансляції у бактерій.

Фактори RF1/2 не тільки впізнають стоп-кодон, а й індукують активність пептидил-трансферазного центру рибосоми. Оскільки в А-сайті при цьому немає звичайного субстрату транспептидації, відбувається перенесення пептидилу на молекулу води – гідроліз зв'язку С-кінцевої амінокислоти з рибозою у складі пептидил-тРНК. На цьому закінчується власне термінація трансляції – з рибосоми звільняється синтезований поліпептид. Наступні події стосуються вже підготовки рибосоми до нового раунду трансляції.

Після визволення поліпептиду відбувається дисоціація RF1/2 і, після гідролізу GTP, RF3. Натомість з рибосомою зв'язуються фактор відновлення рибосоми RRF (Ribosome Recycling Factor) і фактор елонгації EF-G в комплексі з GTP. Сумісна дія цих факторів у координації з гідролізом GTP спричиняє дисоціацію рибосомних субодиниць. Із

маленькою субодиницею замість дисоційованих RRF і EF2 зв'язується фактор ініціації трансляції IF3 (який, таким чином, можна вважати також і фактором термінації). IF3 сприяє визволенню тРНК і мРНК з маленької субодиниці й запобігає взаємодії між субодиницями. У результаті субодиниці рибосоми знов можуть залучитися до ініціації трансляції.

В еукаріотів усі три стоп-кодони впізнаються фактором eRF1, який зв'язується з рибосомою у складі комплексу з фактором eRF3 (останній у комплексі з GTP). Після впізнання кодона і гідролізу GTP eRF1 індукує активність пептидил-трансферазного центру, що приводить до звільнення поліпептиду. Далі особливі еукаріотичні фактори беруть участь у відновленні рибосоми до нового раунду трансляції.

Із загального правила щодо відсутності тРНК, які могли б впізнавати стоп-кодони, є одне виключення. Таким особливим випадком є залучення до синтезу кількох важливих білків (присутні в усіх організмів ферменти, що належать до класу оксидоредуктаз) модифікованої амінокислоти селеноцистеїну (яка є елементом активного центру цих ферментів). Селеноцистеїнова тРНК (продукт особливого тРНК-гена) здатна впізнавати внутрішній стоп-кодон UGA, фланкований (у напрямку до 3'-кінця) специфічною шпилькою. До цієї тРНК спочатку приєднується Ser, який далі перетворюється на селеноцистеїн відповідними ферментами (відбувається заміна ОН-групи на групу SeH, див. рис. 2.2). Селеноцистеїн-тРНК зв'язується зі специфічним аналогом елонгаційного фактора EF1 (позначається як SelB у бактерій і як SECIS в еукаріотів). Шпилька в мРНК упізнається або самим цим специфічним фактором елонгації (бактерії), або ще одним білком, з яким цей фактор елонгації взаємодіє (еукаріоти), що й забезпечує зв'язування селеноцистеїн-тРНК з А-сайтом рибосоми і, відповідно, включення селеноцистеїну до ланцюга, що синтезується.

Регуляція трансляції

Прокаріотична мРНК має досить невеликий час життя – практично вона існує під час транскрипції та відразу після неї. Регуляція експресії гена у прокаріотів здійснюється переважно на рівні транскрипції (хоча білковий синтез може бути залученим до такої регуляції – див. розділ 6). Для еукаріотів регуляція трансляції є, навпаки, важливим окремим елементом загальної регуляції експресії генів.

Регуляція на рівні ініціації трансляції – один із найважливіших механізмів. Ефективність ініціації трансляції залежить насамперед від:

- Контексту послідовності, в якій знаходиться стартовий кодон – відхилення цього контексту від послідовності Козак (див. вище) утруднює впізнання стартової точки і, відповідно, зумовлює необхідність позитивної регуляції.
- Відстані стартового кодона від 5'-кінця мРНК – довге сканування матриці під час ініціації підвищує ймовірність руйнування преініціаторного комплексу.
- Наявності/відсутності дволанцюгових шпильок у 5'-кінцевій зоні мРНК, що не транслюється, які гальмують процес сканування.
- Присутності/відсутності регуляторних білків, які зв'язуються у 5'-кінцевій зоні.

Один із прикладів участі білків у негативній регуляції ініціації трансляції наведено на рис. 8.32. Білок, який утримує залізо в клітині – феритин – має з'являтися негайно після проникнення в цитоплазму цього необхідного, але отруйного у вільному вигляді мікроелемента. Тому мРНК феритину завжди міститься в цитоплазмі, у відсутності заліза – у неактивному стані. Інактивація забезпечується за рахунок зв'язування репресора (який блокує процес сканування) зі шпилькою у 5'-кінцевій зоні.

У якості репресора виступає аконітаза (один із ферментів циклу Кребса (Hans Adolf Krebs)). При появі заліза воно зв'язується аконітазою, що викликає її звільнення від

мРНК і, як наслідок, активацію трансляції феритину. Синтезований феритин зв'язує залізо, забираючи його в аконітази, яка повертається на мРНК і зупиняє трансляцію.

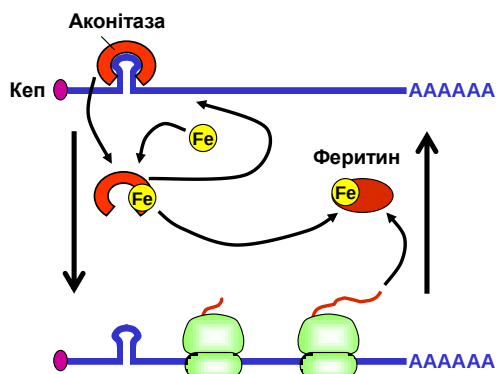

Рис. 8.32. Регуляція синтезу феритину.

Мішенню глобальної регуляції на рівні ініціації є також фактори ініціації. Наприклад, фосфорилювання/дефосфорилювання eIF-2 призводить, відповідно, до його деактивації/активації.

Крім регуляторних білків, до регуляції трансляції залучаються також регуляторні РНК. Серед них є такі, що мають стимулюючий вплив на трансляцію: РНК деяких вірусів, РНК-продукти транскрипції Alu-повторів гальмують фосфорилювання eIF-2, сприяючи активації трансляції. Інші регуляторні РНК, навпаки, гальмують трансляцію (зокрема, на етапі сканування матриці) за рахунок комплементарної взаємодії з мРНК або забезпечують внутрішнє, незалежне від сканування, завантаження рибосоми.

Особливо важливими для регуляції трансляції є мікроРНК (див. розділ 6). Основною мішенню мікроРНК у цитоплазмі є 3'-кінцева зона мРНК, що не транлюється. Зв'язування мікроРНК в цій зоні може індукувати розрізання мРНК або стимулювати її деградацію (див. нижче). Але, оскільки мРНК є замкнутою у кільце, зв'язування мікроРНК в 3'-кінцевій зоні може також впливати на ефективність ініціації трансляції.

Елонгація трансляції також є мішенню регуляторних впливів. Швидкість елонгації варіює в досить широких межах відносно середнього значення, іноді рибосома може зупинитися на певний час. Паузи відбуваються на кодонах, які відповідають мінорним тРНК, зміна концентрації яких є одним зі шляхів регуляції швидкості трансляції. Підвищення загальної швидкості трансляції пов'язане з адаптацією наборів aa-тРНК – узгодженням між частотою найуживаніших кодонів і відповідних ізоакцепторних тРНК.

Наявність шпильок усередині кодуєчої частини мРНК також гальмує елонгацію, як і репресори, які впізнають елементи послідовності мРНК.

Однією з мішеней регуляції є також фактори елонгації, які (як і фактори ініціації) піддаються певним модифікаціям, що зумовлюють активацію/інактивацію факторів. Екстремальний приклад – дифтерійний токсин, який інактивує фактор eEF-2 і повністю вимикає білковий синтез.

Зміна часу життя мРНК – ще один важливий шлях регуляції трансляції. Час життя мРНК у цитоплазмі залежить головним чином від ступеня захищеності 3'-кінця від екзонуклеаз (оскільки кеп є нечутливим до нуклеаз). При скороченні поліА-хвоста 3'-екзонуклеазами запускається процес деградації мРНК: основний шлях знищення мРНК здійснюється 3'-екзонуклеазами у складі спеціальних комплексів – *екзосом*. Скорочення поліА-хвоста може стимулювати також відщеплення кепа спеціальним набором ферментів, після якого деградація може відбуватись і з 5'-кінця.

Отже, деградація мРНК у цитоплазмі починається зі скорочення її 3'-кінця, але ступінь його захищеності визначається наявністю/відсутністю тих чи інших факторів. Досить типову ситуацію ілюструє приклад регуляції трансляції іншого білка, який має відношення до обміну заліза, – рецептора трансферину (рис. 8.33).

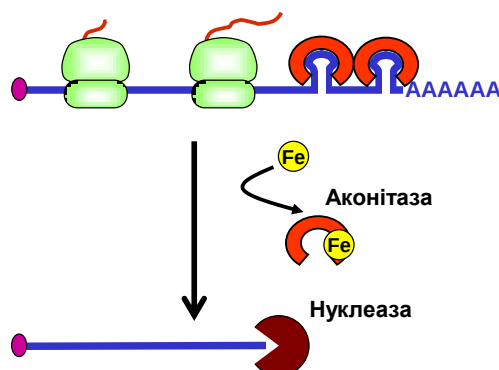

Рис. 8.33. Регуляція синтезу рецептора трансферину.

Трансферин є позаклітинним переносником заліза, транспорт заліза в цитоплазму залежить від кількості рецепторів трансферину в мембрані. У відсутності заліза всередині клітини на мРНК рецептора здійснюється синтез білка, мРНК при цьому стабілізована: аконітаза зв'язана зі шпильками в 3'-кінцевій зоні, що блокує нуклеазну деградацію. Зростання концентрації заліза викликає дисоціацію аконітази, і починається швидка деградація мРНК.

Формування просторової структури білка

Термінація білкового синтезу на рибосомі ще не означає утворення функціонально активної молекули білка. Серед різних важливих операцій, яким піддається синтезований поліпептидний ланцюг, слід згадати такі, що їх можна об'єднати під назвою *білкового процесингу* – дозрівання поліпептидного ланцюга.

- Часткова протеолітична деградація – відщеплення кінцевих ділянок ланцюга, частіше на N-кінці, або іноді розрізання ланцюга на окремі фрагменти. Часткова деградація є особливо характерною для секреторних білків і ферментів, які мають гідролітичні активності, – така деградація переводить білок у активну форму.
- Утворення дисульфідних містків – ковалентних S-S-зв'язків між двома наближеними у просторі залишками Cys. Формування містків прискорюється спеціальним ферментом – дисульфід-ізомеразою.
- Ковалентні посттрансляційні модифікації амінокислотних залишків (фосфорилювання, ацетилювання, глікозилювання тощо), а також приєднання полісахаридів, ліпідів, простетичних груп і кофакторів небілкової природи.
- Білковий сплайсинг – досить екзотична операція, описана для кількох десятків білків різних таксономічних груп, від бактерій до хребетних. У процесі такого сплайсингу центральна частина ланцюга (*інтеїн*) вирізається, а два кінцеві фрагменти (*екстеїни*) зшиваються між собою в автокаталітичній реакції. Реакція не потребує не тільки зовнішнього ферменту, а й джерела енергії: подібно до сплайсингу мРНК (розділ 7), білковий сплайсинг здійснюється шляхом заміни одних зв'язків іншими.

Кожна з названих операцій не є універсальною. Проте будь-який поліпептидний ланцюг, незалежно від того, потребує він процесингу чи ні, має сформувати просторову

структуру для набуття певної активності (зрозуміло, що не йдеться про неструктуровані білки, згадані в розділі 2).

Закономірності укладання білкової глобули

Перше й головне твердження щодо процесу укладання поліпептидного ланцюга в нативну глобулу – *білкового фолдингу (folding)* – полягає в тому, що **просторова структура нативного білка і шлях її формування повністю визначаються амінокислотою послідовністю, і тільки амінокислотою послідовністю**.

Процес укладання білка в нативну структуру – це пошук конформації, яка відповідає мінімуму вільної енергії для даної послідовності амінокислот, і, відповідно, є найстабільнішою. Певне уявлення про своєрідний "енергетичний ландшафт", що відповідає загальному набору різноманітних конформацій амінокислотного ланцюга, дає рис. 8.34 (зрозуміло, що насправді кількість конформаційних координат значно більше – конформаційний простір є багатовимірним). Нативна структура глобулярного білка завжди відокремлена від інших конформацій особливо глибоким мінімумом – знаходиться в енергетичній ямі (рис. 8.34). Власне, наявність такої ями і відрізняє природні амінокислотні послідовності від великої кількості інших випадкових послідовностей (див. розділ 2). Глибока енергетична яма, яка відповідає стабільному щільно упакованому гідрофобному ядру, забезпечує надійність функціонування білка: теплові флуктуації не здатні вивести структуру з глибокого енергетичного мінімуму.

Рис. 8.34. Схематичний одновимірний "зріз" через конформаційний простір поліпептидного ланцюга – залежність вільної енергії від параметру (по осі абсцис), що характеризує конформацію ланцюга.

Величезна кількість конформацій, у принципі доступних для поліпептидного ланцюга, поставила проблему, відому як *парадокс Левінтала* (Cyrus Levinthal). Якщо кожен амінокислотний залишок може приймати ~ 10 конформацій, ланцюг зі 100 залишків – 10^{100} конформацій. За найнижчою оцінкою, перемикання однієї конформації відбувається за $\sim 10^{-13}$ с, тобто, щоб перебрати всі конформації потрібно щонайменше 10^{80} років, що значно перевищує вік нашого Всесвіту. Але аналогія конформаційного простору з ландшафтом відразу дає рішення цього парадоксу: річка не "перебирає" увесь ландшафт, вона просто тече одним або кількома альтернативними низькими руслами, впадаючи врешті-решт у найнижчу яму.

Так само й для поліпептидного ланцюга існують певні "виділені" шляхи укладки, які відповідають ієрархії структури білка (див. розділ 2). Спочатку за рахунок локальних взаємодій утворюються елементи вторинної структури з гідрофобними поверхнями. Водночас завдяки гідрофобним взаємодіям вони "злипаються" між собою, утворюючи

розплавлену глобулу. Цей процес відбувається досить швидко – за кілька мікросекунд. На другому етапі, який потребує значно більшого часу (кілька секунд чи навіть хвилин), реалізується щільна упаковка глобули за рахунок вандерваальсових взаємодій з утворенням твердої нативної молекули, що відповідає глобальному мінімуму вільної енергії. Конформація ланцюга змінюється, прямуючи через локальні мінімуми енергії, які відокремлені один від одного невисокими бар'єрами (рис. 8.34). Бар'єри легко долаються за рахунок теплових флуктуацій, і ланцюг нарешті опиняється у глобальному мінімумі.

Але на такому шляху можливі енергетичні пастки (рис. 8.35) – досить глибокі локальні мінімуми, з яких неможливо вибратися за розумний час, оскільки глибина такої локальної ями перевищує енергію теплових флуктуацій. Головною причиною виникнення енергетичних пасток є агрегація поліпептидних ланцюгів. У стані розплавленої глобули, яка відрізняється від нативної великомасштабними рухами своїх частин, час від часу відбувається вихід на поверхню значної частини гідрофобних залишків. Відповідно, недоструктуровані поліпептидні ланцюги будуть прагнути утворити великі неспецифічні агрегати з метою заекранувати неполярні групи від молекул води. Агрегат і є пасткою – опиняючись у мінімумі вільної енергії, він практично не допускає дисоціації своїх елементів і не дозволяє їм продовжити процес пошуку нативної структури. Зрозуміло, що ефективність агрегації зростає при підвищенні концентрації поліпептидів, а також при зростанні температури (яке підсилює і рухливість глобули, і гідрофобні взаємодії (див. розділ 1)).

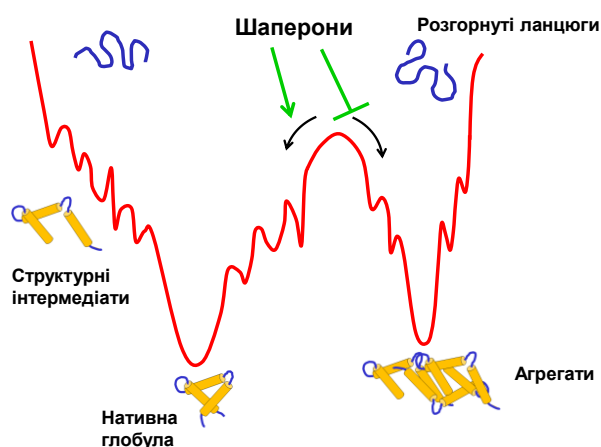

Рис. 8.35. Енергетичні пастки на шляху укладання поліпептидного ланцюга: шаперони допомагають уникнути таких пасток, чим сприяють пошуку нативної структури.

Повертаючись до сформульованої вище догми про визначення шляху укладки білка його первинною структурою, слід зауважити, що процес укладки може просто не дійти до свого кінця. Численні експерименти *in vitro* свідчать про те, що догма повністю підтверджується: практично будь-який білок у денатурованому стані можна без жодних специфічних факторів ренатурувати – відновити його нативну структуру й функцію. Але успішна ренатурація є можливою, якщо штучно створити певні умови та режим її здійснення. Перш за все, бажано проводити ренатурацію поступово, повільно повертаючи зовнішні умови до фізіологічних. У результаті на проміжних етапах ренатурації будь-який локальний мінімум енергії не буде надто глибоким і не зможе спрацювати як енергетична пастка: ланцюг зможе швидко перебирати різні не дуже стабільні конформації, реалізуючи конформаційну рівновагу, зсунуту до певного найнижчого мінімуму енергії. Другою важливою умовою є здійснення ренатурації

при низькій концентрації білка – з метою запобігти неспецифічній агрегації. Крім цих загальних правил, у кожному випадку часто доводиться підбирати умови ренатурації окремо: визначати оптимальний режим зміни складу розчинника, температуру, концентрації субодиниць білка з четвертинною структурою тощо. Особливо проблематичним процес ренатурації є для білків великого розміру: легко і швидко ренатурують білки з довжиною ланцюга до ~100 амінокислотних залишків.

Зрозуміло, що вказані вище умови ренатурації важко забезпечити *in vivo* – достатньо сказати, що загальна середня концентрація білків у клітині становить ~300 мг/мл або більше, а середня довжина ланцюга для білків людини – близько 550 залишків. Тобто клітинні умови є дуже агресивними для поліпептидного ланцюга, що перебуває у процесі пошуку своєї нативної конформації, і без спеціальних механізмів більшість білків просто не встигли б після свого синтезу таку конформацію знайти, швидко опинившись у складі агрегату. Такі механізми – створення рівноважних умов поступового пошуку нативної структури та захист від агрегації – забезпечуються спеціальними білками – *шаперонами* (chaperon (фр.) – капюшон, або особа, що супроводжує незайману дівчину).

Шаперони не визначають ані нативну структуру білка, ані шлях її укладання – і те, й інше детермінується амінокислотою послідовністю. Головна функція шаперонів – забезпечити умови для швидкого пошуку нативної конформації, створюючи своєрідний "інкубатор" для неструктурованого поліпептидного ланцюга, що запобігає включенню такого ланцюга до складу агрегатів.

Серед досить великої кількості шаперонів є специфічні – зокрема такі, що обслуговують процеси збирання мультибілкових комплексів і субодиничних білків. Більш універсальні шаперони відносять до родини **Hsp** – *білків теплового шоку* (heat shock proteins). Білки Hsp є загальним компонентом клітин для всіх таксономічних груп. У пойкилотермних організмів транскрипція на генах *hsp* активується у відповідь на зростання температури до 30–40 °C при гальмуванні транскрипції багатьох інших генів (тепловий шок). Крім того, шаперони ще одного універсального класу зв'язані з рибосомою, зустрічаючи поліпептидний ланцюг на виході з неї.

Котрансляційний білковий фолдинг

Тунель у тілі великої субодиниці, через який синтезований ланцюг виходить за межі рибосоми, має довжину ~100 Å, середній діаметр ~15 Å – у тунелі може розміститися тільки витягнутий ланцюг довжиною ~30 амінокислотних залишків або сформуватись елементи α -спіралі. Отже, повноцінний фолдинг не може починатися в тунелі, а тільки на виході з нього. Але є суттєва різниця між таким фолдингом і ренатурацією *in vitro*: у другому випадку увесь ланцюг одночасно здійснює пошук своєї структури, у першому – фолдинг починається в N-кінцевій частині ланцюга, яка вже вийшла з тунелю, тоді як C-кінцева частина ще не може бути залученою до цього процесу. Таким чином, поліпептидний ланцюг, який ще синтезується, вже починає структуруватись зі свого N-кінця. При цьому рибосома – просто тому, що ланцюг залишається приєднаним до неї, – сприяє ізоляції ланцюга від його оточення, створюючи умови для успішного пошуку просторової структури.

Більше того, з рибосомою на виході із тунелю взаємодіють допоміжні фактори, які слугують шаперонами: тригер-фактор (TF, Trigger Factor) у бактерій і білкові комплекси RAC (Ribosome-Associated Complex) та NAC (Nascent-Chain-Associated Complex) в еукаріотів. Ці білки взаємодіють з гідрофобними ділянками поліпептиду, що виходить з рибосоми, додатково перешкоджаючи можливості агрегації. Для багатьох білків маленького розміру з одно-доменною структурою такого простого механізму

виявляється достатньо для ефективного утворення нативної просторової структури просто у процесі білкового синтезу. Але білки більшого розміру потребують "допомоги" щодо утворення своєї просторової структури вже після звільнення з рибосоми.

Шаперони Hsp70

Білки Hsp70 (тут і далі цифрами позначено молекулярну вагу в кілодальтонах) зв'язують недоструктурований поліпептидний ланцюг (а отже такий, де залишаються не занурені всередину гідрофобні ділянки) відразу після його звільнення з рибосоми.

Молекула Hsp70 має два структурні домени, один з яких – АТРазний, інший, що складається з двох субдоменів, – пептид-зв'язувальний, який взаємодіє з гідрофобною ділянкою розгорнутого поліпептидного ланцюга (рис. 8.36). Зв'язування з гідрофобними ділянками підтримує розгорнутий стан поліпептиду – ланцюг вкривається "шубою" молекул шаперону. Власне, *підтримання розгорнутого стану ланцюга при запобіганні агрегації* – одна з основних функцій Hsp70.

Молекула шаперону може існувати у двох структурних станах залежно від типу зв'язаного ліганду – АТР чи АДФ (рис. 8.36). У комплексі з АТР реалізується відкрита структурна форма, яка допускає швидку рівновагу між зв'язаним/дисоційованим поліпептидом. Гідроліз АТР (здійснюється АТРазним доменом Hsp70 за сприяння кошаперону Hsp40) викликає структурну зміну з міцною фіксацією поліпептиду пептид-зв'язувальним доменом. За допомогою інших кофакторів АДФ знову замінюється на АТР.

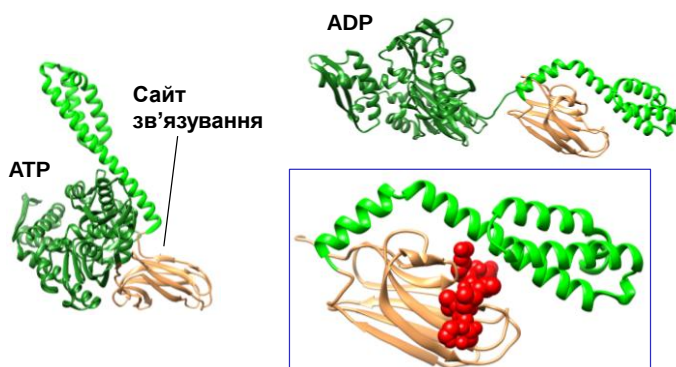

Рис. 8.36. Бактеріальний аналог Hsp70 (білок DnaK) у відкритій (у комплексі з АТР, 4B9Q) і закритій (у комплексі з АДФ, 2KНОК) структурних формах. Субдомени білка забарвлені у різні кольори. На вставці: комплекс пептид-зв'язувального домену із фрагментом поліпептиду (червоний) довжиною 7 амінокислотних залишків (1DKZ).

У процесі такої циклічної АТР-залежної зміни спорідненості шаперону до поліпептиду створюються умови для рівноважного пошуку нативної конформації під час короткострокової дисоціації (рис. 8.37). Цей механізм є цілком аналогічним до такого, що розглядався в розділі 4 у зв'язку зі збиранням хроматину за допомогою проміжних переносників гістонів, які також називають хроматиновими шаперонами (див. рис. 4.10). Власне, відкрита форма Hsp70 і виконує основну роботу по створенню рівноважних умов: звільнений поліпептид з нестабільною структурою (з великою кількістю гідрофобних залишків на поверхні) знов зв'язується з Hsp70 і здійснює нову спробу при наступній дисоціації – у такій схемі для агрегатів не залишається місця (порівн. ліву і праву частини рис. 8.37). Для багатьох білків опосередкований Hsp70 пошук просторової структури – основний шлях фолдингу в клітині.

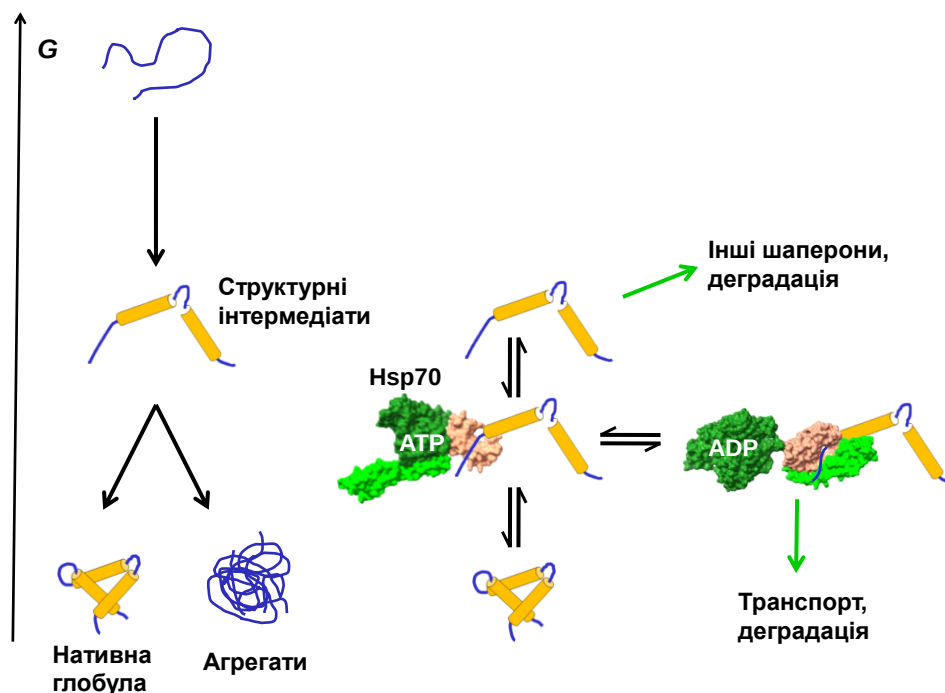

Рис. 8.37. Формування просторової структури глобулярного білка за відсутності (ліворуч) і у присутності Hsp70. *G* – вільна енергія.

У складі міцного комплексу з Hsp70·ADP виключаються і фолдинг, і агрегація. При довгому існуванні такі комплекси стають мішенями для протеолітичної деградації. Крім того, у складі комплексу з Hsp70·ADP поліпептид транспортується крізь мембрану до інших компартментів клітини, усередину мітохондрій, до місця збірки мультибілкових комплексів тощо.

Крім зворотного зв'язування з відкритою формою Hsp70, для дисоційованого поліпептиду є ще дві можливості: частина таких неструктурованих поліпептидів піддається протеолітичній деградації, частина – переноситься на інші шаперони. Під іншими тут маються на увазі специфічні шаперони – фактори збірки мультибілкових комплексів, а також дві системи універсальних шаперонів, розглянутих нижче.

Система Hsp90

Білок Hsp90 (гомодимер) може існувати у кількох структурних формах, залежних від ATP/ADP (рис. 8.38). Подібно до Hsp70, білок може зв'язувати неструктуровані ділянки поліпептидів і звільняти їх. Hsp90, який діє за принципом шаперонів, виконує важливу роль у сигнальних системах клітини: зв'язує дещо неструктуровані (і, як наслідок, неактивні) білки і утримує їх у такому вигляді, а коли поступає певний сигнал – звільняє активний структурований білок. Приклад такого роду зустрічався у розділі 6 у зв'язку з обговоренням транскрипційних факторів, які відповідають на дію стероїдних гормонів (гормонових рецепторів, див. рис. 6.14) – сигналом, що індукує визволення рецептора від Hsp90, у даному випадку слугує стероїдний гормон.

Інший приклад стосується регуляції транскрипції самих генів білків теплового шоку пойкилотермних організмів. За низьких температур РНК-полімераза заарештована в паузі під час утворення кепа (див. розділ 7), а фактор транскрипції HSF (Heat Shock Factor), потрібний для її розблокування, перебуває в неактивній формі – у неструктурованому вигляді в комплексі з білками Hsp40, Hsp70, Hsp90, які синтезуються за рахунок фонові

активності своїх генів. Підвищення температури, яке зумовлює дестабілізацію багатьох білків і експонування гідрофобних груп у їхньому складі, викликає зв'язування Hsp з цими білками – HSF звільняється, набуває остаточної структури і зв'язується з промоторами генів *hsp*, активуючи їхню транскрипцію. Підвищення концентрації білків Hsp знов інактивує HSF.

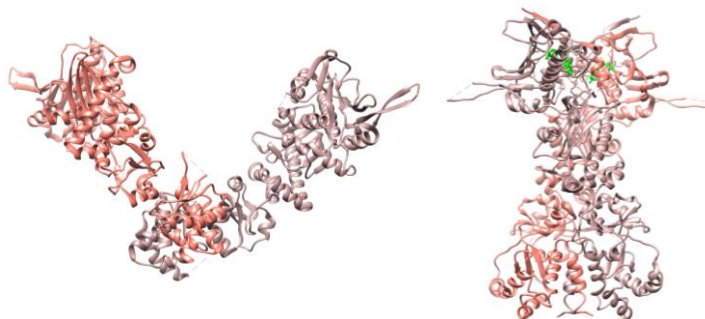

Рис. 8.38. Відкрита форма бактеріального аналогу Hsp90 за відсутності АТР/АДР (2IOQ) і закрита форма еукаріотичного Hsp90 у комплексі із забарвленим зеленим аналогом АТР (2CG9).

Шапероніни

Особливий клас універсальних шаперонів, побудованих із білків Hsp60, об'єднують у групу шаперонінів. Шапероніни відповідають за фолдинг ~10% білків у бактерій і еукаріотів. Бактеріальний шаперонін (шаперонін I) містить два комплекси, кожен з яких сформований сімома молекулами Hsp60 (інша назва GroEL). Комплекс має форму кільця з каналом ~45 Å у діаметрі, утворюючи своєрідну нанопробірку (рис. 8.39), яка може закриватися кришечкою із 7 молекул Hsp10 (інша назва GroES). До класу I відносяться також шапероніни мітохондрій і хлоропластів.

Еукаріотичні і архейні аналоги (шапероніни II, зокрема, еукаріотичний TRiC) мають подібну будову, але кожне кільце формується з восьми або дев'яти субодиниць, додаткові структурні домени яких утворюють кришечку, що закривається/відкривається в результаті структурних перебудов.

Кожна субодиниця кільця, і на цьому базується принцип роботи шапероніну, існує принаймні у двох структурних формах (рис. 8.39). Перша (у двох варіантах, що трохи розрізняються) реалізується в комплексі з АТР або АДР і характеризується: 1) високою спорідненістю до Hsp10 (що сприяє утворенню кришечки); 2) низькою гідрофобністю своєї внутрішньої (всередині нанопробірки) поверхні. Дисоціація ліганду (АДР після гідролізу АТР) індукує структурну перебудову зі взаємним переміщенням трьох структурних доменів. При цьому втрачається спорідненість до Hsp10 (відкриття кришечки) і на внутрішню поверхню білка (усередині каналу нанопробірки) експонуються гідрофобні групи.

Зв'язування та гідроліз АТР, дисоціація АДР і відповідні перебудови відбуваються синхронно для семи субодиниць одного кільця (*позитивна* кооперативність у межах кільця), але два кільця працюють за принципом *негативної* кооперативності: перший стан одного кільця сприяє реалізації другого стану в іншому кільці (як на рис. 8.39).

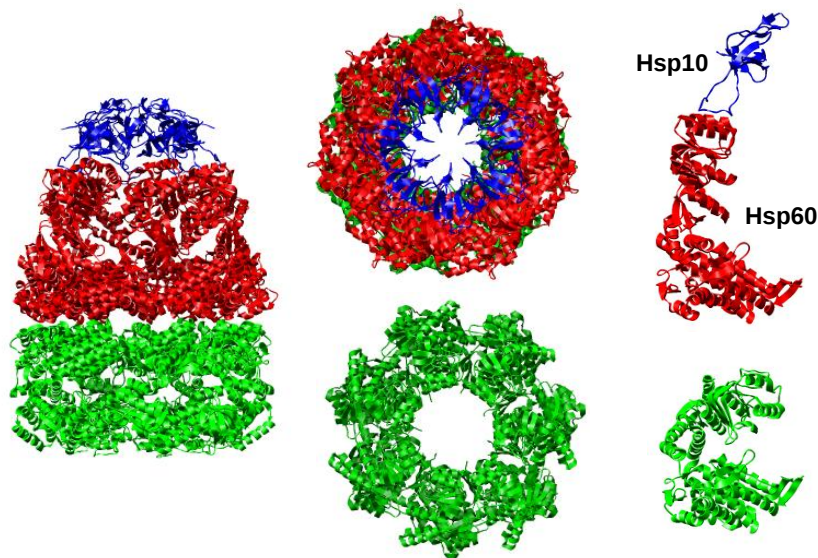

Рис. 8.39. Структура шапероніну GroEL (1WE3) у різних проєкціях і його окремих субодиниць у двох структурних станах: зв'язаний з ADP Hsp60 (червоний) у комплексі з Hsp10 (синій); вільний від ліганду Hsp60 (зелений).

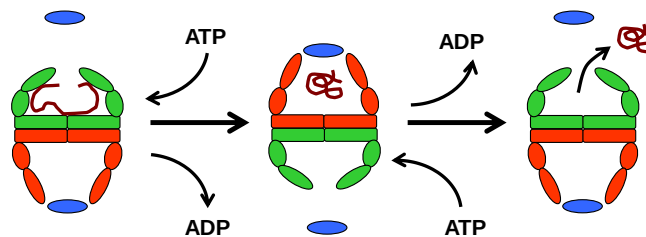

Рис. 8.40. Робочий цикл шапероніну. Структуру схематично зображено в розрізі: для кожного кільця показано по дві субодиниці, кожна складається з трьох доменів. Червоний і зелений колір відповідають різним структурним станам кільця (як на рис. 8.39), синій – Hsp10.

Робочий цикл шапероніну показано на рис. 8.40. Через відкритий отвір нанопробірки всередину потрапляє поліпептидний ланцюг. Кільце Hsp60 (верхнє на рис. 8.40, розглянемо саме його) перебуває при цьому в стані, що не зв'язує жодного ліганду: кришечка відкрита, поліпептид фіксується всередині каналу в розгорнутому вигляді за рахунок гідрофобних взаємодій зі внутрішньою поверхнею пробірки. Зв'язування семи молекул АТР викликає структурну перебудову: кришечка закривається, гідрофобність внутрішньої поверхні зникає – поліпептид (повністю захищений від зовнішнього середовища) має змогу здійснювати укладку. На це він має ~20 с – час, поки існує зв'язаний АТР, після чого відбувається його гідроліз (за рахунок активності Hsp60) і потім залишається зв'язаний ADP. Зв'язування АТР з нижнім кільцем індукуює дисоціацію ADP від субодиниць верхнього: кришечка відкривається, і білок зі сформованою нативною структурою – гідрофобних груп практично немає на його поверхні й він не прилипає до стінок – виходить через отвір нанопробірки. Для більшості білків проміжок у 20 с є цілком достатнім, щоб знайти нативну конформацію. Якщо цього не відбулося, білок залишається у нанопробірці і процес може повторитись.

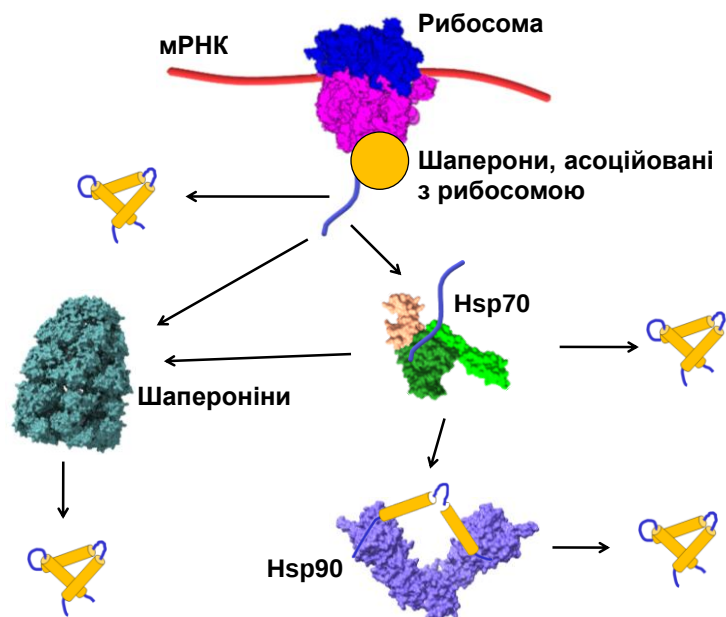

Рис. 8.41. Основні шляхи білкового фолдингу за допомогою шаперонів.

Основні шляхи, якими шаперони допомагають поліпептидним ланцюгам знайти нативну просторову структуру підсумовує рис. 8.41. Для значної частини білків (до 70% у бактерій) достатньо асоційованих з рибосомою шаперонів – практично з рибосом звільняється повністю "готовий" білок. Поза рибосомою центральну роль відіграє шаперон Hsp70: він і допомагає багатьом білкам сформувати нативну структуру, і передає поліпептидні ланцюги на сигнальні шаперони Hsp90, шапероніни і специфічні шаперони, і бере участь у транспорті поліпептидів в інші компартменти клітини.

Контрольні запитання

1. Назвіть основні структурні елементи тРНК? Як вони розташовані у просторі? Які взаємодії стабілізують просторову структуру тРНК?
2. Якою хімічною групою тРНК акцептується амінокислота? Назвіть групу амінокислоти, що задіяна в цьому зв'язку.
3. Які хімічні реакції каталізує АРСаза? Що таке активування амінокислоти?
4. Яким чином реалізується специфічність АРСаз щодо тРНК та амінокислот?
5. Що таке рибосома? З чого вона складається? Опишіть основні риси просторової будови рибосоми.
6. Які функціональні сайти має рибосома? Опишіть їхнє розташування відносно один одного та щодо субодиниць рибосоми.
7. Як розподілені функції рибосоми між двома субодиницями?
8. Порівняйте структурні та функціональні особливості рибосомних РНК і білків.
9. З яких етапів складається елонгаційний цикл рибосоми?
10. Опишіть структуру та функціональне значення факторів елонгації EF1 і EF2.
11. У чому полягає роль гідролізу GTP при елонгації трансляції?
12. Як рибосома здійснює свою декодуючу функцію?
13. Що таке акомодация aa-тРНК на рибосомі та як саме вона відбувається?
14. У чому полягає реакція подовження поліпептидного ланцюга на одну амінокислоту? Як відбувається каталіз цієї реакції?

15. Яким чином відбувається транслокація рибосоми вздовж мРНК?
16. Яка стадія елонгаційного циклу є найшвидкішою?
17. Порівняйте системи ініціації трансляції у бактерій та еукаріотів.
18. Опишіть основні стадії термінації трансляції.
19. За якими механізмами здійснюється регуляція білкового синтезу?
20. Назвіть основні стадії процесу укладання білкової глобули. Якою вільною енергією має характеризуватися нативна конформація білка порівняно з іншими конформаціями? Що таке енергетична пастка; як вона може виникати?
21. У чому полягає функціональна роль шаперонів?
22. Опишіть робочий цикл шаперонів Hsp70.
23. Охарактеризуйте функціональну роль шаперону Hsp90.
24. Опишіть структурну організацію та робочий цикл шаперонів.

Рекомендована література

- Andersen, G.R., Nissen, P. and Nyborg, J. (2003) Elongation factors in protein biosynthesis. *Trends Biochem. Sci.* 28, 434–441.
- Balchin, D., Hayer-Hartl, M. and Hartl, F.U. (2016) In vivo aspects of protein folding and quality control. *Science* 353, aac4354.
- Bukau, B. and Horwich, A.L. (1998) The hsp70 and hsp60 chaperone machines. *Cell* 92, 351–366.
- Burbaum, J.J. and Schimmel, P. (1991) Structural relationships and the classification of aminoacyl-tRNA-synthetases. *J. Biol. Chem.* 266, 16965–16968.
- Deuerling, E. and Bukau, B. (2004) Chaperone-assisted folding of newly synthesized proteins in the cytosol. *Crit. Rev. Biochem. Mol. Biol.* 39, 261–277.
- Dever, T.E., Dinman, J.D. and Green, R. (2018) Translation elongation and recoding in eukaryotes. *Cold Spring Harb. Perspect. Biol.* 10, a032649.
- Frank, J., Sengupta, J., Gao, H., et al. (2005) The role of tRNA as a molecular spring in decoding, accommodation, and peptidyl transfer. *FEBS Letters* 579, 959–962.
- Genest, O., Wickner, S. and Doyle, S.M. (2019) Hsp90 and Hsp70 chaperones: collaborators in protein remodeling. *J. Biol. Chem.* 294, 2109–2120.
- Hellen, C.U.T. (2018) Translation termination and ribosome recycling in eukaryotes. *Cold Spring Harb. Perspect. Biol.* 10, a032656.
- Laursen, B.S., Sørensen, H.P., Mortensen, K.K. and Sperling-Petersen, H.U. (2005) Initiation of protein synthesis in bacteria. *Microbiol. Mol. Biol. Rev.* 69, 101–123.
- Merrick, W.C. and Pavitt, G.D. (2018) Protein synthesis initiation in eukaryotic cells. *Cold Spring Harb. Perspect. Biol.* 10, a033092.
- Mirande, M. (2017) The aminoacyl-tRNA synthetase complex. *Subcell. Biochem.* 83, 505–522.
- Mitra, K. and Frank, J. (2006) Ribosome dynamics: insights from atomic structure modeling into cryo-electron microscopy maps. *Annu. Rev. Biochem. Biomol. Struct.* 35, 299–317.
- Moore, P.B. and Steitz, T.A. (2003) The structural basis of large ribosomal subunit function. *Annu. Rev. Biochem.* 72, 813–850.
- Ogle, J.M. and Ramakrishnan, V. (2005) Structural insights into translational fidelity. *Annu. Rev. Biochem.* 74, 129–177.
- O'Reilly, F.J., Xue, L., Graziadei, A., et al. (2020) In-cell architecture of an actively transcribing-translating expressome. *Science* 369, 554–557.
- Pearl, L.H. and Prodromou, C. (2006) Structure and mechanism of the Hsp90 molecular

chaperone machinery. *Annu. Rev. Biochem.* 75, 271–294.

Phizicky, E.M. and Hopper, A.K. (2010) tRNA biology charges to the front. *Genes Dev.* 24, 1832–1860.

Prabhakar, A., Choi, J., Wang, J., et al. (2017) Dynamic basis of fidelity and speed in translation: coordinated multistep mechanisms of elongation and termination. *Protein Sci.* 26, 1352–1362.

Ramakrishnan, V. (2002) Ribosome structure and the mechanism of translation. *Cell* 108, 557–572.

Rodnina, M.V. (2016) The ribosome in action: tuning of translational efficiency and protein folding. *Protein Sci.* 25, 1390–1406.

Rodnina, M.V. (2018) Translation in prokaryotes. *Cold Spring Harb. Perspect. Biol.* 10, a032664.

Rodnina, M.V., Korniy, N., Klimova, M., et al. (2020) Translational recoding: canonical translation mechanisms reinterpreted. *Nucleic Acids Res.* 48, 1056–1067.

Rubio Gomez, M.A. and Ibba, M. (2020) Aminoacyl-tRNA synthetases. *RNA* 26, 910–936.

Spirin, A.A. (2002) Ribosome as a molecular machine. *FEBS Letters* 514, 2–10.

Steitz, T.A. (2008) A structural understanding of the dynamic ribosome machine. *Nat. Rev. Mol. Cell Biol.* 9, 242–253.

Wilden, B., Savelsbergh, A., Rodnina, M.V. and Wintermeyer, W. (2006) Role and timing of GTP binding and hydrolysis during EF2-dependent tRNA translocation on the ribosome. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* 103, 13670–13675.

Wintermeyer, W., Peske, F., Beringer, M., et al. (2004) Mechanisms of elongation on the ribosome: dynamics of a macromolecular machine. *Biochem. Soc. Trans.* 32, 733–737.

Young, J.C., Agashe, V.R., Siegers, K. and Hartl, F.U. (2004) Pathways of chaperone-mediated protein folding in the cytosol. *Nat. Rev. Mol. Cell Biol.* 5, 781–791.

It has not escaped our notice that the specific base pairing we have postulated immediately suggests a possible copying mechanism for the genetic material.

J. Watson, F. Crick

Процес подвоєння ДНК – реплікація (replication) – забезпечує відтворення спадкової інформації та передачу її до дочірніх клітин при клітинному поділі. Синтез ДНК відбувається при реплікації з використанням обох полінуклеотидних ланцюгів як матриць – за так званим *напівконсервативним механізмом*: дві дочірні молекули-копії містять один материнський ланцюг (що слугував матрицею) і один ланцюг, синтезований *de novo*. Включення нуклеотидів до ланцюга, що синтезується, детермінується матрицею за принципом комплементарності. Такий механізм реплікації став зрозумілим відразу після того, як Уотсоном і Кріком була запропонована модель подвійної спіралі ДНК.

Як і при синтезі РНК (розділ 5), зростання ланцюга ДНК відбувається в напрямку від 5' до 3'-кінця. Субстратами реакції є 3'-кінцева ОН-група дезоксирибози зростаючого ланцюга та дезоксирибонуклеозидтрифосфати (dNTP). Фермент, що каталізує цю реакцію – *ДНК-залежна ДНК-полімераза* (DNA dependent DNA Polymerase, DNAP).

Молекулярні принципи реплікації є спільними для всіх живих організмів. На початку розділу буде розглянуто в основному бактеріальну систему реплікації. Далі описано особливості реплікації в еукаріотів, а також репаративні процеси, що у більшості випадків також пов'язані із синтезом ДНК.

Реплікони

Реплікація ДНК починається з невеликої ділянки – *ориджина* (origin), де здійснюється ініціація процесу, головним моментом якої є розходження ланцюгів ДНК. Далі по ходу реплікації такий *реплікативний міхур* (рис. 9.1) розростається у двох протилежних напрямках. На кожному боці міхура існує так звана *реплікативна вилка*, у основі якої й відбувається синтез ДНК. Ділянку ДНК, де здійснюється реплікація, що розпочинається з одного ориджина, називають *репліконом*. Бактеріальна хромосома часто містить тільки один ориджин, тобто являє собою єдиний реплікон – зокрема, монорепліконною є хромосома *E. coli*. У деяких бактерій може бути два реплікони на хромосому. Еукаріотична хромосома є полірепліконом – вона містить велику кількість точок ініціації (рис. 9.2).

Оскільки синтезуються два ланцюги ДНК, у кожній реплікативній вилці мають працювати принаймні дві ДНК-полімерази. Оскільки два ланцюги є антипаралельними (див. розділ 3), і синтез відбувається тільки в напрямку від 5'- до 3'-кінця, синтез тільки одного з ланцюгів може відбуватися (і відбувається) безперервно, починаючись від ориджина (рис. 9.1). Цей ланцюг називають *лідуючим* (leading strand), його 3'-кінець розташований поблизу від основи реплікативної вилки. Синтез іншого ланцюга *розпочинається* від реплікативної вилки: синтезуються окремі фрагменти – так звані *фрагменти Оказакі* (Reiji Okazaki), які пізніше з'єднуються між собою. Для синтезу кожного із фрагментів треба спочатку звільнити відповідний простір на матричному ланцюзі – пересунути реплікативну вилку вперед (рис. 9.1) – відповідно, фрагментарний ланцюг називають *ланцюгом, що запізнюється* (lagging strand). Середня швидкість

синтезу ДНК при реплікації становить ~ 1000 нуклеотидів за секунду у бактерій, ~ 300 нуклеотидів за секунду в археїв (загалом, архейна реплікативна молекулярна система є дуже подібною до еукаріотичної) і ~ 30 нуклеотидів за секунду в еукаріотів. Синтез бактеріальної хромосоми відбувається за ~ 50 хвилин, повна реплікація ДНК еукаріотичної клітини потребує близько 8 годин.

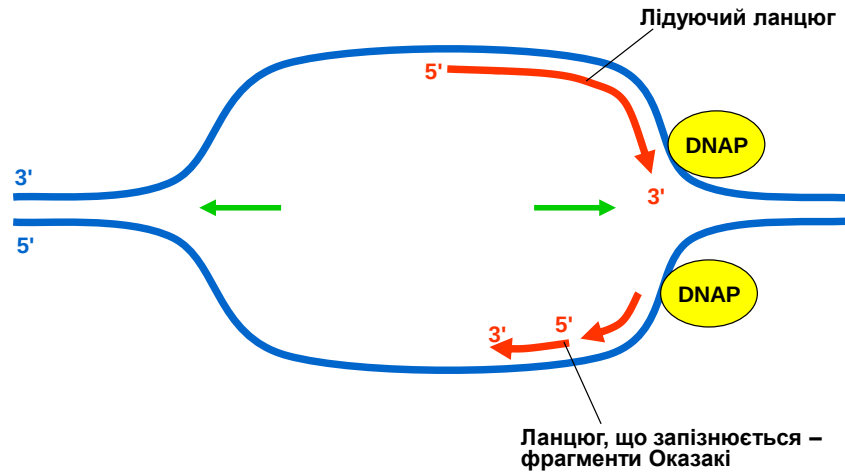

Рис. 9.1. Реплікативний міхур – дві реплікативні вилки, що переміщуються у протилежних напрямках (ланцюги, що синтезуються, і ДНК-полімерази (DNAP) показано тільки для однієї з них).

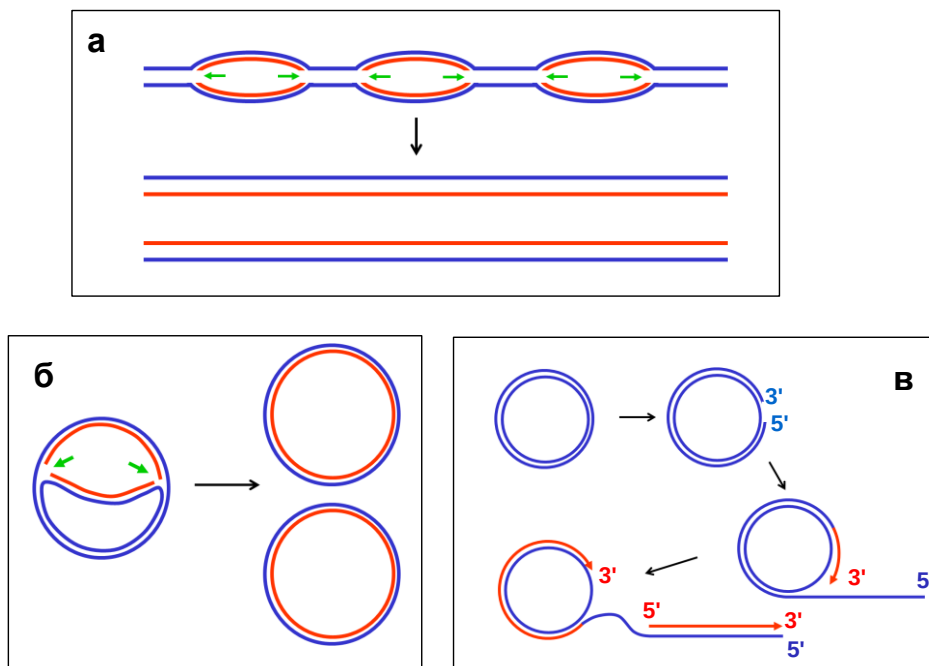

Рис. 9.2. Реплікація еукаріотичної хромосоми (а), циркулярної бактеріальної хромосоми (б) і циркулярної ДНК деяких бактеріофагів (в).

У більшості репліконів реплікація здійснюється таким чином, як зображено на рис. 9.1 – в обох напрямках. Сусідні реплікони еукаріотичної хромосоми врешті-решт "зустрічаються", і в результаті утворюються дві копії ДНК хромосоми (рис. 9.2, а).

Циркулярна бактеріальна хромосома також реплікується у двох напрямках з утворенням ідентичних циркулярних молекул ДНК (рис. 9.2, б). Аналогічно реплікуються окремі автономні реплікони бактерій – циркулярні плазмід. Для деяких із них реплікація відбувається тільки в одному напрямку: в ориджині формується лише одна реплікативна вилка, яка рухається навколо кільця до вихідної точки.

Особливий випадок – реплікація циркулярних ДНК за механізмом *кільця, що котиться* (rolling circle), який реалізується при реплікації ДНК бактеріофагів та деяких плазмід. Один із варіантів такого механізму (що здійснюється, зокрема, для бактеріофага λ) показано на рис. 9.2, в. В одному з ланцюгів циркулярної ДНК індукується одноланцюговий розріз, 3'-кінець, що утворився, добудовується з використанням інтактного циркулярного ланцюга як матриці. Продовження цього процесу створює довгий одноланцюговий 5'-кінцевий хвіст, що складається з тандемних повторів – копій кільцевої молекули. Кожен із цих повторів використовується як матриця для синтезу іншого ланцюга. Після цього лінійні дволанцюгові фрагменти вирізаються та упаковуються до частинок бактеріофага.

Бактеріальні ДНК-полімерази

У клітині *E. coli* працюють ДНК-полімерази трьох основних типів. Усі вони мають дві ферментативні активності: власне *полімеразну*, за рахунок якої до 3'-кінця ланцюга, що синтезується, приєднуються нуклеотиди, і *3'-екзонуклеазну*, яка використовується для редагування помилок – відщеплення помилкових нуклеотидів, щойно приєднаних до 3'-кінця.

- **ДНК-полімераза I** (або полімераза Корнберга (Arthur Kornberg)) – мономерний білок із мультидоменною структурою. На відміну від інших ДНК-полімераз, вона має також додаткову 5'-екзонуклеазну активність. ДНК-полімераза I використовується як допоміжна полімераза при реплікації (див. нижче) та інших процесах синтезу ДНК.
- **ДНК-полімераза II** також залучена до синтезу ДНК при реплікації, хоча й не є основним реплікативним ферментом. У порівнянні з основною реплікативною ДНК-полімеразою III, ця полімераза відрізняється нижчою швидкістю синтезу, але підвищеною точністю. Вважається, що вона може замінювати основну реплікативну полімеразу у випадку, коли та зупиняється за різних причин або продукує велику кількість помилок.
- **ДНК-полімераза III** – основна реплікативна полімераза. Складається з трьох субодиниць: субодиниця α відповідає за полімеразну активність, ϵ – за 3'-екзонуклеазну, θ – виконує структурну роль.

Крім перелічених полімераз, у бактеріальних клітинах присутні також ДНК-полімерази IV та V – полімерази низької точності синтезу. Їхня основна функція полягає в тому, щоб забезпечити синтез ДНК у разі пошкодження матриці: зустрічаючи пошкодження, реплікативна машинерія високої точності (яка включає полімеразу III) зупиняється. Полімераза низької точності дозволяє долати пошкодження, які пізніше можуть бути виправлені шляхом репарації, і знов замінюється на полімеразу III, що продовжує високоточний синтез ДНК.

Структура і полімеразна активність ДНК-полімераз

Структуру основної частини ДНК-полімерази I – так званого *фрагмента Кленова* (Hans Klenow) – показано на рис. 9.3 (видалений з цієї полімерази домен відповідає за 5'-

екзонуклеазну активність). Полімеразний активний центр розташований у межах *долоні* (palm) – щілини, яка оточена двома характерними структурними доменами: рухливими *пальцями* (fingers) і *великим пальцем* (thumb). Великий палець взаємодіє з маленьким жолобком подвійної спіралі, утвореної матричним ланцюгом і таким, що синтезується. Пальці взаємодіють із матричним ланцюгом, який при цьому трохи вигинається навкруг них, експонуючи чергову азотисту основу для взаємодії з NTP. Подібну архітектуру, що нагадує долоню правої руки, мають і інші бактеріальні та еукаріотичні ДНК-полімерази – приклад однієї з них також представлено на рис. 9.3, див. також рис. 9.5 нижче.

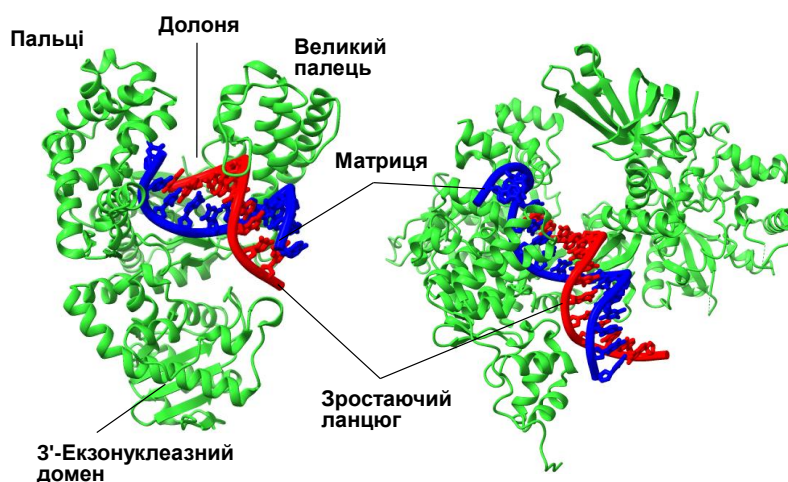

Рис. 9.3. Комплекси з ДНК бактеріальних ДНК-полімераз. Ліворуч: фрагмента Кленова ДНК-полімерази I *E. coli* (1L3T). Праворуч: полімеразна каталітична субодиниця α ДНК-полімерази III *Geobacillus kaustophilus* (3F2B).

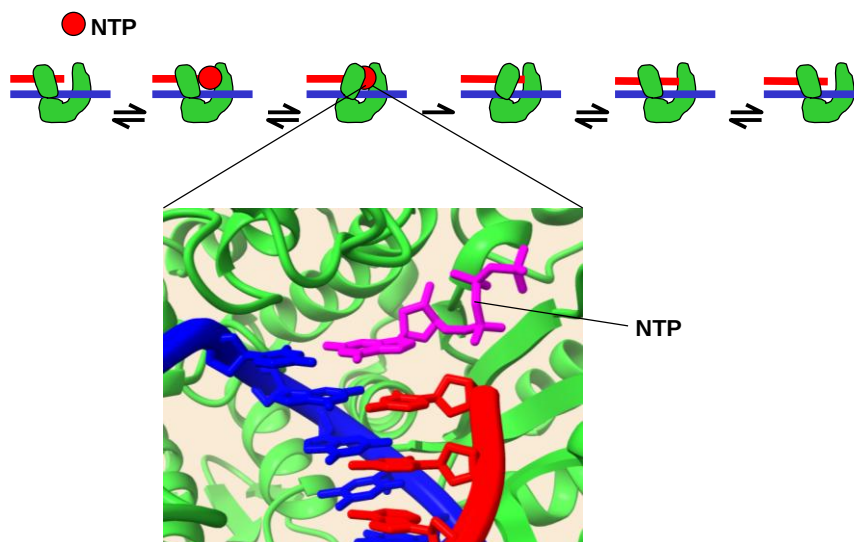

Рис. 9.4. Елонгаційний цикл ДНК-полімерази. На вставці: нуклеозидтрифосфат у активному центрі ДНК-полімерази (з правої структури на рис. 9.3).

Конформаційна рухливість пальців передбачає два основні структурні стани полімерази: відкриту, коли фермент здатен здійснювати швидкий перебір нуклеозидтрифосфатів і рухатись уздовж матриці, і закриту, коли

нуклеозидтрифосфат жорстко фіксується в активному центрі, що забезпечує каталіз реакції приєднання чергового нуклеотиду. Хімія цього процесу є цілком подібною до реакції приєднання нуклеотидів при синтезі РНК. Механізм каталізу ДНК-полімеразної реакції також є цілком аналогічним: ключову роль у каталізі виконують два іони Mg^{2+} , що утримуються в активному центрі трьома залишками Asp (див. рис. 5.8).

Принципова схема елонгаційного циклу ДНК-полімерази також практично не відрізняється від такої РНК-полімерази (рис. 9.4). На першій стадії відбувається зв'язування NTP з відкритою формою полімерази. Якщо нуклеотид виявляється комплементарним матриці, пара основ, що виникла, індукує конформаційну зміну ферменту (найповільніша лімітуюча стадія циклу) із переміщенням пальців, наслідком чого є фіксація NTP у активному центрі і нерухомість полімерази відносно ДНК. На третій стадії здійснюється каталіз реакції. Після приєднання нуклеотиду відбувається дисоціація пірофосфату та розмикання полімерази. Оскільки утворився новий подовжений 3'-кінець, який має спорідненість до активного центру, на останній стадії здійснюється транслокація – переміщення полімерази в її відкритій формі на один нуклеотид уздовж матриці.

Редагування помилок

Упізнання комплементарної пари основ активним центром ДНК-полімерази перед здійсненням каталізу полімеразної реакції забезпечує частоту помилкового включення нуклеотидів на рівні $\sim 10^{-5}$ – 10^{-6} (основне джерело помилок – таутомерія азотистих основ, див. рис. 5.10). Як і РНК-полімерази, ДНК-полімерази здійснюють редагування помилок – у даному випадку ефективний механізм редагування пов'язаний з 3'-екзонуклеазною активністю.

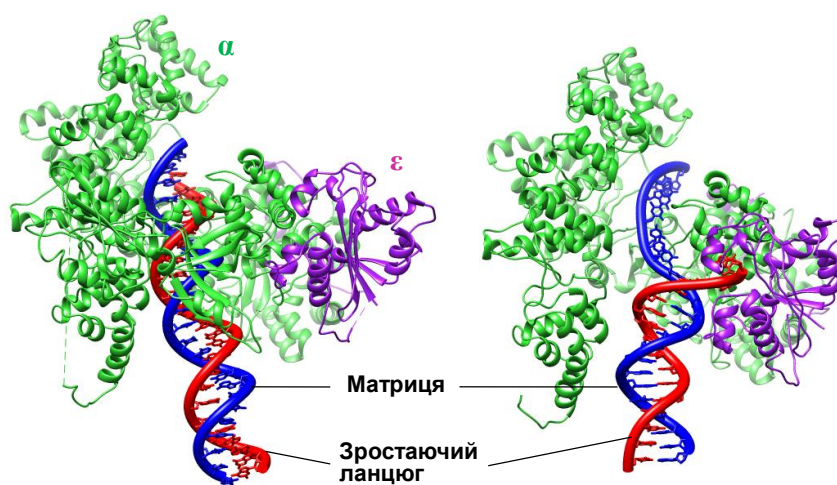

Рис. 9.5. Дві субодиниці ДНК-полімерази III *E. coli*. Ліворуч: 3'-кінець ланцюга, що синтезується, знаходиться в полімеразному активному центрі на субодиниці α (5FKV). Праворуч: 3'-кінець у 3'-екзонуклеазному центрі на субодиниці ϵ (5M1S).

Розташований в окремому структурному домені або окремій субодиниці, 3'-екзонуклеазний активний центр знаходиться на відстані до ~ 30 – 60 Å від полімеразного (рис. 9.5). Два каталітичні центри конкурують за 3'-кінець ланцюга, що синтезується. Якщо внаслідок приєднання помилкового нуклеотиду утворилася некомплементарна (нестабільна) пара основ, її спорідненість до полімеразного центру знижується, і 3'-кінець переміщується до екзонуклеазного центру. Подвійна спіраль ДНК при цьому прокручується навколо своєї осі і дещо розплітається. Помилковий нуклеотид

відщеплюється, унаслідок чого відновлюється стабільність кінцевої пари основ. За рахунок більш високої спорідненості стабільної пари до полімеразного центру, 3'-кінець повертається туди, і ДНК-полімераза здійснює нову спробу його подовження.

У результаті такої осциляції полімерази з перемиканням активності між двома центрами рівень помилок знижується до $\sim 10^{-8}$. Оскільки ДНК синтезується "раз і назавжди" перед її передачею нащадкам, такий рівень не може вважатися задовільним. Остаточний рівень помилок знижується до $\sim 10^{-10}$ за рахунок активності систем репарації.

Особливості ДНК-полімерази у порівнянні з РНК-полімеразою

Незважаючи на високу подібність базових механізмів роботи двох типів полімераз, що здійснюють синтез нуклеїнових кислот, існують принципові відмінності між ними. Головна особливість полягає в тому, що для ДНК-полімерази *ДНК є одночасно й матрицею, і продуктом реакції*, і це створює суттєві проблеми.

Оскільки при синтезі РНК в активному центрі РНК-полімерази присутня гібридна подвійна спіраль ДНК-РНК (див. розділ 5), РНК-полімераза може легко дискримінувати гібрид від звичайної подвійної спіралі ДНК. Висока спорідненість оточення активного центру РНК-полімерази до гібрида забезпечує високу процесивність ферменту – здатність працювати без дисоціації після однократного акту ініціації транскрипції. ДНК-полімераза має подвійну спіраль ДНК як у оточенні свого активного центру, так і скрізь поза полімеразним комплексом. Відповідно, існує висока ймовірність її дисоціації: процесивність ДНК-полімерази є дуже низькою – вона може синтезувати до дисоціації лише ділянку довжиною 10–20 нуклеотидів. Отже, потрібен певний додатковий механізм підвищення процесивності.

Висока спорідненість РНК-полімерази до гібрида ДНК-РНК має ще один наслідок: вона дозволяє легко руйнувати подвійну спіраль ДНК по ходу руху полімерази при елонгації транскрипції – транскрипт просто витісняє нематричний ланцюг ДНК із дуплекса. Для ДНК-полімерази такий механізм є неможливим: дуплекси ДНК у комплексі з полімеразою та попереду від неї нічим не відрізняються один від одного, тобто ДНК-полімераза потребує наявності одноланцюгової матричної ДНК, яка має бути вилучена з подвійної спіралі.

Третя проблема полягає в тому, що ДНК-полімераза здатна робити тільки одну операцію – подовжувати (редагуючи) 3'-кінець ланцюга ДНК, вона не може *ініціювати* синтез, створити перший фосфодієфірний зв'язок. Це означає, що певна коротка ділянка має бути створена якимось інакше, щоб далі ДНК-полімераза могла продовжувати її синтез. Таку ділянку, без якої неможлива робота ДНК-полімерази, називають *праймером* (primer). Насправді, кор-фермент РНК-полімерази також не здатен ініціювати синтез РНК: первинний короткий транскрипт синтезується лише за участі факторів ініціації, які допомагають додатково зафіксувати перші нуклеотиди в активному центрі (див. розділ 5). При синтезі ДНК було знайдено інше еволюційне рішення: роль праймера виконує коротка ділянка РНК, що синтезується специфічною ДНК-залежною РНК-полімеразою – *праймазою*. Використання саме РНК у ролі праймера на початку синтезу ДНК має важливе значення для підвищення точності синтезу. Короткі первинні ділянки неможливо синтезувати з дуже високою точністю. На подальших етапах реплікації РНК-праймери можна легко відрізнити від ДНК, вилучити та заповнити прогалини між сусідніми ділянками ДНК за допомогою ДНК-полімерази.

Отже, ДНК-полімераза є хоч і головним, але не достатнім елементом системи реплікації. У реплікативній вилиці працює складний мультибілковий комплекс – *реплісома*, до якого крім ДНК-полімераз входять компоненти, що забезпечують

розплітання ДНК, підвищення процесивності та виконують інші важливі допоміжні операції.

Бактеріальна реплісома та інші елементи системи реплікації

Голофермент ДНК-полімерази

Голофермент ДНК-полімерази, який є основою реплісоми, крім ДНК-полімерази III (три субодиниці – кор-фермент), містить τ -білок, γ -комплекс (п'ять субодиниць) та β -білок. Білок τ виконує основну структурну роль – він взаємодіє з ДНК-полімеразою і γ -комплексом, кілька молекул τ -білка взаємодіють між собою, утримуючи разом і забезпечуючи координацію роботи усіх компонентів реплісоми (див. нижче).

Проблема підвищення процесивності ДНК-полімерази вирішується **β -білком**, який являє собою так званий обруч (хомут або зажим), що ковзає (sliding clamp). Дві однакові субодиниці обруча, міцно взаємодіючи за принципом "голова до хвоста", утворюють циркулярну тороподібну структуру з отвором приблизно 35 Å у діаметрі (рис. 9.6). Усередині такого кільця легко розміщується подвійна спіраль ДНК, яка практично не взаємодіє з β -білком. Кільце може вільно рухатись уздовж ДНК, але не може дисоціювати. При цьому ДНК-полімераза III взаємодіє з обручем. У результаті обруч тримає полімеразу "на повідку" – допускає певну свободу її рухів, але не дозволяє дисоціювати від ДНК.

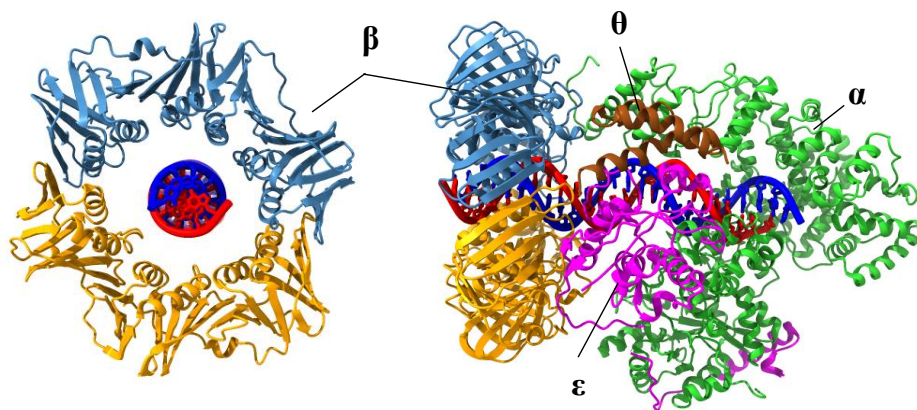

Рис. 9.6. Обруч, що ковзає (завантажений на ДНК бактеріальний β -білок) і комплекс обруча з ДНК-полімеразою III, яка складається з трьох субодиниць. Зображення є комбінацією структур 5FKV і 5M1S.

Оскільки обруч – білкове кільце, що оточує ДНК, його завантаження на подвійну спіраль виконується АТР-залежним шляхом. Ця функція належить **γ -комплексу**, що складається з п'яти субодиниць та має U-подібну структуру (рис. 9.7). γ -Комплекс зв'язує АТР і змінює свою структуру таким чином, що взаємодіє з обручем, порушуючи його цілісність – розмикаючи кільце. Далі γ -комплекс впізнає дуплекс, забезпечуючи посадку на нього відкритого кільця. Взаємодія з дуплексом індукує АТРазну активність γ -комплексу. У результаті гідролізу АТР γ -комплекс втрачає спорідненість до β -білка, що призводить до замикання обруча. Далі γ -комплекс знову зв'язує АТР, проте обруч має вищу спорідненість до ДНК-полімерази, ніж до γ -комплексу: обруч залишається на ДНК і взаємодіє з полімеразою та забезпечує її процесивність.

Завантаження обруча відбувається на гібридну подвійну спіраль ДНК і РНК-праймера: один раз на лідуючий ланцюг при ініціації реплікації і кожного разу, коли

на ланцюзі, що запізнюється, з'являється праймер, з якого починається черговий фрагмент Оказаки. Завдання синтезу праймера вирішує спеціалізована ДНК-залежна РНК-полімераза (праймаза), зв'язана з реплікативною ДНК-геліказою, яка бере на себе завдання руйнування подвійної спіралі ДНК в основі реплікативної вилки. Комплекс гелікази і праймази – *праймосома* – є ще одним невід'ємним компонентом реплісоми. Через інші структурні модулі праймосома зв'язана з ДНК-полімеразами та працює в тісній координації з ними.

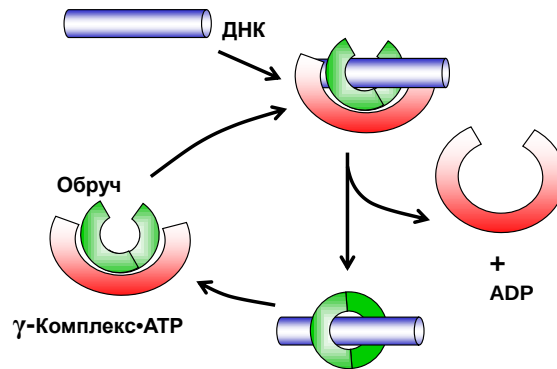

Рис. 9.7. Схема АТР-залежного завантаження обруча, що ковзає, γ -комплексом.

Праймосома: геліказа і праймаза

Реплікативною геліказою бактерій є білок DnaB – кільцевий комплекс шести однакових субодиниць (рис. 9.8). У каналі всередині кільця розміщується один полінуклеотидний ланцюг, уздовж якого відбувається транслокація гексамеру в напрямку 5'-3' (тобто по ланцюгу, який запізнюється), що й призводить до руйнування подвійної спіралі і руху реплікативної вилки.

Кожна субодиниця гелікази складається з двох структурних доменів, з'єднаних достатньо гнучким лінкером, – N-кінцевого (NTD) і С-кінцевого (CTD). N- і С-кінцеві домени утворюють два кільця, накладені одне на одне (рис. 9.8). С-кінцеві домени мають сайти зв'язування і гідролізу АТР. Із шести таких сайтів два, розташовані у кільці напроти один одного, у кожен момент знаходяться в одному з трьох можливих станів: два "порожні сайти"; два сайти, де відбулось зв'язування АТР; два сайти, де відбувся гідроліз АТР (рис. 9.9). Зв'язування АТР з порожнім сайтом викликає гідроліз АТР у сусідньому сайті, а цей гідроліз – дисоціацію АДФ із наступного по кільцю сайту. Структурні перебудови субодиниць у відповідь на зв'язування і гідроліз АТР та дисоціацію АДФ змінюють інтерфейс взаємодії з одноланцюговою ДНК, що й приводить до транслокації гексамерного комплексу (рис. 9.9).

Енергія гідролізу АТР використовується геліказою для здійснення енергетично не вигідного процесу розплітання дуплекса. Тобто одноланцюгова ДНК, що виникає в реплікативній вилці внаслідок активності гелікази, має бути тимчасово стабілізована в одноланцюговому стані. Цю функцію виконують білки SSB (Single Strand Binding), які мають високу спорідненість до одноланцюгової ДНК. Білки SSB зв'язуються з полінуклеотидним ланцюгом у вигляді гомотетрамера, ефективно підтримуючи одноланцюговий стан ДНК позаду реплікативної вилки (рис. 9.9). SSB-білки взаємодіють також з іншими компонентами реплісоми, підсилюючи їхню активність – у тому числі активність ДНК-полімераз.

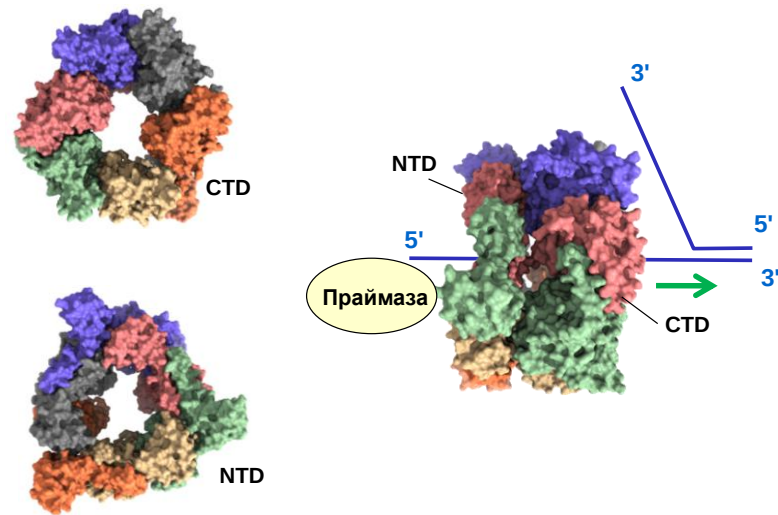

Рис. 9.8. Бактеріальна реплікативна геліказа DnaB у трьох проекціях і схема її розташування відносно ланцюгів ДНК і праймази (2R6D). Зелена стрілка – напрям руху гелікази, NTD – N-кінцеві, CTD – C-кінцеві домени кожної з шести субодиниць.

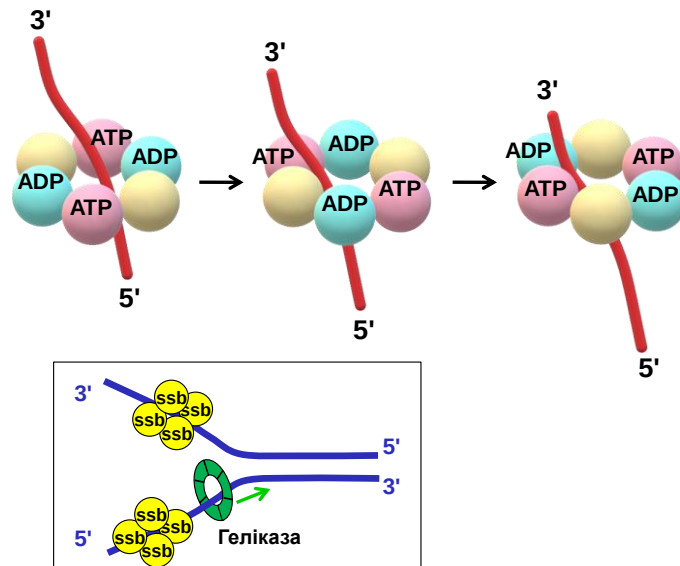

Рис. 9.9. Схема механізму транслокації гексамерної гелікази уздовж одноланцюгової ДНК. На вставці: реплікативна вилка, що виникає як результат дії гелікази та підтримується білками SSB.

Геліказне кільце, що сформовано N-кінцевими доменами субодиниць має спорідненість до праймази – білка DnaG (рис. 9.8). Робота праймази стимулюється геліказою та SSB-білками. У деяких бактерій праймаза взаємодіє з геліказою достатньо міцно, у *E. coli* – тимчасово. Розпочинаючи від основи реплікативної вилки, праймаза, яка має низьку процесивність, синтезує праймер – фрагмент РНК довжиною 9–14 нуклеотидів. Після цього ДНК-полімераза III, зв'язана з обручем, завантаженим на праймер, подовжуючи 3'-кінець праймера, починає синтезувати решту фрагмента Оказакі, а праймаза знову зв'язується з геліказою і згодом розпочинає синтез нового праймера.

На відміну від ДНК-полімерази, праймаза може з однаковим успіхом включати до праймера як дезоксирибо- так і рибонуклеотиди. Праймер є фрагментом саме РНК

просто тому, що внутрішньоклітинна концентрація рибонуклеозидтрифосфатів є вищою.

Загальна схема організації бактеріальної реплісоми

Хоча мінімально в реплісомі мають бути присутніми дві ДНК-полімерази для синтезу двох ланцюгів ДНК, бактеріальна реплісома містить три молекули ферменту. Головну структурну роль в організації реплісоми виконує τ -білок, котрий взаємодіє з ДНК-полімеразою, геліказою, праймазою та утримує на собі γ -комплекс. Численні взаємодії τ -білка забезпечують функціональну координацію між елементами реплісоми.

Три молекули τ -білка взаємодіють між собою і кожна утримує кор-фермент ДНК-полімерази III, дві з яких, у свою чергу, зв'язані з обручем (рис. 9.10). Одна з полімераз здійснює синтез лідуючого ланцюга, інша – фрагмента Оказаки. Обидві полімерази орієнтовані в реплісомі однаково. Оскільки вони при цьому ведуть синтез на антипаралельних ланцюгах, той, що запізнюється, утворює реверсну петлю: конфігурація реплікативної вилки нагадує тромбон. Третя полімераза або є резервною (замінює ту, котра працює на ланцюзі, що запізнюється, після втрати її взаємодії з обручем), або завантажується на наступний праймер ще до закінчення синтезу фрагмента Оказаки – певний час на ланцюзі, що запізнюється, можуть працювати дві полімерази.

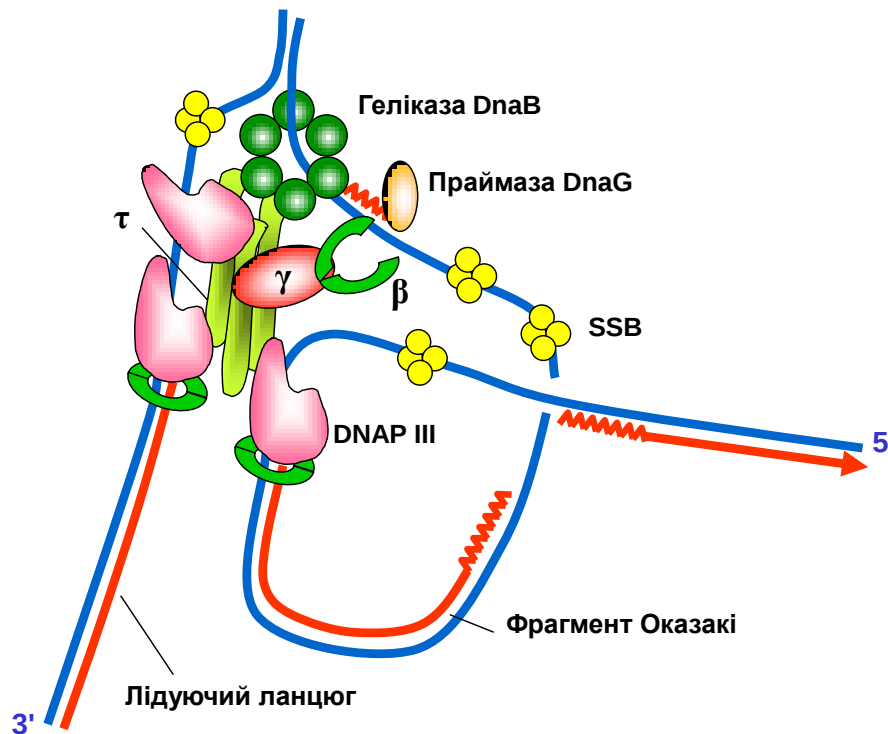

Рис. 9.10. Схема організації бактеріальної реплісоми.

На рис. 9.10 зображено момент, коли праймаза почала синтез чергового праймера, а γ -комплекс – наготові завантажити черговий обруч. Коли полімераза, яка працює на ланцюзі, що запізнюється, завершить синтез фрагмента Оказаки (зустріне попередній фрагмент), вона втратить свій зв'язок з обручем, але збереже взаємодію з τ -білком. Втрата спорідненості полімерази до обруча визначається одноланцюговим розривом між фрагментами Оказаки. Новий обруч буде при цьому вже завантажений на черговий праймер, полімераза (та сама або резервна) зв'яжеться з ним і розпочне синтез нового фрагмента Оказаки. Обруч, який щойно втратив зв'язок із полімеразою, провзаємодіє з γ -

комплексом – останній працює також і як "розвантажувач" обруча (див. рис. 9.7), знімаючи його з ДНК і забезпечуючи пізніше його посадку на праймер.

Завершення синтезу ланцюга, що запізнюється

Ланцюг, що запізнюється, у процесі синтезу має вигляд фрагментів Оказаки довжиною по 1–2 тис. нуклеотидів, кожен з яких розпочинається РНК-праймером. Зрозуміло, що праймер на початку кожного фрагмента Оказаки має бути замінений на відповідну послідовність ДНК. Цю роботу у бактеріальній системі реплікації виконує ДНК-полімераза I (рис. 9.11): за рахунок своєї 5'-екзонуклеазної активності полімераза видаляє праймер і одночасно, використовуючи 3'-кінець попереднього фрагмента Оказаки, подовжує його, заповнюючи прогалину.

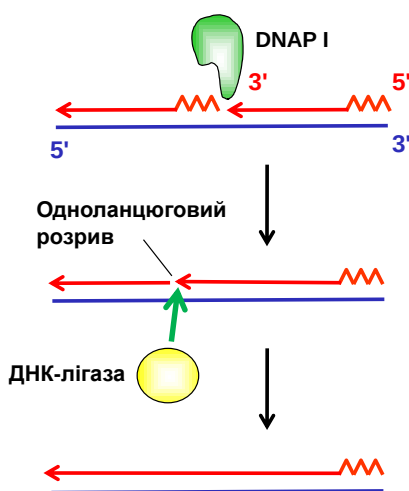

Рис. 9.11. Робота ДНК-полімерази I та ДНК-лігази на ланцюзі, що запізнюється.

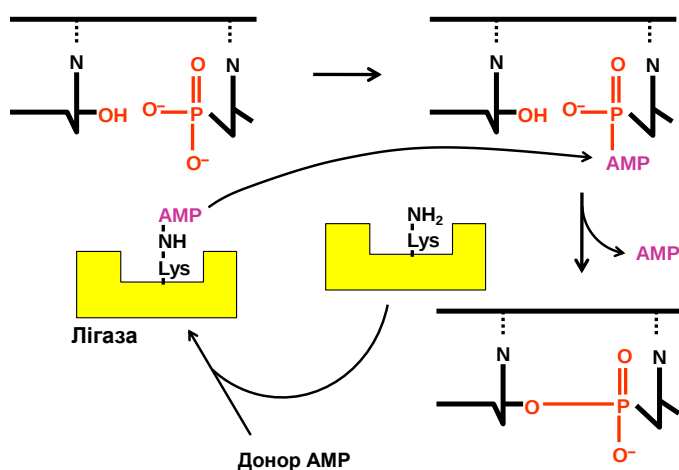

Рис. 9.12. Схема роботи ДНК-лігази. Донором AMP для бактеріальної лігази слугує NAD^+ .

Після здійснення останньої операції між двома фрагментами Оказаки залишається одноланцюговий розрив (рис. 9.11) – ДНК-полімераза не може його зашити, оскільки здатна тільки переносити нуклеотиди з NTP на 3'-кінцеву OH-групу. Утворення

фосфодієфірного зв'язку між сусідніми фрагментами Оказаки, яке потребує джерела енергії, здійснюється в реакції, яка каталізується ДНК-лігазою (DNA ligase).

Схему роботи лігази показано на рис. 9.12. До активного центру ферменту, ковалентно приєднуючись до аміногрупи Lys, переноситься аденозинмонофосфат АМР. Донором АМР слугує макроергічна сполука – у бактерій цю роль виконує нікотинамідаденіндинуклеотид NAD^+ (еукаріотична лігаза використовує АТР). Далі лігаза переносить АМР до 5'-кінцевого фосфату в місці розриву (своєрідна активація, що нагадує активацію амінокислоти АРСазою, див. розділ 8). Видалення АМР супроводжується утворенням фосфодієфірного зв'язку.

Ініціація і термінація реплікації у бактерій

Сайт ініціації реплікації *E. coli* – ориджин *oriC* – є ділянкою довжиною 245 пар основ, яка містить чотири сайти по дев'ять пар основ кожний, що мають спорідненість до білка DnaA, а також кілька АТ-збагачених ділянок по 13 пар основ, які формують область зі зниженою стабільністю подвійної спіралі DUE (DNA-unwinding element). Передумовою ініціації реплікації є створення за рахунок активності гірази певного рівня негативної надспіралізації в циркулярній хромосомі. По-перше, негативна надспіралізація сприяє локальному руйнуванню подвійної спіралі в межах ориджина. По-друге, оскільки введення надспіралізації є можливим тільки за умови цілісності полінуклеотидних ланцюгів (хоча б один одноланцюговий розрив знімає будь-яку еластичну напругу), це є ефективним засобом перевірки готовності матриці (по всій довжині) до реплікації.

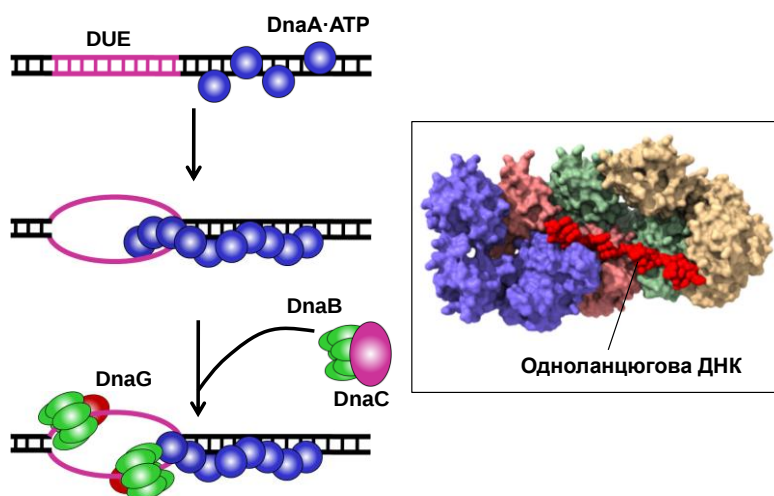

Рис. 9.13. Ініціація реплікації у *E. coli* за участі білка DnaA. DUE – ділянка зі зниженою стабільністю (DNA-unwinding element), DnaB – геліказа, DnaC – завантажувач гелікази, DnaG – праймаза. На вставці: структура комплексу чотирьох субодиниць DnaA з одноланцюговою ДНК (3R8F).

Ключову роль в ініціації реплікації відіграє білок DnaA, який містить кілька структурних доменів: один з них є АТР-зв'язувальним (належить до родини AAA+ – ATPases associated with various cellular activities), інший – впізнає 9-мерні сайти в області ориджину. При відповідних сигналах регуляції клітинного циклу клітинна концентрація білка зростає і він зв'язує АТР – тільки у такій формі білок є активним. Зв'язування DnaA з ориджином приводить до кооперативного заповнення досить довгої ділянки білковим філаментом із 10–20 субодиниць білка (рис. 9.13), утворення філаменту є можливим

тільки за умови присутності АТР у відповідному сайті білка. У складі філаменту DnaA стабілізує напружену конформацію подвійної спіралі, а експансія філаменту на область DUE призводить до плавлення подвійної спіралі. Плавлення є АТР-залежним тільки у тому сенсі, що саме АТР-зв'язана форма білка DnaA може його індукувати – від гідролізу АТР плавлення не залежить. Таким чином, руйнування подвійної спіралі ДНК при ініціації реплікації забезпечується певним рівнем негативної надспіралізації і взаємодіями з білком DnaA. Після закінчення процесу ініціації гідроліз АТР, який активується певними кофакторами, призводить до переведення DnaA у неактивну форму і його дисоціації

Білок DnaA рекрутує в область ориджину білок DnaC, який, у АТР-залежний спосіб, забезпечує завантаження у розплавлену зону гексамерної гелікази DnaB – розкриває гексамерне кільце, порушуючи взаємодії між субодиницями. Геліказа, у свою чергу, зв'язує праймазу DnaG (рис. 9.13). Утворення двох праймосом ініціює процес збірки двох реплісом в основі двох реплікативних вилок, які починають рухатись у протилежних напрямках.

На діаметрально протилежному щодо oriC боці циркулярної бактеріальної хромосоми розташовано 6 ділянок по 22 пари основ – сайтів термінації реплікації (Ter A, B, C, D, E, F), які утворюють комплекс із білком Tus (Terminus ut ilization substance). На сайтах термінації реплікативні вилки зупиняються на певний час. Достатньо складний процес завершення процесу реплікації залишається недостатньо з'ясованим у своїй деталі. Але зрозуміло, що дві реплісоми (або просто дві гелікази) продовжують далі свій рух назустріч одна одній і заходять трохи далі у "не свою" зону (рис. 9.14). Це призводить до руйнування подвійної спіралі в області термінації. Після цього гелікази дисоціюють, а проміжки, що залишились на двох дочірніх молекулах, заповнюються ДНК-полімеразами.

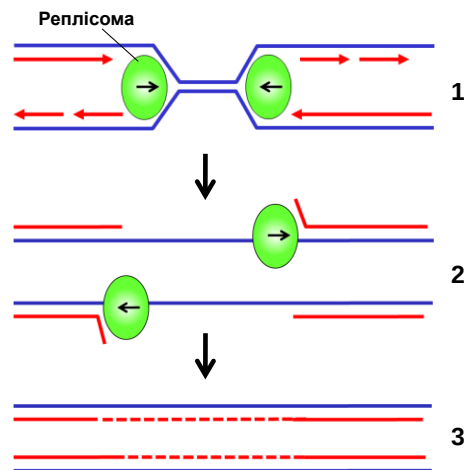

Рис. 9.14. Приблизна схема основних подій при термінації реплікації: зустріч двох реплікативних вилок (1); продовження руху геліказ, руйнування подвійної спіралі (2); заповнення проміжків на двох дочірніх молекулах ДНК (3).

Руйнування подвійної спіралі у зоні термінації не означає, що дві дочірні молекули при цьому розділюються – дві циркулярні дочірні хромосоми залишаються об'єднаними у катенан (див. рис. 3.30). Необхідність декатенації на завершальному етапі реплікації являє собою одну з топологічних проблем, що виникають під час цього процесу

Топологічні проблеми, пов'язані з реплікацією

Топологічні проблеми під час реплікації ДНК є спільними для бактерій і еукаріотів. Рух реплікативної вилки з одночасним руйнуванням подвійної спіралі ДНК супроводжується прокручуванням дуплексу через реплісому, що створює позитивні надспіральні витки – еластичні напруження – попереду від вилки і негативні – позаду (див. рис. 3.24). У випадку реплікації позаду знаходяться дочірні ланцюги ДНК, що закручуються один навкруг одного (рис. 9.15).

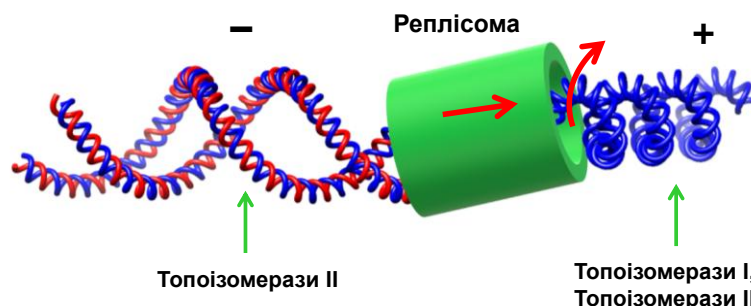

Рис. 9.15. Рух реплісоми створює позитивну надспіралізацію попереду і негативну, яка призводить до взаємного закручування дочірніх ланцюгів, – позаду.

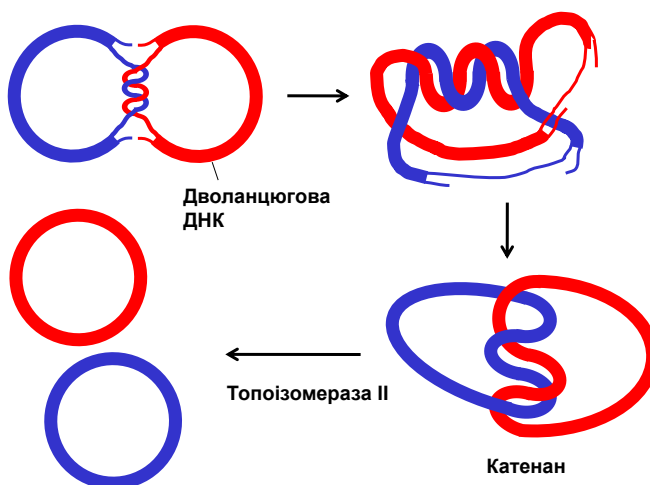

Рис. 9.16. Термінація реплікації у циркулярному репліконі.

Напруження позитивного знаку попереду двох вилок, що рухаються назустріч одна одній, накладаються. Це стосується як еукаріотичних систем у зоні між двома сусідніми репліконами (рис. 9.2, *a*), так і прокаріотичних циркулярних хромосом: зустрічний рух двох реплікативних вилок (рис. 9.2, *б*) створює позитивні напруження на ділянці, яка ще не є реплікованою. Еластична напруга має час від часу зніматися, інакше врешті-решт вона повністю зупинить рух реплісом. Так само, перекручені ланцюги позаду від реплісоми треба час від часу розділяти. Відповідно, процес реплікації обов'язково потребує допоміжної дії ДНК-топоізомераз (див. розділ 3), основна функція яких як раз і полягає в релаксації надспіралізованої ДНК: штучне вимикання активності топоізомераз повністю блокує реплікацію.

В еукаріотичній клітині завдання релаксації позитивної надспіралізації попереду реплікативної вилки виконують як топоізомерази I, так і топоізомерази II. Прокаріотична топоізомераза I (топоізомераза Ia) не підходить для виконання цієї ролі, оскільки

здатна знімати тільки негативну надспіралізацію. Релаксація позитивної надспіралізації при реплікації у бактерій забезпечується ДНК-гіразою – ферментом, що відноситься до класу топоізомераз II. Гіраза вносить негативну надспіралізацію в циркулярну ДНК, що й компенсує позитивні напруження.

Розділення двох ланцюгів позаду реплікативної вилки потребує створення тимчасового дволанцюгового розрізу в одному з них. Таку операцію здійснюють топоізомерази класу II – топоізомераза II еукаріотів і її аналог – топоізомераза IV – у бактерій.

Ще одна топологічна проблема, згадана вище, виникає при закінченні процесу реплікації – як у циркулярному бактеріальному репліконі, так і при зустрічі реплікативних вилок двох сусідніх репліконів в еукаріотів. Рис. 9.16 ілюструє останні стадії процесу термінації реплікації у бактерій. Як описано вище, у зоні термінації відбувається руйнування подвійної спіралі, яка ще не піддалась реплікації. Але це неможливо зробити без відповідного перекручення двох дочірніх кільцевих молекул ДНК десь у іншому місці. Одноланцюгові прогалини далі заповнюються ДНК-полімеразами, і після цього дві остаточно синтезовані циркулярні молекули так і залишаються топологічно зчепленими одна з одною – утворюється катенан (рис. 9.16). Таке саме перекручення двох дочірніх молекул ДНК реалізується при закінченні реплікації на двох сусідніх еукаріотичних репліконах.

Зрозуміло, що декатенація – розділення двох молекул – потребує дволанцюгового розриву в одній із них. За цю операцію також відповідають топоізомерази класу II, без активності яких повне завершення процесу реплікації є неможливим.

Особливості еукаріотичної системи реплікації

Загальні принципи й механізми реплікації є спільними для про- та еукаріотів, але розрізняються у деяких важливих аспектах.

Так само, як і у бактерій, в реплікативній вилці, одноланцюговий стан ДНК у якій підтримується білками **RPA** (**R**eplication **P**rotein **A** – аналог бактеріальних білків SSB) працює мультибілковий комплекс – реплісома. Еукаріотична реплісома (рис. 9.17), на відміну від бактеріальної (порівн. рис. 9.10), містить не три, а дві трохи різні ДНК-полімерази. Як і у бактерій, процесивність цих полімераз забезпечується ковзним циркулярним обручем. Різниця лише в тому, що обруч (**PCNA** – **P**roliferating **C**ell **N**uclear **A**ntigene) складається з трьох субодиниць (рис. 9.17). Крім забезпечення процесивності ДНК-полімерази, PCNA взаємодіє ще з багатьма білками, залученими до виконання різноманітних операцій під час реплікації.

Основним структурним модулем еукаріотичної реплісоми є мультибілковий комплекс **RF-C** (**R**eplication **F**actor **C**), що виконує функції, аналогічні до бактеріального τ -білка та γ -комплексу (рис. 9.17) – забезпечує цілісність реплісоми та координацію роботи її компонентів, завантажує обруч PCNA на праймер.

Як і у бактерій, реплікативні ДНК-полімерази еукаріотів мають 3'-екзонуклеазну активність, що використовується для редагування помилок. Дві реплікативні ДНК-полімерази еукаріотів є спеціалізованими щодо двох ланцюгів: **ДНК-полімераза ϵ** (Pol ϵ , чотири субодиниці) веде синтез лідуєчого ланцюга, **ДНК-полімераза δ** (Pol δ , 3–5 субодиниць у різних видів) – фрагментів Оказакі у ланцюзі, що запізнюється (рис. 9.18, порівн. рис. 9.6).

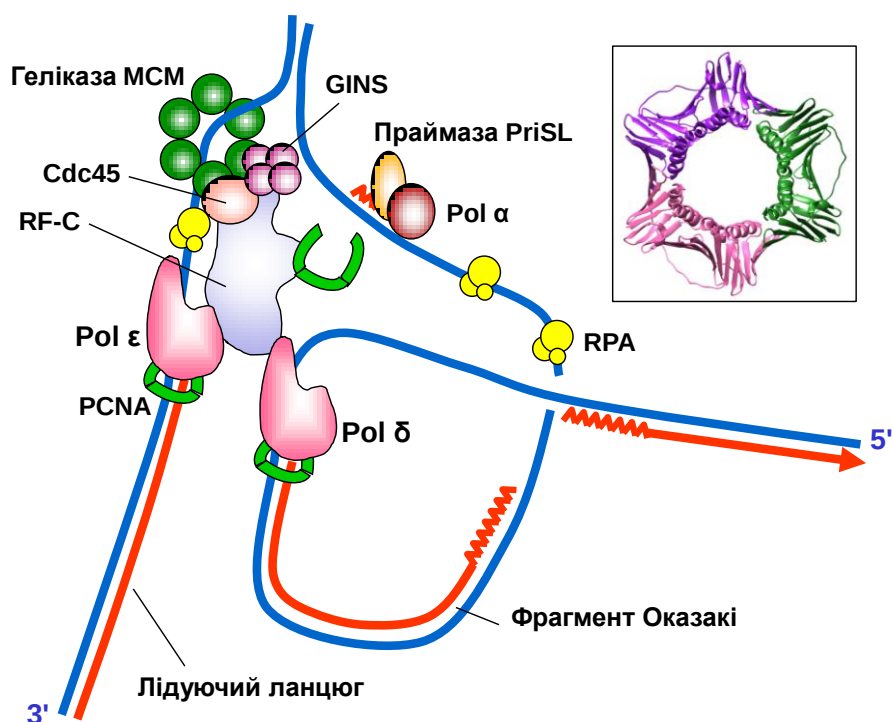

Рис. 9.17. Схема організації еукаріотичної реплісоми. На вставці: структура PCNA – обруча, що ковзає (5МОН).

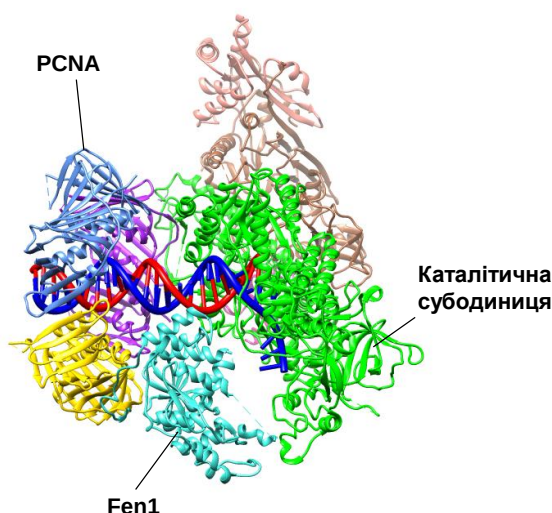

Рис. 9.18. ДНК-полімераза δ людини (4 субодиниці) у комплексі з ДНК, PCNA-обручем і ендонуклеазою Fen1, що залучена до видалення праймерів (6TNZ). 3'-Кінець зростаючого ланцюга (червоний) знаходиться у полімеразному активному центрі, інший домен каталітичної субодиниці відповідає за 3'-екзонуклеазну активність.

Довжина еукаріотичних фрагментів Оказакі становить 150–200 нуклеотидів. Розпочинаються вони, як і у бактерій, з РНК-праймера довжиною ~12 нуклеотидів, який створює еукаріотична **праймаза PriSL** (гомологічна праймаза присутня також у археїв). В еукаріотів ця праймаза зв'язана у єдиному комплексі з низько-процесивною **ДНК-полімеразою α** – остання "підхоплює" 3'-кінець праймера і подовжує його у вигляді ДНК на ~25 нуклеотидів, після чого замінюється на полімеразу δ. На відміну від бактерій, видалення РНК-праймера при завершенні синтезу ланцюга, що

запізнюється, здійснюється завдяки активності спеціалізованої **ендонуклеази Fen1**, зв'язаної з ДНК-полімеразою δ та її PCNA-обручем (рис. 9.18): ДНК-полімераза, синтезуючи фрагмент Оказакі, витісняє 5'-кінцеву ділянку з праймером попереднього фрагменту Оказакі, цей одноланцюговий виріст відщеплюється нуклеазою, а одноланцюговий розрив, що залишився, зашивається АТР-залежною ДНК-лігазою.

Крім згаданих ДНК-полімераз α , δ , і ϵ , залучених до синтезу ДНК при реплікації у клітинному ядрі, в еукаріотичних клітинах присутні й інші ДНК-полімерази: полімераза β використовується при ексизійній репарації основ (див. нижче); полімераза γ – реплікативна ДНК-полімераза мітохондрій (дві субодиниці, крім ДНК-полімеразної має обидві (3'- та 5'-) екзонуклеазні активності); полімерази λ і μ залучені до репарації дволанцюгових розривів. Крім того, в еукаріотичних клітинах присутні також ДНК-полімерази низької точності синтезу (ζ , η , ι , κ). Їхня основна функція полягає в тому, щоб забезпечити синтез ДНК у разі пошкодження матриці: зустрічаючи пошкодження, реплікативна машинерія високої точності (яка включає полімерази δ чи ϵ) зупиняється. Полімерази низької точності дозволяють долати пошкодження, які пізніше можуть бути виправлені шляхом репарації, і знов замінюються на полімерази δ/ϵ , що продовжують високоточний синтез ДНК.

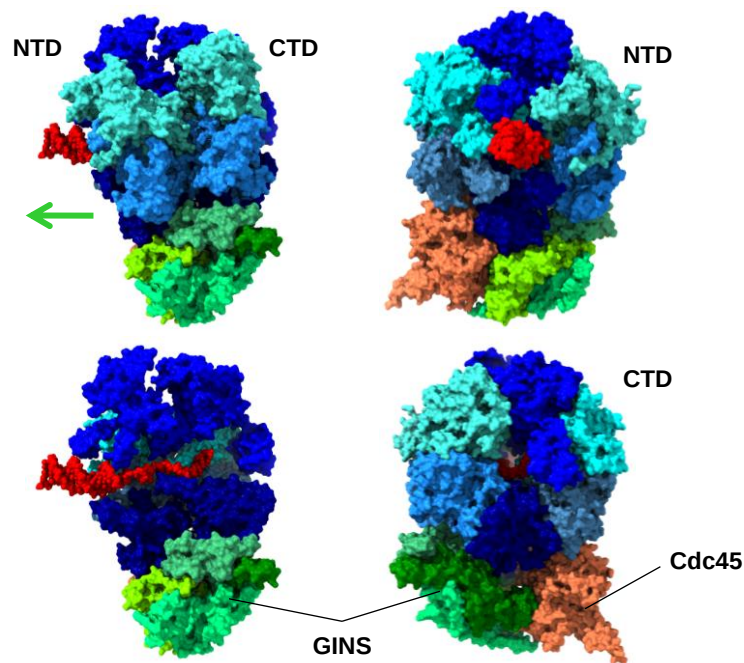

Рис. 9.19. Активна еукаріотична реплікативна геліказа – комплекс CMG шести субодиниць MCM з білком Cdc45, тетрамером GINS і ДНК – у трьох проекціях (5U8S). NTD – N-кінцеві, CTD – C-кінцеві домени білків MCM. Стрілка позначає напрям руху гелікази. На одній з проекцій видалено дві субодиниці MCM для візуалізації одноланцюгової ДНК всередині гелікази.

Повертаючись до організації еукаріотичної реплісоми, слід згадати ще один її невід'ємний модуль – реплікативну геліказу, що забезпечує руйнування подвійної спіралі і рух реплікативної вилки. Еукаріотична реплікативна **геліказа МСМ** (MiniChromosome Maintenance) являє собою гетерогексамер: складається з шести різних субодиниць – білків MCM2-7 (рис. 9.19). Ці субодиниці не мають нічого спільного з бактеріальним білком DnaB, але, подібно до них, містять N-кінцевий (NTD) і C-кінцевий (CTD) структурні домени, останній має АТР-азну активність. Подібність загальної

організації бактеріальної і еукаріотичної геліказ передбачає і деяку подібність механізмів їхньої дії.

Дійсно, руйнування подвійної спіралі базується на трансклокації гелікази уздовж одноланцюгової ДНК. Проте, на відміну від бактеріальної гелікази, по-перше, еукаріотична геліказа рухається по лідуючому ланцюгу – відповідно, у напрямку 3'–5' (рис. 9.17). По-друге, еукаріотична геліказа рухається в бік N-кінцевих доменів своїх субодиниць (рис. 9.19, порівн. рис. 9.8). По-третє, гексамер MCM2-7 сам по собі не здатен руйнувати подвійну спіраль – геліказа активується завдяки взаємодії з білком Cdc45 (cdc – cell division control) і тетрамерним комплексом GINS (від японських назв цифр 5-1-2-3 – go-ichi-ni-san, – якими позначаються субодиниці комплексу). Активна форма гелікази, яка і присутня у складі реплісоми (рис. 9.17, 9.19), позначається як **комплекс CMG** (Cdc45–MCM2-7–GINS). Завантаження цього комплексу на еукаріотичний ориджин є ключовою подією ініціації реплікації.

Ініціація реплікації в еукаріотів

Обставиною, яка радикально відрізняє еукаріотичну систему реплікації від бактеріальної, є те, що кожна хромосома є полірепліконом: загалом геном, наприклад ссавців, містить близько 40 тис. точок ініціації – ориджинів (розмір еукаріотичного реплікона варіює від 50 до 200 тис. пар основ). У дріжджів ориджини являють собою АТ-збагачені консенсусні елементи нуклеотидної послідовності, що впізнаються факторами ініціації реплікації. У *S. cerevisiae* із біля 12 тис. таких елементів використовуються як ориджини ~400 – для ефективного впізнання ориджинів мають значення також особливості структури хроматину. У багатоклітинних будь-яка подібність нуклеотидних послідовностей ориджинів відсутня. Спільною рисою активних ориджинів є те, що вони зазвичай розташовані у зонах, вільних від нуклеосом – подібних до таких зон у стартових точках транскрипції (розділ 6), іноді ці області можуть співпадати. Детальні механізми впізнання ориджинів залишаються недостатньо з'ясованими.

Еукаріотичний ориджин маркується ключовим фактором ініціації реплікації – комплексом із 6 білків, який позначається як ORC (OriRigin Recognition Complex). Структуру зв'язаного з ДНК ORC зображено на рис. 9.20. У який момент клітинного циклу і як цей комплекс завантажується на ориджин залишається невідомим. Зв'язування ORC з ДНК є не дуже міцним, але наприкінці фази G1 клітинного циклу з ORC зв'язується білок Cdc6, який жорстко фіксує ДНК у сайті зв'язування (рис. 9.20). Cdc6, внутрішньоклітинна концентрація якого є відносно невисокою, зв'язується тільки з частиною ORC – ті ориджини, де таке зв'язування відбулось, потенційно можуть бути далі залучені до наступних етапів ініціації. Білок Cdc6 і 5 із 6 субодиниць ORC містять АТР-зв'язувальні структурні домени, що відносяться до родини AAA+ – тієї самої, якій належить бактеріальний фактор ініціації DnaA. Але ORC, на відміну від DnaA, не здатен індукувати плавлення подвійної спіралі.

На наступному етапі (рис. 9.21) – після відповідних сигналів системи регуляції клітинного циклу у вигляді фосфорилування певних білків циклінзалежними кіназами – комплекс ORC-Cdc6 рекрутує в ориджин два гексамери MCM разом з певними кофакторами, не показаними на рис. 9.21. Ті ориджини, де відбулось зв'язування Cdc6 і MCM стають "ліцензованими" – готовими у принципі розпочати процес ініціації. Досить значна частина таких ориджинів залишається неактивною, на частині далі відбувається активація геліказ і тільки такі ориджини і стають активними.

На відміну від бактеріальної системи, де завантаження геліказ на одноланцюгову ДНК здійснюється завдяки АТР-залежному відкриттю гексамерних кілець фактором DnaC, завантаження гексамерів MCM не потребує особливих зусиль: у вільному вигляді гексамерне кільце має щілину між двома із своїх субодиниць – через цю щілину

дволанцюгова ДНК потрапляє у внутрішній канал кільця, де вистачає місця для її розміщення. Два гексамери МСМ зв'язуються послідовно один за одним і взаємодіють між собою N-кінцевими доменами своїх субодиниць. У процесі зв'язування після гідролізу АТФ відбувається дисоціація Cdc6 і компонентів ORC, а також замикання кільця МСМ.

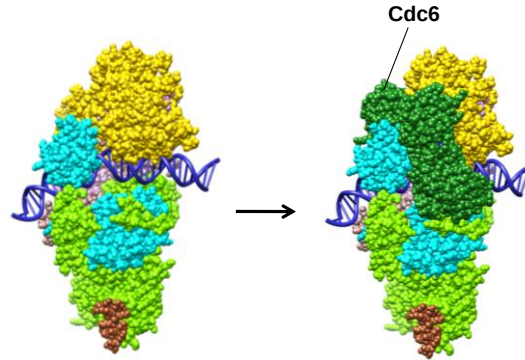

Рис. 9.20. Шість субодиниць ORC у комплексі з ориджином і білком Cdc6 (7JGR).

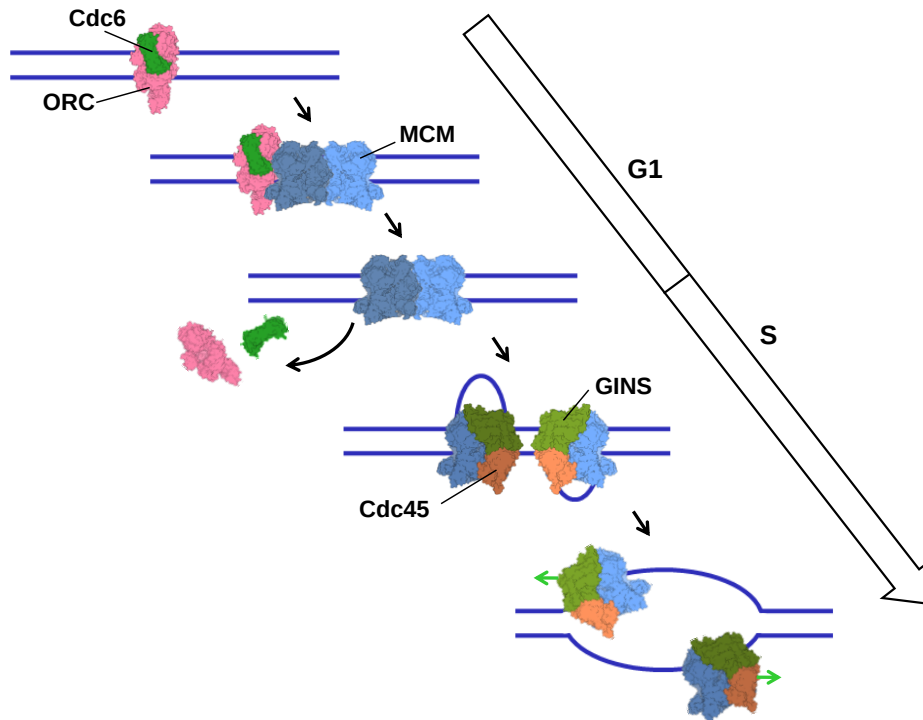

Рис. 9.21. Основні події на початковому етапі ініціації реплікації. G1, S – фази клітинного циклу.

На початку S-фази клітинного циклу здійснюється активація геліказ (рис. 9.21): фосфорилування МСМ, руйнування зв'язку між двома гексамерами за допомогою певних кофакторів, розходження гексамерів на деяку відстань у протилежні боки і зв'язування з обома гексамерними кільцями білків Cdc45 і тетрамерів GINS (ці фактори ініціації реплікації залишаються потім у реплісомі, рис. 9.17) – утворюються активні гексамерні комплекси CMG. Далі у складі CMG відбувається виштовхування одного з ланцюгів ДНК назовні – після цього дві гелікази рухаються назустріч одна одній (у бік своїх N-кінцевих доменів) по різних ланцюгах, що приводить до утворення розплавленої ділянки (рис. 9.21). Цей напрям руху потім зберігається для двох реплікативних вилок.

На завершальному етапі здійснюється збірка двох реплісом: до основ двох щойно утворених вилок, одноланцюговий стан яких підтримується білками RPA, рекрутуються комплекси праймаза–ДНК-полімераза α , що починають синтез праймерів лідуючих ланцюгів; з основою вилки зв'язується RF-C, який завантажує обруч PCNA, полімераза α замінюється на полімераза ϵ (так зване перемикавання полімераз). Надалі MCM продовжує розділення ланцюгів ДНК, а полімераза α здійснює синтез праймерів на ланцюзі, що запізнюється, і кожного разу замінюється на полімераза δ .

Загальна система регуляції реплікації в еукаріотів залишається далекою від остаточного розуміння – довгий (близько 8 год) процес подвоєння величезної кількості генетичного матеріалу є надзвичайно складним. Увесь геном можна розділити на зони довжиною до 5 млн пар основ, які реплікуються на початку, всередині і наприкінці S-фази клітинного циклу – на так званих *ранніх*, *середніх* і *пізніх* стадіях (рис. 9.22). Ці зони, у свою чергу складаються з реплікативних доменів, у межах яких об'єднуються кілька сусідніх репліконів. Реплікація запускається синхронно на репліконах одного домену. Імовірно, основою формування реплікативного домену є об'єднання кількох хроматинових петель (див. розділ 4) у єдину хроматинову структуру високого порядку (рис. 9.22).

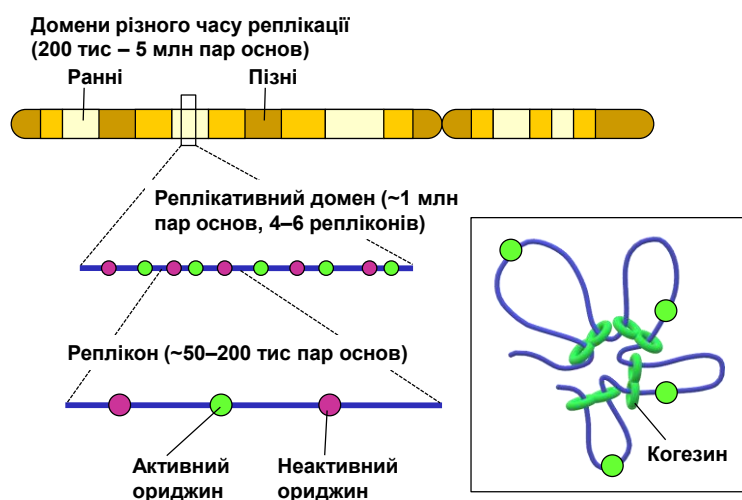

Рис. 9.22. Схема розподілу ділянок, що реплікуються, в еукаріотичному геномі: кілька репліконів об'єднуються у реплікативний домен, сусідні домени формують зону, що реплікується на ранніх, середніх або пізніх стадіях S-фази. На вставці: гіпотетична схема організації реплікативного домену – кожна петля є репліконом.

Визначальним фактором розподілу різних активних ориджинів по часовим проміжкам S-фази виступає їхня доступність до машинерії ініціації реплікації. Ця доступність залежить від структури хроматину в тій чи іншій області, а структура тісно пов'язана з функціональними характеристиками області: на ранніх стадіях здійснюється реплікація еухроматинових зон, які активно транскрибуються, на пізніх – транскрипційно мовчазного гетерохроматину. При цьому ориджини однієї категорії (ранні, середні та пізні) вмикаються випадково – так, що часовий розподіл ініціації реплікації на різних ориджинах одного типу варіює від одного клітинного циклу до іншого.

Отже, ориджини ранньої S-фази розташовані в зонах, що активно транскрибуються. З іншого боку, ранні ориджини характеризуються порівняно низькою швидкістю ініціації реплікації. Справа у тім, що деякі фактори ініціації – Cdc45 та деякі інші – присутні на початку S-фази у досить низьких концентраціях – є лімітуючими. Ключовим фактором визначення ранніх ориджинів є "відкрита" структура хроматину в транскрипційно

активних ділянках: це сприяє ефективному зв'язуванню в таких ділянках і факторів транскрипції (розділ 6), і факторів ініціації реплікації. Після закінчення реплікації на ранніх репліконах лімітуючі фактори звільняються і, разом з "новими" лімітуючими факторами, концентрація яких зростає протягом S-фази, мають змогу шукати ориджини наступної часової категорії (рис. 9.23). При цьому ймовірність ініціації є підвищеною на ориджинах, сусідніх до реплікона, де вже відбувається синтез ДНК.

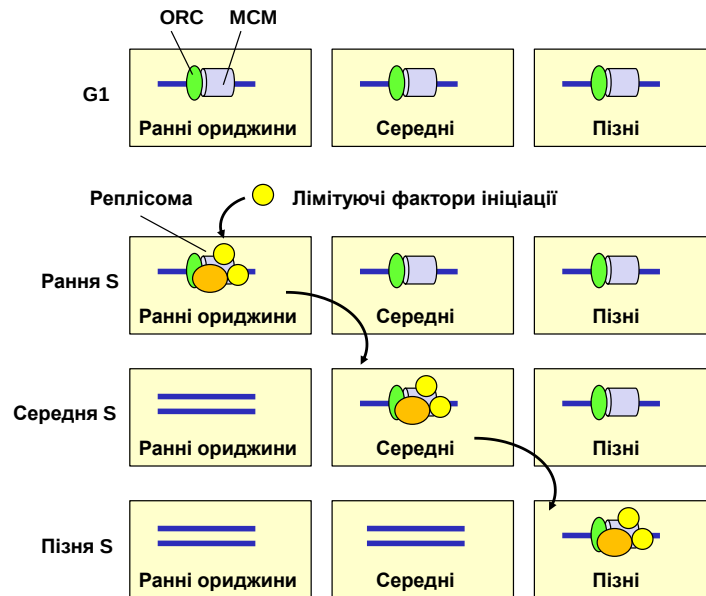

Рис. 9.23. Запуск реплікації ориджинів різних часових категорій.

Таким чином, реплікація відбувається за "принципом доміно". Реплікація, що здійснюється в кількох ранніх репліконах, індукує ініціацію реплікації на сусідніх ориджинах – принаймні один із факторів такого впливу може полягати в підвищенні структурної динаміки хроматину на ділянках, що фланкують активний реплікон. У результаті ориджини стають більш доступними, там також розпочинається реплікація, а це, в свою чергу, індукує ініціацію на сусідніх ділянках: процес продовжується лавиноподібно (із підвищенням ефективності ініціації) і виключає наявність прогалин, які б залишились нереплікованими.

Подовження кінців еукаріотичної хромосоми

Ще одна принципова відмінність еукаріотичної системи реплікації від бактеріальної полягає в тому, що еукаріотична хромосома, на відміну від циркулярної бактеріальної, є лінійною – має два кінці. Унаслідок цієї простої обставини на 3'-кінцях матричних ланцюгів ДНК залишаються одноланцюгові хвости (рис. 9.24): два РНК-праймери на 5'-кінцях синтезованих ланцюгів видаляються, а прогалина не може бути заповненою, оскільки немає 3'-кінця, який міг би бути використаним як праймер. Одноланцюгові хвости піддаються швидкій нуклеазній деградації і після кожної реплікації хромосома вкорочується. Це вкорочення не є фатальним, оскільки кінцеві ділянки ДНК еукаріотичної хромосоми – теломери – складаються з невеликих беззмістовних елементів послідовності, що тандемно повторюються – теломерних повторів. Але певне критичне скорочення теломер, яке відбувається в соматичних диференційованих клітинах після кількох десятків клітинних поділів, є одним із механізмів активації програми їхньої загибелі.

Проте, у стовбурових клітинах (а також у злоякісно трансформованих) є активним спеціальний фермент – *теломераза*, – за допомогою якого здійснюється подовження теломер. Теломераза є РНК-залежною ДНК-полімеразою – РНК-матриця входить до складу самого ферменту і містить ділянку, комплементарну теломерному повтору (рис. 9.25). Використовуючи цю ділянку як матрицю і 3'-кінець як праймер, теломераза покроково добудовує до 3'-кінця кілька копій теломеразного повтору. Далі подовжений одноланцюговий хвіст використовується як матриця для синтезу іншого ланцюга за звичайним реплікативним механізмом. Видалення РНК-праймера після цього не є проблемою, оскільки хромосома вже є подовженою. 3'-Кінець, що виступає, при цьому залишається – він "запаковується" у подвійну спіраль в області теломери за допомогою низки спеціальних білків. Така упаковка є необхідною для того, що цей кінець не сприймався системами репарації ДНК – інакше можливим було б зшивання кінців різних хромосом (див. далі обговорення систем репарації).

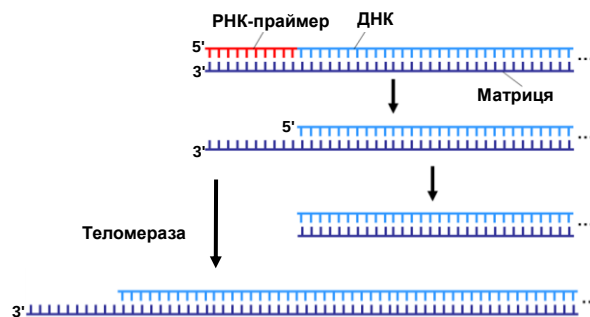

Рис. 9.24. Кінці дочірніх хромосом після реплікації.

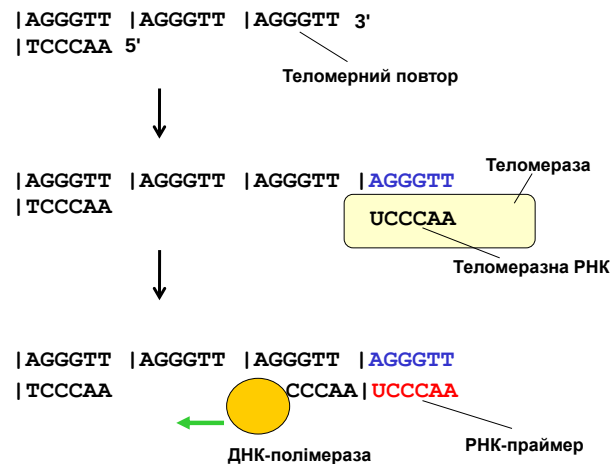

Рис. 9.25. Подовження кінців хромосоми за допомогою теломери.

Проходження реплісоми через хроматин

Ще однією принциповою особливістю еукаріотичної системи реплікації є те, що процес відбувається у "нуклеосомному середовищі". Зрозуміло, що нуклеосоми є суттєвим бар'єром на шляху реплісоми (так само як і для РНК-полімерази, див. розділ 4).

Попереду реплікативної вилки відбувається тимчасове руйнування нуклеосом у два етапи (рис. 9.26): спочатку видаляються димери гістонів H2A-H2B, потім найміцніше

зв'язані із ДНК димери H3-H4 (ця пара гістонів знімається з ДНК саме у вигляді димерів). Процес видалення гістонових комплексів забезпечується активністю комплексів ремоделювання хроматину (розділ 6) і присутністю проміжних акцепторів гістонів – гістонових шаперонів (розділ 4). Такі шаперони зв'язують гістонові комплекси, що витісняються реплісомою, а потім виконують роль факторів збирання нуклеосом позаду реплікативної вилки. Необхідність таких факторів визначається надзвичайно високою спорідненістю гістонів до ДНК (див. рис. 4.10). Основну роль під час реплікації виконують проміжні переносники NAP1 (Nucleosome Assembly Protein), що має підвищену спорідненість до димерів H2A-H2B, і ASF1 (Anti-Silencing Function), споріднений до гістонів H3-H4 та інкорпорований у реплісому. З ASF1 димери H3-H4 передаються на CAF1 (Chromatin Assembly Factor) – модуль, який має спорідненість до PCNA і забезпечує завантаження двох димерів у вигляді тетрамера (H3-H4)₂ на дочірні ланцюги ДНК позаду реплікативної вилки. Отже, відновлення нуклеосом також здійснюється у дві стадії: після завантаження тетрамера (H3-H4)₂ до нього приєднуються два димери H2A-H2B, що переносяться шапероном NAP1.

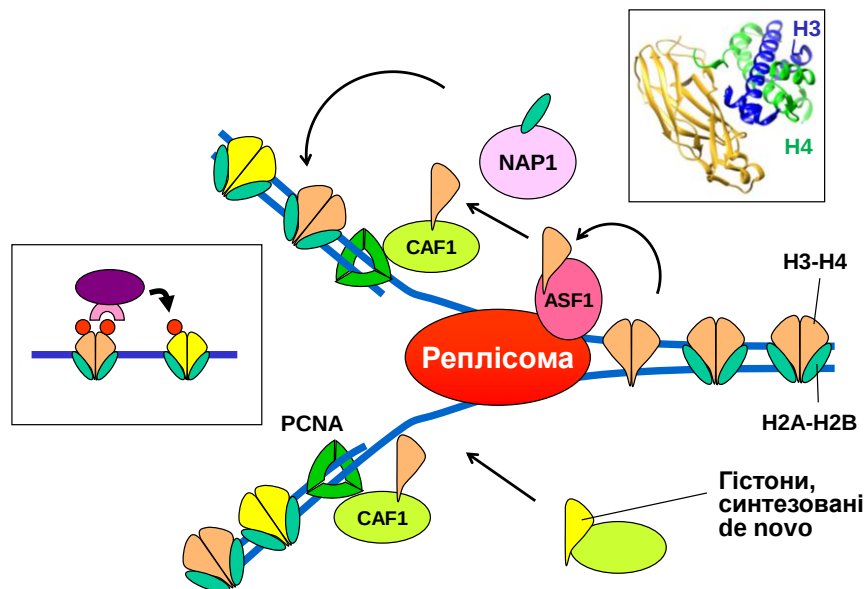

Рис. 9.26. Руйнування та відновлення нуклеосом у реплікативній вилці. ASF1, NAP1 – гістонові шаперони, CAF1 – фактор збірки тетрамерів (H3-H4)₂. На вставках: структура комплексу димера H3-H4 з ASF1 (2HUE) і механізм відновлення на нових гістонах хімічних модифікацій, які несуть батьківські гістони.

По двох дочірніх ланцюгах ДНК гістонові комплекси розподіляються випадково, але при появі двох ланцюгів ДНК замість одного потрібно і вдвічі більше гістонів: під час реплікації у цитоплазмі відбувається інтенсивний синтез гістонів *de novo*, і ці нові гістони (що переносяться у ядро гістоновими шаперонами у вигляді димерів) додаються до "старих" на дочірніх ланцюгах.

Таким чином, "старі" гістони, що несуть на собі певні характерні модифікації (див. розділи 4 і 6), повертаються на ту саму ділянку ДНК обох ланцюгів, на якій вони були присутні на материнській молекулі. До ділянок хроматину поза реплікативною вилкою рекрутуються відповідні ферменти, котрі здійснюють аналогічні модифікації щойно синтезованих гістонів, використовуючи "читаючі головки" (бромодомени, хромодомени тощо) – патерн модифікацій відновлюється, що сприяє збереженню певного

функціонального стану ділянки хроматину в дочірніх клітинах. Принцип відновлення модифікацій на нових гістонах за допомогою батьківських в якості "матриць" зображено на вставці рис. 9.26. Відновлення патерну модифікацій гістонів стосується в першу чергу гістонів H3 та H4 (досить інтенсивний обмін димерами H2A-H2B між різними ділянками хроматину робить ці гістони менш важливими для епігенетичної спадковості).

Важливу роль інтеграції процесів відновлення нуклеосом та епігенетичних маркерів в процесі реплікації відіграє PCNA – крім гістонових шаперонів, він має спорідненість і до багатьох ферментів, що здійснюють модифікації гістонів. Крім того, саме PCNA рекрутує до реплікативної вилки підтримуючу ДНК-метилтрансферазу, яка відновлює патерн метилювання динуклеотидів CpG в ДНК (див. рис. 6.32).

Репарація ДНК

Репарація (repair) ДНК – один із загальних біологічних процесів, спрямований на виправлення помилок синтезу ДНК при реплікації, а також численних пошкоджень, котрі виникають у ДНК унаслідок дії хімічних агентів і випромінювання різних типів. До таких пошкоджень відносять різноманітні хімічні модифікації азотистих основ, ковалентні зшивки сусідніх піримідинів (утворення піримідинових, найчастіше тимінових, димерів) під дією ультрафіолетового випромінювання, одно- і двооланцюгові розриви під дією іонізуючої радіації та вільних радикалів тощо. Часто системи репарації працюють під час або відразу після реплікації. Більшість репараційних процесів передбачає видалення пошкодженої одноланцюгової ділянки з наступним синтезом ДНК за допомогою ДНК-полімераза. Але існують і процеси, пов'язані з безпосереднім "виправленням" пошкодженого елемента за рахунок прямої дії певних ферментів.

Пряма репарація

Найочевиднішим випадком прямої репарації є зшивання одноланцюгового розриву ДНК лігазою (див. рис. 9.12). Іншим спільним для всіх живих організмів (за винятком ссавців) шляхом прямої репарації є *фотореактивація* – руйнування піримідинових димерів (рис. 9.27, а), котрі були індуковані ультрафіолетовим світлом, ферментом *фотоліазою*. Фотоліаза (або її власні амінокислотні залишки, або зв'язані з білком простетичні групи) здатна поглинати світло, що призводить до активації ферменту. Тобто світло, яке викликає утворення піримідинових димерів, одночасно активує фотоліазу, що каталізує розрив ковалентних зв'язків між сусідніми піримідинами, а отже, відновлення структури ДНК.

Одним із пошкоджуючих впливів на ДНК є *алкілювання* азотистих основ – ковалентне приєднання метильних чи етильних груп до атомів О або N. Пряма репарація таких пошкоджень є можливою за рахунок активності специфічних метилтрансфераз, що відщеплюють метильні групи (рис. 9.27, б) – таким шляхом репаруються O⁶-метилгуанін та O⁴-метилтимін. Ці метилтрансферази не є справжніми ферментами: вони відщеплюють метильну групу й необернено ковалентно приєднують її до залишку Cys у своєму активному центрі – для нового акту деметилювання необхідна нова молекула білка.

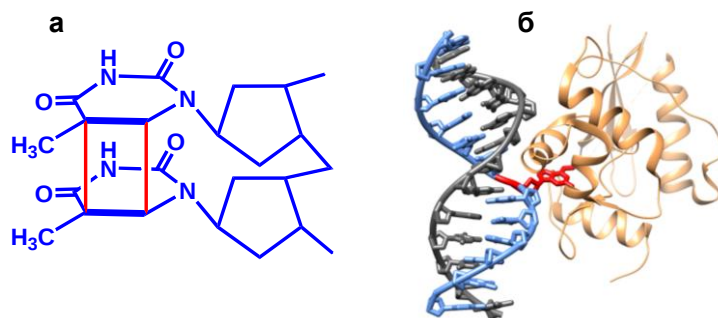

Рис. 9.27. Тиміновий димер (а) і структура комплексу ДНК з ферментом репарації О6-метилгуанін-ДНК-метилтрансферазою (б, 1T38) – О6-метилгуанін (червоний) знаходиться в активному центрі ферменту.

Ексцизійна репарація

Більш радикальним і ефективним шляхом виправлення пошкоджень нуклеотидів є ексцизійна репарація (excision repair), коли пошкоджена одноланцюгова ділянка вирізається з ДНК, а інший ланцюг використовується потім як матриця для нового синтезу. Існує два варіанти такої репарації.

При **ексцизійній репарації азотистих основ** (Base Excision Repair – BER), що відбувається в усіх організмів, модифікована азотиста основа видаляється ферментом *глікозилазою*. Існує певна кількість специфічних глікозилаз, що розпізнають різноманітні модифіковані основи. Глікозилаза руйнує глікозидний зв'язок між основою та С1'-атомом дезоксирибози (рис. 9.28). У ДНК залишається так званий АП-сайт (апуриновий/апиримідиновий), який упізнається ендонуклеазою, що гідролізує фосфодієфірний зв'язок між 5'-фосфатом звільненої від основи дезоксирибози та попереднім нуклеотидом. Нарешті фосфодієстераза відщеплює цю фосфодезоксирибозу, і в ДНК залишається прогалина довжиною в один нуклеотид.

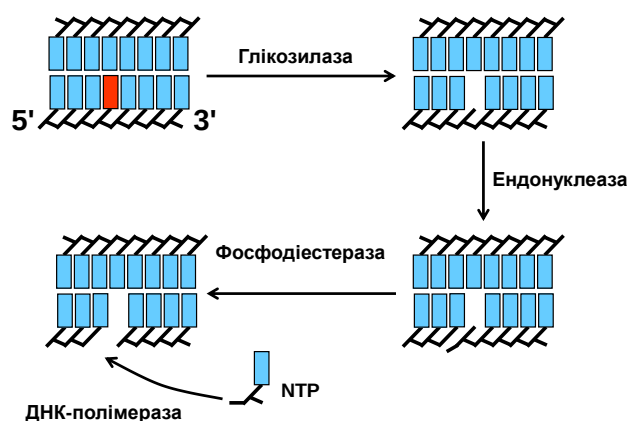

Рис. 9.28. Ексцизійна репарація азотистих основ. Пошкоджена основа забарвлена червоним.

Ця прогалина заповнюється ДНК-полімеразою β (в еукаріотів), яка приєднує нуклеотид до 3'-ОН групи попереднього нуклеотиду ланцюга. Фосфодієфірний зв'язок приєднаного нуклеотиду з наступним нуклеотидом ланцюга відновлюється лігазою. У бактерій заповнення прогалини здійснюється ДНК-полімеразою I. При цьому, за рахунок

своїї 5'-екзонуклеазної активності, полімераза може руйнувати певну ділянку з 5'-кінця прогалини, одночасно продовжуючи 3'-кінець.

Ексцизійна репарація нуклеотидів (Nucleotide Excision Repair – NER) – процес, пов'язаний із вирізанням ділянки ДНК, яка містить пошкодження (модифіковану основу, тиміновий димер тощо).

У клітинах *E. coli* за цей шлях відповідає система *uvrABC* (*uvr* – *ultra violet repair*). Комплекс білка *uvrB* і двох білків *uvrA* впізнає пошкодження та зв'язується з ДНК у цьому місці (рис. 9.29). На наступному кроці відбувається АТР-залежна зміна конформації *uvrB*, вигин ДНК і дисоціація *uvrA*. До комплексу рекрутується білок *uvrC*. Обидва білки у складі комплексу набувають ендонуклеазної активності: *uvrC* робить одноланцюговий розріз у пошкодженій ланцюзі за кілька нуклеотидів у напрямку до 5'-кінця від пошкодження (ліворуч на рис. 9.29); *uvrB* – розріз з іншого боку від пошкодження. Довжина ділянки між розрізами дорівнює 12 (або 13 у випадку для тимінового димеру) нуклеотидам. Далі геліказа *uvrD* руйнує подвійну спіраль між двома розрізами, тобто видаляє пошкоджену ділянку. Прогалина, що залишилася, заповнюється ДНК-полімеразою I, лігаза остаточно відновлює цілісність ланцюга.

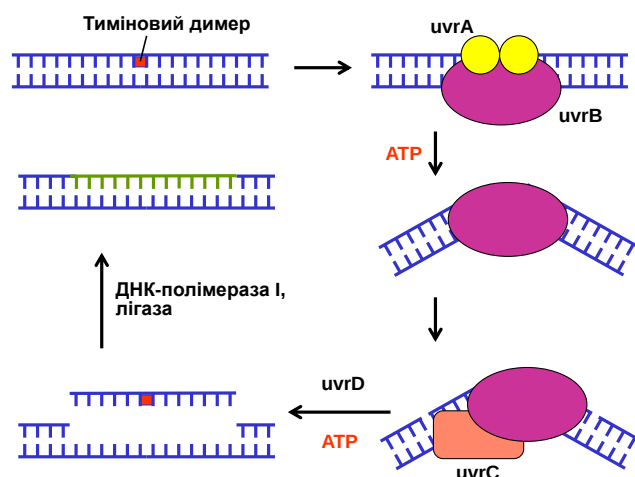

Рис. 9.29. Система ексцизійної репарації нуклеотидів *uvrABC* у *E. coli*.

Аналогічна система ексцизійної репарації працює в еукаріотичних клітинах. До неї залучено близько 17 білків, причому за руйнування подвійної спіралі відповідає геліказна частина загального фактора транскрипції ТФІІН (див. розділ 5). Це забезпечує тісну координацію репарації з транскрипцією: і підвищена ймовірність пошкоджень, і першочергова необхідність виправляти їх виникає насамперед у транскрипційно активних ділянках. Пошкодження розпізнаються або особливими білковими факторами, або РНК-полімеразою, яка робить зупинку на пошкодженій нуклеотиді. Після цього геліказа розплітає ділянку подвійної спіралі довжиною 24–32 пари основ, пошкоджена одноланцюгова ділянка вирізається ендонуклеазами, і прогалина заповнюється реплікативною ДНК-полімеразою δ .

Репарація некомплементарних пар основ – місметчів

Незважаючи на редагування помилок під час реплікації, певна кількість невірно спарених основ залишається в синтезованих ланцюгах ДНК. Зрозуміло, що при репарації таких місметчів (mismatch) із двох некомплементарних нуклеотидів замінити слід саме той, що входить до синтезованого, а не до матричного ланцюга.

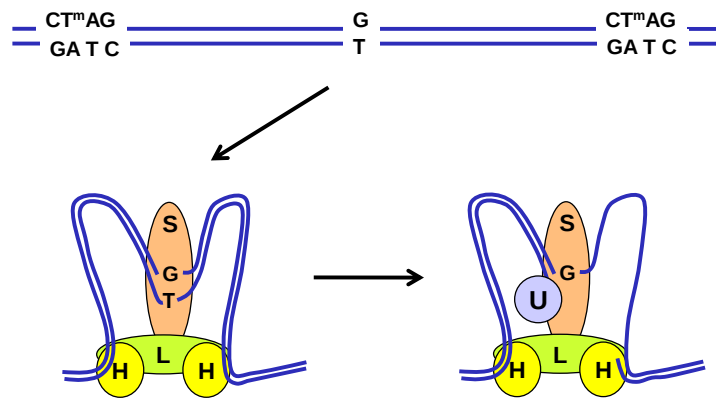

Рис. 9.30. Бактеріальна система репарації місметчів mutHLSU.

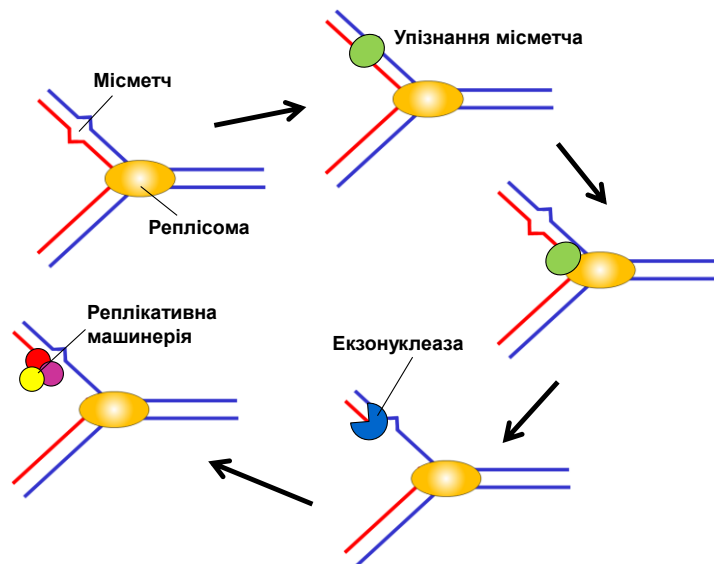

Рис. 9.31. Репарація місметчів в еукаріотів.

У бактеріальній клітині за репарацію місметчів відповідає так звана система mutHLSU. По бактеріальному геному розподілені (на середній відстані 256 пар основ) короткі паліндромні послідовності CTAG, у складі яких аденін піддається постреплікативному метилюванню. Але певний час після синтезу метильованим є лише матричний (материнський) ланцюг. Саме за цей час і спрацьовує система репарації (рис. 9.30): білок, що позначається як mutS, упізнає місметч і рекрутує білок mutL, останній взаємодіє з двома білками mutH, які зв'язуються з тетра nukлеотидними паліндромними сайтами по обидва боки від місметча. У складі утвореного комплексу mutH набуває ендонуклеазної активності й робить одноланцюговий розріз у *неметилюваному* ланцюзі в межах одного із сайтів (один із двох сайтів обирається випадково). Далі геліказа mutU (той самий білок, що й uvrD) розплітає подвійну спіраль, а екзонуклеаза руйнує ланцюг від розрізу до місметча й трохи далі. Нарешті прогалина заповнюється ДНК-полімеразою III, і одноланцюговий розрив зашивається лігазою.

Система mutHLSU є консервативною, гомологічні білки присутні також і в еукаріотів. Метилювання аденіну не використовується для дискримінації ланцюгів: білки

еукаріотичної системи репарації місметчів пов'язані з реплісомою та ланцюгами ДНК, що синтезуються, тобто спрацьовують безпосередньо під час реплікації (рис. 9.31). Один з цих білків впізнає місметч і починає транслокацію до реплікативної вилки. Там розпізнається кінець ланцюга – наявність кінця означає, що ланцюг синтезується, тобто саме в ньому слід замінювати нуклеотид. Екзонуклеаза руйнує ланцюг до місметча і далі, потім туди рекрутується реплікативна машинерія (полімерази α і δ , PCNA), яка відновлює ділянку ланцюга, що містила місметч.

Репарація без репарації

Іноді в клітині активуються процеси, які прийнято також називати репарацією, хоча насправді вони є засобом здійснити реплікативний синтез ДНК, "не звертаючи уваги" на пошкодження її структури. Реплікативна машинерія зазвичай зупиняється, зустрічаючи пошкодження у складі матриці. Якщо таких пошкоджень надто багато, й істинні репараційні системи не встигають їх виправити, перемикає на неточний синтез ДНК дає клітині шанс на виживання. Пошкодження при цьому залишаються і, як наслідок, дають велику кількість мутацій. Усі процеси такого типу зазвичай об'єднують під назвою **SOS-репарації** або (що точніше) – механізмів синтезу ДНК, толерантних до пошкоджень (damage tolerance mechanisms). Перемикає на неакуратний синтез, який дозволяє долати перешкоди, відбувається завдяки заміні реплікативних ДНК-полімераз на полімерази низької точності синтезу, які згадувались вище.

Інший шлях здійснити реплікацію через пошкодження – наприклад, тиміновий димер – у складі матриці отримав назву **постреплікативної (рекомбінаційної) репарації**. У разі наявності тимінового димеру реплісома може його обійти, залишивши прогалину в ланцюзі, що синтезується (рис. 9.32). У цьому випадку на місце прогалини шляхом гомологічної рекомбінації (див. наступний розділ) вставляється ділянка сестринської молекули ДНК. Прогалина, що залишається при цьому в сестринській молекулі, легко заповнюється ДНК-полімеразою. Таким чином, як і при SOS-репарації, пошкодження залишається і може бути виправлено пізніше завдяки ексцизійній репарації.

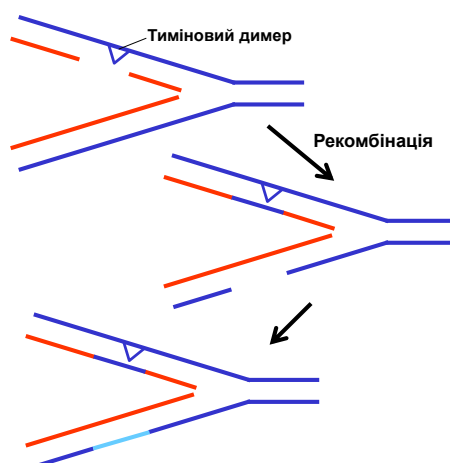

Рис. 9.32. Постреплікативна (рекомбінаційна) репарація.

Репарація дволанцюгових розривів

Точна репарація дволанцюгового розриву ДНК можлива лише під час а бо відразу після реплікації (в S- або G2-фазах клітинного циклу), коли розірвана ділянка може бути

відновлена завдяки використанню сестринської молекули як матриці за механізмом гомологічної рекомбінації (яка розглядатиметься в наступному розділі).

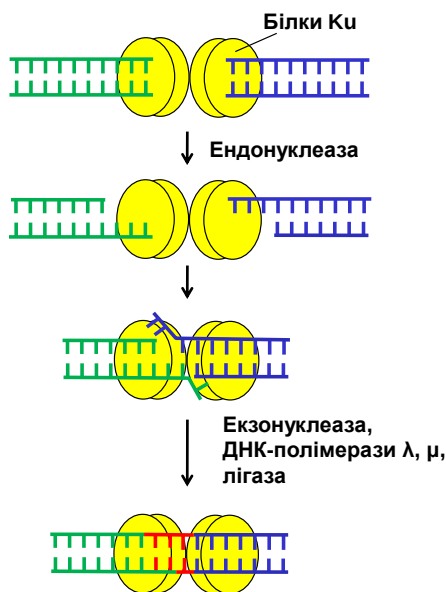

Рис. 9.33. Негомологічне з'єднання кінців ДНК.

В інших випадках цілісність розірваних молекул ДНК відновлюється в консервативному для всіх організмів процесі *негомологічного з'єднання кінців* (NHEJ – Non-Homologous End Joining), загальну схему якого представлено на рис. 9.33.

Ключову роль у процесі NHEJ відіграють білки Ku, які (у гетеродимерній формі) упізнають кінці ДНК, об'єднують їх у нековалентний комплекс і рекрутують до цього комплексу низку інших білків – зокрема, специфічну ендонуклеазу, лігазу, ДНК-полімерази λ і μ . У складі комплексу відбувається відщеплення невеликих кінцевих ділянок ДНК і комплементарне спарювання одноланцюгових виростів різних молекул на невеликих ділянках (1–3 пари основ) (рис. 9.33). У результаті утворюється короткий дуплекс, зайві одноланцюгові ділянки відщеплюються екзонуклеазами, що призводить до втрати кількох пар основ, а прогалини, що залишаються, заповнюються ДНК-полімеразами λ і μ . Ці полімерази здатні приєднувати до 3'-кінця 1–2 випадкові нуклеотиди у безматричний спосіб – це може призводити до вставок кількох пар основ у місце з'єднання двох кінців. Нарешті, лігаза зшиває одноланцюгові розриви.

Отже, при об'єднанні двох кінців ДНК відбуваються вставки і/або втрати кількох пар основ – індукуються точкові мутації типу інсерцій/делецій (indels – insertions/deletions). Ця особливість NHEJ-системи використовується при рекомбінації імуноглобулінових генів (див. наступний розділ) з метою підвищення розмаїття їхніх послідовностей, а також у сучасних підходах до редагування геномів, які будуть розглянуті у розділі 11.

Оскільки при реалізації процесу NHEJ з'єднуються будь-які кінці будь-яких молекул ДНК, за наявності великої кількості розривів це призводить до хромосомних аберацій – об'єднання ділянок різних хромосом, транслокацій тощо.

Контрольні запитання

1. Що таке реплікон? Охарактеризуйте основні типи репліконів.
2. Дайте визначення реплікативної вилки. Яка різниця між двома ланцюгами ДНК, що

синтезуються під час реплікації? Що таке фрагменти Оказаки?

3. Які ферментативні активності мають бактеріальні ДНК-полімерази? Порівняйте особливості й функціональне значення ДНК-полімераз I і III.

4. Опишіть основні риси просторової структури ДНК-полімераза.

5. Які спільні риси мають РНК- і ДНК-полімерази? У чому полягають принципові відмінності між ними?

6. Як здійснюється редагування помилок при синтезі ДНК?

7. Що таке реплісома? Назвіть її основні компоненти та їхнє функціональне значення. Порівняйте організацію реплісоми у бактерій і еукаріотів.

8. Дайте визначення гелікази. Яку роль вона відіграє в реплікації? Що таке білки SSB?

9. Порівняйте реплікативні гелікази бактерій і еукаріотів.

10. Що таке праймер? Навіщо він потрібен, яка його хімічна природа, який елемент реплісоми його синтезує?

11. Як видаляється праймер на початку фрагментів Оказаки у бактерій і еукаріотів?

12. Яку роль виконує лігаза при реплікації ДНК?

13. Як забезпечується висока процесивність ДНК-полімерази?

14. Які топологічні проблеми виникають під час реплікації та за допомогою чого вони розв'язуються?

15. Що таке ориджин? Як здійснюється ініціація реплікації у бактерій?

16. Укажіть особливості еукаріотичної системи реплікації порівняно з прокариотичною.

17. Які ДНК-полімерази працюють в еукаріотичній клітині? Яка полімераза здійснює ініціацію синтезу ДНК? Порівняйте процеси ініціації реплікації у бактерій і еукаріотів.

18. Яку функціональну роль виконує теломераза? Опишіть механізм роботи цього ферменту.

19. Завдяки яких механізмів забезпечується спадкування епігенетичних маркерів при клітинному поділі?

20. Порівняйте ексцизійну репарацію основ і нуклеотидів.

21. Як здійснюється репарація місметчів у ДНК? Порівняйте цей процес у бактерій і еукаріотів.

20. Яким чином відбувається репарація дволанцюгових розривів ДНК?

Рекомендована література

Agarwal, S., Tafel, A.A. and Kanaar, R. (2006) DNA double-strand break repair and chromosome translocations. *DNA Repair* 5, 1075–1081.

Bailey, S., Eliason, W.K. and Steitz, T.A. (2007) Structure of hexameric DnaB helicase and its complex with a domain of DnaG primase. *Science* 318, 459–463.

Bell, S.D. (2019) Initiating DNA replication: a matter of prime importance. *Biochem. Soc. Trans.* 47, 351–356.

Bleichert, F., Botchan, M.R. and Berger, J.M. (2017) Mechanisms for initiating cellular DNA replication. *Science* 355, eaah6317.

Boehm, E.M., Gildenberg, M.S. and Washington, M.T. (2016) The many roles of PCNA in eukaryotic DNA replication. *Enzymes* 39, 231–254.

Burnham, D.R., Kose, H.B., Hoyle, R.B. and Yardimci, H. (2019) The mechanism of DNA unwinding by the eukaryotic replicative helicase. *Nat. Commun.* 10, 2159.

Chagin, V.O., Stear, J.H. and Cardoso, M.C. (2010) Organization of DNA replication. *Cold Spring Harb. Perspect. Biol.* 2, a000737.

- Chang, H.H.Y., Pannunzio, N.R., Adachi, N. and Lieber, M.R. (2017) Non-homologous DNA end joining and alternative pathways to double-strand break repair. *Nat. Rev. Mol. Cell. Biol.* 18, 495–506.
- Chatterjee, N. and Walker, G.C. (2017) Mechanisms of DNA damage, repair, and mutagenesis. *Environ. Mol. Mutagen.* 58, 235–263.
- Cortez, D. (2019) Replication-coupled DNA repair. *Mol. Cell* 74, 866–876.
- Costa, A., Hood, I.V. and Berger, J.M. (2013) Mechanisms for initiating cellular DNA replication. *Annu. Rev. Biochem.* 82, 25–54.
- Dewar, J.M. and Walter, J.C. (2017) Mechanisms of DNA replication termination. *Nat. Rev. Mol. Cell. Biol.* 18, 507–516.
- DNA replication: from old principles to new discoveries.* (2017) H.Masai and M.Foiani, eds. Singapore : Springer.
- Donmez, I. and Patel, S.S. (2006) Mechanisms of a ring shaped helicase. *Nucleic Acids Res.* 34, 4216–4224.
- Ekundayo, B. and Bleichert, F. (2019) Origins of DNA replication. *PLoS Genet.* 15, e1008320.
- Evans, R.J., Davies, D.R., Bullard, J.M., et al. (2008) Structure of PolC reveals unique DNA binding and fidelity determinants. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* 105, 20695–20700.
- Fernandez-Leiro, R., Conrad, J., Scheres, S.H. and Lamers, M.H. (2015) Cryo-EM structures of the *E. coli* replicative DNA polymerase reveal its dynamic interactions with the DNA sliding clamp, exonuclease and τ . *Elife* 4, e11134.
- Fernandez-Leiro, R., Conrad, J., Yang, J.C., et al. (2017) Self-correcting mismatches during high-fidelity DNA replication. *Nat. Struct. Mol. Biol.* 24, 140–143.
- Fragkos, M., Ganier, O., Coulombe, P. and Méchali, M. (2015) DNA replication origin activation in space and time. *Nat. Rev. Mol. Cell. Biol.* 16, 360–374.
- Georgescu, R., Yuan, Z., Bai, L., et al. (2017) Structure of eukaryotic CMG helicase at a replication fork and implications to replisome architecture and origin initiation. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* 114, E697-E706.
- Hamdan, S.M. and Richardson, C.C. (2009) Motors, switches, and contacts in the replisome. *Annu. Rev. Biochem.* 78, 205–243.
- Hanawalt, P.C. and Spivak, G. (2008) Transcription-coupled DNA repair: two decades of progress and surprises. *Nat. Rev. Mol. Cell. Biol.* 9, 958–970.
- Hübscher, U., Maga, G. and Spadari, S. (2002) Eukaryotic DNA polymerases. *Annu. Rev. Biochem.* 71, 133–163.
- Kuriyan, J. and O'Donnell, M. (1993) Sliding clamps of DNA polymerases. *J. Mol. Biol.* 234, 915–925.
- Lai, W.K.M. and Pugh, B.F. (2017) Understanding nucleosome dynamics and their links to gene expression and DNA replication. *Nat. Rev. Mol. Cell. Biol.* 18, 548–562.
- Marians, K.J. (2000) Crawling and wiggling on DNA: structural insights to the mechanism of DNA unwinding by helicases. *Structure* 8, 227–235.
- McInerney, P., Johnson, A., Katz, F. and O'Donnell, M. (2007) Characterization of a triple DNA polymerase replisome. *Mol. Cell* 27, 527–538.
- Oakley, A.J. (2019) A structural view of bacterial DNA replication. *Protein Sci.* 28, 990–1004.
- O'Donnell, M. (2006) Replisome architecture and dynamics in *Escherichia coli*. *J. Biol. Chem.* 281, 10653–10656.
- O'Donnell, M., Langston, L. and Stillman, B. (2013) Principles and concepts of DNA replication in bacteria, archaea, and eukarya. *Cold Spring Harb. Perspect. Biol.* 5, a010108.

Parker, M.W., Botchan, M.R. and Berger, J.M. (2017) Mechanisms and regulation of DNA replication initiation in eukaryotes. *Crit. Rev. Biochem. Mol. Biol.* 52, 107–144.

Reardon, J.T. and Sancar, A. (2005) Nucleotide excision repair. *Prog. Nucleic Acid Res. Mol. Biol.* 79, 183–235.

Sauer, P.V., Gu, Y., Liu, W.H., et al. (2018) Mechanistic insights into histone deposition and nucleosome assembly by the chromatin assembly factor-1. *Nucleic Acids Res.* 46, 9907–9917.

Smith, E.M., Pendlebury, D.F. and Nandakumar, J. (2020) Structural biology of telomeres and telomerase. *Cell Mol. Life Sci.* 77, 61–79.

Stewart-Morgan, K.R., Petryk, N. and Groth, A. (2020) Chromatin replication and epigenetic cell memory. *Nat. Cell. Biol.* 22, 361–371.

Xu, Z.Q. and Dixon, N.E. (2018) Bacterial replisomes. *Curr. Opin. Struct. Biol.* 53, 159–168.

Yuan, Z., Schneider, S., Dodd, T., Riera A, et al. (2020) Structural mechanism of helicase loading onto replication origin DNA by ORC-Cdc6. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* 117, 17747–17756.

Bond didn't defend the practice. He simply maintained that the more effort and ingenuity you put into gambling, the more you took out.

I. Fleming, *Casino Royale*

Суттєвим моментом існування ДНК у живих системах є не тільки розглянуті в попередньому розділі процеси відновлення та збереження інформації, що міститься в послідовності нуклеотидів, а й різноманітні операції, спрямовані на перетасування цієї інформації, наслідком чого є створення нових комбінацій генів. Ці нові комбінації приводять до розмаїття особин в межах одного виду (достатньо подивитись на людей, що вас оточують, щоб у такому розмаїтті переконатись).

Серед процесів рекомбінації (recombination), які приводять до генетичного розмаїття і які будуть розглянуті у цьому розділі, можна назвати наступні:

- Гомологічна рекомбінація – обмін ділянками між досить довгими молекулами ДНК із подібними (гомологічними) послідовностями пар основ. Відбувається в усіх організмів, які розмножуються статевим шляхом, між гомологічними хромосомами при мейозі (кросинговер), а у прокаріотів – наприклад, після кон'югації двох бактеріальних клітин і проникнення ДНК з однієї в іншу.
- Сайт-специфічна рекомбінація – вирізання/вбудовування однієї молекули ДНК із/в іншу, або зміна орієнтації (інверсія) фрагмента ДНК у межах однієї молекули. Рекомбінація цього типу здійснюється за рахунок упізнання специфічними білками коротких елементів послідовності ДНК.
- Незаконна рекомбінація – об'єднання двох молекул ДНК, які не мають ані гомології, ані специфічних елементів послідовності.
- Особливі типи рекомбінації при дозріванні генів імуноглобулінів в імунокомпетентних клітинах і переміщення в межах геному мобільних елементів можна розглядати як варіанти сайт-специфічної рекомбінації із внеском додаткових механізмів.

Гомологічна рекомбінація

Необхідною умовою для здійснення гомологічної рекомбінації є загальна гомологія між двома молекулами ДНК по всій довжині – тобто висока подібність (зовсім не обов'язково повна ідентичність) нуклеотидних послідовностей.

Загальну схему початкового етапу гомологічної рекомбінації зображено на рис. 10.1. Ініціюючою подією є *дволанцюговий розріз* в одній з гомологічних молекул. Цей розріз "розширюється" шляхом 5'-екзонуклеазної деградації ДНК – у результаті в місці розрізу залишаються два одноланцюгові 3'-хвости. Один із них здійснює *інвазію* – утворює подвійну спіраль з антипаралельним ланцюгом інтактної гомологічної молекули ДНК. Інший ланцюг цієї останньої, відповідно, виштовхується з дуплекса у вигляді одноланцюгової D-петлі. D-петля (від *displacement*), разом із 3'-хвостом, здатна переміщуватись у пошуку гомології – максимальної комплементарності в межах подвійної спіралі, що утворилася між ланцюгами двох гомологічних молекул ДНК. На наступному кроці відбувається репараційний синтез ДНК: два 3'-кінці розірваної молекули ДНК подовжуються ДНК-полімеразами з використанням у ролі матриць двох ланцюгів інтактної молекули. До цього моменту схема на рис. 10.1 є одночасно *схемою*

точної репарації дволанцюгового розриву в одній із двох сестринських молекул ДНК під час реплікації. У такому випадку дві молекули, що здійснюють рекомбінацію, є не просто гомологічними, а повністю ідентичними.

Під час рекомбінації відновлення цілісності ДНК є тільки завершенням початкового етапу. У результаті інвазії та репараційного синтезу дві молекули ДНК об'єднуються в чотириланцюгові структури з двома перехрестями ланцюгів – **структури Холідея** (Robin Holliday). Кожна структура Холідея може переміщуватись (так звана *міграція гілки*), результатом чого є подовження **гетеродуплекса** – подвійної спіралі між двома майже комплементарними ланцюгами двох гомологічних молекул ДНК.

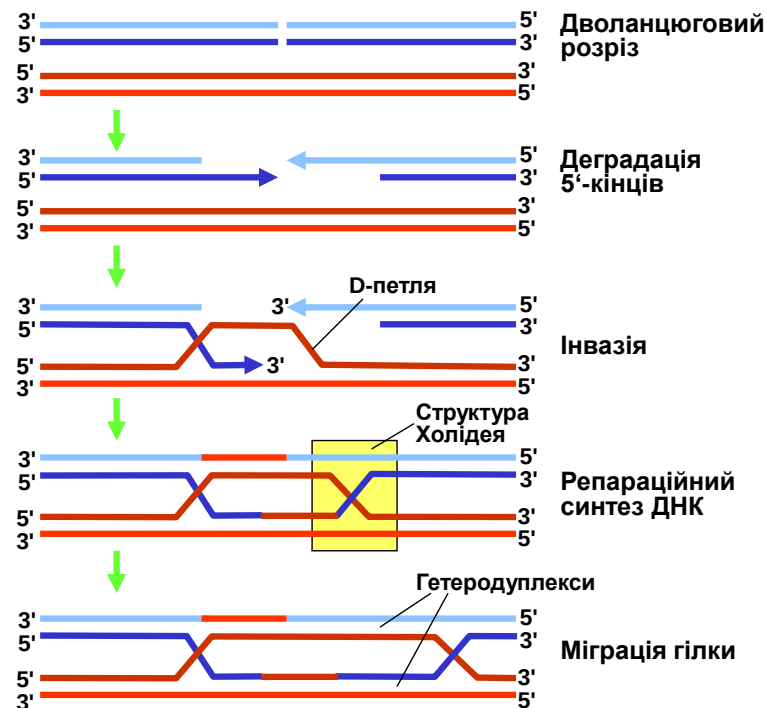

Рис. 10.1. Початкові стадії процесу гомологічної рекомбінації.

Вважається, що за схемою на рис. 10.1 відбуваються початкові стадії гомологічної рекомбінації в більшості про- та еукаріотів. Молекулярні механізми цих процесів найкраще вивчені для бактерій. У *E. coli* два кінці розірваної молекули ДНК упізнаються комплексом трьох білків – **recBCD** (рис. 10.2), який має геліказну та екзонуклеазні активності. Комплекс починає рухатися, руйнуючи подвійну спіраль і одночасно деградує ДНК за рахунок своїх 5'- та 3'-екзонуклеазних активностей. У так званому χ -сайті (сайт підвищеної частоти рекомбінації в *E. coli* – послідовність довжиною вісім пар основ, що зустрічається із середньою періодичністю у 5 тис. пар основ) 3'-екзонуклеазна активність гальмується, результатом чого є утворення одноланцюгового 3'-кінцевого хвоста. Цей хвіст відразу вкривається білком **recA**. Останній має два сайти зв'язування з ДНК, за рахунок першого з них і відбувається (у присутності АТР як кофактора) кооперативна взаємодія з одноланцюговою ДНК: молекули білка оточують полінуклеотидний ланцюг, формуючи на його поверхні праву спіраль. Саме цей комплекс і здійснює інвазію в подвійну спіраль інтактної гомологічної молекули ДНК: другий сайт взаємодії **recA** з ДНК використовується на цій стадії для утворення комплексу з другим ланцюгом; зв'язаний з **recA** гетеродуплекс перебуває у стані суттєво деформованої подвійної спіралі (рис. 10.3). За умови комплементарності двох ланцюгів

здійснюється гідроліз АТР, після чого *гесА* втрачає спорідненість до ДНК, залишаючи сформований гетеродуплекс.

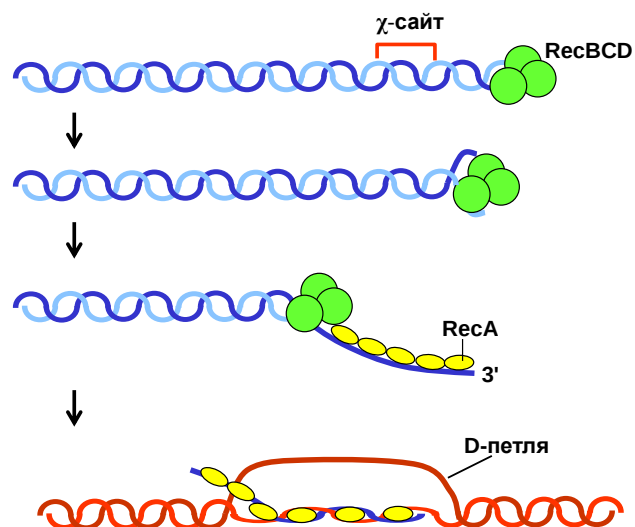

Рис. 10.2. Механізм початкових стадій гомологічної рекомбінації в *E. coli*.

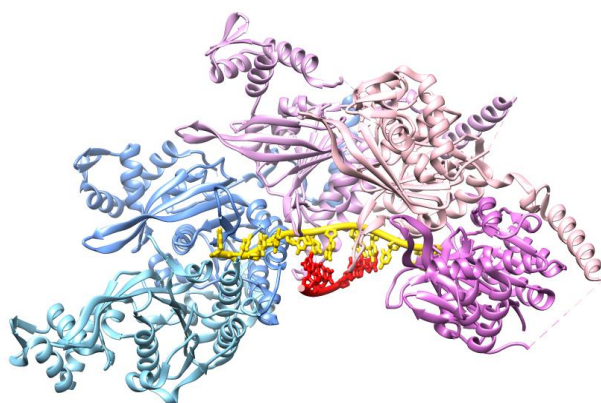

Рис. 10.3. Структура комплексу п'яти субодиниць *гесА* з гетеродуплексом (3СМТ).

Повертаючись до останньої панелі на рис. 10.1, розглянемо окрему структуру Холідея, яку часто зображують саме у такому вигляді – зі схрещеними ланцюгами. Як показано на рис. 10.4, її можна піддати формальній ізомеризації, повернувши два дволанцюгові кінці на 180°. Насправді, структура зі схрещеними ланцюгами не може існувати – штучні чотириланцюгові з'єднання (four-way junctions), які слугують моделями структур Холідея, набувають форми, що зображена на рис. 10.4. У формі без перехрестя ланцюгів (як праворуч на рис. 10.4) структура Холідея фіксується завдяки її взаємодії з гомотетрамерним білком **ruvA**: білок зв'язується з центром хреста, утримуючи чотири одноланцюгові ділянки у приблизно планарній квадратній конфігурації (рис. 10.5, а).

З *ruvA* та двома дуплексами, що виходять з хреста у протилежних напрямках, взаємодіє білок **ruvB** (шість субодиниць, які оточують подвійну спіраль кільцем). *RuvB* працює як АТР-залежна геліказа: два гексамери *ruvB* генерують обертальні рухи подвійної спіралі у протилежних напрямках, що приводить до протягування ланцюгів через комплекс *ruvA/ruvB* (рис. 10.5, б). Саме активність *ruvB* і забезпечує переміщення структури Холідея – міграцію гілки з одночасним подовженням гетеродуплекса.

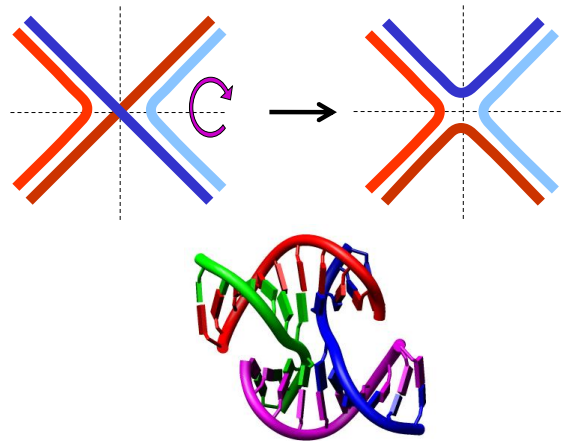

Рис. 10.4. Ізомеризація структури Холідея і структура чотириланцюгового з'єднання ДНК у відсутності білків (467D).

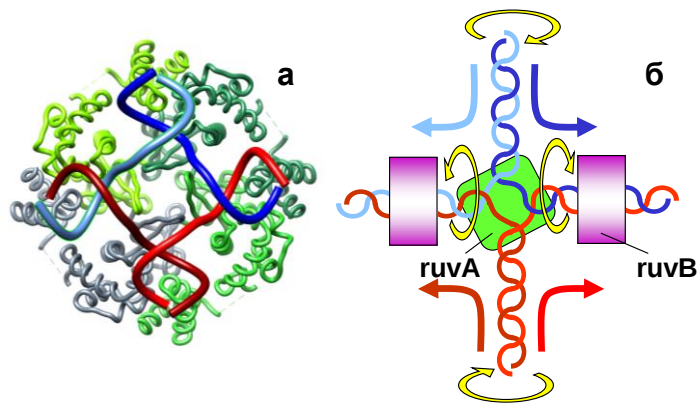

Рис. 10.5. (а): Комплекс тетрамера *ruvA* зі структурою Холідея (1BDX). (б): Схема переміщення структури Холідея за рахунок активності *ruvB*: стрілки вказують напрямок обертання дуплексів та напрямок руху ланцюгів через комплекс *ruvA/ruvB* (колір стрілок збігається з таким ланцюгів).

Зі схеми на рис. 10.6 видно, як можна ототожнити протягування чотирьох полінуклеотидних ланцюгів із міграцією гілки. На схемі у два етапи проведено формальну ізомеризацію планарної конфігурації структури Холідея в конфігурацію з перехрестям: на першому етапі два ланцюги у складі хреста випрямляються, на другому – нижня частина отриманої конфігурації обертається на 180° . Очевидно, що зображене на рис. 10.5, 10.6 протягування ланцюгів через комплекс *ruvA/ruvB* є еквівалентним зсуву перехрестя у правий бік.

Останньою подією рекомбінації є розділення (resolution) структури Холідея *резольвазою* – білком *ruvC*. Резольваза є ендонуклеазою, дві молекули якої взаємодіють з комплексом *ruvA/ruvB* і двома ланцюгами хреста, розташованими один навпроти одного: є два рівноймовірні варіанти такого зв'язування. Отже, резольваза робить дволанцюговий розріз через хрест двома можливими шляхами (рис. 10.7). Після наступного зшивання розривів лігазою залишаються дві дволанцюгові молекули ДНК.

На рис. 10.7 показано ізомеризовану чотириланцюгову структуру з рис. 10.1 – дві структури Холідея з перехрестями перетворені на планарні (ділянки, синтезовані шляхом репарації, не позначено) – і результат її розділення. Із чотирьох можливих комбінацій

розділення двох структур Холідея показано дві. Одна з цих комбінацій викликає рекомбінацію (аналогічно, рекомбінантною є і пара розрізів 2 + 4): дві гомологічні молекули ДНК обмінялися ділянками й умовна "абетка", якою позначено фрагменти ДНК, змінює регістр – великі літери замінюються на маленькі й навпаки. Пари розрізів 1 + 4 і 2 + 3 не приводять до рекомбінації. Таким чином, рекомбінація при розділенні структур Холідея відбувається з імовірністю 50 %.

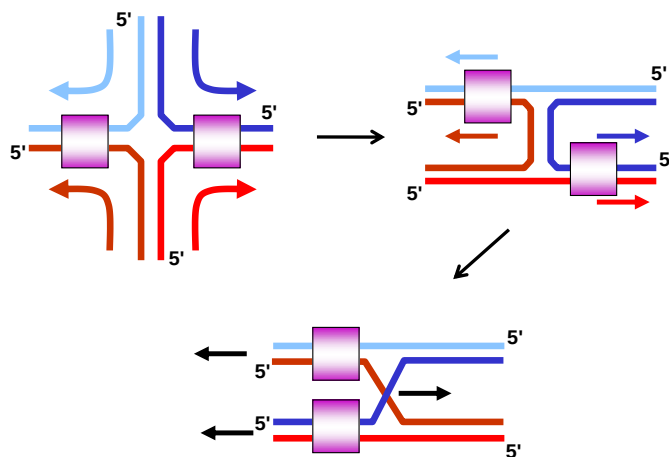

Рис. 10.6. Спрощена схема комплексу *huvB* зі структурою Холідея з рис. 10.5, б та її формальні перетворення у дві топологічно еквівалентні конфігурації. Остання конфігурація збігається з правою структурою Холідея з рис. 10.1. Кольорові стрілки вказують напрямок руху ланцюгів через *huvB*, чорні – напрямок руху дуплексів і перехрестя.

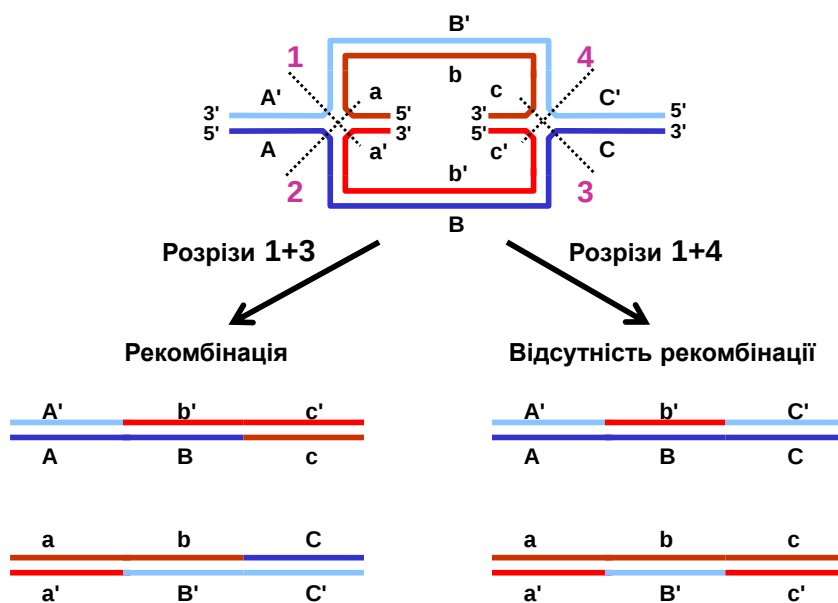

Рис. 10.7. Схема розділення двох структур Холідея. Угорі: конфігурація чотирьох ланцюгів, еквівалентна конфігурації на нижній панелі з рис. 10.1. Літерами позначено ділянки ланцюгів (великі й маленькі літери відповідають гомологічним ділянкам двох молекул, літери зі штрихом і без – комплементарним ділянкам вихідних дуплексів). Цифрами 1–4 позначено можливі розрізи резольвазою. Унизу: дві пари дволанцюгових молекул після розділення структур Холідея, отримані в результаті відповідних розрізів.

Незалежно від того, чи відбулася рекомбінація, усі продукти містять гетеродуплекси (середня частина всіх кінцевих молекул на рис. 10.7). Оскільки гетеродуплекси складаються з *майже* комплементарних ланцюгів, вони містять місметчі. Відповідно, кінцевою операцією, яка завершує процес гомологічної рекомбінації, є репарація цих місметчів описаною в попередньому розділі системою. На відміну від того, як ця система спрацьовує після реплікації, після рекомбінації ланцюг, де відбувається заміна нуклеотидів, обирається випадково. Наприклад, центральний фрагмент першої молекули на рис. 10.7 перетворюється або на В/В', або на b/b'. Якщо на цій ділянці розташований ген, шляхом репарації обирається один із його алелів – В або b. Отже, побічним ефектом рекомбінації є відоме в генетиці явище *конверсії гена*.

Еукаріотичні клітини містять білки, гомологічні бактеріальним білкам, залученим до гомологічної рекомбінації. Наприклад, білок Rad51 дріжджів і людини є гомологічним білку RecA й виконує подібні функції. Цей білок використовується еукаріотичною клітиною в процесі мітотичної рекомбінації (тобто, при репарації дволанцюгових розрізів за рекомбінаційним механізмом), при рекомбінації у процесі мейозу він діє сумісно зі своїм гомологом Dmc1. Кілька еукаріотичних білків виконують важливі допоміжні функції. Зокрема, білок Rad54, член родини АТР-залежних геліказ SWI/SNF (розділ 6), взаємодіє з Rad51, сприяє пошуку гомології на ранніх стадіях рекомбінаційного процесу, утворенню D-петлі, міграції гілки та ремоделюванню хроматину в процесі рекомбінації. Ініціюючий рекомбінацію дволанцюговий розріз індукується у дріжджів білком Spo11, що належить до родини ДНК-топоізомераз II. Гомологічні білки знайдено в інших еукаріотів і бактерій. Отже, принципові механізми гомологічної рекомбінації є спільними для всіх біологічних систем, хоча й можуть розрізнятися у деяких деталях.

Сайт-специфічна рекомбінація

Сайт-специфічна рекомбінація, на відміну від гомологічної, базується на специфічному впізнанні певними білками відносно невеликих елементів нуклеотидної послідовності (сайтів). Процеси сайт-специфічної рекомбінації поширені насамперед у бактеріофагів. Ключову роль у цих процесах відіграють різноманітні *рекомбінази*, які забезпечують вбудовування (інсерцію, інтеграцію) фагових ДНК у бактеріальний геном (відносно невеликої циркулярної ДНК в циркулярну бактеріальну хромосому), вирізання (ексцизію) фрагмента ДНК з його одночасною циркуляризацією, зміну напрямку фрагмента ДНК (рис. 10.8).

Прикладом процесу першого типу є інтеграція ДНК бактеріофага λ у бактеріальну хромосому за допомогою *інтегрази* – рекомбінази, яка є продуктом одного з так званих генів рекомбінації бактеріофага (див. також розділ 6). У складі фагової ДНК є сайт attP – ділянка довжиною 270 пар основ, у складі бактеріальної ДНК – сайт attB (23 пари основ). Обидва сайти мають невеличкі ділянки однакової послідовності. Сайти впізнаються інтегразою, допоміжну роль виконують ще кілька білків, зокрема – бактеріальний білок IHF (Integration Host Factor), який індукує різкий вигин у ДНК і стабілізує структуру проміжних комплексів, що виникають у процесі рекомбінації (див. рис. 10.10 нижче).

За механізмом своєї дії інтеграза, як і інші фагові рекомбінази, є сайт-специфічною ДНК-топоізомеразою I (див. розділ 3). Чотири субодиниці білка містять активні центри, у кожному з яких є залишок Туг. На першому етапі інтеграції два активних центри роблять два одноланцюгові розрізи в бактеріальній і фаговій ДНК, одночасно ковалентно приєднуючи кінцеві фосфати до залишків Туг (рис. 10.9). Далі відновлюється

фосфодієфірний зв'язок, але з відповідним кінцем іншого дуплекса – відбувається з'єднання ланцюгів, які належать різним молекулам. На цьому етапі утворюється конфігурація чотирьох ланцюгів, еквівалентна структурі Холідея. Після цього відбувається ізомеризація структури Холідея, друга пара субодиниць робить другу пару розривів (на відстані семи пар основ від першого розриву в кожному ланцюзі), і здійснюється друга пара обмінів ланцюгами, що й приводить до інтеграції (рис. 10.9).

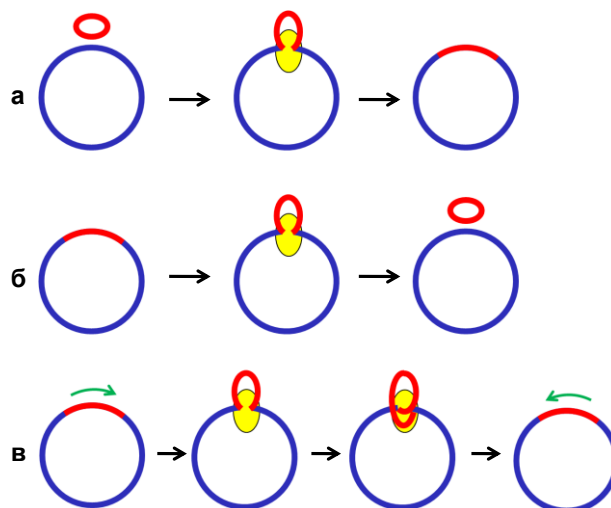

Рис. 10.8. Типи активності рекомбіназ бактеріофагів: інсерція (а), вирізання (б) і зміна напрямку (інверсія) фрагмента ДНК (в).

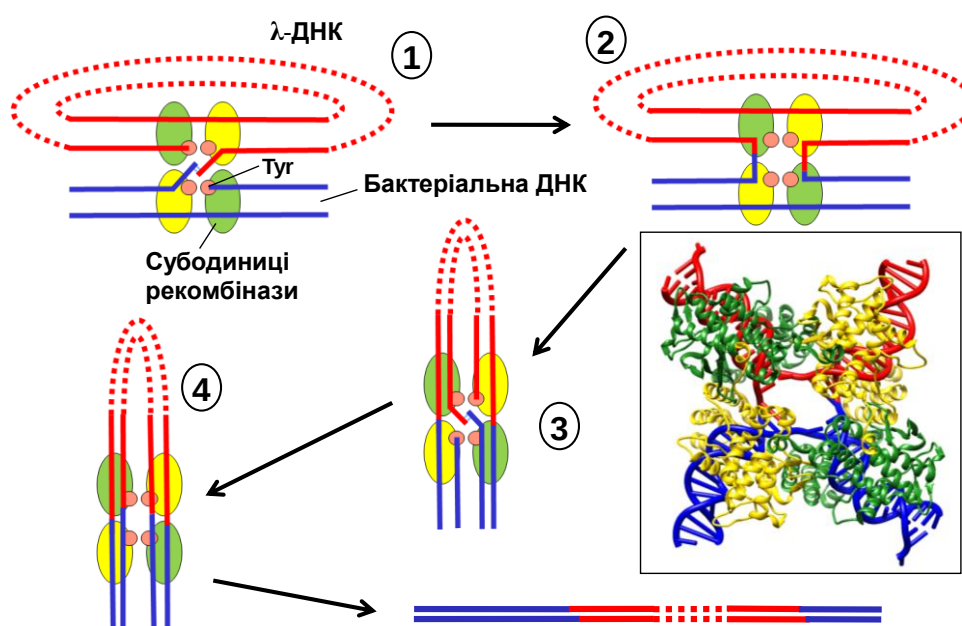

Рис. 10.9. Інтеграція ДНК бактеріофага λ у бактеріальний геном. 1 – утворення першої пари тимчасових одноланцюгових розривів; 2 – зшивання ланцюгів різних молекул (утворення структури Холідея); 3 – ізомеризація структури Холідея і здійснення другої пари розривів; 4 – зшивання ланцюгів. На вставці: інтеграза у комплексі зі структурою Холідея (5J0N).

Здійснення процесу, зображеного на рис. 10.9, у зворотному напрямі приводить до вирізання фрагменту ДНК з його одночасною циркуляризацією. При цьому так само виникає структура Холідея у якості інтермедиату рекомбінації. Саме так – за допомогою тієї ж інтегрази – здійснюється вирізання λ -ДНК з бактеріального геному (як на рис. 10.8, б). Інтермедіат рекомбінації у цьому процесі зображено на рис. 10.10.

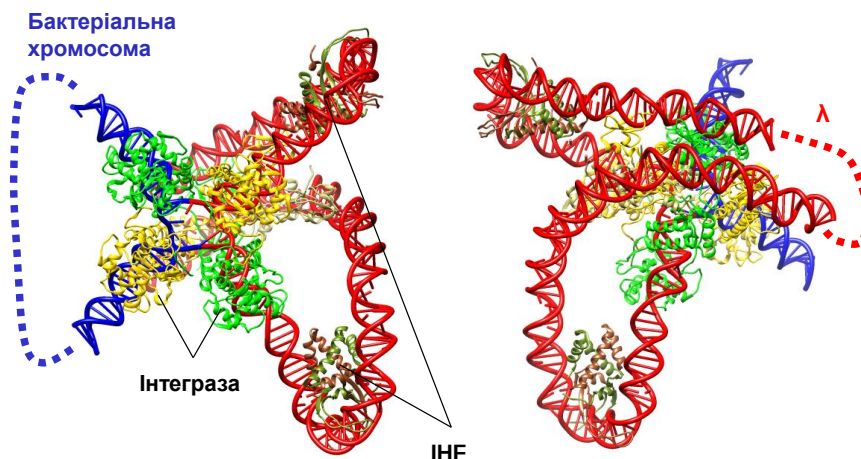

Рис. 10.10. Структура інтермедиату у процесі вирізання λ -ДНК з бактеріальної хромосоми у двох проекціях (5J0N).

Інший приклад такого ж типу – вирізання і циркуляризація мономерної ДНК бактеріофага P1 із великого попередника рекомбіназою Cre, структура якої дуже схожа на таку інтегрази бактеріофага λ . Попередник, який з'являється внаслідок реплікації фагової ДНК за механізмом кільця, що котиться (рис. 9.2, в), містить велику кількість фрагментів ДНК бактеріофага, що тандемно повторюються, на границях між якими знаходяться стандартні елементи послідовності – так звані loxP-сайти. Ці сайти і впізнаються рекомбіназою Cre. Система рекомбінації Cre-loxP широко використовується як дослідницький засіб – вставка в геном еукаріотичної клітини loxP-сайтів і гена рекомбінази дозволяє видаляти відповідний геномний фрагмент після активації експресії гена.

Подібно до інтегрази і рекомбінази Cre працює *інвертаза* – сайт-специфічна топоізомераза I, яка здійснює інверсію ділянки ДНК бактеріофага μ . Ділянка довжиною 3 тис. пар основ, що піддається інверсії, містить на кінцях короткі однакові елементи послідовності. Чотири субодиниці інвертази здійснюють чотири тимчасові розрізи, відбувається обмін кінців і відновлення зв'язків, результатом чого є зміна напрямку (рис. 10.8, в). Інвертована ділянка містить два гени, що перекриваються, на різних ланцюгах ДНК (тобто такі, що піддаються транскрипції в різних напрямках). У результаті інверсії той чи інший ген (залежно від виду бактерії, в яку потрапив фаг) підставляється під промотор і транскрибується.

В еукаріотів два типи процесів – переміщення мобільних елементів і дозрівання імуноглобулінових генів – здійснюються за допомогою механізмів, що нагадують сайт-специфічну рекомбінацію (без участі спеціалізованих топоізомераз).

Розглянуті вище два типи рекомбінації залежать від подібності нуклеотидних послідовностей двох молекул ДНК – або по великій довжині (гомологічна рекомбінація), або в коротких сайтах (сайт-специфічна рекомбінація). Третім типом рекомбінації є так звана *незаконна рекомбінація*, коли з'єднання молекул ДНК без гомології відбувається в будь-якому місці послідовності. Загальним механізмом незаконної рекомбінації є

репарація дволанцюгових розривів системою негомологічного з'єднання кінців (див. рис. 9.33), яка приводить до з'єднання чужорідних молекул ДНК. Такий процес, додатково до сайт-специфічної рекомбінації, також здійснюється при дозріванні генів імуноглобулінів.

V(D)J-рекомбінація імуноглобулінових генів

Основою імунної відповіді при появі чужорідної молекули чи частинки – антигена – є синтез імуноглобуліна певного типу, який має до цього антигена високу специфічну спорідненість. Кількість типів імуноглобулінів, як і антигенів, є практично необмеженою. Зрозуміло, що закодувати таке розмаїття у вигляді окремих імуноглобулінових генів також неможливо. Еволюційним розв'язанням цієї проблеми став особливий рекомбінаційний процес дозрівання імуноглобулінових генів.

Молекула імуноглобуліна складається з двох так званих важких і двох легких поліпептидних ланцюгів (рис. 10.11). Кожен із ланцюгів має константну С-кінцеву (спільну для усіх імуноглобулінів) і варіабельну N-кінцеву частини. Варіабельні частини кожної пари важкого та легкого ланцюгів формують два антигензв'язувальні сайти на поверхні молекули.

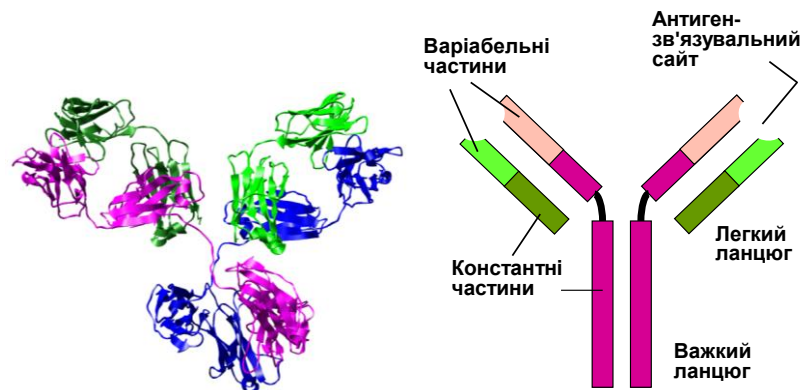

Рис. 10.11. Структура імуноглобуліна IgG1 (1IGY) і схема будови молекули.

Незрілі імуноглобулінові локуси мають вигляд кластерів окремих елементів нуклеотидної послідовності – блоків, з яких шляхом рекомбінації в імунокомпетентній клітині збирається активний імуноглобуліновий ген. Кластер важкого ланцюга містить ~100 V-сегментів (від *variable*), що тандемно повторюються (послідовності всіх сегментів розрізняються між собою), ~30 D-сегментів (від *diversity*), шість J-сегментів (від *joining*) і С-ділянку, яка кодує константну частину ланцюга (рис. 10.12). Аналогічно побудований кластер легкого ланцюга, який містить тільки два типи варіабельних сегментів (~100 V- та чотири J-сегменти). Активний ген "збирається" із сегментів трьох (або двох) типів, як із кубиків, шляхом V(D)J-рекомбінації: один випадковий D-сегмент з'єднується з випадковим J-сегментом (ділянка між ними вирізається), до них приєднується один з V-сегментів (рис. 10.12). Аналогічно, для легкого ланцюга об'єднуються один V- з одним із J-сегментів. Перед кожним V-сегментом розташований промотор, у спейсері перед С-ділянкою – енхансер. Їхнє зближення після рекомбінації активує транскрипцію, зайві спейсери та інтрони константної частини видаляються з мРНК шляхом сплайсингу.

Для важкого ланцюга може реалізуватися ~18 тис. комбінацій між сегментами трьох типів, для легкого – ~400 комбінацій, і загалом за рахунок рекомбінації для обох ланцюгів

утворюється ~ 7 млн варіантів послідовності. Додаткова варіабельність забезпечується за рахунок індукції мутацій у межах V-сегментів, а також завдяки застосування механізмів незаконної рекомбінації при з'єднанні сегментів (див. нижче).

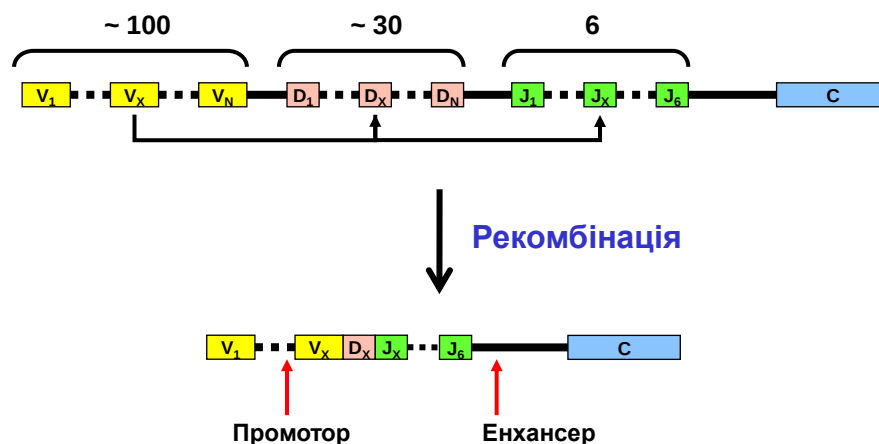

Рис. 10.12. Будова кластера генів важкого ланцюга імуноглобуліна та схема збирання активного гена. Константна частина (C) містить інтрони, які не показано.

Рекомбінація сегментів залежить від сигнальних послідовностей RSS (Recombination Signal Sequences), що фланкують із двох боків кожен із сегментів (рис. 10.13) і є сайтами рекомбінації. Сигнальні послідовності містять дві консервативні ділянки по сім та дев'ять пар основ, розділені неконсервативним спейсером. Послідовність спейсера не має значення – важливий лише його розмір: два типи спейсерів довжиною 23 і 12 пар основ визначають два типи RSS. Об'єднання сегментів при рекомбінації можливе лише за умови виконання правила "12/23": об'єднуються тільки сегменти, фланковані RSS різних типів. Завдяки цьому виключається об'єднання однотипних сегментів (наприклад, V-V) чи пропущення D-сегмента.

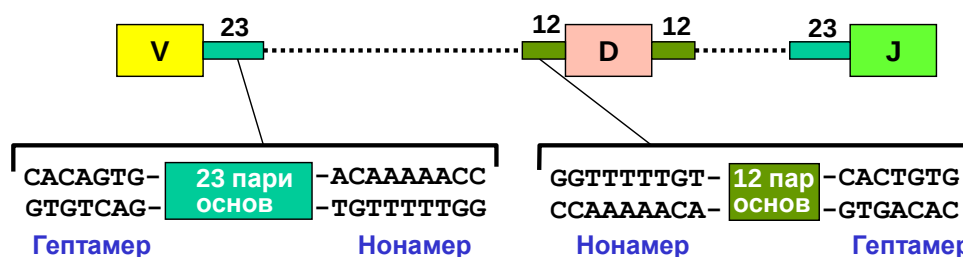

Рис. 10.13. Організація сигнальних послідовностей (RSS), які контролюють рекомбінацію в імуноглобулінових генах.

Консервативні елементи сигнальних послідовностей упізнаються білками RAG1 та RAG2 (продукти генів RAG – Recombination Activating Gene, активних лише у клітинах-попередниках В- і Т-лімфоцитів). Білки об'єднують у єдиний комплекс дві сигнальні послідовності при виконанні умови "12/23" (рис. 10.14, 10.15) і каталізують низку реакцій, яку схематично показано на рис. 10.15. Перша реакція – одноланцюговий розріз між сегментом і сигнальним гептамером. Далі відбувається трансестерифікація – розрив зв'язку в іншому ланцюзі та ковалентне замикання кінців сегмента у шпильку. Унаслідок таких самих реакцій у другій RSS вирізається, замикається в кільце та видаляється ділянка між двома сегментами.

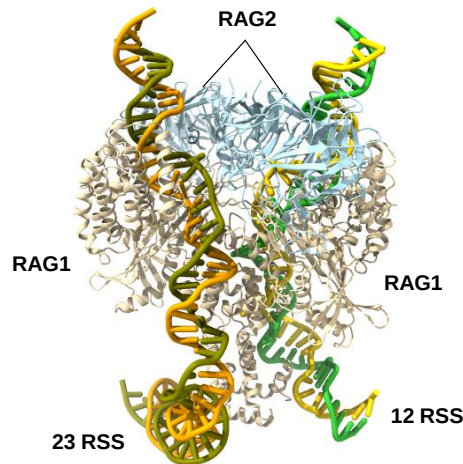

Рис. 10.14. Комплекс білків RAG1/2 з двома RSS (6OEO).

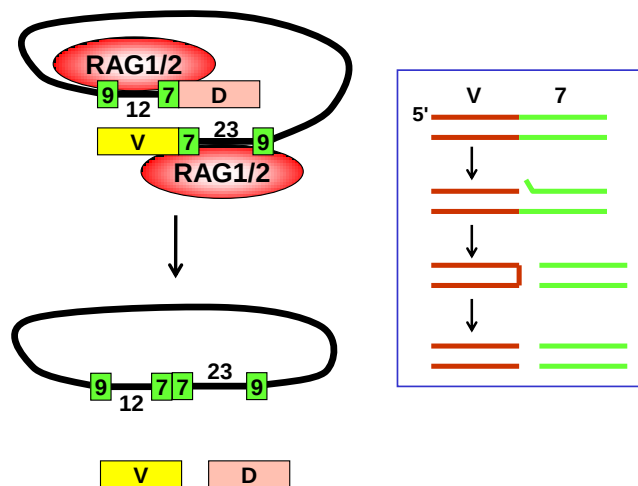

Рис. 10.15. Залежне від білків RAG вирізання ділянки між двома сегментами імуноглобулінового гена. На вставці: послідовність подій на границі між V-елементом і гептамером сигнальної послідовності.

Ковалентні шпильки на кінцях сегментів є нестабільними – вони швидко розмикаються (рис. 10.15). При цьому необов'язково утворюється тупий (без одноланцюгових виростів) кінець, оскільки шпилька може розімкнутися асиметрично.

На останніх стадіях 3'-кінці сегментів добудовуються дезоксирибонуклеотидил-трансферазою (рис. 10.16) – ферментом, який без участі матриці приєднує випадкові нуклеотиди. Зрозуміло, що цей процес ще значно підвищує розмаїття послідовностей зрілих генів імуноглобулінів. Частина цих генів буде неактивною завдяки стоп-кодонам, що з певною імовірністю виникають при такому випадковому синтезі, проте це є прийнятною платою за загальне збільшення варіантів.

Нарешті кінці сегментів з'єднуються за допомогою системи репарації дволанцюгових розривів NHEJ (див. рис. 9.33): відбувається пошук мікрогомології між двома 3'-кінцевими виростами, внесення інсерцій/делецій та репаративний синтез ДНК, що остаточно заповнює прогалини. Тобто на останніх стадіях рекомбінації процес з'єднання сегментів імуноглобулінових генів навмисно "загрубляється" з метою підвищення варіабельності.

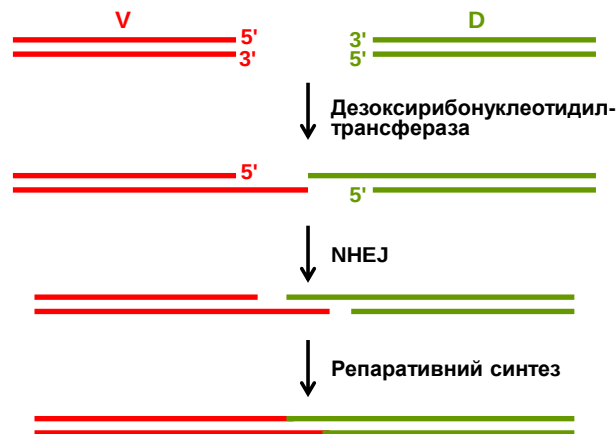

Рис. 10.16. Завершальні стадії процесу з'єднання сегментів імуноглобулінового гена.

Таким чином, за своїми механізмами залежна від білків RAG сайт-специфічна рекомбінація імуноглобулінових генів не має нічого спільного із такою рекомбінацією у бактеріофагів. Відповідно, і самі білки RAG1/2 не схожі з фаговими рекомбіназами, ці білки є гомологами транспозаз – ферментів, які забезпечують переміщення (транспозиції) мобільних елементів.

Транспозиції мобільних елементів

Переміщення мобільних (інтерсперсних) елементів (див. також розділ 4) є ще одним особливим типом рекомбінації ДНК, яка відбувається в усіх організмів. Мобільні елементи можна поділити на два основні класи (рис. 10.17): *ДНК-транспозони*, що переміщуються за принципом "cut and paste", і ретротранспозони – елементи, переміщення яких відбувається шляхом синтезу РНК із наступним синтезом ДНК на РНК-матриці. Основними типами мобільних елементів, які належать до другого класу, є *LTR-ретротранспозони* з довгими кінцевими повторами (Long Terminal Repeats), елементи *LINE* (Long Interspersed Elements) і елементи *SINE* (Short Interspersed Elements).

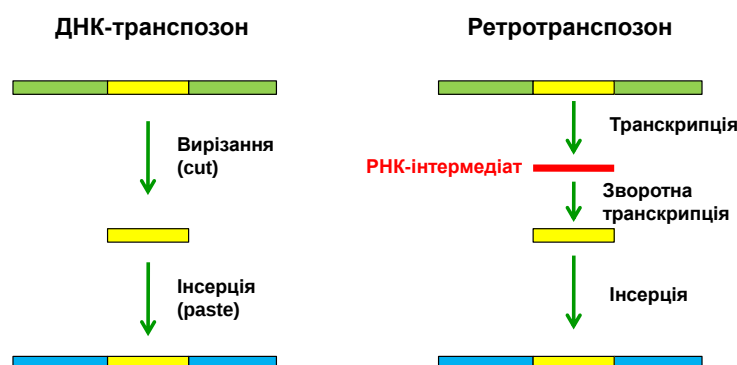

Рис. 10.17. Два класи мобільних елементів.

Переміщення мобільних елементів є досить рідкою подією – у бактерій відбувається одна транспозиція на 10^5 – 10^6 клітин. Проте активність мобільних елементів має важливе біологічне значення. Вбудовування мобільних елементів у кодуючі частини генів очевидно приводить до мутацій, у регуляторні – до зміни транскрипційної активності. У

процесі свого переміщення мобільний елемент може захопити той чи інший регуляторний елемент послідовності та вбудувати його в іншу регуляторну зону. Переміщення генетичного матеріалу разом із мобільними елементами розглядається як один із найважливіших еволюційних факторів.

ДНК-транспозони

Мобільні елементи цього типу часто містять один або два гени, що кодують один або два білки під спільною назвою *транспозаза*. Транспозаза здійснює каталіз хімічних реакцій, що забезпечують транспозицію елемента – його вирізання з донорного сайту та вбудовування в сайт-мішень. Крім генів транспозази мобільний елемент може містити інші гени, або навпаки – гени транспозази можуть бути пошкодженими. В останньому випадку транспозиція даного елемента відбувається з використанням транспозази, закодованої іншим ДНК-транспозоном.

Кодуюча частина транспозона фланкована невеликими елементами послідовності, котрі розпізнаються двома молекулами транспозази, що індукують в цих сайтах одноланцюгові розрізи у різних ланцюгах (рис. 10.18, 10.19). Після цього здійснюється реакція трансестерифікації із розрізом у іншому ланцюзі і ковалентним замиканням двох кінців у шпильку – так само, як при рекомбінації імуноглобулінових генів (див. рис. 10.15) – і вилученням транспозону. Власне, білки RAG є результатом своєрідної "доместикації" транспозази з метою пристосувати її до виконання специфічних корисних для клітини функцій.

Вирізаний транспозон зі шпильками на кінцях у складі комплексу з димером транспозази (рис. 10.19) переноситься до мішені. Сайт-мішень – невелика специфічна послідовність ДНК, яка теж упізнається транспозазою, і в її межах теж індукуються одноланцюгові розрізи (рис. 10.18). Далі транспозаза каталізує розмикання шпильок і ковалентне приєднання 3'-кінців транспозона до цих виростів, прогалини заповнюються шляхом репаративного синтезу.

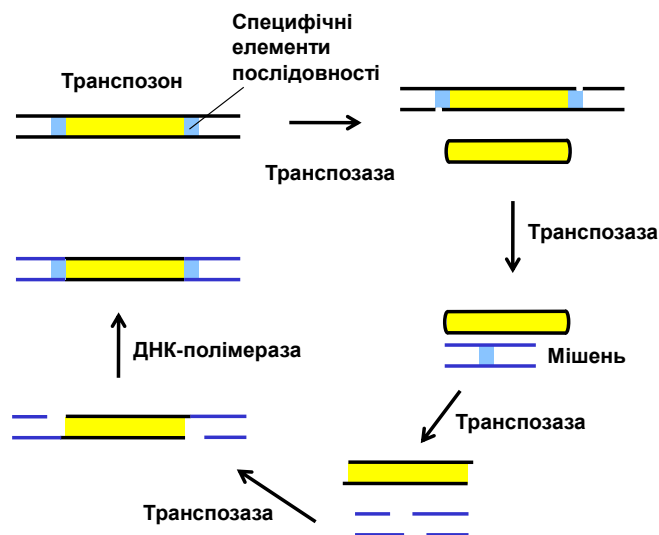

Рис. 10.18. Типова схема подій при переміщенні ДНК-транспозона: створення одноланцюгових розрізів і замикання кінців у шпильки; розкривання шпильок і розрізи у мішені при зустрічі з нею; вбудовування транспозона у мішень; репаративний синтез ДНК із заповненням прогалин.

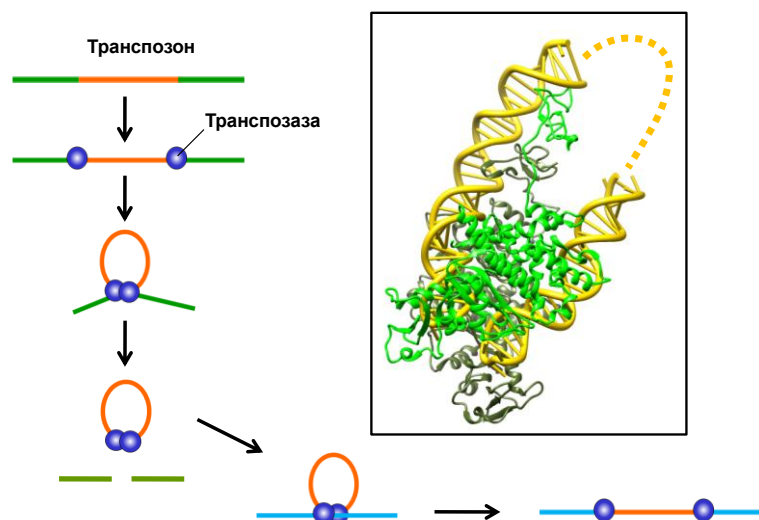

Рис. 10.19. Переміщення ДНК-транспозона за допомогою транспозази. На вставці: структура комплексу димера транспозази зі шпильками на кінцях вирізаного транспозона (6X68).

Таким чином, процес транспозиції є, по суті, одним із варіантів сайт-специфічної рекомбінації. Цей процес залишає дволанцюговий розріз у місці, де знаходився транспозон. Іноді транспозаза залишає тупі кінці (розрізи у двох полінуклеотидних ланцюгах розташовані точно один проти одного), іноді – невеличкі одноланцюгові вирости. У цього розрізу, що залишився у донорному сайті, може бути різна "доля". Якщо залишились взаємно комплементарні вирости, може відбутись їхнє спарювання і зашивання розрізів лігазою. Проте зазвичай, після того як транспозон "стрибає" в інше місце, розріз піддається репарації за механізмом негомологічного з'єднання кінців. Нарешті, є третя можливість: досить часто транспозиція відбувається під час реплікації – тоді розріз репарується за рекомбінаційним механізмом (див рис. 10.1): сестринська молекула ДНК використовується як матриця, і ділянка, що містила транспозон, відновлюється – транспозон "розмножується".

LTR-ретротранспозони

Кодуюча ділянка LTR-ретротранспозона (5–8 тис. пар основ) містить кілька генів: *зворотної транскриптази* (РНК-залежна ДНК-полімераза), *інтегрази* (гомолог транспозази, не має нічого спільного з інтегразою бактеріофага λ), РНКаз H . На кінцях розташовані довгі кінцеві повтори (200–600 пар основ), які й надали назву цим мобільним елементам.

Першим етапом процесу переміщення мобільного елемента цього типу є транскрипція ретротранспозона: синтез мРНК РНК-полімеразою II (рис. 10.20). Ця мРНК транспортується до цитоплазми, де піддається трансляції. Зворотна транскриптаза, яка є продуктом цієї трансляції, у цитоплазмі здійснює синтез ДНК: мРНК використовується як матриця, 3'-кінець молекули тРНК – як праймер. Комплекс синтезованої ДНК-копії ретротранспозона з інтегразою повертається до ядра, де здійснюється інсерція цієї ДНК у геном.

Процес переміщення LTR-ретротранспозона нагадує життєвий цикл ретровірусів: різниця в тому, що після проникнення ретровірусу у клітину відразу відбувається зворотна транскрипція і вбудовування ДНК-копії у геном клітини-хазяїна за допомогою

ретровірусної інтегрази, а у ретровірусній РНК містяться також гени білків вірусної оболонки – після транскрипції у цитоплазмі відбувається їхня трансляція і збірка вірусних частинок. Отже, походження LTR-ретротранспозонів від ретровірусів є достатньо очевидним. На рис. 10.21 зображено структуру комплексу ретровірусної інтегрази з ретровірусною ДНК і ДНК-мішенню – аналогічно має виглядати й інтеграза LTR-ретротранспозонів.

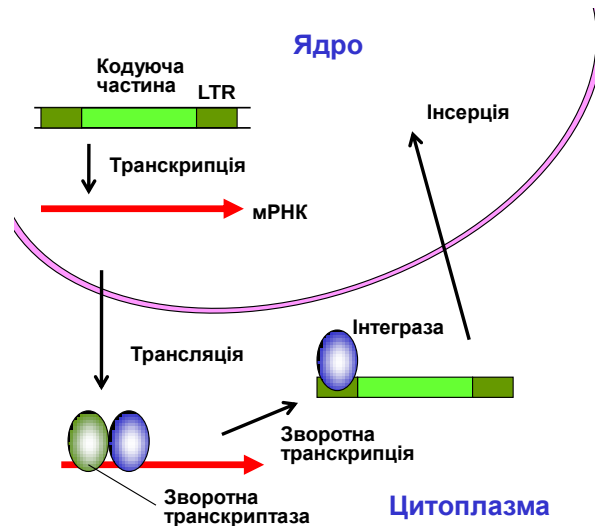

Рис. 10.20. Механізм переміщення LTR-ретротранспозона.

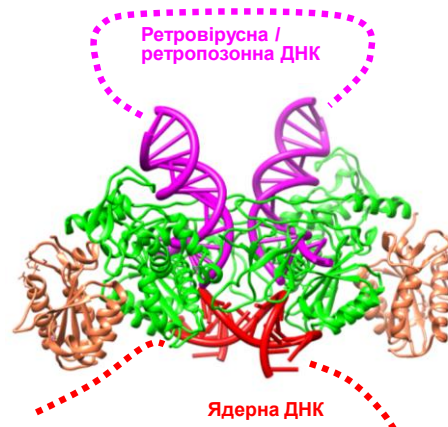

Рис. 10.21. Гомолог ретротранспозонної інтегрази – інтеграза ретровірусу імунodefіциту людини (ВІЛ) у комплексі з ретровірусною ДНК і ДНК-мішенню (3OS1).

Мобільні елементи *LINE* та *SINE*

Мобільні елементи LINE довжиною приблизно 6–7 тис. пар основ містять принаймні два гени – зворотної транскриптази та ендонуклеази – і невеликі специфічні послідовності на кінцях. Процес переміщення копії елемента починається так само, як і у випадку LTR-ретротранспозонів – із транскрипції РНК-полімеразою II (рис. 10.22).

Після трансляції в цитоплазмі синтезовані білки зв'язуються з мРНК, цей комплекс повертається до ядра, де й відбувається зворотна транскрипція: ендонуклеаза здійснює односторонній розріз у геномній ДНК, 3'-кінець у місці розрізу використовується як праймер. Після синтезу другого ланцюга ДНК нова копія елемента остаточно

вбудовується в геном.

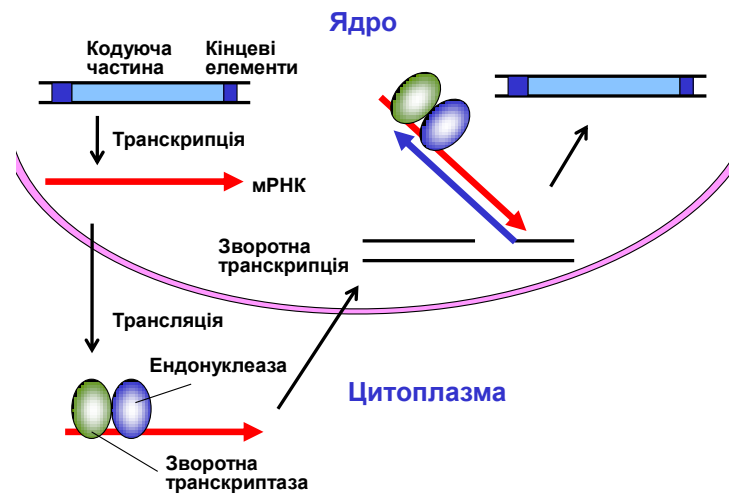

Рис. 10.22. Механізм переміщення мобільного елемента LINE.

Синтез мРНК при транскрипції елемента LINE, як і для більшості інших еукаріотичних мРНК, закінчується на polyA-сигналі (див. розділ 7). Цей polyA-сигнал є слабким, що дозволяє елементу вбудовуватись в інтрони звичайних генів без особливих перешкод для експресії цих генів: система процесингу часто не помічає слабкий polyA-сигнал. Елементи LINE є, відповідно, найпоширенішими мобільними елементами в геномі вищих еукаріотів (~20 % геному людини представлено послідовностями LINE) і основним джерелом зворотної транскриптази у клітинах. З часом накопичуються мутації й окремі елементи LINE стають неактивними (тобто вже не кодують зворотну транскриптазу), але переміщуються, використовуючи білки, що кодуються активними елементами. Найчастіше в геномі людини зустрічається елемент типу LINE, котрий позначається як L1 (кілька сотень тисяч копій).

Іноді мобільні елементи є не просто ділянками "егоїстичної ДНК", що автономно розмножуються в геномі, а виконують певні конкретні біологічні функції. Наприклад, у дрізофіли відсутня теломеразна система й елемент LINE певного типу виконує функцію подовження кінців хромосом після реплікації: зворотна транскриптаза виступає як теломераза, мРНК мобільного елемента – як теломеразна матрична РНК (див. рис. 9.25). Власне, теломераза ссавців є гомологом зворотної транскриптази елементів LINE: саме від цих елементів і веде свої походження теломеразна система.

Мобільні елементи SINE – короткі (100–300 пар основ) елементи послідовності, які не кодують білків і містять лише промотор для РНК-полімерази III. Процес їхнього переміщення є таким самим, як зображено на рис. 10.22: елементи SINE "паразитують" на системі LINE, використовуючи її ферменти. На відміну від усіх інших мобільних елементів, елементи SINE сконцентровані в ділянках геному, збагачених на гени.

Контрольні запитання

1. Як починається гомологічна рекомбінація? Як здійснюється точна репарація дволанцюгових розривів за рекомбінаційним механізмом?
2. Що таке гетеродуплекс? Яку роль відіграє білок *hesA* при гомологічній рекомбінації?

3. Що таке структура Холідея? В якій формі вона реалізується під час гомологічної рекомбінації? За рахунок чого стабілізується така форма?
4. За яким механізмом відбувається міграція гілки під час гомологічної рекомбінації?
5. Як здійснюється розділення структури Холідея під час гомологічної рекомбінації? З якою імовірністю відбувається обмін ділянками між двома гомологічними молекулами ДНК і від чого залежить реалізація такого обміну?
6. Що відбувається з гетеродуплексом після завершення гомологічної рекомбінації?
7. Чим відрізняється сайт-специфічна рекомбінація від гомологічної?
8. Назвіть варіанти сайт-специфічної рекомбінації у бактеріофагів і наведіть відповідні приклади.
9. Опишіть молекулярний механізм сайт-специфічної рекомбінації у бактеріофагів. До якої родини білків відносяться фагові рекомбінази?
10. Що таке незаконна рекомбінація?
11. Як побудовані кластери імуноглобулінових генів? Які події при дозріванні імуноглобулінового гена можна віднести до сайт-специфічної рекомбінації?
12. Якими механізмами забезпечується необмежене зростання розмаїття послідовностей імуноглобулінових генів при їхньому дозріванні?
13. Порівняйте процеси сайт-специфічної рекомбінації у бактеріофагів, при дозріванні імуноглобулінових генів і переміщенні ДНК-транспозонів.
14. Опишіть молекулярні механізми переміщення ДНК-транспозонів.
15. Яка різниця між механізмами переміщення LTR-ретротранспозонів і мобільних елементів типу LINE?
16. Чим різняться мобільні елементи типів LINE і SINE?

Рекомендована література

- Amunugama, R. and Fishel, R. (2012) Homologous recombination in eukaryotes. *Prog. Mol. Biol. Transl. Sci.* 110, 155–206.
- Boeke, J.D. and Chapman, K.B. (1991) Retrotransposition mechanisms. *Curr. Opin. Cell. Biol.* 3, 502–507.
- Chen, Q., Luo, W., Veach, R.A., et al. (2020) Structural basis of seamless excision and specific targeting by piggyBac transposase. *Nat. Commun.* 11, 3446.
- Chen, X., Cui, Y., Best, R.B., et al. (2020) Cutting antiparallel DNA strands in a single active site. *Nat. Struct. Mol. Biol.* 27, 119–126.
- Drost, H.G. and Sanchez, D.H. (2019) Becoming a selfish clan: recombination associated to reverse-transcription in LTR retrotransposons. *Genome Biol. Evol.* 11, 3382–3392.
- Hickman, A.B. and Dyda, F. (2016) DNA transposition at work. *Chem. Rev.* 116, 12758–12784.
- Kaniecki, K., De Tullio, L. and Greene, E.C. (2018) A change of view: homologous recombination at single-molecule resolution. *Nat. Rev. Genet.* 19, 191–207.
- Kazazian, H.H. and Moran, J.V. (1998) The impact of L1 retrotransposons on the human genome. *Nature Gen.* 19, 19–24.
- Kuzimov, A. (1996) Unraveling the late stages of recombinational repair: metabolism of DNA junctions in *E. coli*. *BioEssays* 18, 757–765.
- Lanciano, S. and Mirouze, M. (2018) Transposable elements: all mobile, all different, some stress responsive, some adaptive? *Curr. Opin. Genet. Dev.* 49, 106–114.
- Landy A. (2015) The λ integrase site-specific recombination pathway. *Microbiol. Spectr.* 3, MDNA3-0051-2014.

- Laxmikanthan, G., Xu, C., Brilot, A.F., et al. (2016) Structure of a Holliday junction complex reveals mechanisms governing a highly regulated DNA transaction. *Elife* 5, e14313.
- Platt, R.N., Vandeweye, M.W. and Ray, D.A. (2018) Mammalian transposable elements and their impacts on genome evolution. *Chromosome Res.* 26, 25–43.
- Roth, DB. (2014) V(D)J Recombination: Mechanism, errors, and fidelity. *Microbiol. Spectr.* 2, MDNA3-0041-2014.
- Ru, H., Zhang, P. and Wu, H. (2018) Structural gymnastics of RAG-mediated DNA cleavage in V(D)J recombination. *Curr. Opin. Struct. Biol.* 53, 178-186.
- San Filippo, J., Sung, P. and Klein, H. (2008) Mechanism of eukaryotic homologous recombination. *Annu. Rev. Biochem.* 77, 229–257.
- San-Segundo, P.A. and Clemente-Blanco, A. (2020) Resolvases, dissolvases, and helicases in homologous recombination: clearing the road for chromosome segregation. *Genes* 11, 71.
- Sun, Y., McCorvie, T.J., Yates, L.A. and Zhang, X. (2020) Structural basis of homologous recombination. *Cell. Mol. Life Sci.* 77, 3–18.
- Van Duyne, G.D. (2015) Cre recombinase. *Microbiol. Spectr.* 3, MDNA3-0014-2014.
- West, S.F. (1992) Enzymes and molecular mechanisms of genetic recombinations. *Annu. Rev. Biochem.* 61, 603–640.
- West S. (1997) Processing of recombination intermediates by the Ruv ABC proteins. *Annu. Rev. Genet.* 31, 213–244.
- Wright, W.D., Shah, S.S. and Heyer, W.D. (2018) Homologous recombination and the repair of DNA double-strand breaks. *J. Biol. Chem.* 293, 10524–10535.

There is no method but to be very
intelligent.

T. S. Eliot

Розвиток молекулярної біології – це насамперед розвиток різноманітних методичних підходів, що дозволяють з'ясовувати молекулярні механізми біологічних процесів. Цей розділ присвячено огляду основних сучасних методів молекулярної біології – лише огляду і тільки основних, оскільки детальний опис усіх методик потребує багатьох томів.

Методичні підходи, що використовуються у молекулярній біології, дозволяють аналізувати суміші макромолекул, отримувати біологічні макромолекули – природні або змінені за бажанням дослідника – у достатніх кількостях, визначати їхні структури (від нуклеотидних і амінокислотних послідовностей до просторової структури), досліджувати механізми взаємодій між ними, аналізувати як властивості окремих макромолекул, так і проводити системний аналіз їхньої великої сукупності (аналіз геномів, транскриптомів, протеомів тощо), конструювати нові макромолекули і геномні ділянки як *in vitro*, так і в живих клітинах. Сучасні методи молекулярної біології є не тільки дослідницькими інструментами, а й слугують основою для розвитку молекулярних біотехнологій і молекулярної медицини.

Розділення і аналіз сумішей нуклеїнових кислот

Гель-електрофорез

Для розділення складних сумішей різноманітних фрагментів ДНК різної довжини найчастіше застосовують гель-електрофорез – надзвичайно важливий метод у молекулярній біології.

Принцип електрофорезу дуже простий (рис. 11.1). Суміш фрагментів ДНК (або РНК) наносять у лунку пластинки гелю – середовища, сформованого полімерною сіткою. Зазвичай гель виготовляють на основі агарози або поліакриламід. Через нього пропускають електричний струм, завдяки чому негативно заряджені молекули нуклеїнової кислоти рухаються в електричному полі. Полімерна сітка гелю створює для цього руху суттєвий опір, якій долається тим легше, чим меншим є розмір фрагмента. Через певний час фрагменти розділяються на окремі зони – смуги гелю, які містять гомогенний набір фрагментів одного розміру. Для візуалізації смуг гель забарвлюють флуоресцентним барвником (найчастіше використовують бромистий етидій), який зв'язується з ДНК. Після цього смугу можна вирізати з гелю та екстрагувати ДНК.

Гель-електрофорез широко використовують також і як аналітичний засіб із метою з'ясування складу суміші. Для візуалізації смуг (особливо якщо розділюють невеликі кількості ДНК) часто застосовують радіоактивне (шляхом уведення радіоактивного ізотопу ^{32}P у склад 5'-кінцевих фосфатних залишків) або флуоресцентне мічення ДНК. У випадку радіоактивного мічення після електрофорезу здійснюється *авторадіографія*: на гель накладають фотопластинку, яка засвічується напроти смуг унаслідок їхньої радіоактивності. Альтернативою авторадіографії є експонування гелю на спеціальний фосфорний екран, який потім сканується сполученим із комп'ютером приладом – *фосфоріміджером*. Крім вищої, якщо порівнювати з авторадіографією, чутливості, використання фосфоріміджера має ту перевагу, що дозволяє зі значно вищою точністю оцінювати кількість матеріалу в смугі.

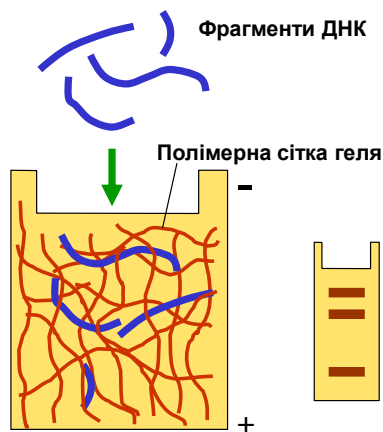

Рис. 11.1. Розділення фрагментів ДНК за розміром шляхом гель-електрофореzu. Праворуч – окремі зони гелю, що містять розділені фрагменти.

У найпростішому варіанті – для розділення фрагментів дволанцюгової ДНК за розміром – найчастіше використовують агарозні гелі. Проте, поліакриламідний гель (ПААГ) має підвищену роздільну здатність та значно різноманітніше застосування. Зокрема, саме ПААГ використовують для розділення сумішей білків (див. відповідний підрозділ нижче).

На рухливість макромолекул під час електрофореzu впливає також їхня форма. Відповідно, за допомогою електрофореzu можна, зокрема, розділити:

- Молекули ДНК, що містять перманентні вигини, зумовлені особливою послідовністю пар основ – вигнута ДНК більшою мірою гальмується полімерною сіткою гелю.
- Циркулярні та лінійні молекули ДНК, а також окремі циркулярні топоізмери (див. розділ 3), оскільки вони розрізняються за ступенем компактності.
- Молекулу вільної ДНК і комплекс цієї ДНК із білком – зрозуміло, що комплекс більше гальмується сіткою гелю.

Останній підхід (так званий шифт-тест, shift assay) ілюструє рис. 11.2: ДНК-білковий комплекс (якщо він утворюється) суттєво гальмується в гелі порівняно з вільною ДНК, що приводить, як правило, до наявності двох смуг ДНК після електрофореzu (рис. 11.2, а). При цьому, якщо білок, як це часто буває, вигинає ДНК у сайті взаємодії, рухливість комплексу буде залежати від позиції білка на фрагменті ДНК: максимальну рухливість мають комплекси, у складі яких білок розташований на одному з кінців фрагмента, мінімальну – ті, де білок займає центральну позицію (рис. 11.2, б). Причиною цієї закономірності є те, що довші (і тому рухливіші) кінцеві ділянки вільної ДНК легше проходять через пори гелю. Відповідно, це дозволяє оцінити локалізацію білка відносно кінців фрагмента ДНК або розділити комплекси, що розрізняються за такою локалізацією.

Особливим (і дуже важливим) варіантом електрофореzu нуклеїнових кислот є електрофез одноланцюгових фрагментів ДНК у денатуруючих умовах (підвищена температура, висока концентрація сечовини). Якщо такий гель (поліакриламідний) досить тонкий (~0,4 мм – *секвенуючий гель*), він дозволяє розділити фрагменти, довжина яких різниться на один нуклеотид. Такий гель називають секвенуючим, тому що саме він застосовувався у перших методах секвенування – встановлення нуклеотидних послідовностей (див. нижче). Широковживаним альтернативним підходом є

електрофорез не в пластинках гелю, а в тонких силіконових капілярах, зазвичай заповнених поліакриламідом. Такий *капілярний електрофорез* відрізняється, при високій роздільній здатності, значно підвищеною швидкістю.

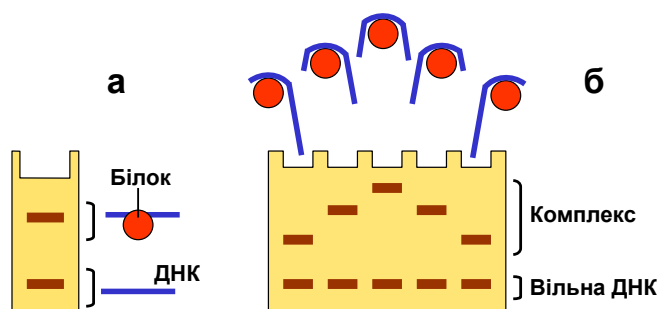

Рис. 11.2. Гальмування руху ДНК-білкового комплексу при гелі-електрофорезі (а) та залежність ступеня гальмування від позиції білка на ДНК у випадку вигину ДНК на поверхні білка (б).

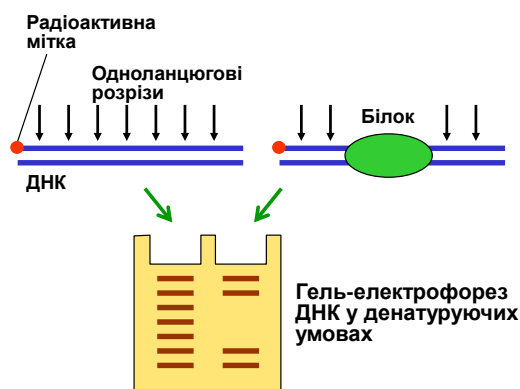

Рис. 11.3. Футпринтинг ДНК у складі білково-нуклеїнового комплексу.

Іншим прикладом використання електрофорезу в денатуруючих умовах є метод точної локалізації білка на фрагменті ДНК – *футпринтинг* ДНК (DNA footprinting). Принцип методу схематично зображено на рис. 11.3. Кінець одного з ланцюгів мітять радіоактивною міткою. Якщо внести в цю ДНК обмежену кількість одноланцюгових розрізів (наприклад, один розріз на фрагмент у середньому), отримаємо випадковий набір мічених фрагментів різної довжини, який можна розділити за допомогою гелі-електрофорезу в денатуруючих умовах. Як агенти, що вносять розриви, найчастіше використовують ДНКазу I або гідроксил-радикали: обидва агенти розрізають один з ланцюгів ДНК через маленький жолобок. У випадку, коли з фрагментом ДНК взаємодіє білок, ДНК виявляється захищеною в сайті взаємодії: на гелі після електрофорезу можна побачити зону, де відсутні смуги ДНК, або інтенсивність смуг є нижчою порівняно з контрольним результатом деградації вільної ДНК. Довжини верхньої та нижньої смуг, які оточують цю зону, є границями сайту взаємодії.

Блот-гібридизація

Потужним засобом аналізу складних сумішей ДНК щодо наявності там специфічних елементів послідовності є *Саузерн-блотинг* – блот-гібридизація на нітроцелюлозних

фільтрах за Саузерном (Edward Southern). Назва процедури, яку схематично зображено на рис. 11.4, походить від слова blotting (промакування): фрагменти ДНК розділюються за допомогою гель-електрофорезу (залишаючись невидимими в гелі), після чого на гель накладають нітроцелюлозний фільтр, а під та над цим "сендвічем" розміщують фільтрувальний папір і занурюють нижній шар паперу в лужний розчин. Під дією капілярних сил розчин піднімається до верхнього шару паперу, захоплюючи при цьому ДНК і переносячи її з гелю на нітроцелюлозу, де вона необоротно фіксується. Одночасно при цьому ДНК денатурується лугом. У результаті одностандартного ДНК опиняється на фільтрі, який є точною реплікою вихідного гелю. Так само можна перенести ДНК на нітроцелюлозу, застосувавши електрофорез у поперечному напрямку – із гелю на фільтр. Далі проводять обробку фільтра зондом – одностандартним фрагментом ДНК певної послідовності, який містить радіоактивну мітку. Зонд гібридується з комплементарною ДНК у певних досі невидимих смугах, що можна зафіксувати за допомогою авторадіографії.

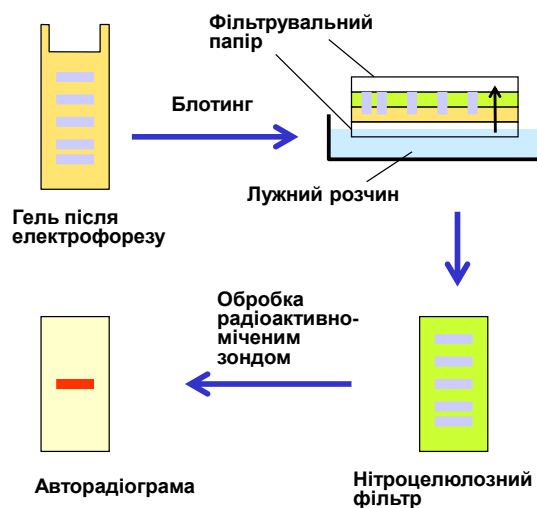

Рис. 11.4. Блот-гібридизація.

У такий спосіб можна встановити, наприклад, наявність у складних сумішах нуклеїнових кислот специфічних послідовностей ДНК. Одне із застосувань блотингу за Саузерном полягає у дослідженні ступеня захищеності ДНК білками в конкретних геномних зонах живої клітини. Першим етапом процедури під назвою *непрямого кінцевого мічення* є обмежена деградація ДНК нуклеазою у клітинних ядрах – чутливість до нуклеази залежить від ступеня доступності ДНК. Після цього виділяють сумарний препарат фрагментів ДНК, розділюють шляхом електрофорезу, здійснюють блотинг і обробляють нітроцелюлозний фільтр радіоактивно міченим зондом до певної ділянки геному. На авторадіограмі візуалізуються (або ні, якщо ДНК була доступною і піддалась деградації) фрагменти ДНК з цієї зони.

Варіацією саузерн-блотингу є *нозерн-блотинг*, який відрізняється лише тим, що на гель для електрофорезу наносять препарат виділеної РНК. Гібридизація з міченим зондом на нітроцелюлозному фільтрі дозволяє ідентифікувати певну РНК у препараті. Назва методу (nothern) є просто жартівливою аналогією з буквальним значенням прізвища Саузерна.

ДНК-чіпи

Проаналізувати одночасно велику кількість фрагментів ДНК або РНК (у тому числі, тотальний препарат РНК, що продукується клітинами певного типу) дозволяють методи, що базуються на використанні так званих ДНК-чіпів (DNA-microchips), відомих також як ДНК-мікроареї (DNA-microarrays). Такий чіп являє собою силіконову поверхню, до якої на мікроділянці пришито однакові одноланцюгові фрагменти ДНК довжиною до 1 тис. пар основ. Сітка чіпа містить кілька тисяч таких мікроплям, кожна з яких відповідає певній відомій геномній ділянці. Більш популярними є чіпи, на поверхні яких синтезуються короткі (до 20 нуклеотидів) олігонуклеотиди: велика кількість однакових олігонуклеотидів, що походять з однієї ділянки геному, синтезуються поряд, і таким чином, невелика зона містить ДНК, комплементарну індивідуальній геномній ділянці (рис. 11.5).

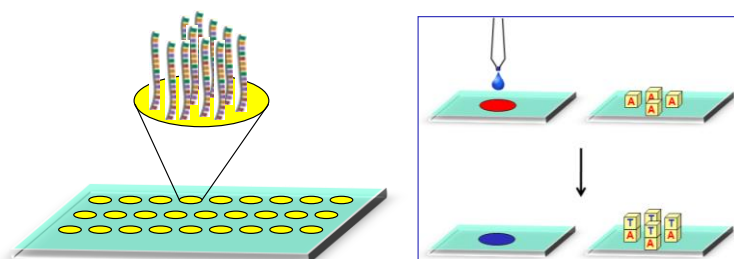

Рис. 11.5. ДНК-чіп і схема його виготовлення шляхом мікроструменя розчину нуклеотидів певного типу на поверхню.

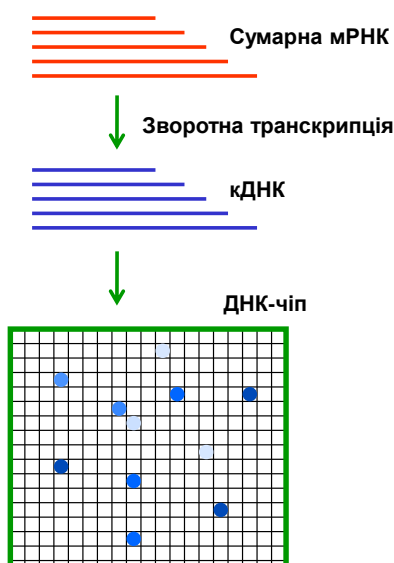

Рис. 11.6. Аналіз сумарної мРНК за допомогою ДНК-чіпа.

Так звані "черепичні" ареї (tiling arrays) являють собою ДНК-чіпи, на поверхні яких розташовано кілька мільйонів проб – кожна складається з олігонуклеотидів одного типу. Послідовності олігонуклеотидів є невеличкими фрагментами геному, які перекриваються – усі проби покривають повну послідовність геному або його зони з кроком, наприклад, у чотири нуклеотиди.

Використання ДНК-чіпів базується на гібридизації на них сумішей одноланцюгових

флуоресцентно мічених нуклеїнових кислот – факт гібридизації легко встановити по флуоресценції мікроплями, причому інтенсивність цієї флуоресценції свідчить про рівень присутності нуклеїнової кислоти певної нуклеотидної послідовності у вихідній суміші. Одну з типових схем зображено на рис. 11.6. Сумарна мРНК, отримана з клітин певного типу, використовується як матриця в реакції зворотної транскрипції. Поряд зі звичайними, до реакційної суміші додається флуоресцентний аналог одного з нуклеозидтрифосфатів. У результаті отримують препарат флуоресцентно мічених кДНК (комплементарних ДНК-копій молекул мРНК). Після гібридизації з кДНК чіп аналізують за допомогою флуоресцентного мікроскопа: наявність флуоресцентної плями свідчить про активність певного гена, інтенсивність флуоресценції – про рівень цієї активності.

Клонування ДНК

Перша проблема, що зазвичай постає перед дослідником, – отримання в достатній кількості предмета свого дослідження. Ефективним підходом, що дозволяє "розмножити" будь-який конкретний фрагмент ДНК, є техніка клонування цієї ДНК у бактеріальних клітинах: фрагмент, що цікавить, вбудовується у ДНК-вектор, і отримана у результаті *рекомбінантна молекула ДНК* вводиться у клітину (так звана *трансформація*). Далі залишається зачекати зростання бактеріальної культури – бактерія використовується як біореактор.

Основними інструментами для створення рекомбінантних ДНК – *рекомбінантних технологій* або *генетичної інженерії* – слугують природні ферменти, що каталізують реакції деградації або синтезу нуклеїнових кислот. Зокрема, важлива роль належить ендонуклеазам рестрикції – **рестриктазам** – ферментам, що здійснюють специфічне впізнання невеликих елементів нуклеотидної послідовності і розрізання ДНК. Назви рестриктаз (існує кілька тисяч таких ферментів, кілька сотень доступні як комерційні препарати) утворюють за таким принципом: перша велика літера позначає рід мікроорганізму, дві маленькі – вид, римські цифри та іноді великі літери – порядковий номер рестриктази серед інших рестриктаз даної бактерії. Наприклад, *EcoRI* – рестриктаза RI із *Escherichia coli*. Рестриктази розділяють на три класи. До першого з них належать ферменти, що впізнають певну специфічну нуклеотидну послідовність і роблять розріз молекули ДНК на невизначеній відстані від неї. Рестриктази другого типу (саме вони використовуються найбільш широко) здійснюють розріз всередині сайту, який специфічно впізнають. До третього класу належать рестриктази, що розрізають ДНК поза межами сайту впізнання, але на чітко визначеній відстані від нього.

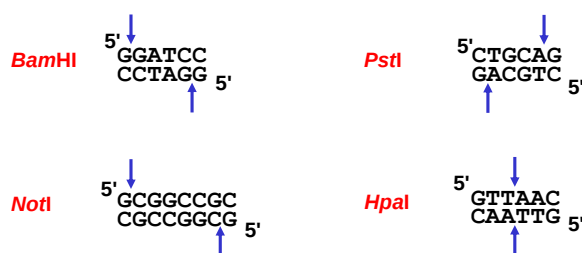

Рис. 11.7. Приклади рестриктних сайтів (стрілками позначено місця розрізів). Рестриктази *BamHI* та *NotI* залишають липкі кінці з 5'-кінцевими виступами, *PstI* – із 3'-кінцевими виступами, *HpaI* – тупі кінці.

Сайтом рестрикції, що впізнається рестриктазою другого класу, є невеликі (чотири, шість, іноді трохи більше пар основ) паліндромні послідовності. Два розрізи, що здійснюються певною рестриктазою, можуть бути розташованими точно один

напроти одного у двох ланцюгах, що приводить до утворення так званих тупих (blunt) кінців. Частіше рестриктази залишають взаємно комплементарні 5'-кінцеві (а іноді 3'-кінцеві) одноланцюгові вирости – липкі (sticky) взаємно комплементарні кінці (рис. 11.7).

Інший важливий ензиматичний інструмент – *ДНК-лігаза* (див. розділ 9), що каталізує утворення фосфодієфірного зв'язка. На рис. 11.8 наведено найпростіший приклад використання рестриктази і лігази для створення рекомбінантної молекули ДНК. У цьому прикладі деякий фрагмент ДНК отримано за допомогою рестриктази *EcoRI*, унаслідок чого він має липкі кінці. Деяка бактеріальна плазмід (циркулярна молекула ДНК, здатна до автономної реплікації у клітині) має у своєму складі тільки один сайт рестрикції *EcoRI* – обробка плазмід цим ферментом розрізає її з утворенням таких самих липких кінців. При об'єднанні двох препаратів ДНК відбувається гібридизація комплементарних липких кінців, а зашивання одноланцюгових розривів лігазою створює рекомбінантну молекулу ДНК. Власне, плазмід і використовується у якості вектора – носія вбудованого в неї фрагмента.

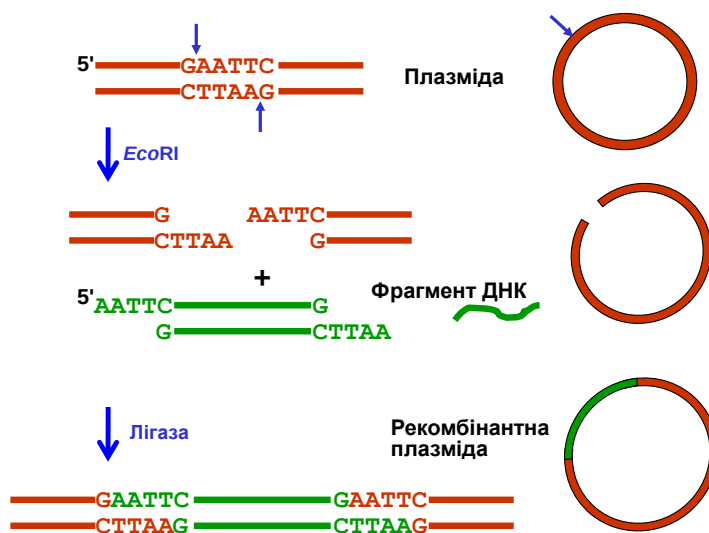

Рис. 11.8. Виготовлення рекомбінантної ДНК: розріз (рестрикція) циркулярної плазмід рестриктазою *EcoRI*, додавання фрагменту ДНК, отриманого за допомогою тієї ж рестриктази, вбудовування фрагменту у плазмід за допомогою лігази.

Фрагменти ДНК із тупими кінцями також можна вбудувати у вектор за допомогою лігази, хоча така реакція є на порядок менш ефективною. За допомогою *термінальної нуклеотидилтрансферази* (фермент, який без участі матриці приєднує нуклеотиди до 3'-кінця) до 3'-кінців фрагмента ДНК можна приєднати, наприклад, одноланцюговий poly(dA)-хвіст, а до 3'-кінців лінійного вектора – poly(dT). При змішуванні між комплементарними одноланцюговими кінцями відбудеться спарювання, остаточне зшивання завершує ДНК-лігаза.

Можна також утворити тупі кінці на фрагментах із липкими кінцями. Для цього або здійснюють видалення одноланцюгових виростів за допомогою нуклеази S1 (нуклеаза, що гідролізує тільки одноланцюгову ДНК), або липкі кінці забудовують за допомогою фрагмента Кленова ДНК-полімерази I *E. coli* (див. розділ 9). Далі до утвореного фрагмента з тупими кінцями додають вирости poly(dA) і вбудовують його у вектор.

У випадку, коли дві молекули ДНК, які потрібно об'єднати, не мають взаємно комплементарних липких кінців (наприклад, були отримані за допомогою різних рестриктаз), може бути застосований короткий дволанцюговий лінкер, що має відповідні вирости на кінцях – комплементарні до виростів на кінцях фрагментів (рис. 11.9). Такий лінкер створюється шляхом гібридизації двох олігонуклеотидів, які, у свою чергу, синтезуються хімічним шляхом. Так званий твердофазний синтез олігонуклеотидів здійснюється за допомогою автоматичних синтезаторів – можна запрограмувати будь-яку довжину і нуклеотидну послідовність. Синтетичні олігонуклеотиди широко застосовуються і при реалізації багатьох інших методик, що описані нижче.

Основними вимогами до плазмиди як вектора є наявність у її складі ориджина реплікації, унікального (одного на плазмиду) сайту, що впізнається певною рестриктазою, і гена стійкості до одного з антибіотиків. Найзручнішими є плазмідні вектори, які містять так званий *полілінкер* – ділянку з певним набором унікальних рестриктних сайтів, що дозволяє підібрати одну з рестриктаз, найпридатнішу для даного випадку.

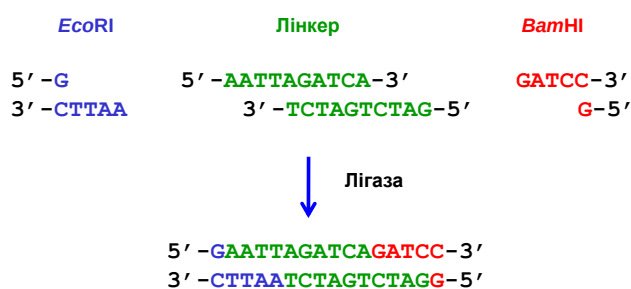

Рис. 11.9. Зшивання двох фрагментів ДНК лігазою за допомогою лінкера.

Після створення рекомбінантної плазмиди її використовують для **трансформації** бактеріальних клітин. Трансформацію здійснюють зазвичай у розчині CaCl_2 або шляхом електропорації (через суспензію клітин проводиться короткий імпульс електричного струму). В обох випадках підвищується проникність клітинної стінки – і рекомбінантна плазміда потрапляє всередину. Зрозуміло, що далеко не всі бактерії отримують плазмиду при трансформації. І тут стає в нагоді ген стійкості до антибіотика: достатньо обробити бактеріальну культуру цим антибіотиком, щоб залишити тільки трансформовані клітини.

Після трансформації клітини висівають у чашки Петрі, розтираючи маленьку порцію суспензії по поверхні твердого поживного середовища, що містить потрібний антибіотик. Далі відбувається автономна реплікація плазмиди та розмноження самих клітин, що приводить до значного зростання загальної кількості плазмід (рис. 11.10). Розмноження клітин зумовлює появу колоній, кожна з яких веде походження від однієї клітини – є її клоном.

Отримані рекомбінантні клони можна зберігати і підтримувати нескінченно довго. У разі потреби клоновані плазмиди виділяють із бактеріальної культури. Метод виділення плазмідної ДНК (лужна екстракція) базується на тому, що плазміда є порівняно невеликим замкненим кільцем: при денатурації у лузі, хоча подвійна спіраль руйнується, два ланцюги ДНК не здатні розійтися. При швидкій ренатурації довгі одноланцюгові фрагменти бактеріальної хромосоми безладно гібридизуються і утворюють нерозчинний

клубок (осаджуються при центрифугуванні), тоді як плазміди легко відновлюють свій нативний стан (залишаються в надосадовій рідині).

Обробка виділених плазмід тією самою рестриктазою, що була використана при виготовленні рекомбінантної молекули, дозволяє вирізати з вектора клонований фрагмент ДНК, який після цього можна відокремити за допомогою гел-електрофорезу.

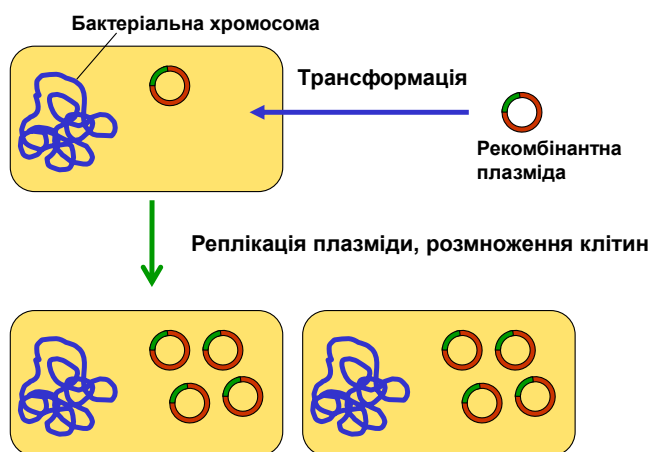

Рис. 11.10. Розмноження рекомбінантної плазмиди в бактеріальних клітинах.

Трансформація бактерій плазмідами тим ефективніша, чим меншою за розміром є плазмід. Відповідно, існує обмеження в розмірі фрагментів, що їх можна клонувати описаним шляхом, – до 10 тис. пар основ. Альтернативною, але цілком аналогічною технікою, що дозволяє працювати з фрагментами довжиною ~20 тис. пар основ, є клонування ДНК із використанням векторів на основі бактеріофага λ (див. розділ 6). За допомогою рестриктази і лігази фрагмент ДНК вбудовується у фагову ДНК замість ділянки, що містить гени, які відповідають за інтеграцію фагової ДНК у бактеріальний геном (гени лізису та білків оболонки при цьому працюють нормально). До рекомбінантної ДНК (важливо тільки, щоб її розмір – ~50 тис. пар основ – приблизно співпадав з розміром ДНК бактеріофага) додаються порожні фагові оболонки, і здійснюється збирання фагових частинок *in vitro*. Рекомбінантними бактеріофагами (які не здатні реалізувати шлях лізогенії) заражають бактеріальну культуру, де відбувається їхнє розмноження.

Використовуючи вектори на основі *космід*, можна клонувати фрагменти ДНК довжиною ~40 тис. пар основ. Косміда є плазмідною, яка крім ориджину, сайтів рестрикції та генів стійкості до антибіотиків містить два *cos*-сайти: липкі кінці лінійної молекули ДНК бактеріофага λ . Саме за рахунок *cos*-сайтів лінійна молекула фагової ДНК циркуляризується після її проникнення в бактеріальну клітину. У лінійну космід з такими липкими кінцями вбудовується фрагмент ДНК, який бажано клонувати. Рекомбінантна косміда (розміром близько 50 тис. пар основ) упаковується *in vitro* у фагові частинки, якими обробляють бактеріальну культуру. У цьому випадку бактеріофаг використовується як ефективний засіб трансформації: лінійна косміда проникає у клітину, де циркуляризується за рахунок *cos*-сайтів і бактеріальної лігази. Далі циркулярна косміда розмножується як звичайна плазмід (див. схему на рис. 11.10).

Для клонування фрагментів ДНК від 100 тис. пар основ використовують спеціально сконструйовані вектори ВАС (Bacterial Artificial Chromosome) і YAC (Yeast Artificial Chromosome). ВАС-вектори створено на основі F-плазмід бактерій, YAC-вектор являє собою штучну дріжджову мініхромосому, яка містить центромеру, теломери й точку початку реплікації. У такий вектор можна ввести чужорідний фрагмент ДНК

розміром понад 100 тис. пар основ. Така мініхромосома, уведена в дріжджову клітину, буде реплікуватися й поводити себе аналогічно іншим дріжджовим хромосомам при мітотичному поділі.

Бібліотеки клонів

Вище було розглянуто принципи клонування деякого фрагмента ДНК. Але звідки береться цей фрагмент? Для того, щоб працювати з певною ділянкою ДНК (наприклад, певним геном) спочатку здійснюють клонування великої кількості різноманітних фрагментів геному – створюють бібліотеку клонів (*геномну бібліотеку*), серед яких уже шукають потрібний.

Стандартна процедура створення бібліотеки – метод дробовика (shotgun) – розпочинається з часткової (протягом обмеженого часу) обробки всієї геномної ДНК певною рестриктазою – таким чином, щоб отримати набір різноманітних фрагментів певної середньої довжини, які перекриваються (рис. 11.11). Усі такі фрагменти вбудовують у вектори, здійснюють трансформацію і висівають трансформовані бактерії на тверде середовище: набір колоній – це набір різноманітних клонів, кожен з яких містить один із фрагментів геному.

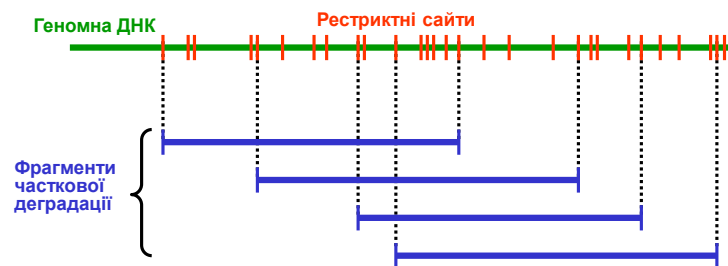

Рис. 11.11. Метод дробовика.

Аналогічно створюють бібліотеки клонів кДНК. Для цього спочатку виділяють сумарну мРНК із клітин певного типу. Використовуючи зворотну транскриптазу та оліго(dT), що комплементарні 3'-кінцевим polyA-хвостам мРНК, як праймери, на цих мРНК синтезують комплементарні ланцюги ДНК. Видаляють ланцюг РНК РНКазою і добудовують другий ланцюг ДНК за допомогою фрагмента Кленова ДНК-полімерази I. Далі отримані молекули кДНК піддають клонуванню. На відміну від геномної бібліотеки, бібліотека клонів кДНК містить тільки кодуючі послідовності (екзони) генів і тільки таких, котрі є активними в клітинах даного типу.

Один із способів знайти потрібну нуклеотидну послідовність серед бібліотеки клонів – гібридизація клонованої ДНК із радіоактивно-міченим ДНК-зондом (рис. 11.12). Колонії бактерій у чашці Петрі частково переносять на нітроцелюлозний фільтр – роблять своєрідну репліку. Здійснюється лізис клітин, депротейнізація та денатурація ДНК у лужному розчині. Після висушування фільтра одноланцюгова ДНК необоротно фіксується на ньому. Фільтр обробляють радіоактивно-міченою ДНК певної послідовності – зондом, який гібридується з тим клоном, до якого він є комплементарним. Детектування гібридизації за допомогою авторадіографії дозволяє ідентифікувати розшукуваний клон.

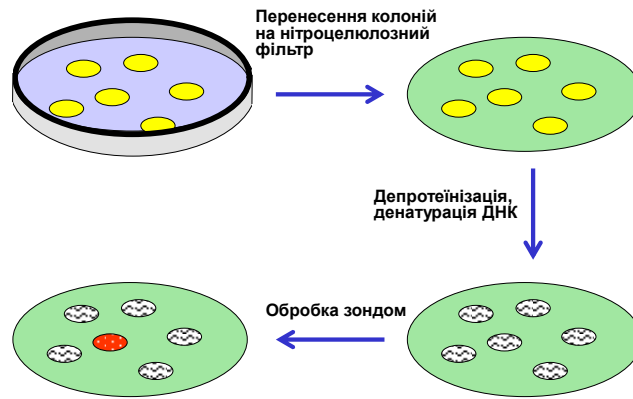

Рис. 11.12. Гібридизація клонованої ДНК із радіоактивним зондом на нітроцелюлозному фільтрі.

Зрозуміло, що описаний скринінг бібліотеки клонів залежить від наявності зонда. Одна з можливостей приготувати зонд базується на відомостях про амінокислотну послідовність білка того гена, клон якого потрібно відшукати (або білка-гомолога іншого організму). Хімічний синтез короткого олігонуклеотиду (~20 нуклеотидів) із послідовністю, що відповідає фрагменту амінокислотної послідовності білка й тому має бути комплементарною ділянці ДНК клону, дозволяє отримати зонд. Після внесення радіоактивної мітки такий олігонуклеотид можна використати для гібридизації. Проте, зважаючи на виродженість генетичного коду, бажано синтезувати набір послідовностей, які відповідають усім можливим комбінаціям кодонів для даної ділянки послідовності амінокислот. Суміш таких альтернативних олігонуклеотидів, один із яких є напевно комплементарним, і використовують як зонд.

Замість синтезу набору олігонуклеотидів можна обійтися синтезом лише одного зонда, використовуючи базу даних EST (Expressed Sequences Tag). База є загальнодоступною колекцією великої кількості коротких (200–400 пар основ) фрагментів послідовностей кДНК багатьох організмів. Щоб приготувати зонд, достатньо знайти в EST-базі коротку ділянку, яка відповідає фрагменту послідовності білка, і синтезувати її.

Полімеразна ланцюгова реакція

Метод полімеразної ланцюгової реакції (ПЛР, або PCR – Polymerase Chain Reaction), що був розроблений як альтернатива для клонування, є сьогодні основним засобом багатократного збільшення кількості бажаного фрагмента ДНК – ампліфікації. ПЛР – це реакція синтезу ДНК *in vitro*, яка повторюється багато разів: синтезовані ланцюги стають матрицями для синтезу в наступному циклі реакції. Для здійснення ПЛР треба знати принаймні короткі послідовності ДНК на кінцях того фрагмента, що має бути ампліфікований.

Реакційна суміш містить слідову кількість вихідної ДНК, надлишкові кількості двох синтетичних праймерів до кінців фрагмента, нуклеозидтрифосфати чотирьох типів і ДНК-полімеразу *Taq* термофільної бактерії *Thermus aquaticus* (або її аналог іншого термофільного організму). Використання саме полімерази *Taq* зумовлено тим, що вона здатна працювати за підвищеної температури і не піддається денатурації за дуже високих температур.

У першому циклі ПЛР (рис. 11.13) відбувається нагрівання суміші до ~95 °C (денатурація ДНК) і охолодження до ~60 °C (точні значення обох температур

підбираються у кожному конкретному випадку, виходячи із нуклеотидної послідовності праймерів). Після охолодження до такої все ще досить високої температури ланцюги ДНК не ренатурують, але праймери (оскільки вони присутні в досить високих концентраціях) знаходять свої комплементарні ділянки й зв'язуються з ними. Полімераза *Taq* починає працювати, подовжуючи ці праймери.

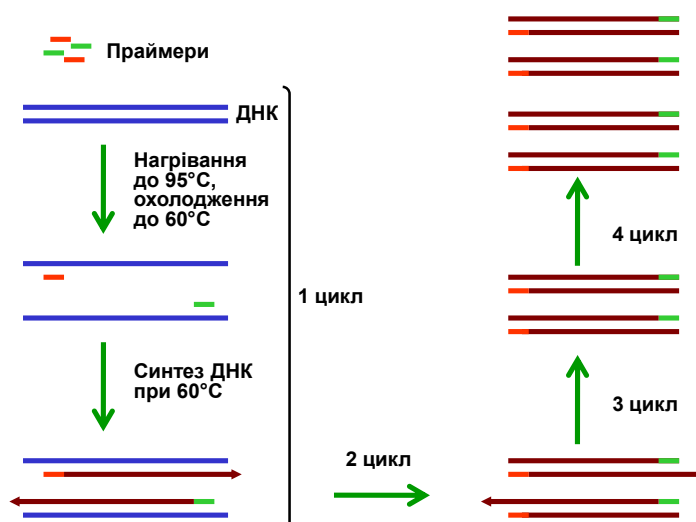

Рис. 11.13. Полімеразна ланцюгова реакція. Наведено приблизні значення температур. Деякі матриці, довжина яких виходить за межі ділянки, обмеженої двома праймерами, не показано (кількість таких матриць після багатьох циклів залишається дуже малою).

Усі наступні цикли ПЛР (реакція здійснюється в автоматичному режимі на приладі, що називається ампліфікатором) полягають у нагріванні суміші до 95 °С, яке змінюється охолодженням до 60 °С. Після другого циклу будуть знов синтезовані дві такі самі молекули, як після першого, а також дві молекули, котрі зображено на рис. 11.13. Після третього циклу – дві такі самі молекули, що й після першого, дві такі ж, як після другого, а також дві молекули, довжина яких чітко обмежена двома праймерами (рис. 11.13). Далі кількість таких коротких матриць буде зростати, і після 30-го циклу їх буде в мільйон разів більше, ніж вихідних довгих матриць.

Метод ПЛР має надзвичайно широке застосування. Він використовується кожного разу, коли є необхідність детектувати та дослідити невелику кількість ДНК, у тому числі – у складі неочищеного біологічного матеріалу. ПЛР застосовують також у комбінації з клонуванням: ампліфікований ДНК-продукт можна клонувати й використати, наприклад, для синтезу білка (див. нижче); ампліфікація за допомогою ПЛР стає в нагоді для збільшення невеликої кількості клонованої ДНК.

Прикладом одного з численних застосувань ПЛР для аналізу ДНК є сучасний варіант методу **фінгерпринтингу ДНК** (DNA fingerprinting). Метод базується на факті наявності в еукаріотичних геномах мінісателітних повторів (див. розділ 4) – невеликих елементів послідовності, що тандемно повторюються в різних місцях геному кілька разів. Розподіл локусів за кількістю повторів є індивідуальним – так само, як відбитки пальців. З метою ідентифікації особи (чи особи – у криміналістиці, судових справах тощо) невелику кількість геномної ДНК використовують для ампліфікації таких локусів. Продукти ампліфікації розділюють за допомогою електрофорезу: на електрофореграмі представлено специфічний для особи набір фрагментів різної довжини, тобто різної кількості повторів мінісателіта – своєрідний молекулярний відбиток (DNA fingerprint).

Серед різноманітних застосувань ПЛР слід окремо виділити **спрямований мутагенез** – "редагування" послідовності ампліфікованого фрагменту ДНК шляхом внесення в неї нуклеотидних замін. Одна з популярних процедур внесення таких замін – так званий QuikChange® – схематично зображена на рис. 11.14.

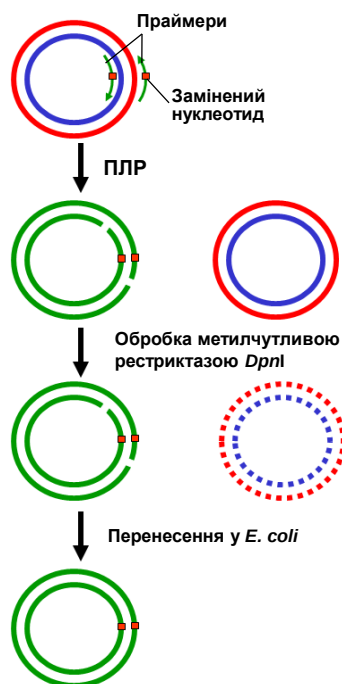

Рис. 11.14. Спрямований мутагенез за допомогою ПЛР: процедура QuikChange® для внесення нуклеотидних замін.

Як матриця для ампліфікації використовується циркулярна ДНК (рекомбінантна плазміда), котра містить послідовність-мішень. Обидва праймери (комплементарні до різних ланцюгів на одній ділянці) містять замінені нуклеотиди (що формують замінену нуклеотидну пару). Вихідна циркулярна ДНК (виділяється із відповідного штаму *E. coli*) є при цьому метильованою по сайтах рестрикції *DpnI* (тільки метильовані сайти є субстратом для цієї рестриктази). Після ПЛР утворюються циркулярні молекули із одноланцюговими розрізами, що містять замінену нуклеотидну пару (рис. 11.14) – зрозуміло, що продукти ампліфікації не є метильованими. Обробка рестриктазою дозволяє позбутись вихідних молекул без нуклеотидної заміни. Після перенесення у бактеріальну клітину одноланцюгові розриви в циркулярних молекулах репаруються (або застосовується лігаза перед трансформацією) і відбувається клонування послідовності-мішені, яка містить замінену нуклеотидну пару.

ПЛР застосовують також для ампліфікації РНК у вигляді її кДНК-копії – після синтезу кДНК на РНК за допомогою зворотної транскриптази: варіант ПЛР, що позначається як RT-PCR (Reverse Transcriptase Polymerase Chain Reaction). Аббревіатура RT-PCR використовується також у іншому значенні – Read Time Polymerase Chain Reaction (інше позначення QRT-PCR – Quantitative Read Time Polymerase Chain Reaction): процедура, в якій ампліфікація ДНК супроводжується визначенням її кількості. Такий кількісний варіант ПЛР застосовують з метою оцінити вміст (по відношенню до контрольного зразка) певного фрагмента ДНК у вихідному матеріалі.

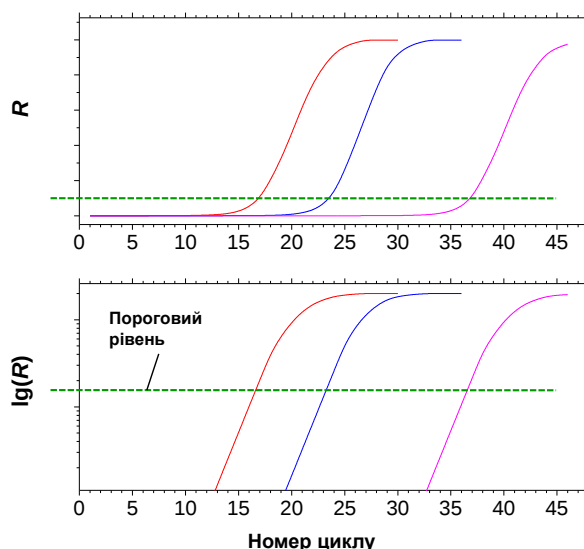

Рис. 11.15. Ідеалізовані криві ампліфікації (у двох варіантах представлення) трьох препаратів ДНК (вихідна кількість знижується зліва направо) під час кількісної ПЛР. R – концентрація ДНК у реакційній суміші в умовних одиницях. Пороговий рівень – горизонтальна лінія, що проводиться приблизно через центр лінійної ділянки логарифмічних кривих, точка перетину кривої і горизонтальної лінії дає пороговий номер циклу C_T .

Типовий вигляд кривих ампліфікації, отриманих у процесі кількісної ПЛР, зображено на рис. 11.15. Оцінка вмісту ДНК у вихідному зразку базується на наступному принципі: чим більше ДНК у вихідному матеріалі, тим раніше (за меншу кількість циклів ампліфікації) можна отримати деяку високу концентрацію цієї ДНК за рахунок ПЛР. Для такої оцінки криві ампліфікації будують у логарифмічному масштабі – лінійна ділянка відповідає експоненційному зростанню кількості ДНК (у два рази після кожного циклу, згодом настає виснаження реакційної суміші і темпи росту знижуються). Приблизно через центр такої ділянки проводять горизонтальну *порогову лінію*. На осі ординат вона відсікає певну порогову кількість ДНК R_T , перетин лінії з кривою ампліфікації дає порогове значення номеру циклу C_T , на якому ця кількість досягається. Якщо кількість ДНК у вихідному зразку R_0 , то, оскільки у кожному циклі кількість ДНК зростає удвічі, $R_T = R_0 \times 2^{C_T}$. Таке саме рівняння можна записати для деякого стандартного зразка (одна з кривих на рис. 11.15 може бути таким стандартом), де замість R_0 буде стояти вихідна кількість у цьому стандартному зразку R_S , а замість C_T – номер порогового циклу для стандартної кривої C_S . Тоді відносна кількість ДНК у досліджуваному зразку $R_0 / R_S = 2^{\Delta C_T}$, де $\Delta C_T = C_S - C_T$. Насправді замість двійки у цих рівняннях повинна фігурувати ефективність ампліфікації E – величина, зазвичай дещо менша двох, яка може бути визначена шляхом ампліфікації низки розведень стандартного зразка.

Оцінка концентрації ДНК у реакційній суміші під час кількісної ПЛР здійснюється завдяки використанню флуоресцентних барвників. Найбільш популярним є застосування барвника типу SYBR[®]Green. Барвник зв'язується з дволанцюговою ДНК за рахунок інтеркаляції, багатократно підвищуючи при цьому інтенсивність своєї флуоресценції. Тобто, крива ампліфікації відображає інтенсивність флуоресценції, яка є пропорційною до концентрації дволанцюгової ДНК.

Детекція за допомогою SYBR[®]Green не є високоспецифічною – певна частина дволанцюгової ДНК у суміші може бути продуктом неспецифічної ампліфікації. Інші

методи детекції базуються на використанні специфічних зондів. Одним із популярних підходів такого типу є застосування зондів TaqMan[®]. Зонд являє собою олігонуклеотид, комплементарний до одного з ланцюгів всередині фрагменту, що піддається ампліфікації (рис. 11.16). До кінців зонду приєднані флуоресцентний барвник і гасник, який пригнічує флуоресценцію, – вільний чи зв'язаний з матрицею зонд практично не випромінює. Під час ПЛР зонд піддається деградації за рахунок 5'-екзонуклеазної активності Taq-полімерази (яка є гомологом ДНК-полімерази I *E. coli*, див. розділ 9) – барвник звільнюється, що супроводжується його флуоресценцією.

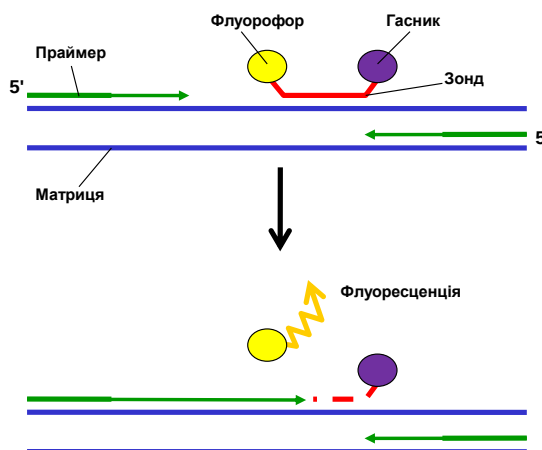

Рис. 11.16. Оцінка концентрації ДНК під час кількісної ПЛР за допомогою зонду TaqMan[®].

Секвенування ДНК

Клонований або ампліфікований фрагмент ДНК можна дослідити різними способами, однак найвичерпнішу інформацію дає встановлення нуклеотидної послідовності (sequence) фрагмента – секвенування. Методи секвенування ДНК лежать в основі багатьох дослідницьких підходів у молекулярній біології, а також широко використовуються для молекулярної діагностики.

Метод Сангера

Розроблений ще у 1977 році, метод Сангера (Frederick Sanger), що відноситься до категорії методів *секвенування шляхом синтезу*, залишається досить популярним і сьогодні. На рис. 11.17 показано схему цього класичного методу у його сучасному варіанті, що реалізується автоматизованими секвенаторами. Ампліфікований за допомогою ПЛР фрагмент денатурують: власне секвенуванню піддається одноланцюгова ДНК. До реакційної суміші додають праймер, повний набір дезоксинуклеозидтрифосфатів (dNTP), ДНК-полімеразу та невелику кількість дидезоксинуклеозидтрифосфатів (ddNTP) усіх чотирьох типів. Дидезоксинуклеотид відрізняється тим, що містить атом Н замість ОН-групи не тільки при 2'-, а також і при 3'-атомі пентози (рис. 1.17). Включення такого нуклеотиду в ланцюг, що синтезується, призведе до зупинки синтезу внаслідок відсутності 3'-ОН-групи на його кінці. Оскільки ddNTP присутні у невеликій концентрації, така подія буде відбуватись на різних матрицях у різних точках ланцюга – в усіх, де, наприклад, аденін розташований напроти тиміну в складі матриці.

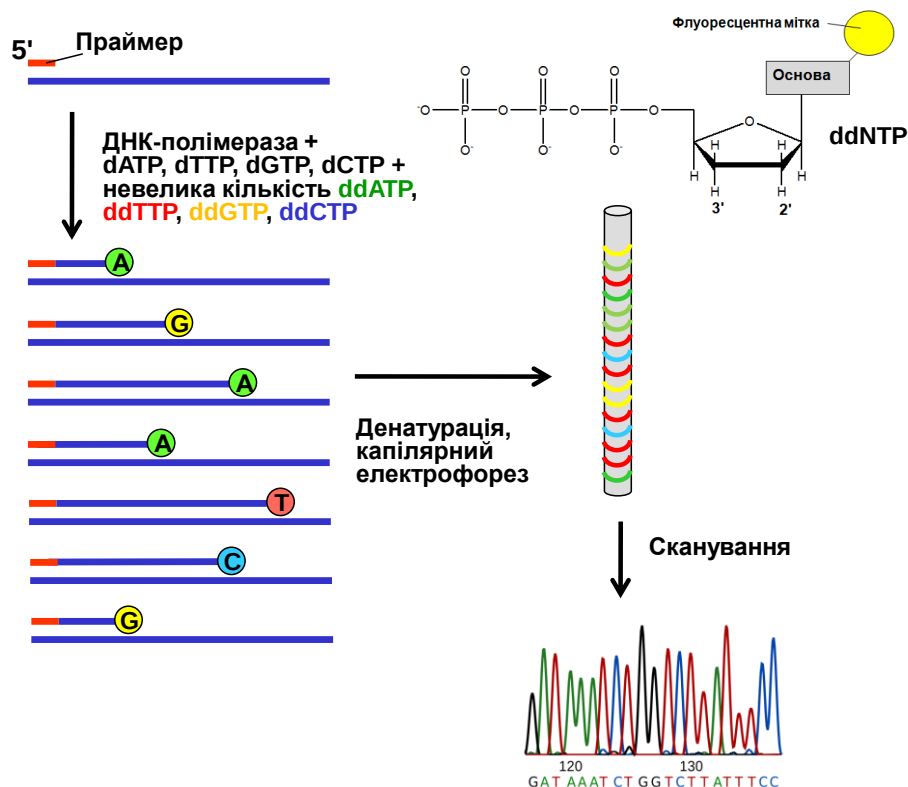

Рис. 11.17. Секвенування ДНК за Сангером: схема синтезу ДНК у присутності ddNTP – дидезоксинуклеозидтрифосфатів. Одноланцюгові продукти синтезу аналізуються за допомогою капілярного електрофорезу – розподіл смуг дозволяє прочитати послідовність.

Після закінчення реакції синтезу усі продукти піддають денатурації і отримують набір одноланцюгових фрагментів від праймера до 3'-кінцевого нуклеотиду. При цьому кінцеві нуклеотиди є флуоресцентно міченими: ddNTP кожного типу модифікований специфічною для нього флуоресцентною міткою, яка випромінює у певному спектральному діапазоні (випромінювання чотирьох міток має просто різний колір). Отже, колір випромінювання визначає тип кінцевого нуклеотиду, а довжина фрагменту – порядковий номер цього нуклеотиду у складі ланцюга. На завершальному етапі проводять капілярний електрофорез і сканують гель лазерним променем, що збуджує флуоресценцію міток у смугах. Як показано на рис. 11.17, таке сканування дозволяє прочитати нуклеотидну послідовність.

Метод Сенгера дає змогу з високою точністю отримати послідовність фрагмента довжиною до 1000 нуклеотидів. Він є зручним тоді, коли треба здійснити секвенування одного чи невеликої кількості деяких фрагментів ДНК. Але у випадку секвенування цілих геномів цей метод виявляється занадто довгим і витратним. Для одночасного секвенування мільйонів фрагментів ДНК сьогодні використовуються методи другого покоління, які є значно швидшими і дешевшими.

Методи секвенування другого покоління

Усі методи секвенування другого покоління передбачають подібні підготовчі процедури з метою одночасної ампліфікації великої кількості різноманітних, отриманих у той чи інший спосіб, одоланцюгових фрагментів ДНК. У випадку встановлення

нуклеотидної послідовності геному на підготовчому етапі геномна ДНК подрібнюється на невеликі фрагменти довжиною 300-500 пар основ. Потім до кінців усіх фрагментів пришивають лігазою невеликі стандартні ділянки ДНК двох типів – *адаптори*. Далі необхідно відібрати тільки ті фрагменти, до двох кінців яких пришито *два різні* адаптори (зрозуміло, що після лігування буде отримана суміш трьох типів продуктів, рис. 11.18). Це завдання вирішується завдяки модифікації кінцевої ділянки одного з ланцюгів одного з адапторів біотином (рис. 11.18). Біотин (вітамін Н) та бактеріальний білок стрептавідин вступають у надзвичайно міцну взаємодію, що часто використовується для міцного пришивання макромолекул до різноманітних поверхонь. У даному випадку суміш отриманих продуктів лігування пропускають через колонку, заповнену кульками, вкритими стрептавідином. Як зрозуміло зі схеми на рис. 11.18, тільки два типи продуктів затримуються на колонці, а після денатурації дволанцюгової ДНК тільки один тип ланцюгів змивається з колонки – у такий спосіб отримують набір (бібліотеку) різноманітних одноланцюгових фрагментів ДНК, до кінців яких пришиті два різні стандартні адаптори А і В.

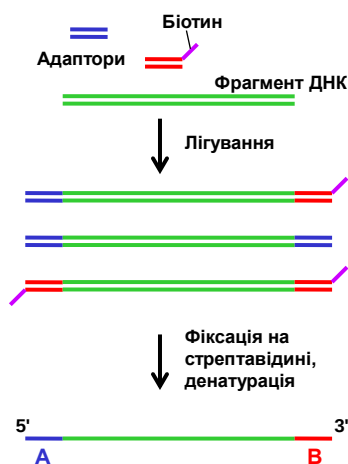

Рис. 11.18. Приготування бібліотеки фрагментів ДНК для наступного секвенування.

У методі *піросеквенування* на наступному етапі всі ці фрагменти змішуються з компонентами, необхідними для здійснення ПЛР (у тому числі праймерами, комплементарними адапторам А). Крім того, до суміші додають великий надлишок мікрокульок, до поверхні яких пришиті праймери, комплементарні адапторам В, і роблять емульсію розчину в олії. Кожна кулька слугує зародком, навкруг якого утворюється мікрокрапля водного розчину – своєрідний мікрореактор, що містить усі компоненти для ПЛР і тільки один певний фрагмент ДНК (не більше одного – завдяки великому надлишку кульок). Далі у такій емульсії, нагріваючи і охолоджуючи її, здійснюють ПЛР. Перші етапи реакції показано на рис. 11.19. У результаті відбувається ампліфікація фрагментів (до кількох мільйонів копій), комплементарних вихідному, пришитих до поверхні мікрокульки.

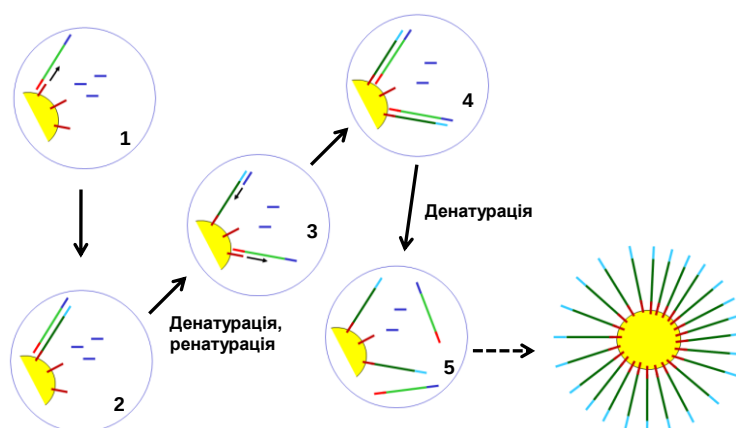

Рис. 11.19. Перші стадії ампліфікації ДНК на поверхні мікрокульки: (1) адаптор В фрагмента ДНК гібридується з комплементарним праймером на поверхні кульки; (2) синтезується комплементарна копія фрагмента, приєднана до поверхні кульки; (3) після нагрівання і охолодження вихідний фрагмент гібридується з іншим праймером на поверхні кульки, праймер у реакційній суміші – з кінцевою ділянкою шойно синтезованого фрагмента; (4) відбувається синтез відповідних ланцюгів; (5) після денатурації маємо два ідентичні фрагменти, приєднані до кульки, і дві комплементарні до них матриці для наступних раундів ампліфікації.

Далі усі кульки з ампліфікованими фрагментами ДНК завантажують у мікрокомірки реактора (по одній кульці на комірку), туди ж розміщують кульки меншого розміру, до поверхні яких пришиті два ферменти: сульфурілаза і люцифераза (рис. 11.20, а). Реактор омивається розчином, де присутні ДНК-полімераза, праймер (що гібридується з адаптором А) і аденозинфосфосульфат (APS). Нуклеозидтрифосфати подаються в реакційну суміш імпульсно один за одним: коли нуклеотид певного типу виявляється комплементарним матриці та включається у зростаючий ланцюг у даній комірці, у розчин вивільнюється пірофосфат PP_i – саме ця обставина використовується для детекції приєднання нуклеотиду, звідки і походить назва методу. За рахунок активності сульфурілази пірофосфат замінює сульфат у складі APS, перетворюючи цю сполуку на АТР. У присутності АТР люцифераза каталізує реакцію за участі люциферину, яка супроводжується випромінюванням хемілюмінесценції (рис. 11.20, б). Світловий сигнал фіксується оптичною системою – наявність такого сигналу від даної комірки свідчить про приєднання відповідного нуклеотиду (рис. 11.20, в). При цьому оптична система вимірює інтенсивність випромінювання – удвічі більш інтенсивний сигнал свідчить про приєднання двох однакових нуклеотидів поспіль, утричі – трьох і т.д. Після детекції сигналу реакційна суміш відмивається від залишкових реагентів і до неї подається наступний нуклеотид. Послідовність люмінесцентних сигналів від кожної комірки (так звана *флауграма*, рис. 11.20, г) читається як нуклеотидна послідовність.

Після встановлення послідовностей усіх фрагментів (які отримані випадковим шляхом і тому перекриваються) пошук однакових нуклеотидних ділянок на кінцях дозволяє визначити порядок розташування фрагментів. Описана процедура дає змогу встановити послідовність приблизно 200 млн. пар основ за 4,5 години.

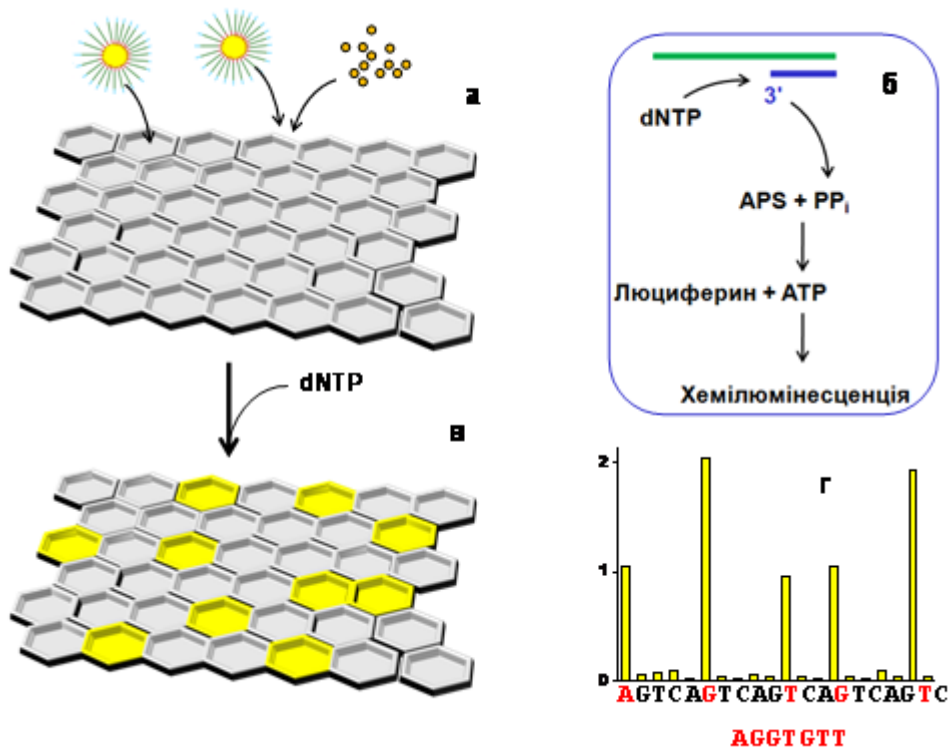

Рис. 11.20. Завершальна стадія піросеквенування. У комірки реактора завантажуються кульки з ампліфікованими фрагментами ДНК і кульки меншого розміру з пришитими до них сульфурілазою та люциферазою (а); у відповідь на приєднання нуклеотиду випромінюється світло (б, в); цикл повторюється багато разів з усіма типами нуклеотидів для отримання флауграми, яка дозволяє прочитати послідовність (г).

Дуже схожа на піросеквенування, але значно дешевша і більш швидка технологія – **іонне напівпровідникове секвенування** (ion torrent (semiconductor) sequencing). Перші стадії співпадають зі щойно описаними, але ця методика відрізняється способом детекції: кожна комірка реактора з'єднана з напівпровідниковим мікро-рН-метром. Крім пірофосфату, при приєднанні нуклеотиду до зростаючого ланцюга у розчин вивільняється протон H^+ – саме ця подія, яка детектується рН-метром, і слугує сигналом про таке приєднання у даній комірці.

Метод Illumina – інша популярна процедура швидкого секвенування другого покоління, розроблена компанією Solexa (сьогодні реалізується компанією Illumina, США). У даному випадку все починається також із отримання одноланцюгових фрагментів із двома типами адапторів на кінцях. Потім ці фрагменти пришивають до підложки, до якої щільно пришиті два типи праймерів, комплементарні адапторам.

Ампліфікація фрагментів відбувається шляхом "твердофазної" ПЛР. Кожен фрагмент утворює "місток", комплементарно взаємодіючи своїм вільним кінцем з відповідним праймером (рис. 11.21, а). ДНК-полімераза подовжує цей праймер, і, таким чином, після першого раунду ПЛР синтезується комплементарний ланцюг, пришитий до підложки. Після багатьох раундів фрагмент ампліфікується, утворюючи на підложці пляму, що складається з пришитих одноланцюгових комплементарних фрагментів – кілька мільйонів таких плям генерується на підложці.

Процедура секвенування полягає в тому, що до підложки, яка знаходиться у проточній камері, додаються модифіковані нуклеозидтрифосфати всіх чотирьох типів та інші необхідні компоненти ДНК-полімеразної реакції, у тому числі однаковий для

всіх праймер до одного з адапторів (в межах плями як матриця використовується тільки половина ланцюгів). Модифікація dNTP полягає в тому, що всі вони містять заблоковану 3'-ОН-групу дезоксирибози (синтез не може бути продовжений після приєднання такого нуклеотиду), а до основи кожного типу приєднана специфічна флуоресцентна мітка, яка випромінює у певному спектральному діапазоні. Після проходження реакції всі dNTP, що не прореагували, відмиваються: якщо приєднання нуклеотиду певного типу відбулося у даній плямі (на даному фрагменті ДНК), цей факт фіксується за флуоресцентним сигналом, при цьому за довжиною хвилі випромінювання (кольором) встановлюють тип приєднаного нуклеотиду (рис. 11.21, б). Далі здійснюється відщеплення усіх флуоресцентних міток, хімічним шляхом розблоковується 3'-ОН-група кінцевого нуклеотиду і повторюється наступний раунд полімеразної реакції.

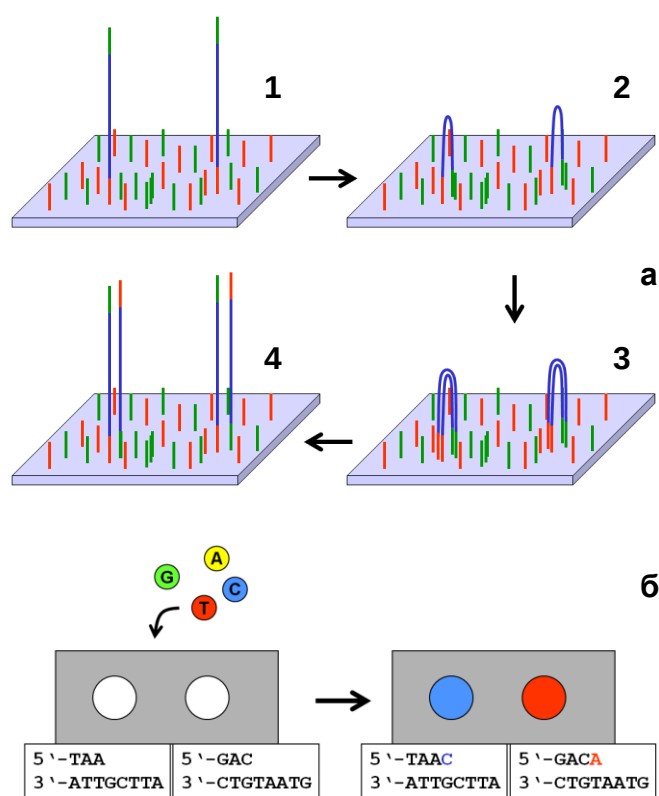

Рис. 11.21. Схема секвенування ДНК методом Illumina. *а:* Ампліфікація фрагментів ДНК – одноланцюгові фрагменти пришиваються до підложки з праймерами (1), формують місток (2), після першого раунду синтезу ДНК (3) і денатурації (4) утворюються два комплементарні фрагменти, розташовані поряд. *б:* Дві плями ампліфікованої ДНК на підложці – додаються флуоресцентно-мічені нуклеозидтрифосфати, приєднання яких детектується за флуоресцентним сигналом.

Секвенування індивідуальних молекул

Методи секвенування індивідуальних молекул (SMRT-sequencing – Single Molecule Real Time) спрямовані на визначення послідовностей *індивідуальних* фрагментів ДНК у реальному часі і не потребують стадії ампліфікації.

Одним з таких підходів є *секвенування за допомогою індивідуальних молекул ДНК-полімерази*. Метод реалізується на спеціальній наноструктурній підложці: на поверхню скла накладається алюмінієва сітка, комірки якої мають розмір у кілька десятків

нанометрів. До поверхні скла у кожній комірці пришивається одна молекула ДНК-полімерази, зв'язаної з індивідуальним одноланцюговим фрагментом ДНК (матриця, що секвенується) і приєднаним до неї праймером. До реакційної суміші подаються нуклеозидтрифосфати, що несуть приєднану до кінцевого фосфату флуоресцентну мітку – як і в попередніх методиках, своя мітка на кожен з чотирьох типів нуклеотидів. Скло опромінюється світлом, здатним збуджувати флуоресценцію міток, але, оскільки розмір комірок менший за довжину хвилі цього світла, воно здатне проникати не більше як на ~30 нм углибину комірки (подібний ефект використовують, ставлячи металеву сітку на дверцятах мікрохвильової пічки для захисту від високочастотного випромінювання). Відповідно, більшість міток у реакційній суміші залишаються невидимими. Коли нуклеозидтрифосфат виявляється комплементарним матриці, він залучається до реакції і затримується в активному центрі полімерази на кілька мілісекунд. Саме тоді тільки його мітка, яка знаходиться у безпосередній близькості до поверхні, сприймає збуджуючий світловий потік і починає випромінювати – реєстрація цього випромінювання дає інформацію про тип нуклеотиду, що приєднується до зростаючого ланцюга. Щойно приєднання відбулося, мітка разом із пірофосфатом відщеплюється, дифундує у розчин і стає невидимою. Отже, нуклеотидна послідовність зчитується упродовж синтезу у реальному часі як послідовність імпульсів флуоресценції різного кольору.

Ще один досить популярний підхід – **секвенування за допомогою нанопор**. Нанопора має розмір, який дозволяє проходження одноланцюгової нуклеїнової кислоти (ДНК або РНК) або окремих нуклеотидів. Зазвичай вона являє собою іонний канал, вбудований у синтетичну сіліконову мембрану, по обидва боки якої розміщені електроди. З одного боку мембрани з іонним каналом зв'язана або екзонуклеаза, що відщеплює нуклеотиди один за одним, або ДНК-геліказа, яка забезпечує розплітання дволанцюгового фрагмента ДНК – один з ланцюгів після цього протягується крізь пору під дією різниці електричних потенціалів (рис. 11.22). Кожна така пора оздоблена датчиком електропровідності: електропровідність залежить від типу нуклеотиду, що в даний момент знаходиться у порі – послідовність електричних сигналів прочитується як нуклеотидна послідовність. У варіанті цього підходу, реалізованого компанією Oxford Nanopore Technologies, компактний прилад, де реалізується описана процедура, приєднується до портативного комп'ютера – секвенування може бути здійснено навіть у польових умовах.

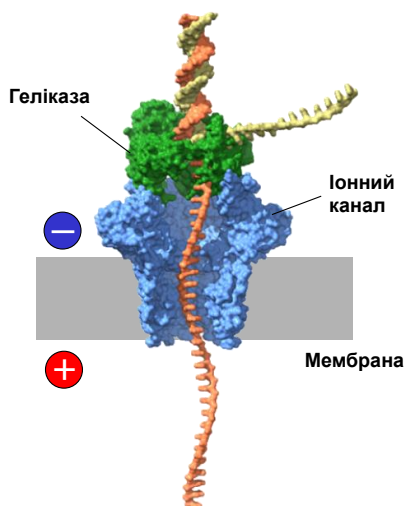

Рис. 11.22. Нанопора на основі іонного каналу (у розрізі), що використовується для секвенування ДНК (на основі структур 6SI7 і 1XHZ).

Загалом, прогрес у методах секвенування ДНК вражає: якщо на початку ХХІ століття встановлення повної послідовності геному коштувало біля 100 млн. доларів, то сьогодні вартість такої процедури наближується до 1 тис. доларів. Це відкриває нові можливості у молекулярній діагностиці захворювань, а також дає потужний інструмент для досліджень в галузі молекулярної біології.

Аналіз транскриптомів

Одну з можливостей дослідити повну програму експресії геному – встановити *транскриптом* (повний набір транскриптів) – дають згадані вище ДНК-чипи: загальну схему, яка починається з виділення тотального препарату мРНК, представлено на рис. 11.6.

Інший ефективний метод оцінки рівня експресії багатьох генів одночасно – **серійний аналіз експресії генів** – SAGE (Serial Analysis of Gene Expression). Тут також все починається з виділення тотального препарату мРНК, яка піддається зворотній транскрипції (рис. 11.23). Модифіковані біотином праймери для синтезу кДНК (polydT) імобілізуються на вкритих стрептавідином мікрокульках. Після обробки деякою рестриктазою на кульках залишаються фрагменти різної довжини і весь матеріал розділюється на дві частини: у кожній до кінців фрагментів пришиваються стандартні адаптори одного з двох типів. Далі використовують рестриктазу 3-го класу, що має сайт впізнання у межах адаптора, а розріз робить на відстані 15 пар основ від нього (друга процедура рестрикції на рис. 11.23). У результаті залишаються короткі ділянки – таги (tags), пришиті до адапторів. Увесь підхід базується на тому, що для ідентифікації мРНК конкретного типу достатньо встановити нуклеотидну послідовність такої короткої ділянки, що слугує специфічним маркером, – у даному випадку ділянка знаходиться ближче до 3'-кінця мРНК.

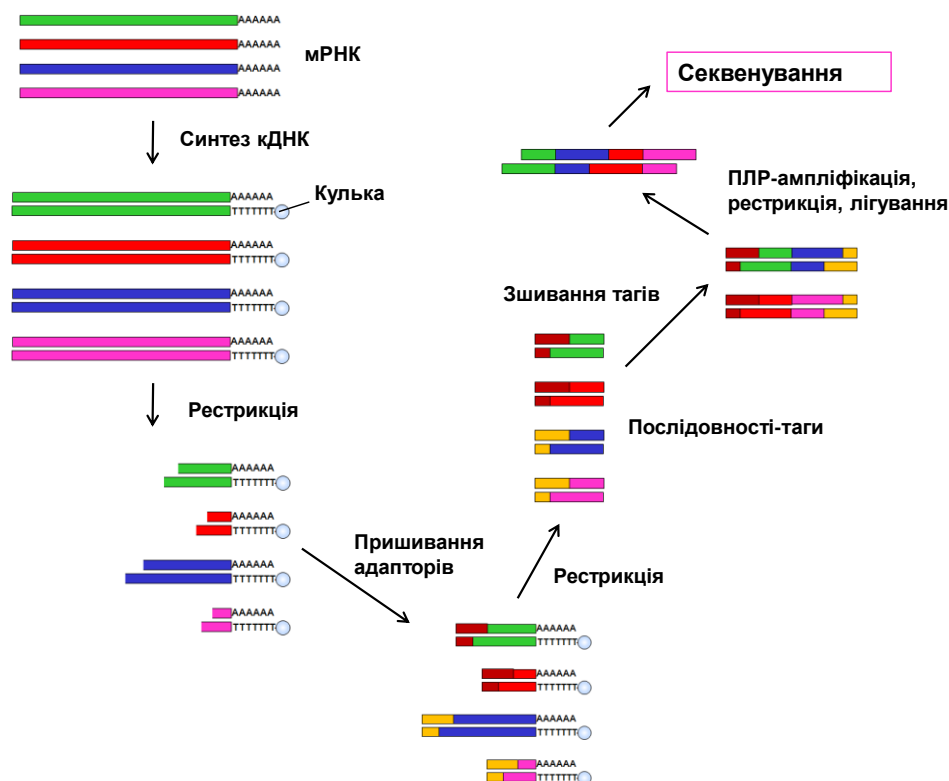

Рис. 11.23. Принцип серійного аналізу експресії генів (SAGE), пояснення у тексті.

На останніх етапах процедури таги попарно зшивають між собою і піддають ПЛР-ампліфікації, використовуючи праймери до стандартних адапторів. Нарешті, рестриктазою відрізають пари тагів від адапторів і зшивають отримані фрагменти між собою, отримуючи досить довгі молекули ДНК, що складаються з коротких ділянок, які походять від певних мРНК. Всі ці молекули на останньому етапі піддають секвенуванню одним з методів другого покоління: чим частіше у результатах секвенування зустрічається певний таг, тим вище рівень присутності відповідної мРНК у вихідному препараті, тобто рівень експресії відповідного гена (зрозуміло, що повна нуклеотидна послідовність геному є при цьому відомою).

Схожа методика – **кеп-аналіз експресії генів** (CAGE, Cap Analysis of Gene Expression) – базується на аналізі коротких послідовностей-тагів на 5'-кінцях мРНК.

Крім того, встановлення повної картини експресії генів є можливим шляхом безпосереднього секвенування кДНК, отриманої з тотального препарату мРНК. Оскільки геномна послідовність відома, немає необхідності секвенувати молекули кДНК повністю – достатньо встановити послідовності невеликих ділянок на кінцях, щоб знайти "джерело" даного транскрипта у геномі.

Повногеномний аналіз ДНК-білкових взаємодій

Вивчення тонких механізмів білково-нуклеїнових взаємодії здебільшого реалізується різноманітними фізичними методами (див. нижче). У цьому підрозділі описано підходи, що дозволяють одночасно аналізувати велику кількість таких взаємодій у живій клітині.

Потужним засобом установлення наявності білка на певній ділянці ДНК *in vivo* є метод **імунопреципітації хроматину** (ChIP – Chromatin ImmunoPrecipitation) (рис. 11.24). Перший крок – обробка клітин (або клітинних ядер) формальдегідом із метою ковалентного пришивання всіх білків до ДНК. Далі здійснюють лізис клітин, виділяють ДНК і частково її фрагментують. Ковалентні ДНК-білкові комплекси осаджують антитілами, специфічними до конкретного білка (або пропускають через колонку, на якій іммобілізовані антитіла). Отримані комплекси руйнують, видаляючи зшивку хімічним шляхом, і аналізують ДНК, яка була зв'язаною у клітині з даним білком. Найефективнішим варіантом аналізу є секвенування отриманих фрагментів ДНК одним з методів другого покоління з метою знайти у геномі ділянку (ділянки), зв'язані з даним білком. Якщо зробити зшивання формальдегідом у різні моменти після певного регуляторного сигналу, то можна встановити послідовність зв'язування білків (трансфакторів і кофакторів) з регуляторними ділянками (*цис*-елементами) промотора певного гена.

Цілком аналогічний підхід використовується для повногеномного **картування нуклеосом** – встановлення їхніх позицій у геномі. Після обробки формальдегідом, завдяки чому усі нуклеосомні фіксуються у своїх позиціях, виділяють з клітин зшитий матеріал і обробляють так званою мікрококковою нуклеазою. Ця ендонуклеаза робить дволанцюгові розрізи – відповідно, доступною для неї є тільки лінкерна ДНК, оскільки у складі нуклеосом один з ланцюгів завжди зв'язаний з гістонами (див. рис. 4.9). Отже, мікрококкова нуклеаза вирізає нуклеосомні частинки. Після руйнування зшивки отримують великий набір нуклеосомних ДНК, які секвенують методом другого покоління: чим частіше у результатах секвенування зустрічається даний фрагмент, тим вище частота присутності нуклеосом у даній ділянці. Саме у такий спосіб отримано, зокрема, дані щодо розташування нуклеосом відносно стартових точок транскрипції, представлені на рис. 6.17.

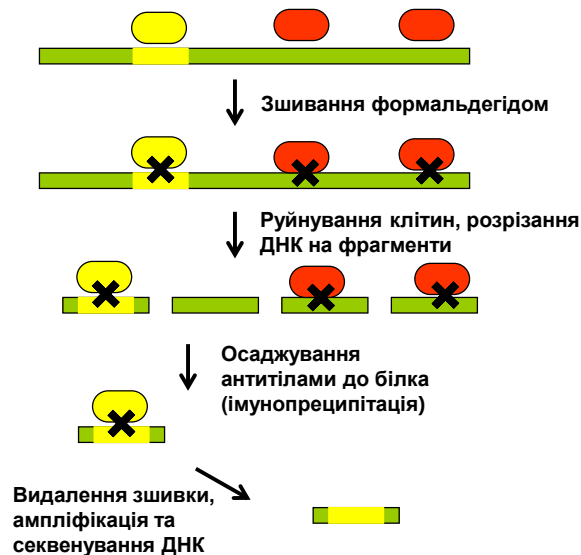

Рис. 11.24. Імунопреципітація хроматину.

Картування нуклеосом – це з'ясування "первинної" структури хроматину. На використанні зшивання формальдегідом і секвенування великої кількості фрагментів ДНК базуються також методи дослідження просторової структури хроматину на вищих рівнях його організації. Один із найпотужніших сучасних методів такого типу позначається як **Hi-C** – відноситься до родини підходів під загальною назвою "фіксація (захоплення) конформації хроматину" (chromatin conformation capture). Схему методики представлено на рис. 11.25: тут все також починається з обробки клітин формальдегідом, завдяки чому ділянки деякої хромосоми (або різних хромосом), що контактують одна з одною, фіксуються ("захоплюються") у такому контакті.

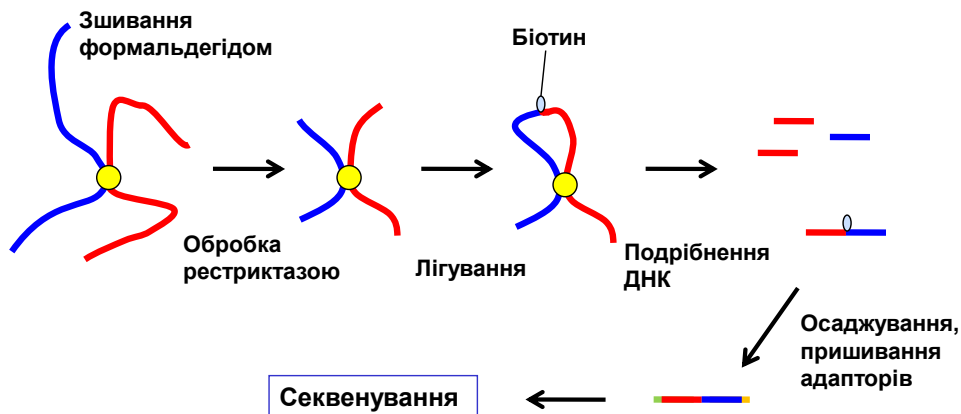

Рис. 11.25. Схema визначення частоти контактів між двома ділянками хроматину методом Hi-C.

Далі зшитий матеріал обробляють деякою рестриктазою, яка залишає тільки зшиті фрагменти відносно невеликого розміру, а потім – лігазою. Перед з'єднанням лігазою кінці фрагментів модифікуються біотином. Після подрібнення ДНК зшиті біотинильовані фрагменти осаджуються стрептавідином, до їхніх кінців пришиваються адаптори і здійснюється їхнє секвенування: чим частіше серед секвенованих зшитих фрагментів зустрічається даний, який виник унаслідок контакту між двома ділянками, тим частіше ці дві ділянки контактують між собою у клітині. Сучасні уявлення щодо

вищих рівнів організації хроматину (петельні і топологічно асоційовані домени, компартменти хроматину), представлені у розділі 4, значною мірою базуються саме на даних, отриманих методом Hi-C та деякими його варіаціями.

Синтез рекомбінантних білків

Оскільки переважна більшість білків синтезується клітиною в невеликих кількостях, просте виділення цих білків із метою їхнього дослідження є практично неможливим. Описані вище у цьому розділі технології рекомбінантних ДНК вирішують цю проблему. Ген, що кодує той чи інший білок, можна клонувати, вбудувати (наприклад, у бактеріальну плазмиду) і змусити бактеріальну культуру продукувати цей білок. Виділення та очищення білка з культури біохімічними методами вже не є принциповою проблемою, зважаючи на його велику кількість.

Одну з найпростіших схем синтезу білка в *E. coli* зображено на рис. 11.26. Зрозуміло, що еукаріотичний ген не має сенсу вводити в прокаріотичну клітину – прокаріоти не мають системи сплайсингу. Тому беруть лише кодуючу частину гена, яку можна отримати, наприклад, з бібліотеки клонів кДНК. Використовуючи придатну рестриктазу та лігазу, потрібну кДНК вбудовують у плазмідний вектор для експресії поряд із промотором – наприклад, лактозного оперона (див. розділ 6). Здійснюють трансформацію бактеріальних клітин, до бактеріальної культури додають синтетичний індуктор *lac*-оперона IPTG (ізопропіл- β -D-1-тіоґалактопіранозид – хімічний аналог алолактози). Промотор активується, і здійснюється транскрипція гена та трансляція білка.

Більш ефективна двостадійна система експресії використовує промотор РНК-полімерази бактеріофага Т7. У клітину вводяться два плазмідні вектори: один містить *lac*-промотор і ген РНК-полімерази Т7, інший – сильний промотор полімерази Т7 разом із геном, що має бути експресований. IPTG індуктує експресію гена полімерази, яка зв'язується тільки з промотором у складі другої плазміди (інших таких промоторів у бактеріальному геномі немає) і забезпечує синтез великої кількості білка.

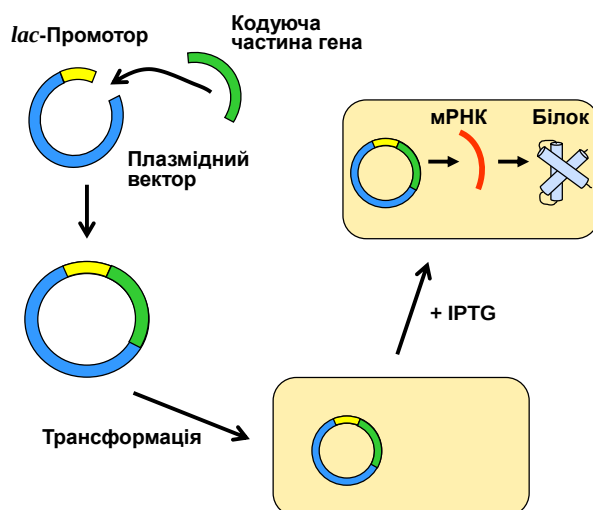

Рис. 11.26. Експресія чужорідного гена в бактеріальній клітині. *lac*-Промотор – промотор лактозного оперона, IPTG – синтетичний індуктор оперона.

Вивчення структури й особливостей функціонування багатьох білків було б просто неможливим без такої штучної експресії. Крім того, використання рекомбінантних

ДНК для експресії білків відкриває принципово нові можливості: послідовність ДНК можна практично як завгодно змінити й отримати мутантну форму білка. До білкового гена можна пришити ген іншого білка, який буде виконувати роль мітки – наприклад, широко використовуються з такою метою флуоресцентні білки (див. нижче підрозділ щодо візуалізації макромолекул). Частина гена, що відповідає частині білка (скажімо, структурному домену), можна вилучити й отримати редукований білок чи окремий домен для структурних досліджень. Будь-який нуклеотид можна замінити на інший методами спрямованого мутагенезу (див. рис. 11.14), завдяки чому отримати білок з амінокислотною заміною. Такі підходи мають велике значення для вивчення механізмів активності ферментів, специфічного впізнання білками інших молекул тощо. Практично у всіх описаних операціях мова йде про **білкову інженерію** – створення білків із новими властивостями.

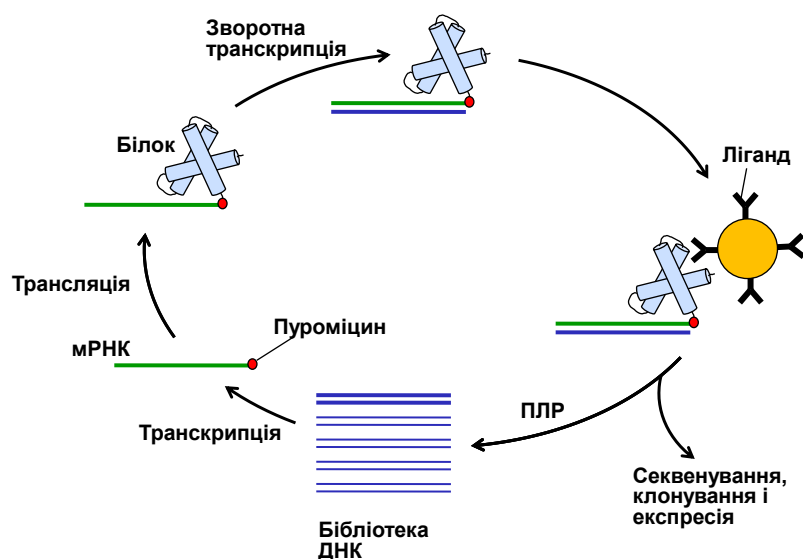

Рис. 11.27. Молекулярна селекція білків із високою спорідненістю до певного ліганду: створюється велика бібліотека фрагментів ДНК, що несуть випадкові мутації; шляхом транскрипції *in vitro* синтезуються відповідні мРНК, до 3'-кінців яких ковалентно приєднується пуроміцин; при трансляції *in vitro* пуроміцин ковалентно пришивається до С-кінця синтезованого поліпептидного ланцюга; шляхом зворотної транскрипції на кон'югатах мРНК-білок синтезуються комплементарні ланцюги ДНК; кон'югати ДНК/мРНК-білок пропускаються через колонку з імібілізованими лігандами певного типу; із затриманого на колонці матеріалу вилучаються ланцюги ДНК, які піддаються ампліфікації шляхом ПЛР, і формується бібліотека ДНК для наступного раунду. Після кількох раундів отримують білок, що найбільш міцно взаємодіє з лігандом – відповідну ДНК ампліфікують, секвенують, вбудовують у вектор для експресії і отримують бажаний білок у великій кількості.

Методи сучасної білкової інженерії дозволяють отримати ферменти для каталізу реакцій, що взагалі не відбуваються у біологічних системах. Одним з підходів у цьому напрямі є своєрідна молекулярна селекція: створення великої бібліотеки випадкових мутантних нуклеотидних послідовностей (стартуючи, зазвичай, від якогось природного аналога), їхня експресія і відбір продуктів, що мають бажані властивості. Існує декілька схем такого відбору: на рис. 11.27 зображено в якості прикладу одну з них – схема,

спрямована на пошук білків із високою спорідненістю до якогось ліганду, базується на утворенні ковалентних кон'югатів білків і відповідних молекул мРНК. У подібний спосіб створено, наприклад, протеази з новими субстратними специфічностями, полімерази, здатні синтезувати різноманітні модифіковані нуклеїнові кислоти (такі, що складаються з неприродних синтетичних аналогів нуклеотидів) тощо.

Велика кількість білків (у тому числі ті, що використовуються у медицині та біотехнологіях) виробляється сьогодні шляхом синтезу в бактеріальних клітинах. Поряд із прокаріотичними використовуються також системи синтезу рекомбінантних білків в еукаріотичних клітинах. Особливо важливими еукаріотичні системи експресії є для еукаріотичних білків, котрі не можуть бути синтезовані бактеріальною клітиною в активній формі. Зокрема, це стосується білків, які піддаються суттєвим посттрансляційним модифікаціям – наприклад, глікопротеїдів.

Підходи для штучної експресії чужорідних генів в еукаріотичних клітинах розділяють на дві категорії. Перша – це так звана *транз'єнтна експресія* (transient gene expression). Для транз'єнтної експресії здійснюють *трансфекцію*¹ культури клітин плазмідним вектором, у який вбудований деякий ген (*трансген*), оздоблений еукаріотичним промотором. Оскільки плазміда не вбудовується у геном клітини, вона процює тимчасово – протягом кількох діб, після чого зникає після клітинних поділів та/або внаслідок нуклеазної деградації. Транз'єнту експресію частіше використовують не для виділення білка, що синтезується, а як потужний засіб дослідження ефектів появи такого білка у живих клітинах. Зокрема, синтезований у такий спосіб білок може бути мічений флуоресцентним білком, що дозволить з'ясувати його розподіл у клітині, швидкість дифузії, взаємодію його з іншими білками тощо.

З метою *стабільної експресії* введений у клітину трансген може бути інтегрований у ядерний геном – у цьому випадку мова йде про генетичну модифікацію або редагування геному клітини.

Редагування геномів

Здійснити інтеграцію трансгена у геном клітини можна за рахунок гомологічної рекомбінації (рис. 11.28): ген у складі плазмиди, якою трансфікують клітину, фланкують ділянками ДНК, що співпадають із певними ділянками у складі деякої хромосоми. Після введення такої плазмиди всередину клітини там, з певною ймовірністю, спрацює система гомологічної рекомбінації (див. розділ 10), що забезпечує інсерцію гена у бажану ділянку.

¹ Термін *трансформація*, що зустрічався вище, використовують для позначення перенесення ДНК у бактеріальні та рослинні клітини, у випадку тваринних клітин його замінює термін *трансфекція*, оскільки під трансформацією тваринних клітин розуміють їхнє перетворення на злоякісні

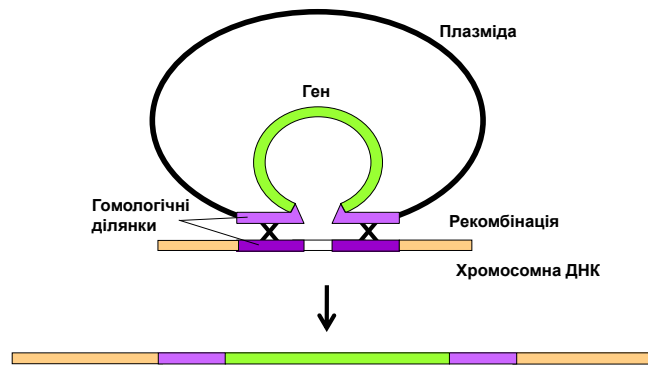

Рис. 11.28. Інтеграція трансгена у хромосому.

За схемою на рис. 11.28 можна, навпаки, видалити певний ген з геному клітини-мішені, тобто здійснити *генний нокаут*. В цьому випадку замість трансгена у клітину вводять беззмстовний фрагмент ДНК, фланкований ділянками, що оточують даний ген. З яйцеклітини, з якою здійснено таку операцію, можна отримати модельну (*нокаутну*) тварину (зазвичай мова йде про мишей). Генний нокаут – надзвичайно важливий метод дослідження функціональної ролі конкретного гена. Більш ефективні підходи до здійснення не тільки генного нокауту, а й інших операцій редагування конкретних ділянок геному, пов'язані із застосуванням методики **CRISPR-Cas**, яка революціонізувала генетичну інженерію.

Методика базується на використанні компонентів своєрідної імунної системи бактерій проти бактеріофагів. У бактеріальних геномах знаходяться особливі ділянки – кластери регулярно розміщених коротких паліндромних повторів (CRISPR – Clustered Regularly Interspaced Short Palindromic Repeats), з якими асоційовано кілька білкових генів *cas* (CRISPR-associated genes). CRISPR являє собою набір стандартних паліндромних повторів, розділених унікальними спейсерами, кожен з яких за своїм походженням є ділянкою ДНК якогось бактеріофага. Продуктом транскрипції CRISPR і наступного процесингу є набір молекул РНК, кожна з яких містить стандартний елемент (продукт паліндромного повтору) і ділянку довжиною 20 нуклеотидів, комплементарну ДНК бактеріофага. Частина білків *cas* забезпечує вбудовування фагової ДНК у CRISPR, інша частина являє собою ефектори, що містять геліказні та ендонуклеазні активності. Ефекторні білки утворюють комплекс з одним з РНК-продуктів CRISPR. РНК в цьому комплексі виконує роль "гіда", спрямовуючи комплекс на ДНК бактеріофага у випадку інфекції, а ця ДНК піддається деградації ендонуклеазами у складі комплексу. Існує кілька різновидів системи CRISPR-Cas, одна з яких має у якості ефекторного білкового компоненту тільки один мультидоменний білок – Cas9. За ендонуклеазні активності у складі білка відповідають два різні структурні домени, що вносять розрізи у два різні ланцюги ДНК. Саме система CRISPR-Cas9 найбільш широко використовується для редагування геномів.

З метою такого редагування у клітину того чи іншого типу вводиться плазмідний вектор для транз'єнтної експресії (тимчасової експресії цілком достатньо для досягнення бажаного ефекту), який несе ген білка Cas9 і сконструйовану ділянку, продуктом транскрипції якої є РНК-гід (gRNA). У такий спосіб комплекс Cas9-gRNA можна спрямувати практично будь-куди – у цьому місці відбувається локальне плавлення ДНК за рахунок геліказної активності Cas9, здійснюється комплементарна взаємодія одного з ланцюгів з gRNA і продукується дволанцюговий розріз ДНК за рахунок ендонуклеазних активностей білка (рис. 11.29). Єдина вимога для зв'язування комплексу з мішенню

полягає в тому, що сайт впізнання у ДНК повинен бути фланкованим з одного боку невеличким елементом послідовності (зазвичай довжиною 3 пари основ) – так званим PAM (Protospacer-Adjacent Motif). Наприклад, для Cas9 із *Streptococcus pyogenes* послідовність PAM – NGG, що дозволяє спрямувати комплекс, в середньому, на кожні ~12 пар основ у геномі ссавців.

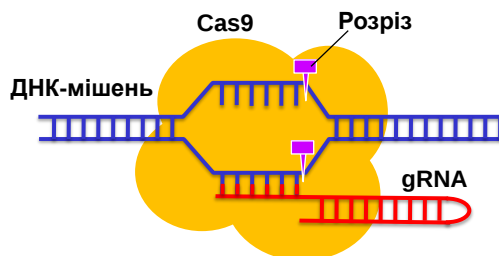

Рис. 11.29. Дволанцюговий розріз, що є наслідком взаємодії комплексу білка Cas9 і РНК-гіда (gRNA) з послідовністю-мішенню у складі геномної ДНК.

Таким чином, у найпростішому випадку за допомогою системи CRISPR-Cas можна ввести дволанцюговий розріз у визначене місце геному живої клітини. Унаслідок розрізу можуть бути реалізовані дві можливості. Перша базується на тому, що дволанцюговий розріз є мішенню для системи репарації за механізмом негомологічного з'єднання кінців NHEJ (див. рис. 9.33). У процесі NHEJ у місці залікованого розрізу завжди виникають мутації типу невеликих вставок та/або делецій, які призводять до пошкодження даного гена – практично, мова йде про зручну методику генного нокауту (рис. 11.30, а). Застосування двох комплексів CRISPR-Cas з різними РНК-гідами дозволяє здійснити два розрізи на певній відстані, тобто вирізати велику ділянку з геному (рис. 11.30, б).

Крім того, дволанцюговий розріз – це подія, яка ініціює процес гомологічної рекомбінації (за наявності гомологічної ДНК-матриці, що використовується для точної репарації розрізу, див. розділ 10). У випадку введення у клітину відповідної матриці у складі плазміді система гомологічної рекомбінації забезпечує інсерцію нуклеотидної послідовності, яка відповідає матриці, у місце розрізу (рис. 11.30, в).

Ділянка РНК-гіда довжиною 20 нуклеотидів не завжди може забезпечити високу специфічність – у геномі, крім бажаної мішені, зазвичай є такі ж або дуже подібні випадкові послідовності у різних локусах. Тому у підходах на основі CRISPR-Cas використовують також і мутантні варіанти Cas9, позбавлені (за рахунок амінокислотних замін) однієї з ендонуклеазних активностей – це перетворює Cas9 на *ніказу*, що вносить одноланцюговий розріз (нік) в той чи інший ланцюг у визначеному місці. При використанні двох таких мутантних комплексів із двома сконструйованими відповідним чином РНК водять два ніки у різні ланцюги ДНК на невеликій відстані – це продукує дволанцюговий розріз із виступаючими одноланцюговими виростами (рис. 11.31). Сенс такої процедури як раз і полягає у суттєвому підвищенні специфічності щодо нуклеотидної послідовності.

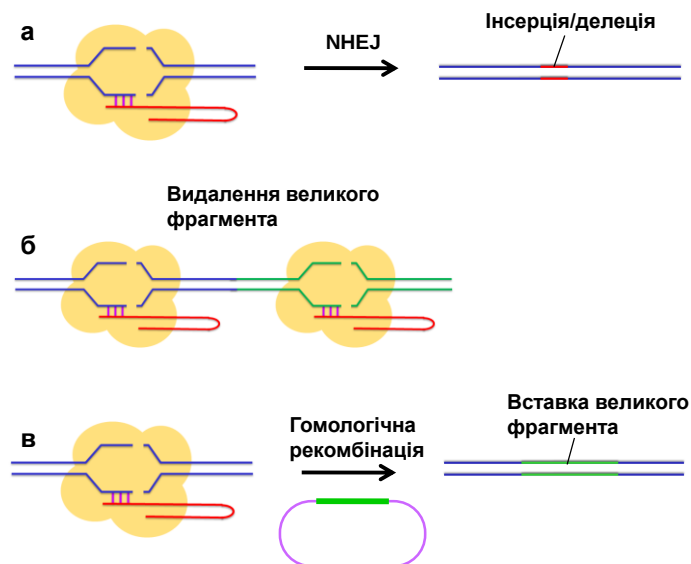

Рис. 11.30. Варіанти використання технології CRISPR-Cas: (а) пошкодження гена внаслідок інсерцій/делецій після зашивання дволанцюгового розрізу репараційною системою NHEJ; (б) вирізання великого фрагмента двома комплексами; (в) вставка фрагмента ДНК у місце розрізу за рахунок гомологічної рекомбінації (за наявності відповідної матриці).

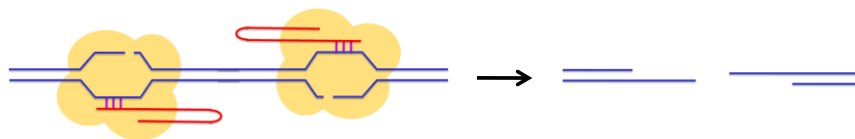

Рис. 11.31. Використання мутантних форм (ніказ) Cas9 із відсутніми ендонуклеазними активностями: два комплекси з відповідними РНК спрямовуються на дві близько розташовані ділянки – результатом є дволанцюговий розріз з одноланцюговими виростами.

Ще одним варіантом є використання мутантів Cas9, позбавлених обох ендонуклеазних активностей. У цьому випадку комплекс Cas9-gRNA просто зв'язується у певному визначеному місці геному. Якщо це місце наближене до якоїсь функціональної ділянки (наприклад, промотору), а до Cas9 приєднано регуляторний білок (транскрипційний фактор, кофактор, що запускає процес хімічних модифікацій у хроматині, тощо) у такий спосіб можна впливати на рівень експресії певного гена.

Нікази Cas9 з приєднаними до них іншими білками використовують також для адресного внесення нуклеотидних замін та інших операцій редагування нуклеотидних послідовностей у живій клітині. На рис. 11.32 представлено схему заміни пари АТ на ГС. У цьому випадку до нікази Cas9 приєднано аденозиндеаміназу – фермент, що за участі молекули води перетворює аденін на інозин (І), неканонічний пурин, часто присутній у складі тРНК (див. розділ 8). Природна деаміназа здатна працювати тільки з РНК (субстратом слугує рибоаденозин). Фермент, субстратом якого слугує дезоксирибоаденозин, було створено шляхом молекулярного добору у спосіб, подібний до зображеного на рис. 11.27. Отже, аденозиндеаміназа перетворює А на І (який потім сприймається системами репарації і реплікації як гуанін), а ніказа робить одноланцюговий розріз в іншому ланцюзі. Далі у клітині спрацьовує репарація

місметчів – у принципі може відбутись заміна або Т на С, або І на А. Проте, наявність розрізу у ланцюзі, де залишився Т, робить саме цей ланцюг переважною мішенню репарації (див. розділ 9): після репарації і реплікації у даному місці залишається GC-пара.

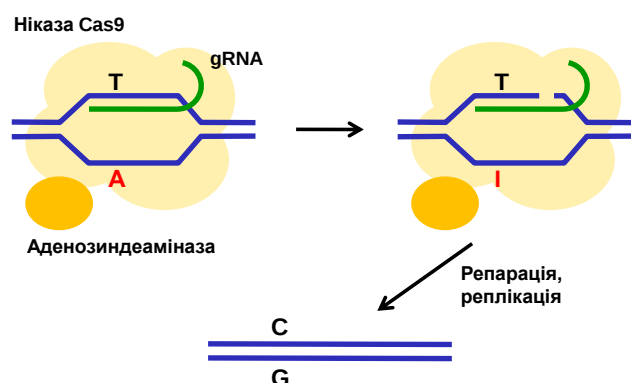

Рис. 11.32. Використання CRISPR-Cas для внесення нуклеотидних змін: ніказа Cas9 продукує одноланцюговий розріз, а приєднаний до неї фермент перетворює аденін на інозин в іншому ланцюзі. Після репарації і реплікації здійснюється стабільна заміна на пару GC.

Цілковим аналогічно працює процедура заміни пари GC на AT: у цьому випадку до нікази Cas9 приєднують цитидиндеаміназу (перетворює цитозин на урацил, який потім сприймається ДНК-полімеразами як тимін) і інгібітор урацилглікозилази (фермента, що вирізає урацили з ДНК), а ніказа робить розріз у ланцюзі, що містить гуанін.

Нуклеотидні заміни за описаними процедурами не завжди можливі: потрібно, щоб на певній відстані від бажаного місця заміни був присутній тринуклеотид РАР і щоб поряд із бажаним місцем не було такого ж нуклеотиду, який може стати побічним субстратом для ферментів, що здійснюють заміну. Більш ефективна процедура (так званий Prime Editing) одночасного внесення у визначену ділянку кількох нуклеотидних змін, а також інсерцій (до 44 пар основ) і делецій (до 80 пар основ) передбачає використання приєднаної до нікази Cas9 зворотної транскриптази (рис. 11.33). Матрицею (у яку і вносяться бажані зміни нуклеотидної послідовності) для зворотної транскрипції слугує 3'-кінцева ділянка гідової РНК. Після розрізу одного ланцюга ДНК ніказою, його 3'-кінцева ділянка гібридизується з РНК і слугує праймером для зворотної транскрипції. Після синтезу ДНК у місці розрізу залишаються дві одноланцюгові ділянки: 3'-кінцева (відредагована) і 5'-кінцева (що містить вихідну нуклеотидну послідовність). Одна з двох ділянок є зайвою і може бути відрізана ендонуклеазою. Але присутність у клітині реплікативної ендонуклеази Fen1 (яка в еукаріотів залучена до видалення праймерів на ланцюзі, що запізнюється, див. розділ 9) робить переважним відщеплення невідредагованої 5'-кінцевої ділянки (рис. 11.33). Зрозуміло, що після закінчення такої процедури в ДНК залишаються два ланцюги, серед яких тільки один є відредагованим. Система репарації далі використовує цей ланцюг для внесення змін в інший ланцюг – щоб саме цей інший ланцюг піддавався змінам, у нього вноситься одноланцюговий розріз, що забезпечується додатковим комплексом нікази Cas9, спрямованим на ділянку неподалік від місця редагування.

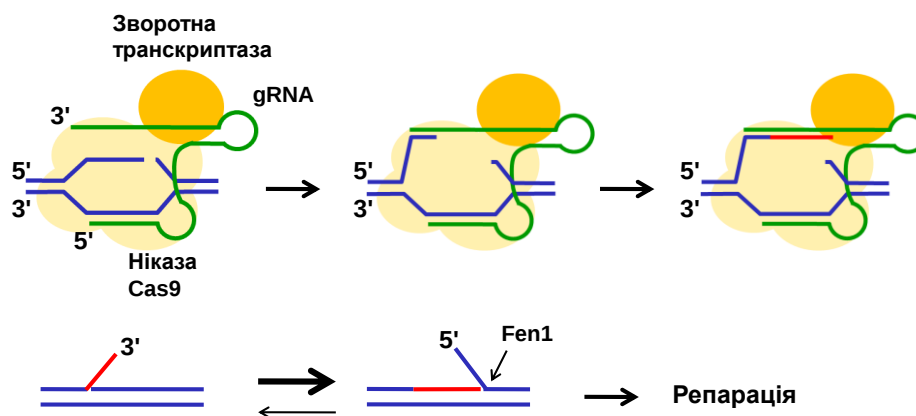

Рис. 11.33. Одночасне внесення нуклеотидних замін/інсерцій/делецій за допомогою нікази Cas9 і приєднаної до неї зворотної транскриптази. Верхня панель: після внесення одноланцюгового розрізу 3'-кінець гібридується зі сконструйованим виросом гідової РНК; зворотна транскриптаза синтезує ДНК на РНК-матриці. Нижня панель: після дисоціації комплексу можуть бути реалізовані показані на рисунку дві можливості, але за рахунок присутності ендонуклеази Fen1 рівновага зсунута у бажаний бік – залишається синтезована (відредагована) послідовність одного з ланцюгів. За рахунок внесення додатковим комплексом ще одного розрізу у невідредагований ланцюг, саме він піддається репарації.

Аналіз протеомів

Кінцевою точкою експресії спадкової інформації є набір білків. Аналіз цього набору (протеому), відносної кількості окремих білків і складної картини взаємодій між ними є одним із найактуальніших завдань.

Найбільш стандартним засобом розділення білкових сумішей є електрофорез, який найчастіше здійснюється у поліакриламідному гелі. Найпопулярнішим є варіант електрофорезу білків у присутності додецилсульфату натрію (Sodium Dodecyl Sulfate, SDS) – негативно зарядженого детергента, який розгортає поліпептидний ланцюг і вкриває його своєрідною "шубою". У результаті відбувається розділення ланцюгів різної довжини за принципом, що ілюструє рис. 11.1. Для специфічного визначення конкретного білка у складній суміші, як і для нуклеїнових кислот, використовують процедуру блотингу, яку (продовжуючи згадані вище назви саузерн- і нозерн-блотингів) називають **вестерн-блотингом**. Вестерн-блотинг передбачає перенесення білків з гелю після електрофорезу на фільтр і наступну обробку фільтра антитілами, специфічними до певного білка, а далі вторинними антитілами до цих антитіл. Вторинні антитіла є міченими (флуоресцентною міткою, ферментом, що каталізує деяку кольорову реакцію тощо), завдяки чому можна і детектувати наявність конкретного білка у тотальному білковому препараті, і оцінити його кількість.

Ефективним підходом для аналізу суміші, що містить велику кількість різноманітних білків, став **двовимірний електрофорез** у поліакриламідному гелі. У цьому методі білкова суміш послідовно розганяється у двох взаємно перпендикулярних напрямках у різних електрофоретичних буферах (з різним рН, іонним складом тощо). Часто в першому напрямку відбувається так зване ізоелектричне фокусування – електрофорез у градієнті рН, коли здійснюється розділення білків за їхнім сумарним зарядом

(ізоелектричною точкою), у другому – електрофорез у присутності додецилсульфату натрію, тобто розділення за молекулярною масою. Двовимірний електрофорез дозволяє ефективно розділити до 1 тис. білків одночасно.

Зручним і потужним методом розділення білкових сумішей є **високоєфективна рідинна хроматографія** (High Performance Liquid Chromatography – HPLC). Найчастіше розчин денатурованих білків наноситься на колонку, заповнену твердими пористими частинками, які адсорбують білки за рахунок гідрофобних взаємодій. Змивання (елюція) розчинником, який пропускається через колонку під високим тиском і полярність якого варіюється (наприклад, лінійно зростає), дозволяє розділити окремі білки, що незначною мірою розрізняються один від одного за своєю гідрофобністю. Метод використовують як для аналізу, так і з метою виділення та очищення білків.

Потужним засобом аналізу складних білкових сумішей є **мас-спектрометрія**, принцип якої полягає в розділенні пучка заряджених частинок у магнітному полі на окремі фракції з однаковим відношенням маси до заряду. Сучасні методи іонізації зразків дозволяють іонізувати й переводити в газову фазу великі органічні сполуки, у тому числі олігопептиди та білки. Білок з молекулярною вагою до 200 тис. у концентрації 10^{-15} моль/л може бути детектований за допомогою сучасних мас-спектрометрів.

Проте, визначення маси білка ще не дозволяє точно ідентифікувати його. З цією метою білок піддають обмеженій протеолітичній деградації. Отримана комбінація олігопептидів, маса яких визначається за допомогою мас-спектрометрії, є своєрідним "відбитком" даного білка. Наступний аналіз геномних послідовностей (які транскрибуються в амінокислотні) дозволяє знайти відповідну амінокислотну послідовність білка, що практично позбавляє від необхідності хімічного визначення такої послідовності. З іншого боку, так звана тандемна мас-спектрометрія дозволяє отримати пряму інформацію щодо послідовності олігопептидів завдяки їхній вторинній фрагментації в камері спектрометра та наступного визначення розподілу отриманих фрагментів за масою.

Наступним кроком у вивченні протеому є з'ясування складної картини білок-білкових взаємодій. Одним із популярних методів дослідження таких взаємодій є так званий **pull-down**: молекула певного білка, що використовується як пастка (bait), адсорбується на колонці (завдяки пришитому до білка специфічному "ярлику" – tag), через колонку пропускається білкова суміш, утворені білкові комплекси аналізуються за допомогою гель-електрофорезу. Ідентифікацію білків, вилучених із комплексів і розділених шляхом електрофорезу, можна також здійснити за допомогою мас-спектрометрії. Цілком аналогічно до ДНК-мікроареїв, у дослідженнях білок-білкових взаємодій використовують також білкові мікроареї – скельця з пришитими до них білками (понад 5 тис. білків), які дозволяють здійснювати скринінг протеому.

Ще один ефективний підхід – визначення так званого *профілю рибосом* (ribosome profiling) – дозволяє отримувати інформацію про протеом під час його створення рибосомами. Метод полягає у виділенні полісом, обробці їх РНКазою і отриманні захищених рибосомами фрагментів мРНК довжиною ~30 нуклеотидів, які конвертуються у кДНК і секвенуються (рис. 11.34). Накладання результатів секвенування на відомий транскриптом дозволяє оцінити частоту присутності рибосом на конкретних ділянках конкретних транскриптів. Аналіз таких рибосомних профілів дозволяє характеризувати протеом клітин даного типу, вивчати швидкість трансляції та механізми її регуляції.

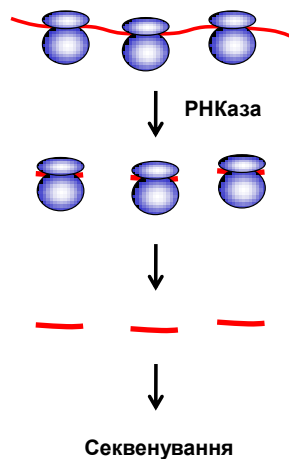

Рис. 11.34. Схема отримання профілю рибосом.

Фізичні методи дослідження біологічних макромолекул

Широкого застосування в молекулярній біології набули різноманітні фізичні методи, важливість яких важко переоцінити. Детальний опис принципів, іноді досить складних, фізичних методів дослідження структури й функціонування біополімерів та їхніх комплексів виходить за рамки цієї книги. Нижче наведено огляд основних таких методів із зазначенням деяких особливостей і характеру інформації, яку можна отримати за їхньою допомогою.

Візуалізація біологічних макромолекул

Дослідження біологічних макромолекул – у клітині або *in vitro* – часто потребують їх візуалізації з різною роздільною здатністю (не кажучи вже про просте бажання побачити предмет дослідження). Зрозуміло, що мова йде про різноманітні типи мікроскопії. При цьому мікроскопія найнижчої роздільної здатності – оптична – не тільки не втрачає свого значення, а й переживає своєрідний ренесанс.

Зокрема, важливу роль у якості одного з методів молекулярної біології відіграє флуоресцентна мікроскопія. У першу чергу це пов'язано з двома обставинами: створенням *конфокальних мікроскопів* – оптико-електронних пристроїв, що дозволяють робити тонкий віртуальний "зріз" досліджуваного зразка, і відкриттям *флуоресцентних білків*. Першим таким білком став зелений флуоресцентний білок (GFP, Green Fluorescent Protein), виділений у свій час з тихоокеанської медузи *Aequorea victoria* (рис. 11.35). Біологічна роль цього білка у життєдіяльності медузи залишається не зовсім зрозумілою, але він став важливим інструментом досліджень.

Загалом у білках є два амінокислотні залишки – Trp і Tyr – здатні до слабкої флуоресценції в ультрафіолетовому діапазоні. Але у складі GFP реалізується особливий випадок: у процесі укладання просторової структури за рахунок автокаталітичної хімічної реакції між трьома амінокислотними залишками (Ser, Tyr, Gly) формується особливий флуорофор – сполука, здатна до інтенсивної флуоресценції у видимій області (зеленого кольору). Після відкриття GFP подібні білки були знайдені і в інших організмів – зокрема, вони визначають різноманітні кольори коралових рифів. На основі таких білків шляхом амінокислотних замін було створено цілу палітру рекомбінантних флуоресцентних білків, що випромінюють по всьому видимому спектру – від блакитного до темно-червоного.

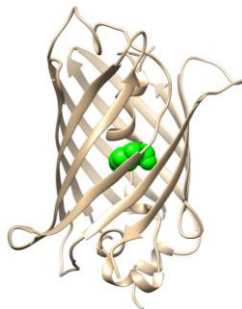

Рис. 11.35. Зелений флуоресцентний білок (GFP) *Aequorea victoria* (1GFL). Зеленим кольором виділено флуорофор.

Широке використання флуоресцентних білків обумовлено двома обставинами. По-перше, на відміну від численних синтетичних флуоресцентних міток, флуоресцентні білки (оскільки це білки) є природними біологічними макромолекулами, які не чинять жодного шкідливого впливу на клітини. По-друге, методами генетичної інженерії ген флуоресцентного білка можна приєднати до іншого білкового гена – у результаті в клітині буде синтезуватись (або стабільно, якщо таку модифікацію здійснено у ядерному геномі, або тимчасово, унаслідок транзійтної експресії плазмідного вектора) той чи інший флуоресцентно-мічений білок. Застосування конфокального мікроскопа дозволяє спостерігати за такими білками у тому числі у живих клітинах. У такий спосіб досліджують внутрішньоклітинні розподіли різноманітних білків та динаміку таких розподілів.

Особливим варіантом використання флуоресцентних білків є метод **FRAP** – *відновлення флуоресценції після фотознебарвлення* (Fluorescence Recovery After Photobleaching), що дозволяє визначати кількісні параметри внутрішньоклітинної дифузії флуоресцентно-мічених білків. Для цього невеличку зону в межах клітини опромінують інтенсивним лазерним променем, який руйнує флуорофори – у цій зоні залишається чорна пляма. Далі за допомогою конфокального мікроскопа, який дозволяє кількісно оцінювати інтенсивність флуоресценції від певної області, вимірюють швидкість заповнення плями за рахунок тих флуоресцентно-мічених білків, що знаходились в інших місцях і флуорофори яких не піддалися такому руйнівному впливу. Одним із численних прикладів застосування FRAP є дослідження кінетики процесу ініціації транскрипції флуоресцентно-міченими РНК-полімеразами, яке дозволило отримати оцінки проміжків часу, які полімераза проводить у тому чи іншому стані, та ймовірностей переходів від одного стану до іншого, наведені у розділі 5.

Добре відомо, що оптична мікроскопія має принципове обмеження щодо роздільної здатності, яка не може бути кращою ніж кілька сотень нанометрів (довжина хвилі видимого світла). Проте, сьогодні існують методи оптичної (флуоресцентної) мікроскопії високої роздільної здатності (іноді до 5 нм), що здатні "обходити" це обмеження. Один з таких підходів – **STORM** (Stochastic Optical Reconstruction Microscopy) – базується на збудженні флуоресценції зразка імпульсом світла низької інтенсивності. Після такого імпульсу спостерігається і запам'ятовується зображення, де випромінюють кілька випадкових флуоресцентно-мічених молекул, що знаходяться на великій відстані (більше 250–300 нм) одна від одної. Власне, така відстань і дозволяє подолати обмеження щодо роздільної здатності. Комп'ютерна програма визначає позиції центрів випромінювання і запам'ятовує їх. Процедура повторюється багато разів (зрозуміло, що використовують зафіксований зразок) – накладання зображень дозволяє отримати фінальну картину з високим розділенням (рис. 11.36).

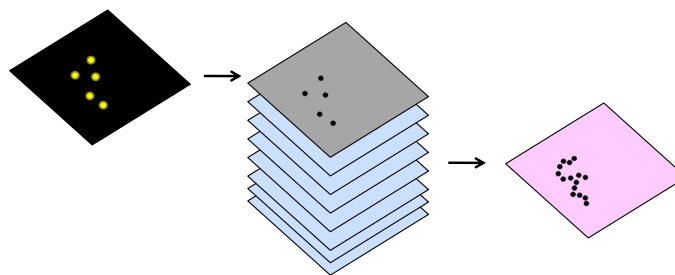

Рис. 11.36. Принцип мікроскопії STORM: накладання багатьох зображень, отриманих після випромінювання обмеженої кількості випадкових флуоресцентно-мічених макромолекул.

Зрозуміло, що методи мікроскопії не обмежуються оптичним діапазоном. Історично першим методом спостереження макромолекулярних комплексів із роздільною здатністю у нанометровому діапазоні стала **електронна мікроскопія**. При застосуванні цього методу зразок розміщують у вакуумній камері мікроскопа, опромінюють променем електронів, який далі проектується на флуоресцентний екран. Зразок при цьому має бути "зафарбований" певною речовиною, непрозорою для електронів.

Одна з поширених технік полягає в тому, що макромолекули наносять на карбонову підкладку, практично прозору (як і макромолекули) для електронного променя, і фіксують на ній. Потім підкладку промивають розчином солі важкого металу, наприклад ураніацетатом. Після висушування підкладка стає непрозорою для електронів скрізь, крім ділянки, де розміщена макромолекула, й ураніацетат не зв'язався з підкладкою. Така техніка **негативного контрасту** дозволяє спостерігати під електронним мікроскопом молекули ДНК, комплекси ДНК із білками, мультибілкові комплекси тощо. Розділення при негативному контрасті лімітоване розміром частинок важкого металу.

Висушені зразки у вакуумній камері електронного мікроскопа можуть бути пошкоджені інтенсивним електронним променем. Цю проблему можна обійти за допомогою особливого варіанту електронної мікроскопії – **кріоелектронної мікроскопії**, яка передбачає швидке заморожування тонкого шару (~100 нм) розчину макромолекул у присутності кріопротекторів до температури рідкого азоту. Опромінення склоподібного замороженого зразка не надто інтенсивним променем електронів і наступна обробка отриманих зображень дозволяють візуалізувати макромолекулярні об'єкти у більш властивому для них середовищі. Більше того, кріоелектронна мікроскопія стала потужним методом встановлення просторових структур біополімерів – повернемося до цього питання у наступному підрозділі.

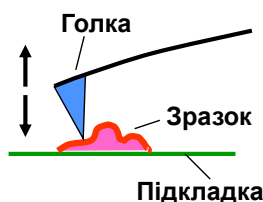

Рис. 11.37. Принцип атомно-силової мікроскопії (AFM).

Важливою альтернативою електронної мікроскопії є **атомно-силова мікроскопія** (або мікроскопія атомних сил AFM – Atomic Force Microscopy). Макромолекули адсорбуються на підкладці, після чого зразок може бути дослідженим як після

висушування, так і в разі, коли залишається шар рідини. Підкладка сканується *кантилівером* – голкою з надзвичайно тонким вістрям, яке за рахунок міжатомних (вандерваальсових) сил взаємодіє з поверхнею, відстежуючи її "ландшафт" (рис. 11.37). Рух голки реєструється оптичною системою (лазерний промінь, що віддзеркалюється від голки на фотодіод), і перетворюється комп'ютером у зображення поверхні. Роздільна здатність є порівнянною з такою електронного мікроскопа, однак, на відміну від електронної мікроскопії, АФМ не потребує фіксації та контрастування зразка, дозволяє працювати з макромолекулами, що перебувають в умовах, близьких до фізіологічних. Крім того, оскільки прилад реєструє висоту голки відносно поверхні, отримане зображення є тривимірним.

Визначення просторової структури макромолекул

Історично першою і до цього часу головною технікою, яка дозволяє встановити просторову структуру макромолекули з роздільною здатністю до кількох ангстремів, є ***рентгеноструктурний аналіз***. Об'єктом аналізу є кристал, у складі якого однакові макромолекули чи макромолекулярні комплекси утворюють впорядковану тривимірну решітку. Кристали, придатні для рентгеноструктурного аналізу (розміром щонайменше 0,3 мм), готують із перенасичених розчинів макромолекул, контролюючи швидкість зростання кристала за рахунок варіювання концентрації солі, температури, додаючи органічні розчинники тощо. У кристалах білків і нуклеїнових кислот, як правило, залишається значна кількість упорядкованих молекул води.

Вузький рентгенівський промінь буде частково розсіюватись на атомах кристала. Оскільки групи атомів періодично повторюються в кристалі, розсіяні промені будуть інтерферувати між собою, підсилюючи один одного в певних точках на детекторі, що реєструє рентгенівські промені після проходження їх крізь зразок. У результаті на детекторі формується впорядкований розподіл так званих рефлексів – точок високої інтенсивності.

Картина рентгенівського розсіювання містить інформацію щодо просторових позицій атомів у кристалі. Вилучення цієї інформації є досить складним математичним завданням, хоча сьогодні комп'ютерна техніка дозволяє аналізувати рентгенограми досить швидко: практично, лімітуючим кроком рентгеноструктурного аналізу є вирощування кристалів. Безпосереднім результатом аналізу рентгенограми є складна тривимірна карта електронної щільності. Інтерпретація цієї карти є можливою за умови, якщо послідовність біополімеру в складі кристалу є відомою. Шляхом численних підгонок на комп'ютері ця послідовність (чи послідовності кількох елементів досліджуваного комплексу) узгоджується з електронною картою, результатом чого є встановлення просторової координати кожного атома в макромолекулі.

Як правило, великі макромолекули виявляються надто складними для того, щоб рентгенівське розсіювання на їхніх кристалах дозволило отримати тривимірну структуру. Для визначення структури більшості білків, нуклеїнових кислот і комплексів застосовують *метод ізоморфних похідних*, який потребує набору кристалів макромолекули: вихідний кристал і принаймні два–три кристали, які були б ідентичними, але містили б атоми важких металів, що значно інтенсивніше розсіюють рентгенівське світло. Важкі атоми вводять у кристал або шляхом дифузії важких металів у нього, або використовуючи мутантні форми білка. В останньому випадку методами спрямованого мутагенезу здійснюють заміну однієї амінокислоти на Cys, до SH-групи якого можна легко приєднати атом важкого металу. Таким чином, розвиток методів генетичної інженерії та синтезу рекомбінантних білків став важливою передумовою структурних досліджень: завдяки рекомбінантним технологіям стало можливим не тільки отримувати достатню кількість високоочищених білків, придатних для

подальшої кристалізації, а й готувати їхні ізоморфні похідні. Порівняння рентгенограм, отриманих від немодифікованого кристала та його похідних, дозволяє вресі-ресі розрахувати структуру макромолекули.

Рентгеноструктурний аналіз залишається основним джерелом структурної інформації – більше 87% із більш ніж 160 тис. структур, представлених сьогодні у базі даних PDB (назва цієї бази, Protein Data Bank, не означає, що там відображені тільки білки), встановлено саме цим методом (це стосується і більшості структур, наведених у цій книзі). Але рентгеноструктурний аналіз має суттєві обмеження, пов'язані у першу чергу з тим, що далеко не всі біологічні макромолекули можна отримати у кристалічній формі. Зокрема, погано кристалізуються макромолекули, що містять неупорядковані ділянки, мембранні білки, мультимолекулярні комплекси великого розміру – за деякими виключеннями (нуклеосома, рибосома), рентгеноструктурний аналіз найкраще придатний для встановлення структур з молекулярною масою до ~150 кДа. Інший недолік рентгеноструктурного аналізу полягає в тому, що за рахунок сил кристалічної упаковки іноді можливі деякі деформації просторової структури в кристалах. Крім того, кристал дає статичну картину молекулярної структури, не дозволяючи досліджувати конформаційну динаміку макромолекул за умов, наближених до фізіологічних.

Подолати вказані обмеження допомагають два важливі альтернативні підходи, що сьогодні швидко розвиваються – кріоелектронна мікроскопія (~5% структур у PDB) і спектроскопія двовимірного ядерного магнітного резонансу (більше 7%).

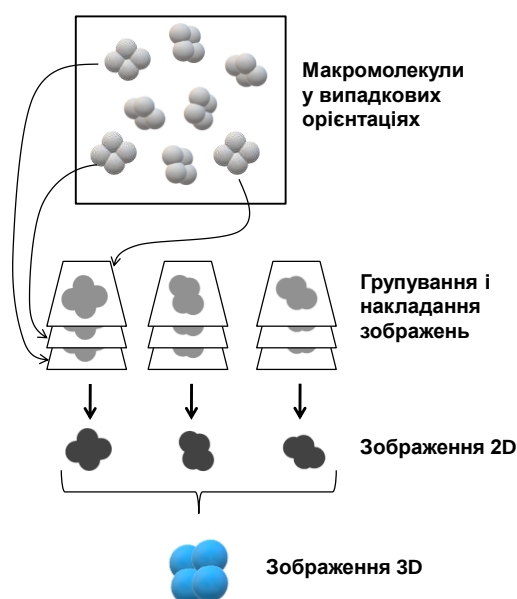

Рис. 11.38. Встановлення просторової структури за допомогою кріоелектронної мікроскопії.

Вже згадана вище **кріоелектронна мікроскопія** має ту перевагу, що вона не потребує кристалізації макромолекул і придатна для структурних досліджень комплексів великого розміру (як правило, не менше ~150 кДа, що є обмеженням цього підходу). Типова роздільна здатність кріоелектронної мікроскопії знаходиться на рівні 3 Å (іноді менше), що гірше роздільної здатності рентгеноструктурного аналізу (1–2 Å). Схему застосування кріоелектронної мікроскопії для структурних досліджень представлено на рис. 11.38. Зрозуміло, що у тонкому шарі замороженого зразка макромолекули, що дають "відбиток" на екрані мікроскопа, орієнтовані випадковим чином. На першому етапі усі зображення, отримані від подібних орієнтацій, об'єднуються у групи і накладаються

одне на одне. Після такого накладання комп'ютерна програма розраховує спочатку двовимірні зображення високої роздільної здатності для різних орієнтацій, а наступне об'єднання цих зображень дає тривимірну картину високої роздільної здатності.

Другий альтернативний метод структурних досліджень – **ядерний магнітний резонанс (ЯМР)** – придатний для відносно невеликих макромолекул (зазвичай до ~80 кДа), але це єдиний на сьогодні метод, за допомогою якого можна встановити структуру макромолекули в розчині. "Звичайна" спектроскопія ЯМР (яка широко використовується в органічній і біоорганічній хімії) базується на тому, що деякі атомні ядра (найчастіше йдеться про ядра гідрогену) мають власний магнітний момент (*spin*), який орієнтується вздовж зовнішнього постійного магнітного поля. Електромагнітне випромінювання певної частоти в радіочастотному діапазоні здатне змінювати цю орієнтацію на протилежну: відбувається резонансне поглинання енергії, що приводить до зміни магнітних характеристик зразка, яку можна зафіксувати. Значення резонансної частоти залежить від того, до складу якої хімічної групи належить даний гідроген, і якого типу хімічні групи містяться поруч. Тобто спектр ЯМР – залежність ефективності поглинання від частоти – несе інформацію про типи хімічних груп, їхнє взаємне розташування та ступінь їх рухливості у складі молекули.

Особливо цінною для молекулярної біології є техніка **двовимірного ЯМР**, коли сигнали резонансу детектують після складної комбінації кількох радіочастотних імпульсів і відображають як функцію двох частотних координат. На спектрі такого типу можна розрізнити сигнали гідрогенів різних залишків і виміряти зсуви цих сигналів, зумовлені іншими наближеними залишками. Величина зсуву є мірою відстані між залишками: порівняння цієї інформації з амінокислотою або нуклеотидною послідовністю дозволяє з'ясувати просторову структуру білка або нуклеїнової кислоти. Широко використовуються також техніки, що передбачають одночасну реєстрацію спектрів ЯМР від ядер двох типів (наприклад, ^1H і ^{13}C або ^{15}N) – на такому спектрі окремі піки відображають пари зв'язаних атомів, що належать різним залишкам, і це також дозволяє інтерпретувати спектр у структурних термінах. Оскільки вимірювання спектру проводиться у розчині, результатом двовимірного ЯМР є набір дуже подібних одна до одної структур, що відображає конформаційну рухливість досліджуваного об'єкту (рис. 11.39).

Рис. 11.39. Ансамбль структур комплексу деякого білка з дволанцюговою РНК, отриманий за допомогою двовимірного ЯМР (6WLH).

Оптична спектроскопія

Різноманітні спектральні методи не дозволяють (за виключенням двовимірного ЯМР) встановити просторову структуру макромолекул, але дають змогу вивчити особливості

конформаційної рухливості та взаємодій макромолекул у розчині. Загальний принцип будь-якої спектроскопії полягає в наступному: розчин опромінюється тим чи іншим типом електромагнітного випромінювання, яке *мінімально* взаємодіє зі зразком. Відповідно, жорстке іонізуюче випромінювання, яке здатне руйнувати ковалентні зв'язки, не є придатним для спектральних досліджень. Різні типи молекулярної спектроскопії використовують діапазони випромінювання, які характеризуються не дуже високою енергією – від ближнього ультрафіолету і видимого світла (оптична спектроскопія) до інфрачервоного випромінювання (коливальна спектроскопія) і високих радіочастот (магнітний резонанс).

Як правило, лише деякі хімічні групи зразка, котрі можна розглядати як реперні, здатні до специфічної взаємодії з випромінюванням певного типу, і, що є ключовою обставиною, характер взаємодії залежить від мікрооточення цих груп. Певні параметри випромінювання, які змінюються внаслідок його взаємодії з реперними групами, реєструються. Їхня інтерпретація дозволяє отримати інформацію про мікрооточення груп, тобто про структуру макромолекули або, частіше, її перебудови внаслідок зміни умов, взаємодій з іншими молекулами тощо.

Найчастіше для досліджень макромолекул застосовують різні типи оптичної спектроскопії – спектрофотометрію, круговий дихроїзм і флуоресцентну спектроскопію.

Спектрофотометр – прилад для вимірювання ефективності поглинання світла в ультрафіолетовій і видимій областях – є неодмінним атрибутом будь-якої молекулярно-біологічної лабораторії. У першу чергу, **спектрофотометрія** використовується з метою визначення концентрацій молекул: ефективність поглинання є пропорційною до концентрації. Але крім того, ефективність поглинання може залежати від мікрооточення хімічних груп, які відповідають за поглинання – хромофорів. Найяскравіше така залежність виявляється для нуклеїнових кислот: поглинання азотистих основ в ультрафіолеті значно знижується (так званий *гіпохромний ефект*) за умови реалізації між ними стекінг-взаємодій (див. розділ 3). Дослідження денатурації нуклеїнових кислот (плавлення подвійної спіралі) за допомогою протилежного, *гіперхромного*, ефекту (зростання в поглинанні при руйнуванні стекінг-взаємодій) дає інформацію про стабільність подвійних спіралей залежно від зовнішніх умов, нуклеотидного складу, іноді – особливостей послідовності тощо.

Спектроскопія **кругового дихроїзму** (КД) базується на різниці в поглинанні оптично активними молекулами (якими є, зокрема, амінокислоти та нуклеотиди) світла, що поляризоване по колу ліворуч та праворуч. Для амінокислот і нуклеотидів така різниця залежно від довжини хвилі (спектр КД) виявляється у ближній ультрафіолетовій зоні (220–300 нм). Форма спектра КД залежить від взаємної орієнтації однотипних оптично активних молекул (амінокислот чи нуклеотидів) у складі макромолекули. Відповідно, аналіз спектра дозволяє оцінити відносний вміст різних типів вторинної структури в молекулі білка (а також зміни такого вмісту при структурних перебудовах), зареєструвати переходи між структурними формами подвійних спіралей нуклеїнових кислот.

Певні хромофори після поглинання світла (збудження хромофора з переходом електрона на вищий енергетичний рівень) здатні втрачати енергію збудження шляхом випромінювання. Випромінювання такого типу, яке називається флуоресценцією (цей термін досить часто зустрічався вище), є основою **флуоресцентної спектроскопії**. У складі біополімерів до флуоресценції в ультрафіолеті здатні дві амінокислоти – Trp і Tyr. Дослідження спектрів власної білкової флуоресценції є важливим підходом, однак широке використання флуоресцентної спектроскопії зумовлено, головним чином, великою кількістю синтетичних флуоресцентних зондів (які нековалентно взаємодіють із макромолекулами) і міток (які ковалентно пришиваються до макромолекул), а також

використанням згаданих вище флуоресцентних білків. Висока інтенсивність флуоресценції зондів і міток дозволяє, по-перше (про що вже йшлося вище), детектувати молекули певного типу в невеликих кількостях: у процесі кількісного ПЛР, у гелях після електрофорезу, при гібридизації з ДНК-мікроарейми, у живих клітинах за допомогою флуоресцентного мікроскопа. По-друге, різноманітні параметри флуоресценції залежать від мікрооточення зондів, міток і природних білкових хромофорів, що дає багату інформацію про характер конформаційної рухливості макромолекул, структурні перебудови, взаємодію між макромолекулами тощо.

Вимірювання кінетики флуоресценції під час певного процесу (коли процес запускається шляхом швидкого змішування реагентів) дозволяє вивчати тонкі механізми каталітичної активності ферментів, білково-нуклеїнового впізнання, роботи молекулярних моторів. Наприклад, використання флуоресцентних похідних aa-тРНК дозволило досить детально з'ясувати послідовність стадій елонгаційного циклу рибосоми (див. рис. 8.22, 8.27).

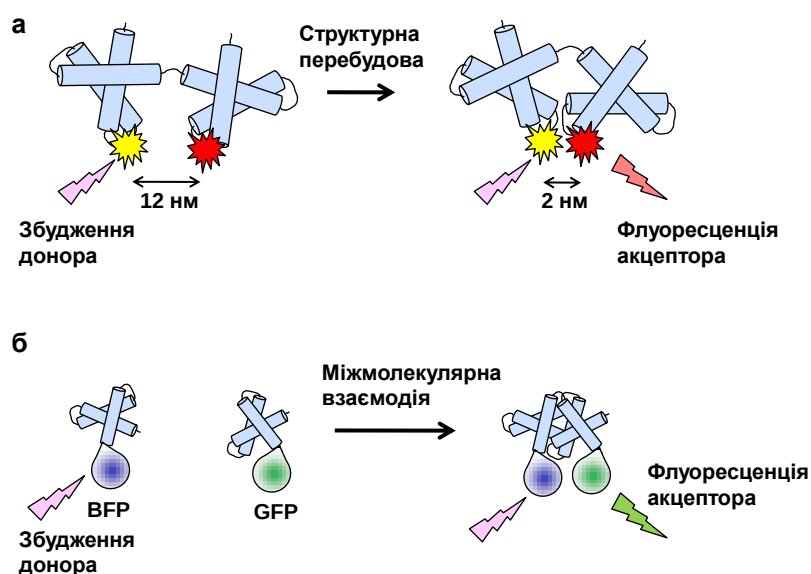

Рис. 11.40. Резонансне перенесення енергії (FRET) у дослідженнях внутрішньомолекулярних структурних перебудов і міжмолекулярних взаємодій. *а:* Дві мітки (донор і акцептор) приєднані до білка; за великої відстані між ними збудження донора приводить до його флуоресценції, акцептор не випромінює; скорочення відстані приводить до зниження інтенсивності флуоресценції донора і підвищення інтенсивності флуоресценції акцептора. *б:* До двох білків приєднані синій (BFP) і зелений (GFP) флуоресцентні білки, перший слугує донором, другий акцептором; за відсутності взаємодії між білками збудження донора приводить до його випромінювання у синій частині спектру, утворення комплексу детектується по появі зеленої флуоресценції внаслідок перенесення енергії на акцептор.

Серед різних флуоресцентних підходів особливе місце займає метод *резонансного перенесення енергії* (FRET – Fluorescence Resonance Energy Transfer). Перенесення енергії є можливим на відстані для певних пар здатних до флуоресценції хромофорів: як правило, використовують флуоресцентні мітки, які пришивають до конкретних хімічних груп макромолекули. Одна з міток є донором, інша – акцептором енергії. За відсутності перенесення енергії збудження донора приводить до його флуоресценції у певному спектральному діапазоні. Перенесення полягає в тому, що енергія збудження

передається акцептору: він починає випромінювати при збудженні донора. Отже, перенесення енергії можна легко зафіксувати за зменшенням інтенсивності флуоресценції донора та/або зростанням флуоресценції акцептора. Оскільки ефективність перенесення залежить від відстані (для різних донорно-акцепторних пар відстань, на якій ефективність перенесення становить 50 %, варіює в межах ~2–5 нм), метод є ефективною молекулярною "лінійкою", що дозволяє вимірювати відстані в нанометровому діапазоні та зміни в цих відстанях при структурних перебудовах (рис. 11.40, *а*). Одним із численних прикладів застосування такого підходу є дослідження взаємних рухів субодиниць рибосоми при її транслокації (див. рис. 8.25).

Цілком аналогічно завдяки перенесення енергії можна зареєструвати утворення комплексу (у тому числі, у живій клітині) між двома макромолекулами, до яких приєднані донор і акцептор (рис. 11.40, *б*). Донорно-акцепторною парою у цьому випадку зазвичай слугують флуоресцентні білки: наприклад, синій флуоресцентний білок (BFP, Blue Fluorescent Protein) виступає донором (збуджується світлом з довжиною хвилі 380 нм, максимум випромінювання 445 нм), а зелений флуоресцентний білок (GFP) – акцептором, флуоресценція якого (з максимумом 510 нм) з'являється при збудженні донора за умови утворення комплексу.

Методи дослідження індивідуальних макромолекул

Більшість методів дослідження передбачає роботу з досить великою кількістю – ансамблем – однакових молекул. Але існують і підходи, що дозволяють слідкувати за поведінкою одиничних (зазвичай досить великих) макромолекул і макромолекулярних комплексів: ДНК та її комплексів з білками, хроматинової фібрили, актоміозинової фібрили тощо. Одним з таких підходів є описаний вище FRET (за схемою на рис. 11.39, *а*), застосований до макромолекули, імобілізованої на деякій поверхні: сучасні флуоресцентні мітки і конфокальні мікроскопи дозволяють вимірювати флуоресценцію від однієї молекули.

Широке застосування мають також методи механічних маніпуляцій з окремими макромолекулами. Є два основні підходи для таких маніпуляцій: **магнітний пінцет** (magnetic tweezers) і **оптична пастка** (optical trap), що позначається також як оптичний пінцет (рис. 11.41).

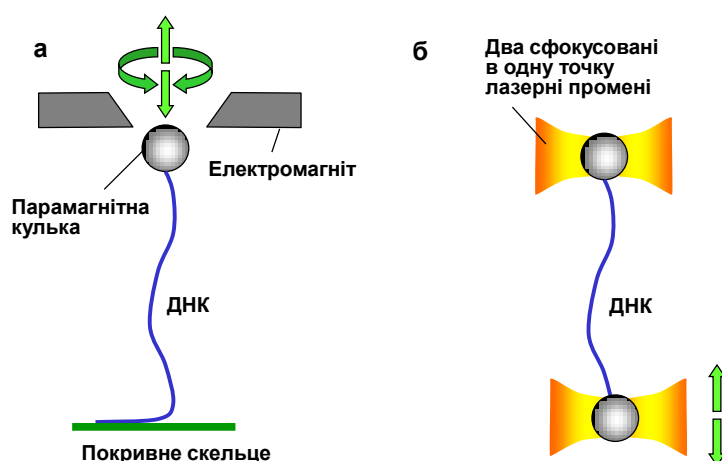

Рис. 11.41. Принципова схема експерименту з ДНК за допомогою магнітного пінцета (*а*) і оптичних пасток (*б*).

У найпростішому випадку в експерименті з магнітним пінцетом молекулу ДНК довжиною у кілька тисяч пар основ пришивають за один кінець до покривного скельця мікроскопа, за інший – до парамагнітної кульки ~ 2 мкм у діаметрі. Кулька знаходиться в полі електромагніта, який можна переміщувати або обертати, як показано на рис. 11.41, *а*, прикладаючи тим самим зовнішню силу до кінця молекули. Розмір кульки дозволяє слідкувати за нею (тобто, за індивідуальною молекулою ДНК) за допомогою звичайного оптичного мікроскопа: при цьому реєструються два параметри – величина розтягувальної сили і відстань між двома кінцями молекули ДНК.

Аналогічно, пришивання пластикової кульки до кінця молекули ДНК дозволяє зафіксувати цей кінець за допомогою оптичної пастки і спостерігати за ним за допомогою мікроскопа. Оптична пастка являє собою точку, куди сфокусовані два лазерні промені: завдяки градієнту електричного поля, який виникає в цій зоні, об'єкт (пластикові кулька), коефіцієнт заломлення якого відрізняється від коефіцієнта заломлення оточуючого середовища, утримується у зоні фокусу з певною силою. Зазвичай, один кінець молекули знаходиться в оптичній пастці, інший – або у ще одній пастці (рис. 11.41, *б*), або фіксується на поверхні мікропіпетки, яку можна переміщувати, прикладаючи тим самим розтягувальну силу.

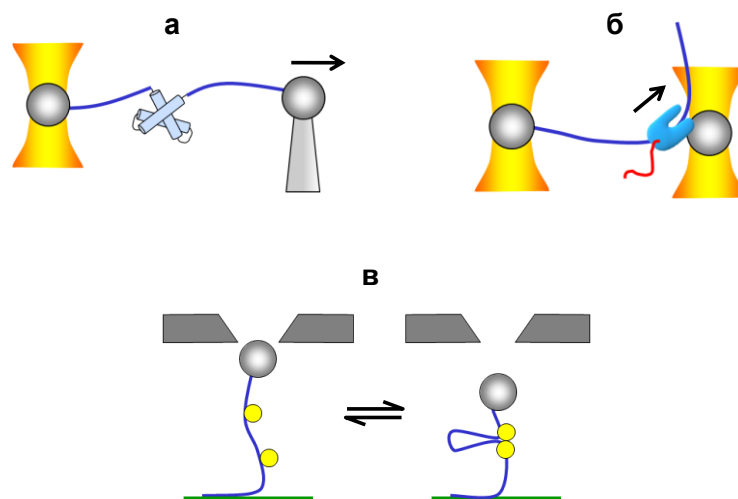

Рис. 11.42. Приклади використання оптичної пастки і магнітного пінцета. *а*: Молекула білка вбудована між двома ДНК-лінкерами, розтягування за допомогою мікропіпетки (по стрілці) дозволяє здійснити механічну денатурацію білка, яка буде супроводжуватись зростанням відстані між двома кульками. *б*: Дві кульки в оптичних пастках – одна на кінці молекули ДНК, на іншій іміобілізована РНК-полімераза, рух якої (по стрілці) супроводжується зростанням відстані між двома кульками. *в*: Якщо два зв'язані з ДНК білка взаємодіють між собою, формується петля, що супроводжується вкороченням відстані між кінцями молекули – за процесом утворення/руйнування петлі можна спостерігати за допомогою магнітного пінцета.

Зрозуміло, що молекула ДНК у таких експериментах може бути зв'язана з різноманітними білками і тоді оптична пастка і магнітний пінцет стають ефективними інструментами для дослідження білково-нуклеїнових взаємодій. На молекулі ДНК може працювати РНК-полімераза або інші ферменти, за роботою яких можна спостерігати у реальному часі. Дві молекули ДНК можуть бути використані у якості лінкерів, між якими вшитий деякий білок – тоді можна здійснювати денатурацію такого білка

розтягувальною силою і, скинувши таку силу, досліджувати процес білкового фолдингу. Деякі приклади застосування методів маніпуляцій з індивідуальними молекулами представлено на рис. 11.42 – за допомогою підходів такого типу отримано цінну інформацію про жорсткість ДНК щодо розтягування та кручення, фізичні механізми денатурації/ренатурації білків, структурні особливості деяких білково-нуклеїнових комплексів, конформаційні перебудови нуклеосом, механізми ініціації, елонгації і термінації транскрипції тощо.

Біоінформатика і молекулярне моделювання

Молекулярна біологія – експериментальна наука. Але при цьому важливу допоміжну роль виконують різноманітні розрахункові методи – і як засоби аналізу експериментальних даних, і як самостійні дослідницькі підходи – сьогодні існує можливість (у доповнення до результатів, що отримують *in vivo* та *in vitro*) розв'язувати різноманітні проблеми просто за допомогою комп'ютера – *in silico*.

У першу чергу тут треба згадати **біоінформатику**, спрямовану насамперед на збереження, пошук і аналіз нуклеотидних і амінокислотних послідовностей за допомогою комп'ютерів. Біоінформатика сьогодні є невід'ємною складовою частиною молекулярної біології. Без біоінформатичних методів неможливо, наприклад, встановити повну нуклеотидну послідовність геному – саме за допомогою комп'ютерних програм знаходять порядок розташування у геномі окремих відсеквенованих фрагментів ДНК. На основі біоінформатичного аналізу встановлюють функціональні ролі та структуру генів, аналізують організацію геномів, повногеномні профілі епігенетичних маркерів і профілі транскрипційної активності, мережі регуляції транскрипції, філогенетичні відносини, структурно-функціональні особливості білків та білок-білкові взаємодії тощо.

Найбільші загальнодоступні через Інтернет бази даних нуклеотидних і амінокислотних послідовностей розташовано на порталах NCBI (National Center of Biotechnology Information, США, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/>) і Європейського Інституту Біоінформатики при Європейській Лабораторії Молекулярної Біології (EMBL, <https://www.ebi.ac.uk/>). Крім власне баз даних, оздоблених інструментами пошуку, на цих та інших порталах можна знайти програмні засоби порівняння послідовностей, пошуку змістовних частин генів, промоторів, стартових точок транскрипції, інтронів та екзонів, структурних мотивів, сайтів зв'язування з лігандами та сайтів посттрансляційних модифікацій у білках тощо. Серед інших біоінформатичних ресурсів слід згадати портал Швейцарського Інституту Біоінформатики (<https://www.expasy.org/>), базу даних UniProt (<https://www.uniprot.org/>), що інтегрує різноманітну інформацію про білки, бази даних просторових структур білків (Protein Data Bank, <https://www.rcsb.org/>) і нуклеїнових кислот (Nucleic Acid Database, <http://ndbserver.rutgers.edu/>).

Важлива роль належить також **молекулярному моделюванню *in silico***. Таке моделювання допомагає, зокрема, зрозуміти можливі механізми взаємодії як між макромолекулами, так і макромолекул з різноманітними низькомолекулярними лігандами. Пошук найкращої (з мінімальною енергією) структури комплексів – **молекулярний докінг (docking)** – є не тільки дослідницьким інструментом, а й необхідним кроком у сучасному процесі створення нових лікарських препаратів.

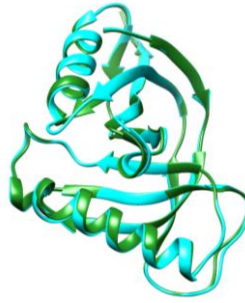

Рис. 11.43. Приклад передбачення структури білка за допомогою AlphaFold: накладання експериментально встановленої структури інгібітору ДНК-гірази *E. coli* (1JYH, зелений колір) і результату передбачення (блакитний колір, структура з AlphaFold Protein Structure Database, <https://alphafold.ebi.ac.uk/>).

Найбільш амбітним завданням в області молекулярного моделювання довгі роки була розробка методів **передбачення просторової структури білків**, виходячи з їхньої амінокислотної послідовності. Останнім часом у цій галузі було досягнуто суттєвого успіху – створено алгоритм AlphaFold на основі штучного інтелекту, який дозволяє здійснювати таке передбачення з високою точністю (рис. 11.43). Командою AlphaFold (яка працює в рамках усієї відомої компанії Google) вже проведено передбачення структур великої кількості білків протеому людини і ще 20 організмів – ці структури розміщено у спеціальній базі даних (AlphaFold Protein Structure Database, <https://alphafold.ebi.ac.uk/>).

Ще одним важливим доповненням до експериментальних методів вивчення структури макромолекул є комп'ютерні розрахунки в рамках підходу **моделювання молекулярної динаміки**. Метод розрахунку базується на використанні другого закону Ньютона $F = ma$, де F – сила, що діє на частинку, m – її маса, a – прискорення руху частинки. У програму розрахунку вводяться дані про координати атомів макромолекули, отримані або експериментальними методами, або шляхом передбачення. Знаючи силу, яка діє на кожен атом (на основі міжатомних відстаней та енергії нековалентних взаємодій різних типів), можна визначити прискорення кожного атома в системі: отримати систему диференціальних рівнянь руху. Наступне інтегрування цих рівнянь дозволяє обчислити залежності траєкторій і швидкостей руху атомів від часу. Таким чином, розрахунки молекулярної динаміки дають детальну інформацію про флуктуації та конформаційні перетворення білків і нуклеїнових кислот. Застосування методу лімітується потужністю комп'ютерів – оскільки їхня швидкодія постійно зростає, метод молекулярної динаміки набуває все більшого поширення.

Контрольні запитання

1. Поясніть принцип і охарактеризуйте основні типи гел-електрофорезу.
2. Що таке блот-гібридація? Яка різниця між Саузерн-, нозерн- і вестерн-блотингом?
3. Як аналізують активність геному за допомогою ДНК-мікроарей?
4. Що таке футпринтинг ДНК?
5. У чому полягає процес клонування ДНК? Яким вимогам має відповідати плазмідний вектор для клонування і чому?
6. Що таке рестриктази і як їх використовують у рекомбінантних технологіях?
7. Охарактеризуйте особливості процесів клонування за допомогою бактеріофага λ і космід.

8. Що таке геномна бібліотека? Як створюються такі бібліотеки?
9. Дайте визначення кДНК. Як створюють бібліотеку клонів кДНК?
10. Опишіть основні принципи полімеразної ланцюгової реакції.
11. Як здійснюють фінгерпринтинг ДНК?
12. Як оцінюють відносні кількості ДНК за допомогою ПЛР у реальному часі? Як детектується ДНК у реакційній суміші?
13. Як здійснюють спрямований мутагенез за допомогою ПЛР?
14. Опишіть принципи секвенування ДНК за Сангером.
15. Опишіть схему ампліфікації і секвенування ДНК методами піросеквенування і іонного потоку.
16. Поясніть принцип ампліфікації і секвенування ДНК методом Illumina.
17. У чому полягає принцип секвенування ДНК за допомогою нанопор?
18. Як і з якою метою здійснюють імунопреципітацію хроматину?
19. Назвіть приклади методів, для яких одночасне секвенування великої кількості фрагментів ДНК є останнім кроком.
20. Опишіть принципову схему синтезу рекомбінантних білків у бактеріальних клітинах.
21. Охарактеризуйте систему CRISPR-Cas і принципи її використання для редагування геномів.
22. Опишіть особливості різних варіантів застосування CRISPR-Cas.
23. Охарактеризуйте методи встановлення просторової структури макромолекул.
24. Опишіть принципи атомно-силової мікроскопії і оптичної мікроскопії високої роздільної здатності.
25. Що таке флуоресцентні білки? Як їх використовують?
26. Охарактеризуйте методи оптичної спектроскопії.
27. У чому полягає роль біоінформатики і молекулярного моделювання як дослідницьких підходів молекулярної біології?

Рекомендована література

- Algar, W.R., Hildebrandt, N., Vogel, S.S. and Medintz, I.L. (2019) FRET as a biomolecular research tool – understanding its potential while avoiding pitfalls. *Nat. Methods* 16, 815–829.
- Anzalone, A.V., Randolph, P.B., Davis, J.R., et al. (2019) Search-and-replace genome editing without double-strand breaks or donor DNA. *Nature* 576, 149–157.
- Bai, L., Santangelo, T.J. and Wang, M.D. (2006) Single-molecule analysis of RNA polymerase transcription. *Annu. Rev. Biophys. Biomol. Struct.* 35, 343–360.
- Bayguinov, P.O., Oakley, D.M., Shih, C.C., et al. (2018) Modern laser scanning confocal microscopy. *Curr. Protoc. Cytom.* 85, e39.
- Bier, F.F., von Nickisch-Rosenegk, M., Ehrentreich-Förster, E., et al. (2008) DNA microarrays. *Adv. Biochem. Eng. Biotechnol.* 109, 433–453.
- Bustamante, C., Alexander, L., Maciuba, K. and Kaiser, C.M. (2020) Single-molecule studies of protein folding with optical tweezers. *Annu. Rev. Biochem.* 89, 443–470.
- Bustamante, C.J., Chemla, Y.R., Liu, S. and Wang, M.D. (2021) Optical tweezers in single-molecule biophysics. *Nat. Rev. Methods Primers* 1, 25.
- Cantor, C.R. and Schimmel, P.R. (1980) *Biophysical chemistry*. New York : W.H. Freeman and Company.
- Carson, S., Miller H., Srougi, M. and Witherow, D.S. (2019) *Molecular biology techniques*. 4th ed. Cambridge : Academic Press.

- Cheng, Y. (2018) Single-particle cryo-EM – how did it get here and where will it go. *Science* 361, 876–880.
- Chudakov, D.M., Matz, M.V., Lukyanov, S. and Lukyanov, K.A. (2010) Fluorescent proteins and their applications in imaging living cells and tissues. *Physiol. Rev.* 90, 1103–1163.
- Cooke, R.M. and Cambell, I.D. (1988) Protein structure determination by nuclear magnetic resonance. *Bioessays* 8, 52–56.
- Darzacq, X., Yao, J., Larson, D.R. et al. (2009) Imaging transcription in living cells. *Annu. Rev. Biophys.* 38, 173–196.
- Das, P.M., Ramachandran, K., vanWert, J. and Singal, R. (2004) Chromatin immunoprecipitation assay. *Biotechniques* 37, 961–969.
- Deamer, D., Akeson, M. and Branton, D. (2016) Three decades of nanopore sequencing. *Nat. Biotechnol.* 34, 518–524.
- De Vlaminck, I. and Dekker, C. (2012) Recent advances in magnetic tweezers. *Annu. Rev. Biophys.* 41, 453–472.
- Doudna, J.A. and Charpentier, E. (2014) Genome editing. The new frontier of genome engineering with CRISPR-Cas9. *Science* 346, 1258096.
- Eid, J., Fehr, A., Gray, J., et al. (2009) Real-time DNA sequencing from single polymerase molecules. *Science* 323, 133–138.
- Feng, H., Wang, X., Xu, Z., et al. (2018) Super-resolution fluorescence microscopy for single cell imaging. *Adv. Exp. Med. Biol.* 1068, 59–71.
- Gerstein, M., Lan, N. and Jansen, R. (2002) Proteomics: integrating interactomes. *Science* 295, 284–287.
- Herbert, K.M., Greenleaf, W.J. and Block, S.M. (2008) Single-molecule studies of RNA polymerase: motoring along. *Annu. Rev. Biochem.* 77, 149–176.
- Hsieh, T.S., Fudenberg, G., Goloborodko, A. and Rando, O.J. (2016) Micro-C XL: assaying chromosome conformation from the nucleosome to the entire genome. *Nat. Methods* 13, 1009–1011.
- Hsu, P.D., Lander, E.S. and Zhang F. (2014) Development and applications of CRISPR-Cas9 for genome engineering. *Cell* 157, 1263–1278.
- Ingolia, N.T., Hussmann, J.A. and Weissman, J.S. (2019) Ribosome profiling: global views of translation. *Cold Spring Harb. Perspect. Biol.* 11, a032698.
- Ishikawa-Ankerhold, H.C., Ankerhold R. and Drummen, G.P. (2012) Advanced fluorescence microscopy techniques – FRAP, FLIP, FLAP, FRET and FLIM. *Molecules* 17, 4047–4132.
- Joo, C., Balci, H., Ishitsuka, Y., et al. (2008) Advances in single-molecule fluorescence methods for molecular biology. *Annu. Rev. Biochem.* 77, 51–76.
- Koch, M.D. and Shaevitz J.W. (2017) Introduction to optical tweezers. *Methods Mol. Biol.* 1486, 3–24.
- Kodzius, R., Kojima, M., Nishiyori, H., et al. (2006) CAGE: cap analysis of gene expression. *Nat. Methods* 3, 211–222.
- Koonin, E.V., Makarova, K.S. and Zhang, F. (2017) Diversity, classification and evolution of CRISPR-Cas systems. *Curr. Opin. Microbiol.* 37, 67–78.
- Kuhlman, B. and Bradley, P. (2019) Advances in protein structure prediction and design. *Nat. Rev. Mol. Cell. Biol.* 20, 681–697.
- Lieberman-Aiden, E., van Berkum, N.L., Williams, L., et al. (2009) Comprehensive mapping of long-range interactions reveals folding principles of the human genome. *Science* 326, 289–293.
- Liu, T.L., Upadhyayula, S., Milkie, D.E., et al. (2018) Observing the cell in its native state: imaging subcellular dynamics in multicellular organisms. *Science* 360, eaq1392.

- Mardis, E.R. (2008) Next-generation DNA sequencing methods. *Annu. Rev. Genomics Hum. Genet.* 9, 387–402.
- Metzker, M.L. (2009) Sequencing technologies – the next generation. *Nat. Rev. Genet.* 11, 31–46.
- Moffitt, J.R., Chemla, Y.R., Smith, S.B. and Bustamante, C. (2008) Recent advances in optical tweezers. *Annu. Rev. Biochem.* 77, 205–228.
- Nakane, T., Kotecha, A., Sente, A., et al. (2020) Single-particle cryo-EM at atomic resolution. *Nature* 587, 152–156.
- PCR technology: principle and applications for DNA amplification* (1992) H. Erlich, ed. New York : W.H.Freeman and Company.
- Powell, J. (2000) SAGE. The serial analysis of gene expression. *Methods Mol. Biol.* 99, 297–319.
- Rao, S.S., Huntley, M.H., Durand, N.C., et al. (2014) A 3D map of the human genome at kilobase resolution reveals principles of chromatin looping. *Cell* 159, 1665–1680.
- Rees, H.A. and Liu, D.R. (2018) Base editing: precision chemistry on the genome and transcriptome of living cells. *Nat. Rev. Genet.* 19, 770–788.
- Sambrook, J., Fritsch, E.F. and Maniatis, T. (2012) *Molecular cloning: a laboratory manual*. 4th ed. Cold Spring Harbor : Cold Spring Harbor Laboratory Press.
- Sander, J.D. and Joung, J.K. (2014) CRISPR-Cas systems for editing, regulating and targeting genomes. *Nat. Biotechnol.* 32, 347–355.
- Senior, A.W., Evans, R., Jumper, J., et al. (2020) Improved protein structure prediction using potentials from deep learning. *Nature* 577, 706–710.
- Shi, Y. (2014) A glimpse of structural biology through X-ray crystallography. *Cell* 159, 995–1014.
- Tam, J. and Merino, D. (2015) Stochastic optical reconstruction microscopy (STORM) in comparison with stimulated emission depletion (STED) and other imaging methods. *J. Neurochem.* 135, 643–658.
- Taylor, S.C., Nadeau, K., Abbasi, M., et al. (2019) The ultimate qPCR experiment: producing publication quality, reproducible data the first time. *Trends Biotechnol.* 37, 761–774.
- Torrisi, M., Pollastri, G. and Le, Q. (2020) Deep learning methods in protein structure prediction. *Comput. Struct. Biotechnol. J.* 18, 1301–1310.
- Tugarinov, V., Hwang, P.M. and Kay, L.E. (2004) Nuclear magnetic resonance spectroscopy of high-molecular-weight proteins. *Annu. Rev. Biochem.* 73, 107–146.
- Uchihashi, T. and Ganser, C. (2020) Recent advances in bioimaging with high-speed atomic force microscopy. *Biophys. Rev.* 12, 363–369.
- Vlachakis, D., Bencurova, E., Papangelopoulos, N. and Kossida, S. (2014) Current state-of-the-art molecular dynamics methods and applications. *Adv. Protein Chem. Struct. Biol.* 94, 269–313.
- Yip, K.M., Fischer, N., Paknia, E., et al. (2020) Atomic-resolution protein structure determination by cryo-EM. *Nature* 587, 157–161.
- Zeymer, C. and Hilvert, D. (2018) Directed evolution of protein catalysts. *Annu. Rev. Biochem.* 87, 131–157.
- Zhang, Z., Wu, S., Stenoien, D.L. and Paša-Tolić, L. (2014) High-throughput proteomics. *Annu. Rev. Anal. Chem.* 7, 427–754.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Єдиним ефективним шляхом розвитку науки є поступовий рух від вивчення відносно простих об'єктів до більш складних, і молекулярна біологія здійснює саме такий шлях. Умовним моментом народження цієї науки можна вважати 1953 рік, коли Уотсоном і Кріком була сформульована модель структури подвійної спіралі ДНК. З'ясування принципів структурної організації і функціонування біологічних макромолекул було і залишається основною метою молекулярної біології. Але поступове ускладнення об'єктів дослідження перетворило молекулярну біологію на системну дисципліну, в центрі уваги якої сьогодні знаходяться не тільки окремі біополімери, а й загальні сукупності біологічних макромолекул у клітині та цілісному організмі.

Сьогодні системна молекулярна біологія спрямована на вивчення геномів, транскриптомів, протеомів і загальної картини взаємодій між біологічними макромолекулами у масштабі цілої клітини. При цьому досліджуються і тонкі механізми функціонування окремих ланок таких складних систем – молекулярна біологія стала основним підходом, що дозволяє шукати відповіді на фундаментальні питання щодо сутності феномену життя.

Молекулярна біологія є також чудовим прикладом того, як фундаментальні дисципліни врешті набувають прикладного значення. По-перше, методи молекулярної біології стали основою розвитку різноманітних біотехнологій – промислового виробництва рекомбінантних білків, генетичної модифікації сільськогосподарських культур, отримання нових матеріалів, виготовлення біосенсорів тощо. По-друге, молекулярна біологія лежить в основі розвитку нових підходів у медицині. Зокрема, саме розвиток структурної молекулярної біології зумовив появу нових можливостей розробки специфічних інгібіторів активних центрів білків з метою створення нових ліків (drug design). Найважливіше досягнення останнього часу – розробка методу точного передбачення білкових структур AlphaFold – може розглядатись як ключова умова ефективного розвитку цього напрямку. Дизайн ліків, конструювання вакцин, молекулярна діагностика захворювань – все це можна об'єднати під назвою *молекулярної медицини*.

Перспективним напрямом молекулярної медицини є генна терапія спадкових захворювань. Основна ідея полягає в лікуванні патологій шляхом введення у клітини відповідних генетичних конструкцій. Одним із найважливіших досягнень на цьому шляху стала розробка підходів до редагування геномів на основі технології CRISPR-Cas. Зрозуміло, що тут виникає велика кількість проблем, однак сьогодні на стадії розробки існує кілька сотень проектів генної терапії.

Важливим напрямом розвитку молекулярної медицини є також розробка методів доставки препаратів спрямованої дії до цільових клітин. Для такої доставки використовують сьогодні певні вірусні системи та різноманітні наночастинки. Прогрес у розумінні принципів функціонування біологічних молекулярних машин зумовив народження *біонанотехнології*, яка сьогодні робить лише перші кроки. Створення нанороботів, які б могли лікувати хвороби безпосередньо в місці, де розвиваються патологічні процеси, і репарувати пошкодження, що виникли в організмі, ще не є реальністю, хоча вже й не виглядає абсолютно фантастичним. Живі клітини мають тисячі працюючих наномашин, здатних перебудовувати матерію на атомному рівні: мотори молекулярного розміру, сенсори, транспортні й інформаційні пристрої та інші корисні механізми. Завданням біонанотехнології буде розвиток у бажаних напрямках властивостей таких машин шляхом їхньої модифікації та конструювання їхніх нових аналогів. Це дозволить створювати нові матеріали з точно контрольованою

структурою на атомарному рівні, наночіпи та комп'ютерні пристрої мінімальних розмірів, прецизійні сенсорні системи. Біонанотехнології будуть насамперед застосовувати в медицині, адже біонаномашини найкраще працюють у живих клітинах. Молекулярні комплекси, здатні знаходити злоякісні клітини або здійснювати локальну лікувальну дію, нині вже існують. Діагностичні біоаносенсиори, молекулярні машини для здійснення терапевтичних завдань, інші медичні застосування біонанотехнології – справа недалекого майбутнього.

За трохи більше ніж півстоліття свого розвитку молекулярна біологія стала однією із ключових галузей фундаментального природознавства та основою майже всіх біологічних наук. Саме на молекулярно-біологічних підходах базується сучасна біологія клітини, фізіологія, таксономія, антропологія тощо. Швидкий розвиток молекулярних біотехнологій і народження на наших очах біонанотехнології та молекулярної медицини робить молекулярну біологію однією з найважливіших прикладних дисциплін.